

टीका-टिप्पण्युपयुक्तावतरणस्थानानां संकेताः ।

अभिधान०
अष्टा०
आप्तपरीक्षाप्रस्तावना ।
आवश्यकनि० नवकारनि०
आवश्यकषट् द्वारिण
कल्पसू० मू०
कुमारसं०
केवलभुक्तिप्रकरणम्
गोम्मटसारः
गं० श्लो० वा०
घरकसंहिता ।
जैनतर्कपरि०
ज्ञानयि०
तत्त्वार्थ० व्या०
तत्त्वार्थश्लोकवार्तिकालङ्कारः ।
तत्त्वोप० लि०
त्रिशिकाविज्ञ०
त्रिशिकाविज्ञ० भा०
नयनप्रसादिनी चित्तुखी ।
नियमसारः ।
नन्दि० चू० लि० लि०
नन्दि० म०
नन्दिस्त्रयवृत्तिः }
नन्दि० ल० वा० लि०

ध० न्या० टी० }
न्याययि० टी० }
ध० न्या० टी० टि०
न्यायमञ्ज०
न्यायसि० मु० का० }
मुक्ताव० }
परीक्षामुफम् ।
प्रमाणप०
प्रमाणमी०
प्रज्ञाप०
शृङ्खल्यसंग्रहः ।
महाभा०
" वनप०
रत्नाकराव०
रामाय० अरण्य०
लघीयस्त्र०

अभिधानचिन्तामणिकोशः ।
अष्टादी ।

आवश्यकनिर्युक्तौ नमस्कारनिर्युक्तिः ।
आवश्यकस्य हरिभट्टीया वृत्तिः ।
कल्पसूत्रमूलम् ।
कुमारसंभवटीका ।
शाकटायनविरचितं केवलभुक्तिप्रकरणम् ।

गङ्गानाथझारुतानुवादं श्लोकवार्तिकम् ।

जैनतर्कपरिभाषा ।
ज्ञानविन्दुः ।
तत्त्वार्थव्याख्या ।

तत्त्वोपप्लवः लिखितः ।
त्रिशिकाविज्ञप्तिः वसुचन्द्रकृता ।
त्रिशिकाविज्ञप्तिभाष्यम् स्थिरमतिकृतेम् ।

नन्दिस्त्रयचूर्णिः लिम्बडीमण्डारसत्का लिखिता ।
नन्दिस्त्रयमलयगिरिटीका
नन्दिस्त्रयलघुटीका वाडीपार्थनाथमण्डार-
सत्का लिखिता ।
धर्मकीर्तिकृतन्यायविन्दोटीका ।
धर्मकीर्तिकृतन्यायविन्दोटीकायाष्टिपणी ।
न्यायमञ्जरी ।
न्यायसिद्धान्तमुक्तावलिकारिका ।

प्रमाणपरीक्षा ।
प्रमाणमीमांसा ।
प्रज्ञापनासूत्रम् ।

महाभारतम् ।
" वनपथं ।
रत्नाकरावतारिका ।
रामायणम् अरण्यकाण्डः ।
लघीयस्त्रयम् ।

लघीयस्त्रयस्य स्त्रो० वृ० लि०
 विशेषणवती ।
 विशेष्या० भा०
 विशेषपाचक्ष्यकभाष्यवृत्तिः ।
 विश्वसिमात्र०
 वैजय०
 श्रीभा०
 श्लो० घा० अनु०
 " अर्थाप०
 " उपमान०
 " निरा०
 " प्रत्यक्ष० }
 " प्रत्यक्षसू० }
 " शब्दप०
 पदद० स० वृ० वृ०
 स्फुटार्थमभि०

लघीयस्त्रयस्य स्त्रोपज्ञा वृद्धवृत्तिः लिखिता ।
 विशेषपाचक्ष्यकभाष्यम् ।
 विश्वसिमात्रतासिद्धिः विंशतिका वस्तुबन्धकृता ।
 वैजयन्तीश्लोशः ।
 श्रीभाष्यम् ।
 श्लोकवार्तिकम् अनुमानपरिच्छेदः ।
 " अर्थापत्तिपरिच्छेदः ।
 " उपमानपरिच्छेदः ।
 " निरालम्बनवादः ।
 " प्रत्यक्षसूत्रम् ।
 " " शब्दपरिच्छेदः ।
 पददर्शनसमुच्चयवृद्धवृत्तिः ।
 स्फुटार्थमभिधर्मकोशव्याख्या यशोमित्रकृता ।

विषयानुक्रमः

—२४७—

विषयः

प्रथमगाथाव्याख्या ।

१ उपयोगनिरूपणम् ।

व्यस्तयोर्दर्शन-ज्ञानयोः लक्षणमभिधाय द्रव्यास्तिक-पर्यायास्तिकाभ्यां तयोः स्वभावस्य विभज्य चर्चनम् ।

उपयोगस्य साकारानाकारत्वे स्पष्टयित्वा तयोः प्रामाण्याऽप्रामाण्य-कथंताभिधानम् ।

२ प्रमाणसामान्यनिरूपणम् ।

वैभाषिक-सौत्रान्तिक-योगाचारसंमतानां निराकार-साकारविज्ञानवादानां परस्परौपम्यं पूर्वेपक्षतयोपन्यासः ।

षाड्वार्यं तद्वाहकं च निराकार-साकारज्ञानं स्वीकुर्यता सिद्धान्तिना साकारज्ञानप्रमाणवादस्य प्रतिविधानम् ।

जैमिनीयसंमतं द्वावृत्त्यापारस्य प्रमाणत्वं निराकर्तुं तद्विशेषणस्यानधि-गतार्थाधिगन्तृत्वस्य व्यपोहनम् ।

धर्मोत्तरीयं प्रमाणसामान्यलक्षणं व्यावर्ण्य सिद्धान्तिना तस्य समालोच्य दूषणम् ।

नैयायिक-वैशेषिकसंमतस्य सामग्रीप्रामाण्यवादस्य पूर्वेपक्षतयोपन्यासः ।

सामग्रीप्रमाणवादं प्रतिविधाय स्वार्थनिर्णीतस्वभावज्ञानस्य प्रमाणसामान्यलक्षणतयोपसंहारः ।

नैयायिकादिसंमतं परसंविदितत्वपक्षमपास्य सिद्धान्तिना लक्षणेकदेश-भूतस्य स्वनिर्णीतस्वभावत्वस्य व्यवस्थापनम् ।

विज्ञान-शून्यतावादीयमर्थस्यासत्त्वपक्षं निरस्य तस्य च पारमार्थिकत्वं प्रतिष्ठाप्य लक्षणेऽर्थनिर्णीतस्वभावत्वस्योपपादनम् ।

स्वार्थनिर्णयस्वभावं ज्ञानमिति प्रमाणलक्षणं प्रतिक्षेपमुक्तामेन सौगतैर्न निर्विकल्पस्यैव प्रत्यक्षत्वस्थापनम् ।

वैयाकरणसंमतं केयलसविकल्पकवादमुपन्यस्य निर्विकल्पकवादिना तस्य दूषणम् ।

नैयायिकादिसंमतं केयलसविकल्पकवादमुपन्यस्य निर्विकल्पकवादिना तस्यापि दूषणम् ।

निर्विकल्पकमेवाध्यक्षमिति मतं प्रतिविधाय सविकल्पस्याध्यक्षत्व-मुपपाद्य च सिद्धान्तिना स्वार्थनिर्णयस्वभावज्ञानस्य

प्रमाणसामान्यलक्षणत्वव्यवस्थापनम् ।

३ प्रमाणविशेषनिरूपणम् ।

प्रत्यक्षम् ।

प्रत्यक्षे निरूपयितव्ये पूर्वं सौगतमतविरोधितया नैयायिकसंमतस्य प्रत्यक्षलक्षणस्योपन्यासः ।

निर्विकल्पकस्यैव प्रत्यक्षत्वमामनतां सौगतानां नैयायिकसंमते विकल्पप्रामाण्ये प्रतिक्षेपः ।

नैयायिकैः सौगताक्षेपस्य प्रतिविधानम् ।

१४३

४५७-५९५

४५७-४५८

४५७

४५८

४५८-५९८

४५८-४६३

४६३-४६६

४६६-४६७

४६७-४७१

४७१-४७२

४७३-४७५

४७५-४७९

४८०-४८८

४८८

४८९-४९३

४९३-४९९

४९९-५१८

५१८-५७२

५१८-५५३

५१८-५२४

५२४-५२५

५२५-५२७

विषयः

पृष्ठम्

५२७-५३०

५३०-५३२

५३३-५३४

५३४-५३९

५४०-५४२

५४०-५४६

५४३

५४२-५४३

५४४

५४४-५४९

५६०-५६७

५६७-५७२

५७२

५७३-५९०

५७३-५७४

५७४-५७५

५७५-५७७

५७७-५७८

५७८-५७९

५७९-५८२

५८२-५९०

५९०-५९५

५९५

५९६

५९६

५९७-६०५

५९७

केषांचित् न्यायसूत्रीयप्रत्यक्षलक्षणे प्रतिक्षेपः ।

नैयायिकैः फलविशेषणपक्षाभयेन प्रतिक्षेपमुदस्य प्रत्यक्षसूत्रोक्त-

लक्षणस्य समर्थनम् ।

नैयायिकैर्बिन्ध्यवासीयप्रत्यक्षलक्षणस्य निराकरणम् ।

नैयायिकैर्जमिनीयसूत्रोक्तप्रत्यक्षलक्षणस्य निरासः ।

सिद्धान्तिना न्यायसूत्रीयप्रत्यक्षलक्षणस्य खण्डनम् ।

प्रसङ्गादिन्द्रियाणां प्राप्याप्राप्यकारित्वचर्चा ।

अनुपपत्तात् तमसो भावाभावत्वप्रक्रमः ।

प्रत्यक्षस्य तद्भेदानां च सिद्धान्तसंमतं निरूपणम् ।

प्रत्यक्षैकप्रमाणवादिनश्चार्वाकस्यानुमानप्रामाण्याशङ्का ।

सौगतैरनुमानप्रामाण्यसमर्थनेन चार्वाकाशङ्कायाः प्रतिविधानम् ।

अक्षपादीयानुमानसूत्रस्य विविधां व्याख्यामुपन्यस्य तदीयानुमान-

लक्षणस्य अनेकधा निरूपणम् ।

सौगतप्रणीतानुमानलक्षणाभयेन नैयायिकोक्तानुमानलक्षणस्य

प्रतिक्षेपप्रकारः ।

सौगतैर्मीमांसकीयमनुमानलक्षणमुपन्यस्य तस्य

स्वमतानुसारित्वाविष्करणम् ।

४ प्रमाणसङ्ख्यानिरूपणम् ।

प्रत्यक्षभिन्नानि प्रमाणान्यनुमानेऽन्तर्भावयतां प्रमाणद्वयवादिनां

सौगतानां विचारप्रक्रिया ।

सौगतसंमतं प्रमाणद्वित्ववादं प्रतिवदितुं मीमांसकेन शाब्दस्य

प्रमाणान्तरत्वस्थापनम् ।

मीमांसकेन उपमानस्य प्रमाणान्तरत्वस्थापनम् ।

नैयायिककृतमुपमानस्य स्वरूपवर्णनम् प्रमाणान्तरत्वसमर्थनं च ।

मीमांसकेन अर्थापत्तेः स्वरूपव्यावर्तनपूर्वकं प्रमाणान्तरत्वसमर्थनम् ।

मीमांसकेन अभावस्य प्रमाणान्तरत्वसमर्थनम् ।

सौगतेन मीमांसकादिमतानामुपमानादीनामप्रमाणत्वं यथायथं

प्रत्यक्षानुमानयोरन्तर्भावेन पृथक्प्रामाण्याभावं चोपपाद्य

प्रमाणान्तरत्वप्रतिविधानम् ।

सौगतरुतां मीमांसकादिसम्मतप्रमाणान्तरप्रतिविधानप्रक्रियां यथासिद्धान्तं

स्वीकृत्याऽपारुह्य च सिद्धान्तिना प्रत्यक्षपरोक्षतया प्रमाणद्वय-

व्यवस्थापनम् ।

मुख्यवृत्त्या संव्यवहारेण च परोक्षप्रमाणस्य स्वरूपविभजनम् ।

२ गायत्र्याख्या ।

दर्शनविषयीभूतस्य प्रमेयस्य न विशेषाकारेण शून्यत्वम् न वा

ज्ञानविषयीभूतस्य सामान्याकारेण इति निरूपणम् ।

३ गायत्र्याख्या ।

उपयोगस्वाभाव्यादेव छात्रस्थिरुयोर्मान-दर्शनयोः क्रमवर्तित्वम् न

पुनः केवलगतयोस्तयोः सहवर्तित्वात् इति प्रतिपादनम् ।

४ गायत्र्याख्या ।

दर्शनयोः सहभावित्वे विप्रतिपद्यमानानां केषांचिन्मतस्य

निर्देशः ।

विषयः

केवलोपयोगद्वयस्य क्रमभावित्वं प्रतिवेध्य तत्सहभावित्वपरतया
आगमस्य व्याख्यानम् ।

५ गाथाव्याख्या ।

आगमेन केवलज्ञानदर्शनयोर्योगपद्यमभिधाय अनुमानयुक्त्या
पुनस्तत्प्रतिपादनम् ।

६ गाथाव्याख्या ।

सर्वज्ञे छात्रस्थिक्रमोपयोगाभावात् तद्वृष्टान्तेनैव तत्र केवल-
ज्ञानादन्यदा केवलदर्शनाभावप्रतिपादनम् ।

७ गाथाव्याख्या ।

क्रमवादिमतेऽनुमानविरोधवदागमविरोधोऽप्यापततीति प्रदर्शनम् ।

८ गाथाव्याख्या ।

सोपसंहारमागमविरोधस्य स्पष्टीकरणम् ।

९ गाथाव्याख्या ।

प्रकरणकारेण क्रमोपयोगद्वयवादिनम् सहोपयोगद्वयवादिनं च
पर्यनुयुज्य स्वपक्षस्योपन्यासः ।

१० गाथाव्याख्या ।

केवलज्ञान-दर्शनयोरभेदपक्ष एव सर्वज्ञत्व-सर्वदर्शित्वोपपत्तिरिति
प्रकटनम् ।

क्रमाऽक्रमाऽभेदपक्षत्रयग्राहिण आचार्यान् नामग्राहं निर्दिश्य तैः स्वस्वपक्ष-
पोपकतया व्याख्यातानां सूत्राणां संसूचनम् ।

११ गाथाव्याख्या ।

साकारानाकारोपयोगयोरेकान्तिकभेदासंभवप्रदर्शनेन
अनेकान्तस्य समर्थनम् ।

१२ गाथाव्याख्या ।

क्रमाक्रमोपयोगद्वयपक्षे शास्त्रसिद्धं ज्ञात-दृष्टभाषित्वं भगवतो न घटते
इत्यभिधानम् ।

१३ गाथाव्याख्या ।

क्रमाक्रमपक्षद्वये भगवतः अज्ञातदर्शितया अदृष्टभाषितया च
सर्वज्ञत्वासंभवप्रदर्शनम् ।

१४ गाथाव्याख्या ।

आगमसिद्धसमसंब्यकविषयावगाहित्वयुक्त्या केवलज्ञानदर्शनयोरभेदस-
मर्थनम् ।

१५ गाथाव्याख्या ।

अभेदयाद्युक्तस्य केवले अपर्यवसितत्वादिदोषस्य क्रमवादिना समुद्धरणम्
तस्य च पुनरभेदवादिना प्रतिसमाधानम् ।

भुक्ति-क्रमोपयोगयोश्छन्ना व्याप्तिं स्वीकुर्वतां केषांचिन्मतस्य व्यावर्जनम् ।
केवलिकचलाहारचर्चा ।

कचलाहारनिषेधवादस्य पूर्वपक्षतपोपन्यासः ।

पूर्वपक्षं प्रतिविधातुमुपयोगक्रमसामान्यस्य छन्ना व्याप्तिं निरस्य
भुक्तेरपि तेन सह व्याप्त्यभावे तात्पर्यव्यापनम् ।

केवलिनि कचलाहारमुपपादयितुं बाधकप्रमाणनिरासपूर्वकं
साधकप्रमाणप्रदर्शनम् ।

१६ गाथाव्याख्या ।

पृष्ठम्

६०५

६०६

॥

६०६

॥

६०७

॥

६०७

॥

६०७

॥

६०८

॥

॥

६०९

॥

६०९

॥

६०९

॥

६०९

॥

६१०

॥

६१०-६१५

६१०-६११

६१२

६१२

६१५

विषयः

४४५

मत्यादिज्ञानचतुष्करूपे दृष्टान्ते यत्र यत्रोपयोगे विषयभेदस्तत्र
तत्रासर्वाथत्वमिति व्यक्तेर्भावनम् ।

६१५

१७ गाथाव्याख्या ।

६१६

मत्यादिवैधर्म्येण केवलोपयोगस्य असर्वाथत्वाभावेन विषयभेदाभावाद्-
क्रमोपयोगद्वयात्मकैकरूपत्वसाधनम् ।

६१६

६१६

१८ गाथाव्याख्या ।

अभिप्रोपयोगयादिना स्वपक्षे समापतत आगमप्रतिरोधस्यार्थगत्या
व्याख्यान्तरमाश्रित्य परिहरणम् ।

॥

६१७

१९ गाथाव्याख्या ।

अक्रमोपयोगद्वयात्मकमेकं चेत् केवलं किमिति मनःपर्यायवदागमे तस्य
ज्ञानमाश्रयतया न कथनम् किमिति च ज्ञान-दर्शनरूपतया द्वैविध्येन
वर्णनमिति चोद्ये ममोद्घाटनम् ।

॥

६१७

२० गाथाव्याख्या ।

एकत्वेऽपि केवलस्य ज्ञान-दर्शनोभयरूपतया शास्त्रे पाठात् तस्य
कथंचिदनैकरूपत्वाभ्युपगमनम् ।

॥

६१७

२१ गाथाव्याख्या ।

एकदेशिना मत्युपयोगं दृष्टान्तीकृत्य एकस्यापि केवलोपयोगस्य
द्विरूपत्वसमर्थनम् ।

॥

६१८

२२ गाथाव्याख्या ।

पुनरप्येकदेशिना क्रमिकमेवं दूषयितुं शास्त्रीययुक्त्या ज्ञान-दर्शनयोः
कथंचिदन्यत्वव्यवस्थापनम् ।

॥

६१८

२३-२४ गाथाव्याख्या ।

एकदेशीये अवग्रहमात्रमतिज्ञानस्य दर्शनत्वाभ्युपगमे समापततो
दोषस्याभिधानं तत्समर्थनं च ।

६१८

६१८

२५ गाथाव्याख्या ।

ज्ञान एव चक्षुरचक्षुर्दर्शनप्रवादसमर्थनाय दर्शनपदस्य अर्थाभिधानम् ।

॥

६१९

२६ गाथाव्याख्या ।

अस्पृष्टाविषयावगाहित्वेऽपि न मनःपर्यायबोधस्य दर्शनत्वप्रसङ्ग इति
सयुक्तिकं प्रतिपादनम् ।

॥

६१९

२७ गाथाव्याख्या ।

अस्पृष्टाविषयावगाहि ज्ञानमेव दर्शनम् न ततः पृथगिति प्रतिपादनम् ।

॥

६१९

२८ गाथाव्याख्या ।

अस्पृष्टार्थावगाहित्वेऽपि श्रुतज्ञानस्य दर्शनत्वाभावप्रतिपादनम् ।

॥

६२०

२९ गाथाव्याख्या ।

अवधिज्ञान एव प्रवृत्तिनिमित्तवशेन दर्शनशब्दस्यापि
लब्धावकाशत्वसमर्थनम् ।

॥

६२०

३० गाथाव्याख्या ।

सिद्धान्तिना एकस्यैव केवलोपयोगस्य ज्ञानदर्शनोपयोगद्वय-
रूपत्वव्याचर्णनम् ।

॥

६२१

३१ गाथाव्याख्या ।

सूर्यभिप्रायेण ज्ञानपञ्चक-दर्शनचतुष्कयोः स्वरूपविभजनम् ।

॥

६२१

एक एव केवलोपयोगो ह्यात्मक इति स्वसिद्धान्तः समथान्तरोत्पादचर्चनं
त परतीर्थिकमतकथनमिति विभजनम् ।

॥

विषयः

५४५

३२ गाथाव्याख्या ।

६२१

एवंभूततत्त्वभ्रष्टानरूपस्य सम्यग्दर्शनस्य सम्यग्ज्ञानरूपत्वमेव
इति वर्णनम् ।

३३ गाथाव्याख्या ।

६२२

सम्यग्ज्ञाने दर्शनत्वस्य नियततयो दर्शने सम्यग्ज्ञानत्वस्य विकल्प-
नीयतया सम्यग्दर्शनं विशिष्टज्ञानरूपमेव इति फलिताभिधानम् ।

३४ गाथाव्याख्या ।

६२३

सूत्रोक्तं साध्यपर्यवसितत्वं शब्दशः स्पृशतां केषांचिदाचार्याणां
गर्विष्ठतया सम्यग्वोदित्वाभाषप्रतिपादनम् ।

३५ गाथाव्याख्या ।

६२४

सिद्धान्तिना केवलस्य पर्यवसितत्वप्रदर्शनम् ।

३६ गाथाव्याख्या ।

६२५

सिद्ध्यत्समये केवलस्य विनाशवद् उत्पादस्यापि प्रदर्शनम् अपर्यवसितत्व-
विषयकसूत्रोक्तेरपेक्षाविशेषेण समर्थनं च ।

३७-३८ गाथाव्याख्या ।

६२६

स्वरूप लक्षणाभ्यां जीव-केवलयोर्भेदे सत्यपि कथं तयोरेकत्वमित्यस्याः
केषांचिदाशङ्काया उल्लेखः ।

३९ गाथाव्याख्या ।

६२७

प्रागुक्तामाशङ्कां निरसितुमुपक्रमः ।

४० गाथाव्याख्या ।

६२८

अनेकान्तात्मकैरूपत्वेन साध्येन सत्त्वस्य हेतोर्व्याप्तिः
प्रसाध्यितुं दृष्टान्तोपन्यासः ।

४१ गाथाव्याख्या ।

६२९

दृष्टान्तगृहीतव्याप्तेः सत्त्वहेतोर्दाष्टान्तिके केवले उपनयनम् ।

४२ गाथाव्याख्या ।

६३०

जीव तत्पर्यायगतं प्रामाणिकं व्यवहारमाश्रित्य द्रव्य पर्याययोरे-
कान्तमेदनिराकरणम् ।

४३ गाथाव्याख्या ।

६३१

आत्मद्रव्यस्य स्वाभाविकैर्वैभाविकैश्च पर्यायेः
कथंचिवेकानेकत्वप्रदर्शनम् ।

॥

સંપાદકીય નિવેદન

જો કે આ ભાગ ત્રીજો ભાગ પ્રસિદ્ધ થયા પછી પૂરું એક વર્ષ વીત્યા પહેલાં જ પ્રસિદ્ધ થાય છે છતાં એની સંપૂર્ણ તૈયારીમાં ફક્ત છટલો જ વરસ લાગ્યો છે એમ કોઈ ન ધારે. આગળના ભાગોની પેટે આ ભાગની તૈયારી પણ દોડે જ ચાલતી હતી. સાધનસંપત્તિ અને સહકારીઓની મદદ પણ અવિચ્છિન્ન રહેલી તેથી જ આ ભાગનું પ્રકાશન જલદી કરી શકાયું છે.

(ફ) પ્રસ્તુત ભાગને અગે વે વાવતો અગ્રે જણાવવાની છે; ગ્રંથને લગતી અને સંપાદનને લગતી. ગ્રંથને લગતી વાચતમાં મુખ્ય ત્રણ મુદ્દાઓ છે. ૧ મૂળ અને ટીકાનું પરિમાણ ૨ વિષય ૩ અને તેની નવીનતા.

૧ પ્રસ્તુત ભાગમાં સમ્મતિતર્કનું વીજું કાળ્ડ આલું આવી જાય છે. એમાં ૪૩ ગાથાઓ છે. એ વધી ગાથાઓની સંપૂર્ણ ટીકા પણ આ ભાગમાં આવી જ જાય છે. વધી ગાથાઓમાંથી પહેલી ગાથાની ટીકાથી જ પ્રસ્તુત ભાગનો મોટો હિસ્સો રોકાઈ છે. લગભગ પોણા જેટલો હિસ્સો એ ટીકાએ રોક્યો છે અને બાકીના હિસ્સામાં બીજીથી ઠેઠ મુઘીની વધી ગાથાઓની ટીકા સમાઈ જાય છે.

૨ પ્રસ્તુત ભાગમાં આવેલા વીજા કાળ્ડનો વિષય જ્ઞાન છે. જૈન આગમોમાં જે જ્ઞાનસંબંધી પ્રાચીન વિચાર છે અને જે તેના મેદોનું વર્ગીકરણ છે તેને જ આધારે આ વીજા કાળ્ડમાં ચર્ચા કરવામાં આવી છે. પરંતુ ટીકામાં એક વિશેષતા છે અને તે એ કે જૈન આગમની પ્રાચીન શૈલીમાં સ્થાન નહિ પામેલી અને તર્કના વિકાસ દરમિયાન ઉદ્ભવ તથા પ્રસાર પામેલી પ્રમાણચર્ચા ટીકાકારે પહેલી ગાથાની ટીકામાં બહુ ઉદારતાથી દાખલ કરી છે. એ ચર્ચામાં તત્કાલીન બૌદ્ધ અને વૈદિક દર્શનોનાં મંતવ્યોને પૂર્વપક્ષરૂપે ગોઠવી સર્વદર્શનસંગ્રહની દબે અંદરોઅંદર એકથી વીજાનું નિરસન કરી છેવટે જૈનદર્શનનાં મંતવ્યોને ઉત્તરપક્ષરૂપે મૂકી તેનું જ સ્થાપન કરવામાં આવ્યું છે. એ પ્રમાણચર્ચા ટીકાકારના બૌદ્ધ અને વૈદિક દર્શનસંબંધી પ્રમાણવિષયક મહાન ગ્રંથરાશિના અભ્યાસની સાક્ષી પૂરે છે. વીજીથી છેલ્લી ગાથા મુઘીની ટીકામાં માત્ર ગાથાનો જ વિષય ટીકાકારે સ્પષ્ટ કર્યો છે, એમાં તો ફક્ત પ્રાચીન આગમશૈલીએ જ્ઞાનનો વિચાર આવે છે તેથી તેમાં દર્શનાંતરના ગ્રંથો અને તેના વિષયને સ્થાન જ મળ્યું નથી.

૩ જૈન આગમોમાં ઉપયોગના દર્શન અને જ્ઞાનરૂપે વે મેદ પાડી દરેકના અનુક્રમે ચાર અને પાંચ પ્રકારો વર્ણવવામાં આવ્યા છે, એ જ આગમની જ્ઞાનનિરૂપણાસંબંધી પ્રાચીન શૈલી; એ શૈલીને આધારે જ પ્રસ્તુત વીજા કાળ્ડમાં જ્ઞાનની ચર્ચા છે, પણ આ ચર્ચામાં જે એક તત્ત્વ છે તે સમગ્ર જૈન વાઙ્મયની દૃષ્ટિએ તદ્દન નવીન છે. પ્રાચીન આગમ પરંપરામાં પાંચ જ્ઞાન અને ચાર દર્શનોનું વર્ણન હોવાથી તેમ જ એ નવે પ્રકારોના આવરણગૂત કર્મના નવ પ્રકારોનું વર્ણન હોવાથી કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન એ બન્ને ઉપયોગો જૂદા જૂદા તેમ જ ભિન્નભિન્ન સમયવર્તી મનાતા આવ્યા છે. ગમે ત્યારે પણ પાછલ્લી ઉત્પન્ન થયેલી વીજી એક વિચારપરંપરા એ બન્ને ઉપયોગોનું જૂદાપણું સ્વીકારે છે છતાં તેનું ભિન્નભિન્નસમયવર્તીપણું ન સ્વીકારતાં માત્ર સમકાલીનપણું સ્વીકારે છે. આ બન્ને પરંપરાઓની સામે દિવાકર શ્રીસિદ્ધસેને એક ત્રીજો પક્ષ રજુ કર્યો અને તે એ કે જેમ ઉક્ત બન્ને ઉપયોગોનું ભિન્નભિન્નસમયવર્તીપણું સંભવતું નથી તેમ તેમનું વ્યક્તિરૂપે જૂદાપણું પણ સંભવતું નથી. તેથી એ બન્ને ઉપયોગો જૂદા નથી પણ એક જ ઉપયોગનાં વે જૂદાં જૂદાં સાર્થક નામો છે. આ પક્ષ દિવાકરશ્રીનો પોતાનો જ હોવાથી તે નવ્ય મત તરીકે પણ

પ્રસિદ્ધ છે. ૫ નવ્ય પક્ષની હમારત તર્કના પાયા ઉપર ચળાણી છે. આગમના પાઠો ઉપરથી સ્પષ્ટપણે ફલિત થતી કેવલોપયોગના કમપક્ષની પરંપરાનો અને પાછઠથી વિચારવઢે ઉત્પન્ન કરેલી કેવલોપયોગના યુગપદ્ પક્ષની પરંપરાનો સવઢ વિરોધ શમાવવા અને પોતાના પક્ષને સપ્રમાણ સ્થાપવા માટે દિવાકરશ્રી૫ પ્રસ્તુત વીજા કાણ્ડમાં અદ્વુત બુદ્ધિચાતુરી અને પ્રતિભા વાપર્યા છે. જેમ હમેશાં વનતું આવ્યું છે તેમ તે વસ્તે પળ શાસ્ત્રના આધાર સિવાય કોઈ પળ વસ્તુ લોકોને ગઢે અતારવાનું અશક્યપ્રાય જળાવાથી દિવા-કરશ્રી૫ વે વિરોધી પરંપરાઓ સામે પોતાનો પક્ષ તર્કવઢથી મૂક્યો સરો પળ તેની સાવીતી તો શાસ્ત્રવાક્યોને આધારે જ કરી ૫મ કરવામાં પળ તેમળે કૌશઢઢ ધૂવ વાપર્યું છે. વિપય અને તેના પ્રતિપાદનની આ જ નવીનતા પ્રસ્તુત વીજા કાણ્ડમાં છે. ૫ નવીનતા સમજવા, ૫નો તુલનાત્મક દૃષ્ટિ૫ અભ્યાસ કરવા અને તેના પક્ષપ્રતિપક્ષોની દલીલો જાળાવા માટે ગા. ૪ ૫૦ ૫૧૭-૬૦૪ ઉપર ૫ક દિપ્પળ આપવામાં આવ્યું છે. ૫માં આર્યાવર્તીય મુખ્ય મુખ્ય વધાં દર્શનોના સર્વજ્ઞત્વવિપયક પક્ષપ્રતિપક્ષો ઉપરાંત જૈનદર્શનમાં તે સંવંધી ઉપલઢ્થ થતી વધી વિચારપરંપરાઓ પ્રધાન પ્રધાન પુરસ્કર્તા અને પ્રયોનાં નામ સાથે આપવામાં આવી છે. દિવાકરશ્રીના પ્રવઢ વિરોધી સૈદ્ધાન્તિક જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમળ હતા તેમના વિરોધળવતી નામક નહિ છપાયેલ ગ્રંથમાં પ્રસ્તુત વિપયની સૌથી વધારે ચર્ચા મઢે છે. તેથી ૫નો ૫ વધો ભાગ દિપ્પળમાં આપી તેમાં અમુદ્રિત નન્દિચૂર્ણિ અને લઘુનન્દિદીકાનો ઉપયોગ કરી પ્રસ્તુત વિપય ઉપરની મુદ્રિત કે અમુદ્રિત સમગ્ર જ્ઞાત સાહિત્યની સામગ્રી ૫કત્ર કરવામાં આવી છે તે અભ્યાસીઓના માનસને અનુકૂઢ થાય ૫વી છે.

ઉપયોગનો અભેદ પક્ષ દિવાકરશ્રીનો સ્વોપજ કહેવાય છે. ૫ વિચારનાં સૂક્ષ્મ વીજો જૈન પરંપરામાં પ્રથમ હતાં કે નહિ તે કહેવું જો કે કઠળ છે છતાં વહુ ચારીકીથી વિચાર અને તુલના કરતાં ૫મ ચોવધું લાગે છે કે ન્યાય વૈશેષિક આદિ સર્વજ્ઞવાદી જૈનેતર દર્શનોના સર્વજ્ઞત્વસંવંધી વિચારોના ડંઢા અભ્યાસે અને તુલનાત્મક બુદ્ધિ૫ ઉપયોગનો અભેદ પક્ષ ઉપસ્થિત કરવામાં દિવાકરશ્રીને કાંઈક મેળળા આપી હશે.

(લ) સંપાદનને લગતી ઘાવતમાં મુખ્ય પાંચ મુદ્દા અત્રે કહેવાના છે. ૧ પ્રતિઓ ૨ પાઠાંતરો ૩ સંશોધનમાં વપરાયેલ ગ્રંથોના ઉપયોગની પદ્ધતિ ૪ તદ્દન અપ્રસિદ્ધ ૫વાં લિખિત પુસ્તકોનો ઉપયોગ ૫ ૫ક અગત્યના ગ્રંથનો ઉપયોગ શક્ય છતાં નહિ કરવાનું કારળ.

૧ ત્રીજા ભાગની પેઠે આ ભાગના સંશોધનમાં પળ કાગઢ ઉપરાંત તાઢપત્રની પ્રતિઓનો ઉપયોગ ફરવામાં આવ્યો છે. ૫૨ ૫ટલો કે ત્રીજા ભાગમાં તાઢપત્રની વઢે પ્રતિઓ અપૂરી હતી જ્યારે આ ભાગમાં તાઢપત્રની ઘૃહત્ પ્રતિ તો સંપૂર્ણ જ હતી. કાગઢ અને તાઢપત્રની પ્રતિઓમાંનો પ્રસ્તુત વીજા કાણ્ડને લગતો વધો ભાગ મોટે ભાગે શુદ્ધ જ છે. તેમાં ય માં. માં. વા. વા. અને તાઢપત્રની પ્રતિઓનું સ્થાન શુદ્ધિની દૃષ્ટિ૫ ઉત્તરોત્તર વઢતું છે. તાઢપત્રની પ્રતિઓમાં શુદ્ધિ ઉપરાત નાનાં નાનાં દિપ્પળોની પળ ૫ક સ્થામ વિશેષતા છે. જેથી પ્રસ્તુત સંશોધનમાં વહુ મદદ મઢી છે. ૫માનાં કેટલાંક દિપ્પળો માં. પ્રતિમાં પળ છે.

૨ પાઠાંતરો લેવાં અને તેમાંથી પસદ કરી ગોઢવવાનો ક્રમ તો પ્રથમના ભાગોની જેમ જ આ ભાગમાં પળ રાસ્ટવામાં આવ્યો છે છતાં પ્રતિઓની શુદ્ધિ અને અન્ય સાધનોની સગવઢને લીધે આ ભાગમાં પાઠાંતરો વહુ આવ્યાં જ નથી અને લીધેલ પાઠાંતરોમાંથી પળ યથાસમવ ઓછાં રાસ્ટવામાં આવ્યાં છે.

૩ પ્રસ્તુત સંશોધનમાં ઘપરાયેલ ગ્રંથોના ઘે માગ પડે છે; ૧ છપાયેલ ૨ લખેલ. ગ્રંથને શુદ્ધ કરવા માટે, વિષયને સ્પષ્ટ કરવા માટે, સરસામણી માટે કે અભ્યાસમાં વિદ્યાર્જતા આપવા માટે જ્યાં જ્યાં છપાયેલ ગ્રંથોનો ઉપયોગ થયેલો છે ત્યાં ત્યાં ઘળી જગોઈ તો ધરુઆતમાં તે તે ગ્રંથોના ઉપયોગી પાઠો ઘગર સંકોચે નીચે આપવામાં આવ્યા છે. ઘળ ઘળે સ્થલે લાઘવ આદિ અનેક કારણોને લીધે માત્ર તેનાં સ્થલો જ સૂચવવામાં આવ્યાં છે. પરંતુ જ્યાં જ્યાં લખેલ પુસ્તકોનો ઉપયોગ કર્યો છે ત્યાં ત્યાં ઘની શક્ય ત્યાં સુધી તેના પાઠો જ નીચે આપવાનો આગ્રહ રાખ્યો છે, જેથી અભ્યાસીને દુર્લભ ંવા લિસિત પુસ્તકોના પાઠો સુલભ થાય.

૪ અત્યાર સુધીમાં હજુ કયાંય પ્રસિદ્ધિ નહિ પાયેલ અને મોટે માગે અજ્ઞાત અગર દુર્લભપ્રાય ંવા સાત લિસિત પુસ્તકોનો પ્રસ્તુત સંશોધનમાં ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે, જે પ્રથમના ત્રણ માગોમાં અલ્પપ્રાય છે. ૧ હેતુવિંદુટીકા ૨ તત્ત્વોપપ્ત્ય ૩ સિદ્ધિવિનિશ્ચય ટીકા ૪ ન્યાયકુમુદચંદ્રોદય ૫ વિશેષ-ગવતી ૬ નન્દિચૂર્ણી અને ૭ લઘુનન્દિટીકા. આ સાતે ગ્રંથોનો કરવા ધરેલો સર્વાંશે ઉપયોગ થયો છે ંમ રહે કોઈ ધારે. ંમ કશું ં વર્તમાન મર્યાદામાં અશક્યપ્રાય હતું છતાં આવશ્યક સ્થલોઈ દિશા-સૂચન પૂરતો ઘાસ ઉપયોગ કર્યો છે.

૫ ઘીજા કાળંડની ૪૩ ગાથાઓમાંની પ્રસ્તુત વિષય ઉપર મહત્ત્વ ધરાવતી કેટલીક ગાથાઓની વ્યાખ્યા મહામહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજીઈ પોતાના જ્ઞાનવિંદુપ્રકરણમાં કરી છે. ં વ્યાખ્યા સુદ્રિત ઘળ છે અને ગંમીર ઘળ છે. તો ં પ્રસ્તુત માગમાં તેનો ઉપયોગ આવશ્યક છતાં કર્યો નથી તે ંમ ધારીને કે મિત્રમિત્ર સ્થલે ટિપ્પણમાં કટકે કટકે ં વ્યાખ્યા આપવી તે કરતાં ંક જ સાથે સમગ્ર વ્યાખ્યા આપવી ં વિશેષ અનુકૂલ ંશે. તેથી પ્રથમના ત્રણ માગોમાં સમાત્ર થયેલ નયકાળંડની અનેક, ગાથાઓ ઉપરની ઉપાધ્યાયજીઘીના મિત્ર મિત્ર ગ્રંથોમાં મઝી આવતી છૂટી છૂટી વ્યાખ્યાઓના સંપ્રહરૂપે આગલ આપવા ધારેલ પરિશિષ્ટની પેટે જ્ઞાનકાળંડમાંની ગાથાઓ ઉપરની તેમની વ્યાખ્યાનું પરિશિષ્ટ ઘળ છેવટે જ આપવા ધારીઈ છીઈ. તે સાથે ંમાં વિશેષતા ં રહેશે કે ઘીજા ઘળ શ્વેતાંવર દિગંવર આચાર્યોઈ જે, જે અને જેટજેટલી ગાથાઓ ઉપર કરેલી વ્યાખ્યાઓ ઉપલબ્ધ થાય છે તે ઘળ પરિશિષ્ટમાં જોડવામાં આવશે. ઘીજા કાળંડની ગાથાઓ વિષે ઘળ આ યોજના યોગ્ય ધારી છે જેથી અત્યાર સુધીમાં સમ્પતિતર્કની ગાથાઓ ઉપર છૂટું છૂટું કે ંકસાથે લખાયેલું ઘણું સાહિત્ય અભ્યાસીને ંક જ સ્થલે ઉપલબ્ધ થાય.

પ્રસ્તુત માગના સંશોધનકાર્યમાં પાઠાંતર લેવાં, પ્રતિઓ જોવી ઘગેરે નીરસ અને કઠળ છતાં ઘહુ કિંમતી કાર્યમાં ઉદારચેતા પ્રવર્તક શ્રીકાન્તિવિજયજીના શિષ્ય શ્રીચતુરવિજયજીઈ પોતાના સુશીલ અને વિદ્યાવ્યસની શિષ્ય પુણ્યવિજયજી આદિ સાથે જે કિંમતી મદદ આપી છે તેની અત્યંત કૃતજ્ઞતાપૂર્વક અને નોંધ લઈઈ છીઈ.

સુખલાલ

અને

ઘેચરદાસ.

संपादकीयं निवेदनम्

पूर्वभागसहभावित्वेनैव संपादनकार्यस्य समारब्धतया साधनसादुप्य-सहकारिसाहायकयोरविच्छिन्नो-
पनततया च प्रस्तुतभागस्य प्रकाशनं तृतीयभागानन्तरं किञ्चिद्दूरेनैकेनैव वर्षेण संपन्नमित्यवगन्तव्यम् ।

१. ग्रन्थगोचरः २ संपादनगोचरश्चेति द्वावेव प्रस्तुतभागसंबन्धिनौ विषयौ प्रधानतयाऽत्र
प्रतिपादयिषितौ स्तः ।

ग्रन्थगोचरे विषये १ मूल-टीकयोः परिमाणम् २ प्रतिपाद्यं तत्त्वम् ३ तदीयं
चापूर्वत्वम् इति त्रीण्येव वस्तूनि वक्तव्यानि सन्ति ।

१. प्रस्तुते भागे सम्मतितर्कस्य त्रिचत्वारिंशद्गाथात्मकं द्वितीयं काण्डम् तदीया च टीका संपूर्णतया
परिसमाप्यते । तत्र चास्य भागस्य पादोनमित्प्रार्योऽंशः प्रथमगाथाटीकया शेषश्चाऽवशिष्टसमस्तगाथाटीकया
व्याप्तो वर्तते ।

२ आगमगतां ज्ञानस्य तदीयभेदानां च प्राचीनां विचारशैलीमनुसरन्तीं ज्ञानचर्चा विदधतः प्रस्तुता-
न्मूलकाण्डात् तटीकाया एतावान् विशेषः—आगमगतायां प्राचीनायां शैल्यामलब्धावकाशा तर्कविकास-
समये च प्राप्नोद्भवप्रसारा प्रमाणचर्चा टीकाकारेण प्रथमगाथाटीकायां सविस्तरं संगृहीता वर्तते । तत्र च
सत्कालोपलब्धानि बौद्धवैदिकदर्शनानां मन्तव्यानि पूर्वपक्षतया सन्निवेश्य सर्वदर्शनसंग्रहीयमार्गेण परस्परं
निरस्य पर्यवसाने जैनदर्शनमन्तव्यानुत्तरपक्षतयोपन्यस्य प्रतिष्ठापितानि सन्ति । सा पुनः प्रमाणचर्चा
टीकाकारकृतस्य बौद्धवैदिकदर्शनसंबन्धिप्रमाणविषयकमहाप्रन्धराशिगोचराभ्यासस्य साक्षित्वं परिपूरयति ।
टीकाकारेण द्वितीयाप्रभृतिचरमापर्यवसानसमस्तगाथाटीकायां गाथागतस्यैवार्थस्य स्फुटीकृततया तत्र च
केवलमागमशैलीकृताया ज्ञानमीमांसाया लब्धावकाशत्वेन न तत्र दर्शनान्तरीया ग्रन्था न वा तदीया
विषयाः स्थानमलभन्त ।

३ आगमेपुपयोगं ज्ञानदर्शनरूपतया द्वेधा विभज्य तयोर्द्वयोरनुक्रमेण पञ्च चत्वारश्च प्रकारा वर्णिताः
सन्ति । इयमेव ज्ञाननिरूपणपरा प्राचीनाऽऽगमिकशैली निगद्यते; यद्यप्येनामेव शैलीमवलम्बमाना प्रस्तुत-
काण्डगता ज्ञानचर्चा समस्ति तथापि तस्यामुपलभ्यमानमेकं तत्त्वमितरस्मिन् समग्रेऽपि जैनवाक्येऽदृष्टचर-
तया सर्वथैवाऽपूर्वं प्रतिभाति । तद्यथा—प्राचीनाऽऽगमपरंपरा ज्ञानपञ्चक-दर्शनचतुष्कयोस्तदीयाचरणमूलकर्म-
प्रकारनवकस्य च व्यावर्णिततया केवलज्ञान-केवलदर्शनरूपमुपयोगद्वयं विभिन्नत्वेन भिन्नभिन्नसमयवर्तित्वेन
चाऽभ्युपगच्छति । यदाकदाचिच्च पश्चादुत्पन्ना द्वितीया विचारपरंपरा तस्योपयोगद्वयस्य विभिन्नत्वं सन्य-
मानाऽपि भिन्नभिन्नसमयवर्तित्वमनङ्गीकृत्यैकसमयवर्तित्वमेवाऽभ्युपगच्छति । तत्र च केवलोपयोगे भिन्न-
भिन्नसमयवर्तित्ववद् वैयक्तिकभेदस्याऽप्यसंभवात् केवल एक एवोपयोगो द्वाभ्यां सार्धकाभ्यां नामभ्यां
द्वेधा व्यपदिश्यत इत्येव तृतीयः पक्षः श्रीसिद्धसेनदिवाकरेण पूर्वोक्तयोर्द्वयोः परंपरयोः समक्षमुपस्थाप्य
समर्थितः । अयं च पक्षो दिवाकारोपज्ञतया नव्यमतत्वेन स्थापितं गतः । एष च नव्यपक्षप्रासादस्तर्कभूमि-
कामवष्टभ्य विनिर्मितो वर्तते । आगमेभ्यः स्पष्टतया प्रतीयमानायाः केवलोपयोगद्वयक्रमपक्षपरंपरायाः
पश्चाद् विचारबलप्रादुर्भावितायाः केवलोपयोगयौगपक्षपरंपरायाश्च विरोधमुन्मूलयितुं स्वपक्षं सप्रमाणं
स्थापयितुं च श्रीमता दिवाकरेण प्रस्तुते काण्डेऽद्भुतां चातुरी प्रतिभा चोपायोन्निपाताम्, सार्वदिकाऽनुभववत्
तदाऽपि शास्त्राधारमन्तरेण कस्यापि वस्तुनो लोकेन स्वीकारयितुमशक्यत्वमवगम्य श्रीमता दिवाकरेण

द्वयोर्विरोधिपरंपरयोः पुरस्तात् सतर्कबलमुपन्यस्तोऽपि स्वपक्षः शास्त्रवाक्यैरेव सकौशलं प्रमाणीकृतः । एषैव प्रतिपाद्यगता प्रतिपादनशैलीगता चापूर्वता प्रस्तुते काण्डे प्रतीयते । सिद्धसेनोपज्ञत्वेन प्रसिद्धस्योपयोगाभेदपक्षस्य सूक्ष्माणि विचारबीजानि जैनपरंपरायां प्रागमवन् न वेत्यस्य सांप्रतं वक्तुमशक्यत्वेऽपि सूक्ष्मेक्षिकया तुलनात्मकविचारणाबलादेतावत्त्विदानीं वक्तुं पार्यते यत् न्याय-वैशेषिकप्रभृतिसर्वज्ञवादिजैनैतरदर्शनसंमतसर्वज्ञत्वविषयकविचारगोचरगम्भीराभ्यासप्रयुक्तमेवोपयोगाभेदपक्षोपस्थापनं तत्समर्थनं चेति ।

प्रस्तुतकाण्डस्य मुख्यतयाऽपूर्वतया च प्रतिपाद्य उपयोगाभेदपक्षो दिवाकरोपज्ञानामनेकेषां विशेषाणामन्यतमो विशेषोऽवगन्तव्यः । एनं विशेषं परिज्ञातुम् तुलनयाऽभ्यसितुम् तदीयपक्षप्रतिपक्षयोर्युक्तीरवगन्तुं च गा० ४ पृ० ५९७-६०४ एकं टिप्पणं निवेशितम् । तत्राऽऽर्यावर्तीयसमप्रमुख्यमुख्यदर्शनगतैः सर्वज्ञत्वसंबन्धिभिः पक्षप्रतिपक्षैः सह तदीया जैनदर्शनगताः सर्वा अपि विचारपरंपराः सशस्त्राधारं विविच्य सन्निवेशिताः सन्ति । श्रीमद्विवाकरप्रबलविरोधिश्रीजिनमद्गणिक्षमाश्रमणकर्तृके विशेषणवतीनामकेऽमुद्रिते ग्रन्थे प्रस्तुतविषयायाश्चर्चाया विस्तृततयोपलभ्यत्वेन तद्वतं सर्वमप्युपयुक्तं भागं टिप्पणके समादाय तत्र चाऽमुद्रिते नन्दिवूर्णि-नन्दिलघुदीके उपयुज्य प्रस्तुतविषयसंबन्धिनी सर्वाऽपि मुद्रिताऽमुद्रितवाद्भूमयसामग्री समगृह्यत सा चाभ्यासिनां मनांस्यनुकूलयिष्यतीति संभाव्यते ।

संपादनगोचरे च विषये आदर्शगतत्वेन, पाठान्तरगतत्वेन, संशोधनोपयुक्तग्रन्थोपयोगपद्धतिगतत्वेन, काप्यप्रसिद्धलिखितग्रन्थोपयोगगतत्वेन, प्रसिद्धात्युपयोगिग्रन्थोपयोगाविधानकारणगतत्वेन च पञ्चैव वस्तूनि वक्तव्यानि सन्ति ।

१ तृतीयभागवत् प्रस्तुतभागस्याऽपि संशोधने पत्रप्रतिभिः सार्धं ताडपत्रप्रती अप्युपायोजिपाताम् विशेष-क्षैतावानेव यत् तृतीये भागे द्वे अपि ते प्रती अपूर्णे आस्ताम् अत्र तु बृहत्ताडपत्रप्रतिरेका पूर्णैवाऽऽसीत् ।

२ पत्र-ताडपत्रादर्शगतः प्रस्तुतकाण्डसवन्धी सर्वोऽपि पाठः शुद्धप्राय एव विद्यते तत्राऽपि भा० मा० वा० बा० ता० संज्ञका आदर्शा उत्तरोत्तराधिकशुद्धिभाजः सन्ति । केवलताडपत्रादर्शद्वयगतेभ्यो लघु-लघुतरटिप्पणकेभ्योऽपि पाठशुद्धेरिव प्रस्तुते संशोधनकर्मणि महानुपकारः सवृत्तः ।

यद्यपि पाठान्तराणां संग्रह-पृथक्करणव्यवस्थापनक्रमः प्राक्तनभागतुल्यतयैव प्रस्तुतभागेऽवलम्बितस्तथाप्यादर्शानां शुद्धतयेतरसाधनानां च सुलभतया संगृहीतानामपि पाठान्तराणां यथासंभवमर्यादितत्वात् प्रस्तुते भागे तेषां भूयस्त्वं नावशिष्यते ।

३ प्रस्तुतसंशोधनोपयुक्ता ग्रन्था मुद्रित-लिखिततया द्वेधा विभज्यन्ते । ग्रन्थं शोधयितुम् विषयं विशदीकर्तुम् तुलनां विधातुम् विशालमभ्यसितुं च यत्र यत्र मुद्रिता ग्रन्था उपयोजितास्तत्र पूर्वं बहुषु स्थलेषु तत्तद्ग्रन्थगता उपयोगिनः पाठा नि सकोचमपस्तादुपन्यस्ताः । पुरस्ताच्चानेकेषु स्थलेषु लापवादिभिर्बहु-भिर्हेतुभिः केवलं तदीयानि तदीयानि स्थलान्येव ग्राह्यान्त्येव सूचितानि परंतु यत्र लिखिता ग्रन्था उपायो-जयिष्यत तत्र सर्वत्राभ्यासिनां सौलभ्याय तत्तदज्ञातदुर्लभग्रन्थगतान् पाठान् यथाशक्यं यथामर्यादं चापस्तादुपन्यसितुमाग्रहो व्यधाधि ।

४ इदानीं यावत् काप्यप्रकाशिता अज्ञातप्राया दुर्लभप्रायाश्च प्राक्तनभागसंशोधनेऽल्पोपयोजितप्रायाः सप्त लिखितग्रन्था यथामर्यादं प्रस्तुते संशोधने दिव्यात्रतयोपयोजिताः सन्ति । ते चेमे १ हेतुविन्दुटीका २ तत्त्वोपप्लव ३ न्यायकुमुदचन्द्रोदयः ४ सिद्धिविनिश्चयटीका ५ विशेषणवती ६ नन्दिवूर्णी ७ लघ्वी-नन्दिवृत्तिश्च ।

५ श्रीमद्वाचक्यशोविजयैः स्वीये तत्र तत्र ग्रन्थे सम्मतितर्क्यकाण्डत्रयगता बह्व्यो गाथाः प्रकीर्णतया क्रमवद्धतया च विवृता दृश्यन्ते अभ्यासिनामानुगुण्याय तासां सर्वासामपि तदीयव्याख्योपेतानां गायानां ग्रन्थसमाप्तिगामिषु परिशिष्टेषु संकलयितुमिष्टतया नयकाण्डवत् प्रस्तुतेऽपि काण्डे तत्र तत्र टिप्पणके खण्डीकृत्य नोपन्यासः कृतः । एवमेवान्यैरपि श्वेताम्बरीय-दिगम्बरीयैराचार्यैः कृतविवरणत्वेनोपलभ्यास्तत्तद्गाथा-स्तेषु परिशिष्टेषु संकलयितुमिष्टतया न कचित् टिप्पणके उपन्यास्यन्त ।

प्रस्तुतभागसंशोधनकर्मोपयोगिषु पाठान्तरग्रहण-प्रतिप्रेक्षणादिषु नीरसेषु क्लिष्टेषु च बहुमूल्येषु कार्येषु सहायतां विदधानान् उदारचित्तप्रवर्तकश्रीकान्तिविजयशिष्यान् श्रीचतुरविजय-पुण्यविजयादीन् कृतज्ञतापर्येकं स्मराम इति ।

सुखलालः

वेचरदासश्च ।

संमतितर्क-प्रकरणम् ।

चतुर्थो विभागः ।

द्वितीयः काण्डः ।

प्रथमगाथाव्याख्या ।

[१ उपयोगनिरूपणम्]

[व्यस्तयोर्दर्शन-ज्ञानयोः लक्षणमभिधाय द्रव्यास्तिक-पर्यायास्तिकाभ्यां तयोः स्वभावस्य विभज्य वर्णनम्]

एवमर्थाभिधानरूपशेषस्य सामान्य-विशेषरूपतया द्वात्मकत्वं प्रतिपाद्य 'ये वचनीयविकल्पा संयुज्यमानयोरनयोनययोर्भवन्ति सा स्वसमयप्रशापनाऽन्यथा तु सा तीर्थं द्वासादना' इति यदुक्तम् ५ तदेव प्रपञ्चयितुम् 'उपयोगोऽपि परस्परसव्यपेक्षसामान्य-विशेषग्रहणप्रवृत्तदर्शन-ज्ञानस्वरूपद्वयात्मक प्रमाणम् दर्शन-ज्ञानेकान्तरूपस्त्वप्रमाणम्' इति दर्शयितुं प्रकरणमारभमाणो द्रव्यार्थिक-पर्यायार्थिकाभिमतप्रत्येकदर्शन-ज्ञानस्वरूपप्रतिपादिका गाथामाह्याचार्य —

जं सामण्णग्रहणं दंसणमेयं विसेसियं णाणं ।

दोण्ह वि णयाण एसो पाडेक्कं अत्थपज्जाओ ॥ १ ॥

१०

द्रव्यास्तिकस्य सामान्यमेव वस्तु तदेव गृह्यते अनेनेति ग्रहणं दर्शनमेतद् उच्यते, पर्यायास्तिकस्य तु विशेष एव वस्तु स एव गृह्यते येन तत् ज्ञानम् अभिधीयते ग्रहणम् विशेष-पितम् इति विशेषग्रहणमित्यभिप्रायः । द्वयोरपि अनयोनययोरेव प्रत्येकमर्थपर्यायः अर्थ निपयं पर्येति अद्यगच्छति च, सोऽर्थपर्याय ईदम्भूतार्थग्राहकत्वमित्यर्थः ।

१-नयोनय-आ० हा० वि० । २ पृ० ४५५ गा० ५३ प० २८ ।

३ "ज सामण्णग्रहण भावाण णेव कट्टमायारं । अविसेसिदण अट्ठे दसणमिदि मण्णए समए" ॥ ४३ ॥

इतीय गाथा दर्शनस्वरूपप्रतिपादिका बृहद्व्यसप्रहयता—पृ० १६८ ।

५९ स० त०

[उपयोगस्य साकारानाकारते स्पष्टयित्वा तयोः प्रामाण्याऽप्रामाण्यकथंताभिधानम्]

उपयोगस्य चानाकार-साकारते सामान्य-विशेषग्राहकते एव तत्र तत्राभिधीयेते । अविद्यमान आकारः भेदो ग्राह्यस्य अत्येक्यनाकारं दर्शनमुच्यते । सह आकारैर्ग्राह्यभेदैर्वर्तते यद् ग्राहकं तत् साकारं मानमित्युच्यते । निराकार-साकारोपयोगौ त्वमजं नीलतदतिगकारौ स्वविषयावभास-
५ फत्वेन प्रचतमानौ प्रमाणम् न तु निरस्तेतराकारौ, तथाभूतवस्तुरूपविषयाभावेन निर्विषयतया प्रमाणत्वानुपपत्तेरितरांशविकलैकांशरूपोपयोगसत्तानुपपत्तेश्च । तेनान्त्याद्यभ्युपगमः 'बोधमानं प्रमाणम् साकारो बोधोऽनधिगतार्थाधिगन्तृत्वविशिष्टः स एव प्रावृत्त्यापारोऽर्थदृष्टतात्पर्यफलानुमेयः संवेदनारूपफलानुमेयो वा अनधिगतार्थाधिगन्ता इन्द्रियादिसंपाद्यः अव्यभिचारादिविशेषणविशिष्टार्थोपलब्धिजनिका सामग्री तदेकदेशो वा बोधरूपोऽबोधरूपो वा साधकतमत्वात् प्रमाणम्'
१० इत्यादिरूपोऽयुक्तः ।

[२ प्रमाणसामान्यनिरूपणम्]

[वैभाषिक-सौत्रान्तिक-योगाचारसंमतानां निराकार-साकार-विज्ञानवादानां परस्पोषमर्द्धं पूर्वपक्षतयोपन्यासः]

तथाहि—'बोधः प्रमाणम्' इति चदन्तो वैभाषिकाः पर्यनुयोज्याः—किं बोधमात्रस्य प्रामाण्यम्, १५ आहोस्विद् बोधविशेषस्य ? यदि बोधमात्रस्य तदा तद्व्यवर्णप्रणयनमयुक्तम् व्यवच्छेद्याभावात्, अबोधस्य व्यवच्छेद्यत्वेऽपि संशय-विपर्ययादीनां बोधस्वभावत्वात् प्रमाणताप्रसक्तिः । न च संशयादीनामपि प्रमाणता लोकाशास्त्रविरोधात् । लोकप्रसिद्धं च प्रमाणं व्युत्पादयितुमारब्धम् तत्र चेन्द्रियादेरपि प्रमाणतायाः प्रसिद्धेयौधस्य प्रामाण्येऽव्याप्तिश्च लक्षणदोषः । न चाबोधरूपस्येन्द्रियादेर्लोकः प्रमाणतां न व्यपदिशति 'प्रदीपेनोपलब्धम्' 'चक्षुषा दृष्टम्' 'धूमेनावगतम्' इति लौकिकानां व्यवहारदर्शनात् ।

१-कार ज्ञा-वा० वा० विना । २-पयोगानुप-आ० । ३-स्तुति-पृ० । ४ वा बोधरूपो वा सा-वा० वा० । ५-रुद्रात् पृ० वा० वा० । ६ सक्षेपेण वैभाषिकादिमतस्वरूपमित्यं वणितमस्ति पददर्शनसमुच्चय-
वृद्धतैः—'अथवा वैभाषिक-सौत्रान्तिक-योगाचार-माध्यमिकभेदाच्चतुर्थां बौद्धा भवन्ति ।

तदार्थसमितीयापरनामनङ्गापिकमतमदः—चतु क्षणिकं बहु जातिर्जनयति, स्थितिः स्थापयति, जरा जर्जरयति, विनाशो विनाशयति । तथा आत्मापि तथाविध एव पुद्गलधातावभिधीयते । निराकारो बोधोऽप्येतद्व्याप्यैरसामान्यवीन-
स्तार्थं प्रमाणमिति ।

सौत्रान्तिकमतं पुनरिदम्—रूप-वेदना-विज्ञान-संज्ञासंस्कारा सर्ववरीरिणमेते पञ्च स्कन्धा विद्यन्ते न पुनरात्मा । त एव हि परलोकगामिनः । तथा च तत्सिद्धान्त—पक्षेमानि निश्चय । संज्ञामात्रम् प्रतिज्ञामात्रम् संवृत्तिमात्रम् व्यवहार-
मात्रम् । कर्मामि पञ्च ? अतीतोऽप्या, अनागतोऽप्या, सहेतुको विनाश, आकाशम्, पुद्गल इति, अत्र पुद्गलशब्देन परपरि-
वरितपो निलस्रव्यापकत्वादियमैकं आत्मेति । बाह्योऽर्थो निलस्रप्रत्यक्ष एव ज्ञानाकारान्यथानुपपत्त्या तु सध्वगम्यते । साकारो बोधः प्रमाणम् तथा क्षणिका सर्वसंस्कारा-म्वलक्षणं परमार्थः । यदाहुस्तद्वादिनाः—प्रतिक्षणं विशरावो रूप-रस-गन्ध-
स्पर्शपरमाणवो ज्ञान चेत्थेय तत्त्वमिति । अन्यापोहः शब्दायं । तदुपपत्ति-तदाकारताभ्यामवैपरिच्छेदः । नैरात्म्यभावनतो
ज्ञानसंतानोच्छेदो मोक्ष इति ।

योगाचारमतं सिद्धम्—विज्ञानमात्रमिदं भुवनम्, नास्ति बाह्योऽर्थं ज्ञानाद्वैतस्यैव तात्त्विकत्वात् । अनेके ज्ञानसंतानाः साकारो बोधः प्रमाणम् वासनापरिप्राप्तो नील-पीतादिप्रतिभासाः । आलव्यविज्ञानं हि सर्ववासनाधारभूतम् । आलव्यविज्ञान-
विशुद्धिरेवापवर्ग इति ।

साध्यादिदर्शने तु-शून्यमिदम् स्वप्नोपमः प्रमाण-प्रमेययोः प्रविभागः, मुक्तिस्तु शून्यतादृष्टेस्वदर्थं शेषभावनेति ।
पेचिस्तु साध्यमिकाः स्वसं ज्ञानमाहुः—पृ० ४६ पं० १२—पृ० ४७ पं० १५ ।

एतदर्थं संवेदशनसमग्रहणं बौद्धदर्शनमपि (पृ० २८-४६) मिलोकनीयम् ।

७-ज्याः बो-आ० । ८-णमगु-वा० वा० । ९ प्रमेयक० पृ० ३ प्र० पं० ९ ।

न औपचारिकं तेषां प्रामाण्यम् प्रसितिक्रियायां साधकतमत्वेन मुख्यप्रामाण्योपपत्तेः अत एव शास्त्रान्तरेष्वपि विशिष्टोपलब्धिजनकस्य बोधाऽबोधरूपविशेषतयागेन सामान्यतः

“लिखितं साक्षिणो मुक्तिः प्रमाणं त्रिविधं स्मृतम्” [ ] इत्युक्तिः ।

किञ्च, ‘प्रमीयतेऽनेन’ इति प्रमाणदान्दः करणविशेषप्रतिपादकः करणविशेषत्वं चास्य विशिष्टोपलब्धिरूपकार्यजनकत्वेन कार्यस्य चाव्यभिचारादिस्वरूपप्रसितिरूपत्वात् तज्जनकेनापरेण साधक-^५ तमेन भाव्यम् एकस्यैव स्वात्मनि करणक्रियाविरोधात् ततो बोधाबोधरूपस्य प्रसितिजनकस्य प्रमाणतोपपत्तेः ‘बोधमात्रं प्रमाणम्’ इत्यत्राव्याप्तिर्लक्षणदोषः प्राप्नोतीति स्थितम् । अथ बोधविशेषः प्रमाणम् तदाऽत्रापि वक्तव्यम्—कः पुनरसौ बोधस्य विशेषः? यद्यव्यभिचारादिविशेषणविशिष्टत्वं तदा प्रसितिस्वभावस्य तस्य प्रमाणताप्रसक्तिः । न चाभ्युपगम्यत एवेति वाच्यम् करणविशेषस्य प्रमाणत्वव्यवस्थितेः ।

१०

अत एव “निराकारो बोधोऽर्थसहभाव्येकसामग्र्यधीनस्तत्रार्थे प्रमाणम्” [ ] इति धैर्भाषिकोक्तमसंगतम् । अपि च, कर्मण्यसौ प्रमाणमभ्युपेयते । यत उक्तम्—

“सव्यापारमिवाभाति व्यापारेण स्वकर्मणि” [ ] इति ।

कर्मता च बोधसहभाविनोऽर्थस्य तद्बोधोपेक्षया न सम्भवति, तत्समानकालस्य तत्कृतविकार्यत्वाद्ययोगात् अकर्मरूपे च तत्र कारणे क्रियायाः कथं प्रतिनियमः तदभावे चैकसामग्र्यधीनताया-^{१५} मपि सर्वैः सर्वस्य बोधो भवेत् । किञ्च, एकसामग्र्यधीनत्वस्य द्वयोरप्यविशेषात् यथा बोधोऽर्थस्य ग्राहकस्तथाऽर्थोऽपि बोधस्य किं न भवेत्? तन्न निराकारो बोधः प्रमाणं सम्भवति ।

अथ मा भूद्विराकारो बोधः प्रमाणम् साकारस्त्वसौ प्रसितिक्रियायां साधकतमत्वात् प्रमाणम्; ननु च बोधस्य प्रमाणस्वरूपत्वादर्थोपाकारात्मकत्वमयुक्तम् प्रमेयरूपत्वापत्तेः । न च प्रमेयरूपमेव प्रमाणं भवितुमर्हति प्रमाणस्य तद्ग्राहकत्वेन प्रतिभासात् । न च तथात्वेन प्रतिभासमानमपि प्रमेय-^{२०} रूपं युक्तम् प्रमाण-प्रमेययोरन्तर्वर्द्धिव्यवस्थितत्वेनावभासनात् भेदेन च प्रतिभासमानं नान्यथाधिगन्तुं युक्तम् । न हि प्रतिभासः साक्षात्करणाकारत्वात् प्रत्यक्षरूपोऽर्थव्यवस्थापकः प्रमाणान्तरादनुग्रहं वाधां वा प्रतिपद्यते ।

उक्तं च—

“प्रमाणस्य प्रमाणेनैव न वाधा नाप्यनुग्रहः ।

२५

वाधायामप्रमाणत्वमानर्थप्यमनुग्रहं” ॥ [ ] इति

सर्वदा बहिर्विच्छिन्नार्थवभासिनोऽव्यवस्थाप्रमाणत्वे प्रमाणान्तराप्रवृत्तिरेव । न चाव्यक्षेण ज्ञानमेव बहिरर्थोपाकारं घेद्यते न बाह्योऽर्थ इति कथं निराकारता तस्येति वक्तव्यम् ज्ञानरूपतया बोधस्याव्यक्षे प्रतिभासनात् अर्थस्य च ज्ञानरूपतयाऽप्रतिपत्तेः । न ज्ञानहङ्कारास्पदत्वेनार्थस्य प्रतिभासेऽहङ्कारास्पदबोधरूपस्येव ज्ञानरूपता युक्ता, यदि त्वहङ्कारास्पदत्वेनार्थस्य प्रतिभासः स्यात् तदा ^{३०} ज्ञानरूपादभिगन्तात् तदात्मनः ‘अहं घटः’ इति प्रतिभासः स्यात् । न चान्यथाभूता प्रतिपत्तिरन्यथा-

१-स्य बोधरूपवि-भा० मा० । २-क्षिणो मुक्तिः प्र-भा० । ३-क्षिणो मुक्ति प्र-हा० ।

३ “ततो यद् बोधानोदरूपस्य प्रमाणत्वाभिधानकम्—

“लिखितं साक्षिणो मुक्तिः प्रमाणं त्रिविधं स्मृतम्”—

इति तत् प्रसाख्यातम् ज्ञानस्यैवानुपचरितप्रमाणव्यपदेशार्हत्वात्”

लिखितम् “ज्ञानसादि लोके पत्रादि तत् प्रमाणम्” साक्षिण. “प्रमाणम्” मुक्तिः “अनुभवं प्रमाणम्”—प्रमेयक०

पृ० ३ प्र० पं० ११, टि० ४०, ४१, ४२ । पङ्क्तं स० वृ० पृ० २०७ पं० १७-१९ । ४-रूप-त्वात्-वा० वा० । ५-नकत्वेना-वा० वा० । ६-पत्रि-भा० हा० वि० । ७-कर्मण इ-हा० वि० ।

८-पताप-वृ० वा० वा० । ९-रूपार्थ-भा० । १०-पद्येत-भा० हा० वि० । ११-न नावा-(नाऽऽवा-) भा० ।

१२ अत्र ‘अनुग्रहे’ ‘अनुग्रहः’ इति द्वयमपि संभाव्यते इति विचार्य ‘अनुग्रह इति’ इति सर्वप्रतिपु विद्यमानः सन्निधि पाठो न्यस्तः ।

भूतमर्थं व्यवस्थापयितुं शक्ता प्रतिपत्तिव्यतिरेकेणाप्यर्थव्यवस्थितिप्रसङ्गेतिप्रसक्तश्च नीलप्रति-
पत्तेरपि पीतादिव्यवस्थापनाप्रसङ्गात् । अथ साकारं विज्ञानमाकारप्रतिनियमात् तत्प्रतिपत्त्यर्थार्थ-
पत्त्या तदाकारतां तज्जनकस्यार्थस्य व्यवस्थापयेदिति प्रतिफलं व्यवस्था सिध्यति निराकारं तु
विज्ञानं बोधमात्रतया व्यवस्थितं सर्वार्थान् प्रत्यविशिष्टत्वात् 'नीलस्येदं संवेदनं न पीतस्य' इति प्रतिफलं
५ व्यवस्थानिवन्धनं न भवेदिति साकारं ज्ञानमभ्युपगन्तव्यम्, असदेतत्; 'सर्वार्थान् प्रति बोधमात्रतया
निराकारस्याविशिष्टत्वात्' इति हेतोरेतसिद्धेः निराकारत्वेऽपि चक्षुरादिवृत्त्या बोधस्य तत्रैव नियमित-
त्वात् । न च नियतत्वं तस्य सर्वार्थेषु, नीलादावेव तस्य प्रतीतिः समानत्वेऽपि वा पुरोवर्तिन्येव
नीलादौ समानत्वस्य सम्भवाच्च सर्वार्थसाधारणी प्रतिपत्तिरिति निराकारज्ञानवादिनो न काचित्
क्षतिः तथादृष्टत्वात् 'नैहि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम' । निराकारत्वे किमिति पुरोवर्तिन्येव नीलादौ प्रवर्तते
१० विज्ञानम्? चक्षुरादिभिस्तत्रैव नियमितत्वादिति प्रतिपादितं प्राक् । कस्मात् तैस्तत्र तन्निमित्त-
इति चेत् अत्र वस्तुस्वभावैरुत्तरं वाच्यम् न हि कारणानि कार्यजननप्रतिनियमे पर्यनुयोगम-
हन्ति तत्र तस्य चैकत्वात् । साकारत्वेऽपि चायं पर्यनुयोगः समानः । तथाहि-साकारमपि ज्ञानं
किमिति नीलादिकमेव पुरोवर्तिं तत्सन्निहितमेव च व्यवस्थापयति? तेनैव तथा तस्य जनना-
दिति चेत् समानमेतन्निराकारत्वेऽपि । किञ्च, चक्षुरादिजन्यं तद्विज्ञानं किमिति चक्षुरा-
१५ घाकारं न भवति इति पर्यनुयोगे भवतापि 'वस्तुस्वभावैरुत्तरं वाच्यम्' इति वक्तव्यम्
तदस्माभिरभिधीयमानं किमित्यसंगतं भवतः प्रतिपत्तिः । अपि च, साकारता विज्ञानस्य किं
साकारेण प्रतीयते, आहोसिन्निराकारेण? यदि साकारेण तदा तत्रापि प्रतिपत्तावाकारान्तर-
परिकल्पनमित्यनवस्थाप्रसक्तिः । निराकारेण चेद् बाह्यार्थस्यापि तथाभूतेनैव प्रतिपत्तिप्रसक्तिः । न च
बाह्ये प्रत्यासत्तिनियमाभावाच्च तथाभूतेन प्रतिपत्तिरिति वाच्यम् इतरत्रापि प्रत्यासत्तिनियमा-
२० भावस्य तुल्यत्वात् । श्रुक्ते पीताकारदर्शनाद् अन्तर्गते न प्रतिनियमाभाव इति चेत् निराकारेऽपि
तर्ह्यन्तर्गतादेव प्रतिनियमो भविष्यतीति किमाकारपरिकल्पनया? कथमाकारमन्तरेण प्रतिनियम-
इति न वाच्यम् आकारेऽप्यस्य समानत्वात् । तथाहि-साकारवादिनोऽपि कथं प्रतिनियम इति
प्रेरणायाम् 'प्रतिनियताकारपरिग्रह एव प्रतिनियमः' इति नोत्तरं युक्तम् प्रतिनियताकारपरिग्रह-
स्यैव प्रतिनियमरूपतयोपपन्नस्तस्याद्यपि विचार्यमाणत्वात् । अथानुमानाद् बाह्योऽर्थः प्रतीयते तर्हि
२५ प्रतिबन्धसिद्धिर्वक्तव्या । न च बाह्योऽर्थोऽध्यक्षतः कदाचनापि सिद्धः नापि तत्प्रतिबन्धो ज्ञानाकार-
इति न प्रतिबन्धसिद्धिः तामन्तरेण न चानुमानप्रवृत्तिरिति कथं बाह्यार्थसिद्धिः? अथार्थापत्त्या
'बाह्योऽर्थोऽधिगम्यते, न; अर्थापत्त्याऽर्थस्वरूपप्रतिपत्तौ तस्याः प्रत्यक्षरूपताप्रसङ्गेः । न च स्वरूप-
प्रतिपत्तिमन्तरेणाप्यनुमानवत् तस्याः ग्रामाण्यम् अनुमानस्याद्यगतप्रतिबन्धलिङ्गप्रभवत्वेन प्राप्ता-
प्यात् अत्र च तदभावात् । न चाऽप्यत्यन्तपरोक्षस्यार्थस्य केनचिदाकारेण विपयीकरणमिति न तस्य
३० प्रतिपत्तिविषयता अनुमानविषयस्य तु पूर्वदृष्टत्वात् 'इदं तत्' इत्याकारेण प्रतिपत्तिविषयता
सम्भवत्यपि इति नार्थापत्त्याप्यर्थप्रतीतिः । अथ दूरस्थितवृक्षादौ तत्पिण्डावाकारो यथा
बाह्यवृक्षार्थव्यतिरेकेण न प्रतिभासविषयस्तद्वत् पुरोवर्तिनि स्तम्भादौ तदाकारः सत्येव बाह्ये
स्तम्भाद्यर्थ इति सिद्ध एव बाह्योऽर्थः । न च वृक्षादावपि पिण्डावाकार एव वृक्षादिः तस्य स्व-पराभ्यां
सन्निहितस्यान्याधाप्रतीतिः असदेतत्; यतः स्व-पराभ्यामसौ सन्निहितः प्रतीयमानः साकारेण वा

१-संकेतिरिति प्र-४० । २-रसिद्धत्वात् नि-आ० । ३-रणा प्र-भा० । ४-"नास्ति दृष्टेऽनुपपन्नं
नाम"-मीमांसाद० १-१-५ आ० ४० १३ पं० २० । ५-रादेस्त-आ० । ६-रादिस्त-हा० वि० । "यतो निराका-
रत्वेऽपि अवबोधस्य इन्द्रियवृत्त्या पुरोवर्तिन्येवार्थे नियमितत्वाच्च सर्वार्थपटनप्रसङ्गः"-प्रमेयक० ४० २८ प्र० पं० १२ ।
६ प्राक् तस्मा-पृ० सं० १ प्र० ४० पं० ६ । ७ "कस्मात् तैस्तत्र तन्निमित्तमेव इत्यत्र वस्तुस्वभावैरुत्तरं वाच्यम्"
-प्रमेयक० ४० २८ द्वि० पं० १ ।

"प्रत्यक्षेण प्रतीतेऽर्थे यदि पर्यनुयुज्यते । खभावैरुत्तरं वाच्यं दृष्टे काऽनुपपन्नता" ॥
इति स्वयमभिधानम्"-आहस्य० ४० १११ पं० १३ । ८-पि चायं वा० वा० वि० विना । ९-दाऽप्रा-
पृ० आ० हा० वि० । १० न चात्य-पृ० ८० । ११-क्षादौ मृत्पिण्डावाका-पृ० आ० हा० । १-क्षादौ
८, -धा० वा० वि० । १२ बाह्यार्थः आ० हा० वि० ।

ज्ञानेन प्रतीयते, निराकारेण वा? यदि साकारेण इति पक्षस्तदा असावपि ज्ञानाकार एव न बाह्योऽर्थ इति कचिदपि अर्थान्तिदेरसिद्धो दृष्टान्तः तथा च प्रतिबन्धाप्रसिद्धेन ज्ञानाकाराद् बाह्यार्थ-सिद्धिः । अथ निराकारेण तेन अर्थः स्व पराभ्यां प्रतीयत इति प्रतिबन्धसिद्धिरभ्युपगम्यते पिण्डाद्या-कारस्य बाह्यार्थेन सह, नन्वेवं निराकारं ज्ञानं बाह्यार्थग्राहकं सिद्धमिति व्यर्थं ज्ञानाकारकल्पनम् । न च तत्रापि प्रतिभासमानो वृक्षो ज्ञानाकार एव इति अपरमर्थं साधयति तत्रापि अपरापरार्थ-५ कल्पनायामनवस्थाप्रसङ्गात् कुतोऽर्थसिद्धिः? ज्ञानाकारात् इति चेत्, ननु प्रतिबन्धाग्रहणे कथं ततस्तत्सिद्धिः इति पुनरपि तदेव वक्तव्यमिति अपर्यवसाना पर्यनुयोगानवस्था । तस्मात् निराकारा-देव ज्ञानाद् बाह्यार्थसिद्धिरभ्युपगन्तव्या ।

अथ निराकारं ज्ञानं नीलादावर्थं व्यापारवत् प्रवर्तते, उत निर्व्यापारम् इति कल्पनाद्वयम् । प्रथमरूपनायामपि अव्यतिरिक्तव्यापारवत् उत व्यतिरिक्तव्यापारवत् इति कल्पनाद्वयम् । आद्य-१० विकल्पे ज्ञानरूपमेव न व्यापारः कश्चित् । न च व्यापार-तद्वतोरभेदो युक्तः धर्मधर्मितया प्रतीतेः । द्वितीयविकल्पेऽपि सम्बन्धासिद्धिः ततस्तत्सोपकाराभावात् उपकारेऽपि तस्य तन्निवर्तनेऽपरो व्यापारः कल्पनीय इत्यनवस्था । व्यापारस्यापि चार्थग्रहणव्यापृतावपरो व्यापारः परिकल्पनीय इत्य-प्राप्यनवस्था । निर्व्यापारस्यापि व्यापारस्यार्थव्यापृतावर्थस्यापि ज्ञानग्रहणे व्यापृतिप्रसक्तिरित्यर्थस्यापि ज्ञानं प्रति ग्राहकता स्यात् । न च निराकारो बोधो निर्व्यापारोऽपि बोधस्वरूपत्वादर्थग्राहकः अर्थ-१५ स्याप्यर्थरूपतया बोधं प्रति ग्राहकतोपपत्तेः ततो ग्राह्यरूपसंस्पर्शात् बोधस्य ग्राहकता । न च ग्राह्यार्थरूपान्यथानुपपत्त्या बोधस्य ग्राहकताव्यवस्था, इतरेतराश्रयदोषप्रसक्तेः । तथाहि-ग्राह्यरूप-व्यवस्था ग्राहकरूपसंस्पर्शाद् ग्राहकरूपव्यवस्थापि ग्राह्यरूपसंस्पर्शादिति कथं नेतरेतराश्रयदोषः? न च समानकालयोर्नील-बोधयोर्ग्राह्यग्राहकभावव्यवस्था, कर्म-कर्तृरूपत्वासिद्धेः—न हि समान-कालताया निर्वर्त्य-विकार्य-प्राप्यरूपकर्मतासम्भवः समानकालस्य निर्वर्त्य-विकार्यताऽयोगात् प्राप्य २० रूपता च न तद्व्यतिरिक्ता सम्भवति समानकालयोर्द्वयोरपि ग्राह्यग्राहकभावातिशेपात् । तत्र निरा-कारस्याप्यर्थव्यवस्थापकत्वं बोधस्येति “विज्ञप्तिमात्रमेव नार्थव्यवस्था” [ ] इति विज्ञानयादिनः । अयुक्तमेतत्, समप्रतिधरूपतयाऽप्यक्षतो बाह्यस्य सिद्धेर्विज्ञप्तिमात्रत्वे तद्वृत्ताऽभावप्रसक्तिर्नैवेत् ।

१-कारज्ञा-वृ० । १ एते निर्वर्त्यप्रभृतयः कर्मकारकमेवा । तदुत्प्रेष्य तत्स्वरूपं चैवम्—

“प्राप्य विषयभूतं च निर्वर्त्यं विक्रियात्मकम् । कर्तृश्च क्रियाया व्याप्यमीप्सितानीप्सितेतरत्” ॥

—जैने० व्या० पृ० १७ पं० ३ ।

“निर्वर्त्यं च विकार्यं च प्राप्यं च त्रिविधं मतम् । तत्रेप्सिततमं कर्म चतुर्धाऽन्यत् तु कल्पितम्” ॥

X X X X X

“सती वा विद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी । यस्य नाश्रियते तस्य निर्वर्त्यं प्रचक्षते” ॥

“प्रकृतेस्तु विवक्षाया विकार्यं कैश्चिदन्यथा । निर्वर्त्यं च विकार्यं च कर्म शास्त्रे प्रदर्शितम्” ॥

“यदसंजायते सद्भा जन्मना यत् प्रकाश्यते । तन्निर्वर्त्यं विकार्यं च कर्म द्वेधा व्यवस्थितम्” ॥

“प्रकृत्युच्छेदसंभूतं किञ्चित् काष्ठादिभस्मवत् । किञ्चिद् गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवत्” ॥

“क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते । दर्शनादनुमानाद्वा तत् प्राप्यमिति कथ्यते” ॥

—वाक्यप० पृ० का० खो० ४५-५१ पृ० २०२-२०५ ।

ब्रह्मण सरूपे न कथनानि कर्मकारकप्रकारो घटते इति निरूपयता श्रीशंकराचार्येण स्वभाष्ये कर्मकारकस्य चातुर्विचयमभ्यनुज्ञातम् । आत्मतीकृताऽपि तदेव विनावीकृतम् । तथा “अत्र च कूटस्थनिलम् इति निर्वर्त्यकर्मतामपा-करोति । सर्वव्यापि इति प्राप्यकर्मताम् । सर्वविक्रियारहितम् इति विकार्यकर्मताम् । निरवयवम् इति सत्कार्यकर्मताम्”

—ब्रह्मसू० १-१-४ पृ० १११ पं० १९ ।

भर्तृहृद्युक्तं निर्वर्त्योदिरूपं गत्यात्मकतया निरवधि आचार्यहेमचन्द्रेण—“तत् त्रेधा—निर्वर्त्यं विकार्यं प्राप्यं च । तत्र यदसंजायते जन्मना वा प्रकाश्यते तन्निर्वर्त्यम् । यत् करोति । पुनः प्रसूते । प्रकृत्युच्छेदेन गुणान्तराधानेन वा यद् विकृतिमापाद्यते तद् विकार्यम् । काष्ठं दहति । कण्डं लुनाति । यत्र तु क्रियाकृतो विशेषो नास्ति तत् प्राप्यम् । सादित्यं पश्यति । प्राग गच्छति” ।—हैम० पृ० ४० पृ० २-३-३ पृ० २१ पृ० ५० ६ ।

- न चाप्यक्षतः सप्रतिघवाद्यारूपतया प्रतीयमानस्य 'विघ्नति' इति नामकरणे काचिन्नः क्षतिः नामकरणमात्रेण सप्रतिघत्ववाद्यारूपत्वादेरर्थधर्मस्याव्यावृत्तेः । अतः सप्रतिघत्वादिरूपो याव्योऽर्थः तद्विपरीतध्वान्तरो बोधोऽभ्युपगन्तव्य इति कथं विप्रसिमात्रम्? न च सप्रतिघाकार-तया बोधप्रतिपत्तिः तद्विषयतया तु तस्य प्रतिपत्तिरस्त्येव 'नीलविषयो बोधो मयाऽनुभूयते' इति निश्चयोत्पत्तेः । न च प्रतिभासनिश्चयमन्तरेणापरं पदार्थं सरूपव्यवस्थितौ नियन्धनमुत्पद्यमानः ततो निराकारादेव बोधाद् बाह्यार्थसिद्धिरभ्युपेया, असदेतत्; यतः 'निराकारं ज्ञानमर्थव्यवस्थापकम्' इति किं प्रत्यक्षतोऽवगम्यते आहोस्विदनुमानतः उतार्थापत्तेरिति विकल्पाः । तत्र न तावत् प्रत्यक्षतस्तत्प्रतिपत्तिः प्रतिभासमानशरीर-स्तम्भाद्व्यतिरिक्तम्यापरेण ज्ञानस्यानुपलम्भेनान्वत्त्वात् । न च सुप्ताद्यान्तरूपेण अहङ्कारास्पदतया स्वसंवेदनाध्यक्षतो ज्ञानरूपं प्रतीयत एवेति कथं तस्यानुपलम्भः ।
- १० यतः सुप्तादयो नान्तःस्पष्टव्यशरीरव्यतिरिच्यमानतनवः प्रतिभान्ति 'अहम्' इति प्रत्ययोऽपि तथा-भूतशरीरालम्बनतया संवेद्यत इति । न च तद्व्यतिरिक्तो बोधात्मा संप्रत्यनुभवविषय इति न प्रत्यक्षतो प्राह्व्यतिरिक्तवपुर्ग्राहकस्वरूपमवभातीति न तत् प्रत्यक्षत्वसेयम् । नाप्यनुमानाधिगम्यम् प्रत्यक्षाप्रवृत्तौ तत्पूर्वकस्य तत्र तस्याप्यप्रवृत्तेः । नाप्यर्थापत्तिस्तत्तद्वाच्यमवगमयति तस्याः प्रामाण्यानुपपत्तेः । किञ्च, अनुस्मरणमात्रमर्थापत्तिः न च 'इदं तत्' इत्युल्लेख्यदनुस्मरणमदृष्टेऽर्थं प्रवृत्तिः ।
- १५ भासादयति । न च ज्ञानस्वरूपं कदाचनापि दृष्टम् दृष्टौ वा तत् एव तत्सिद्धेः किमर्थापत्त्या? अथ 'अर्थस्य ज्ञानम्' इति निराकारस्य ज्ञानस्य प्रतीतिस्तत्सिद्धावः । न चार्थप्राह्वकत्वेन सर्वदा 'अर्थस्य ज्ञानम्' इत्येव प्रतीयमानस्याविसंवादिप्रत्ययविषयस्य तस्याभावः संवेदनमात्रस्याप्यभावप्रसक्तः । अतो निराकाराऽविसंवादिप्रत्ययविषया बुद्धिः सिद्धेति युक्तमुक्तम्- "निराकारा नो बुद्धिः" [ ] इति, असदेतत् । यतो निराकारा अर्थबुद्धिर्मया प्रतीयत इत्यपरा बुद्धेस्तदर्थस्य च प्राह्विका बुद्धिः ।
- २० प्रसज्येत तथा च सति आकारमन्तरेण केनाकारेण 'बुद्धिरर्थस्य' इति संयोज्य प्रतीयेत? न हि 'इदं तत्' इत्यनिरूपिताकारमाकारान्तरेण नियोजनामर्हति । न च तथाऽप्रतीयमाना 'बुद्धिः' इति व्यपदेशमासादयति दशशब्दादेरपि बुद्धित्वप्रसक्तेः । अथापि स्यात् 'ममार्थबुद्धिरासीत्' इति नार्थाकारव्यतिरिक्ता सा प्रतिभाति किन्तु पृथगपोद्धारपरिकल्पनया प्रकाशरूपतया व्यवस्थापिता 'बुद्धिः' इति व्यपदिश्यते, अयुक्तमेतत्; यतो नाव्यतिरेकेण प्रतीयमाना बुद्धिर्पिकल्पेनापोद्धर्तुं शक्या ।
- २५ न च पृथक् प्रतीयेत सैत्युक्तम् । अथ सुप्त-स्तम्भाघाकारतया यद्यन्त(स्तः)स्पष्टव्यरूपादिकमेव ज्ञानं प्रतिभाति न पुनस्ततो व्यतिरिक्तमपरं ज्ञानम् तथासति संवेदनमात्रमेव प्रसक्तम् एवं च 'चक्षुरादिना मया रूपं प्रतीयते' इति सम्यग्वाभावात् कथं प्रतीतिः? अस्ति चेयं प्रतीतिः तस्मादुपलब्धेरूपादिके अभिमुदीभूतं चक्षुस्तत्प्रकाशं त्वं विदधाति सा च बुद्धिरुच्यते । न च नीलाद्याकारमविद्यमानमेव तत्र प्रकाशत्वमुत्पन्नमिति दक्तव्यम् विद्यमाननीलादिनिषेयस्य चक्षुरादिव्यापारादविद्यमानस्य प्रकाशत्वस्यैव तत्रोत्पत्तेः नीलादेस्तु पूर्वमेव भावात् तथा च सति 'अर्थस्य बुद्धिः' इति व्यपदेशः सिद्ध एव । अत एवोक्तम्- "बुद्धिरुपलब्धिशानमित्यनर्थान्तरम्" [न्यायद० १-१-१५] इति, एतदप्यसत्; यतो न प्रकाशव्यतिरेकेण नीलादिरुपलभ्यते इति कुतः पूर्वव्यवस्थिते एव नीलादौ प्रकाशता चक्षुरादेरुद्भूतीति वक्तुं शक्यम् न हि प्रकाशतारहितं कदाचिदुपलब्धं नीलादिकम् उपलम्भे वा सर्वस्य सर्वदर्शित्वप्रसक्तिः । अथ 'नीलस्य प्रकाशः' इति व्यतिरेक उपलभ्यत एव ।
- ३५ न, 'शिलापुत्रकस्य शरीरम्' 'स्तम्भस्य स्वरूपम्' इत्यत्रापि व्यतिरेकोपलब्धेर्व्यतिरेकः स्यात् 'प्रकाशस्य प्रकाशता' इति च दृष्टेर्भेदः प्रकाशतायाः स्यात् । अथात्रैकैव प्रकाशतोपलभ्यते नापरेति न प्रकाशस्यापरः प्रकाशः व्यतिरेकोपलम्भस्य प्रत्यक्षवाधितत्वात् तर्हि नील-प्रकाशयोरपि न प्रत्यक्षप्रतीतो भेद इति तत्रापि समानन्यायतो व्यतिरेकस्यासिद्धेर्नीलाद्याकारैव प्रकाशता सा च बुद्धिः इति सिद्धा साकारता ज्ञानस्य ।

१-परशा-उ० । २ नान्तस्प-वृ० । नान्तद्रष्ट-आ० । ३-पयस्याभा-आ० । ४-'त्यपरा' बुद्धेस्तदर्थस्य च प्राह्विका बुद्धिः* प्रसज्येत इत्यनर्थव्यवस्थितत्वात् पाठ ल० । ५ नहीह त-आ० । ६-ज यो-वृ० वा० वा० । ७ यद्यन्तस्पष्ट-हा० वि० । यदेतत्स्पष्ट-वा० वा० । यद्यन्तद्रष्ट-आ० । ८ एवं चक्षु-वृ० ल० वा० वा० विना । ९-लंभ्ये वृ० । लंभे वृ० वृ० । वा० वा० । १०-शक्यं भा० भा० । ११-लम्भे च स-आ० हा० वि० ।

अथ परोक्षा बुद्धिर्निराकारा च ततः साकारत्वमुभयस्यासिद्धम् असदेतत् । निराकारस्य बोधश्च 'बुद्धिः बुद्धिः' इति विकल्पेऽप्यप्रतिभासनात् अर्थापत्तेश्च प्रक्षयः प्रकाशमात्रेणार्थस्य सिद्धत्वाद् व्यर्थं तदपरबुद्धिपरिकल्पनम् ततश्च यदुक्तम्—“निराकारमेव ज्ञानमर्थान्मुसमुपलभ्यमानं प्रतिनियमेन कथं सर्वसाधारणमिति सिद्धः प्रतिकर्म प्रत्ययः” [ ] इति, तदप्युक्तम् यतो न किञ्चिच्चीलाद्याकारप्रकाशताव्यतिरेकेणोपलभ्यतेऽपरमिति कस्यार्थं प्रत्यासन्नता ५ परैः परिकल्प्यते प्रकाशता तु यदि निराकारा स्यात् प्रतिकर्म व्यवस्था न भवेत् न ह्यालोकरमात्रेणा-मिश्रितघटादिरूपेण तद्रूपप्रकाशनं शुक्तम् कथं तर्हि चक्षुरादिना रूपमुपलभ्यत इति व्यवस्था? बाह्यार्थवादिपरिकल्पिते परोक्षे रूपादौ तदाकारा प्रकाशता चक्षुरादिना जन्यत इति तथाव्यपदेशः संभवी प्रकाशता वा अपोद्धारपरिकल्पनयाऽनादिवासनानियमाद् भिन्ना व्यपदिश्यत इति न किञ्चिदुक्तम् यद्वा पूर्वसामग्रीतश्चक्षुरादिरूपाद्याकारप्रकाशता बुद्धिस्त्वभावोपजायत इत्येकसाम-१० प्रयधीनतया तथाव्यपदेशः—इदयते हि प्रदीप-प्रकाशयोः समानकालयोः 'प्रदीपेन घटः प्रकाशितः' इत्येकसामप्रयधीनतया व्यपदेशः । न हेतुकालयोरत्रापि प्रकाश्य-प्रकाशयोः कार्यकारणभाव उपपद्यते ननु यदि साकारं विज्ञानमभ्युपगम्यते तदा चक्षुरादिकोऽर्थः प्रतिक्षिप्त एव भवेत् चक्षुराद्याकारस्य संवेदनमानस्योपलब्धेन तदाकाराच्चक्षुराद्यर्थव्यवस्था स्यात् । यतो न बाह्यार्थस्तदाकारं च विज्ञानं द्वयमुपलम्भविषयः तत्त्वे वा ज्ञानमेव, तथापि साकारम् तत्राप्यर्थस्य पुनरुपलब्ध्य-१५ अभ्युपगमे ज्ञानाकारेऽन्तर्भाव इति न कदाचित् स्वरूपेणोपलब्धिर्भवेदिति नार्थव्यवस्था, असदेतत् । कार्यव्यतिरेकेण बाह्यार्थपरिकल्पना अर्थपत्त्या वा परेषामभिमतैति तदभ्युपगमादर्थस्यायमाकारः प्रकाशतामनुप्रविष्ट इत्यभिधानात् यथोक्तदोषानुपपत्तिः अथवा विज्ञानवादेऽर्थासिद्धिप्रेरणं सिद्धसाध्यतया न दोषावहमिति साकारमेव ज्ञानं प्रमाणमभ्युपगमाः सौत्रान्तिक-योगाचाराः ।

[बाह्यार्थं तद्वाहकं च निराकार-साकारज्ञानं सीकुर्यता सिद्धान्तिना साकारज्ञानप्रमाणवादस्य २० प्रतिविधानम्]

अत्र प्रतिविधीयते—निराकारं विज्ञानमर्थग्राहकमिति न प्रत्यक्षतः प्रतीयते शरीर-स्तम्भादि-व्यतिरेकेणानुपलम्भतस्तस्यासत्त्वादिति 'तस्यासत्त्वात्' इत्यत्र हेतुरसिद्धः अहङ्कारस्यैव सुखादे-र्गान्निवेशोपस्थान्तःस्वसंवेदनप्रत्यक्षानुभूयमानस्य सत्त्वात् । न च स्वसंवेदनप्रत्यक्षसिद्धस्याप्यसत्त्वम् स्तम्भाद्याकारस्यापि ज्ञानस्यानन्तत्वप्रसक्तेः न हि तथाप्रतिभासव्यतिरेकेणापरमत्रापि सत्त्वनियन्धनम् २५ न च 'अहम्' इति प्रत्ययोऽन्तैःस्मृष्टव्यगरीराद्यालम्बनः शरीरस्य सप्रतिघत्वेनापरप्रत्यक्षविषयत्वेन चाऽज्ञानरूपतया मुखाहं प्रत्ययविषयत्वानुपपत्तेः ज्ञानस्यैवाप्रतिधानन्यवेद्यरूपस्थान्तर्मुखाकारस्य मुख्याहं प्रत्ययविषयत्वात् 'अहं कृशः' इत्यादिशरीरालम्बनस्य त्वहं प्रत्ययस्योपचारिकत्वात् उपचार-नियन्धनत्वस्य च प्राक् प्रतिपादितत्वात् तेन 'निराकारस्य ज्ञानस्य स्वमेऽप्यसंवेदनात् प्रत्यक्षतो ग्राह्यव्यतिरिक्तः ग्राहकस्वरूपं प्रतिभाति' इति प्रत्युक्तम् । 'नीलमहं चेत्ति' इति बाह्यनीलाद्यग्राहकस्या-३० न्तर्ग्राह्याद् व्यतिरिक्तस्य स्वसंवेदनाध्यक्षतो ज्ञानस्याहमहमिक्त्या प्रतीतेः । न चान्तःसुखादयो वहिश्च नीलादयः परिस्फुटवपुः स्वसंप्रदिताः प्रतिभान्ति न पुनस्तद्व्यतिरिक्तं निराकारं ज्ञानस्वरूपमर्थ-ग्राहकमाभाति सुखादेरर्थग्राहकत्वायोगादिति धक्तव्यम् यतो बाह्यं प्रति सुखादीनां नैयासाभिरपि ग्राहकत्वमभ्युपगम्यते । नहि सुखादयो भावनोपनेयजन्मानो वहिरर्थसंनिधिमन्तरेणापि प्रादुर्भवन्तः पदार्थव्यक्तीनां नियमेनोद्घोतकाः स्ववपुःपर्यवसितस्वरूपत्वात् तेषाम् चक्षुरादिप्रभवस्तु संविदो ३५ वहिरर्थमुद्भासयन्त्यः स्पष्टावभासा अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां पृथगवसीयन्त इति पदार्थग्राहिण्यस्ता एवाभ्युपगमनीयाः सुखादिवेदन्तु न हृदि परिवर्तमानं बाह्यार्थसंविदः पृथगेव न तत् वाटार्थग्राहक-

१-शता चाऽपो-वृ० । २-रक-वृ० ल० विना । ३-या व्यप-आ० हा० वि० । ४-काश्ययोः भा० मा० । ५-काशते' वा० वा० । ६-च च स-वा० वा० । ७-तत्त्वे विज्ञा-आ० हा० वि० । ८-नरूप-वृ० ल० वा० वा० । ९-पत्तेः गा० । १०-वृ० ४६२ पं० ७ । ११-नुपलम्भस्तस्या-वृ० ल० वा० वा० । १-नुप-लम्भतस्तस्यासत्त्वादिति हेतुर-आ० । १२-दसु-वृ० । १३-न्तःप्र-वा० हा० वि० । १४-वृ० ४६२ पं० ११ । १५-न्तर्ग्राह्यव्यति-हा० । १-न्तर्ग्राह्यव्यति-वा० वा० आ० वि० । १६-कारणा-वृ० वा० वा० आ० वि० ।

- तथाऽभ्युपगमविषयः । तदेवं ग्राह्याद् व्यतिरेकेण निराकारज्ञानस्य स्वसंवेदनाध्यक्षसिद्धत्वाद् नु-
मानमपि तत्सत्त्वप्रतिपादकत्वेन प्रवर्तत एव विप्रतिपत्तिसङ्गावे । यच्च 'अर्थापत्तेरग्रामाण्याद् नात-
स्तत्प्रतिपत्तिः' इति, तत् सिद्धसाधनमेव । यदपि 'निराकारा मया बुद्धिः प्रतीयते इति बुद्धेरप्यपरा
बुद्धिर्प्राप्तिका' इत्याद्युक्तम् तदप्यसंगतमेव; यतः स्वरार्थग्राहकं बुद्धेः स्वरूपम् तेन च रूपेण स्वसंवेदि
५ प्रतिभासमाना कथं शशभृद्ग्राहिवद्व्यवस्थितस्वरूपा भवेत्? यदपि 'तद्व्यतिरिक्ततया प्रतीयमाना
न विकल्पेनाप्यपेक्षुं शक्या' इति, तदप्यसङ्गतम्; ग्राह्यार्थस्वरूपविविक्ततया स्वरूपेण तत्प्रति-
भासनस्य प्रतिपादितत्वात् । यदपि 'प्रकाशतारहितं नीलादिकं नोपलभ्यते तथोपलभ्ये सर्वः सर्व-
दर्शी भवेत्' इति, अत्रापि यदि ज्ञानं विना नीलादिकं नोपलभ्यत इत्युच्यते तदा 'सिद्धसाध्यता
तदन्तरेण तदुपलभ्यस्यानिष्टः । अथ नीलमेव प्रकाशरूपमिति प्रतिपाद्यते, तदयुक्तम्; नीलस्य
१० जडतया प्रकाशरूपत्वानुपपत्तेः परस्परपरिहारास्थितलक्षणतया जडाजडयोरेकत्वायोगात् । यदपि
'नीलस्य प्रकाशः' इति व्यतिरेकः 'शिलापुत्रकस्य शरीरम्' इत्यादाविवाभेदेऽपि संभवति' इति, तदपि
न सम्यग्य । दृष्टान्ते हि प्रत्यक्षावगतोऽमेदो भेदप्रतिभासस्य बाधकः न तु दार्ष्टान्तिके प्रत्यक्षारूढो-
ऽमेदप्रतिभासः समस्ति । तथाहि-ग्राह्यरूपं स्तम्भाद्यनन्यव्यापृतत्वेन ग्राह्यतयाऽध्यक्षे प्रतिभाति प्रका-
शता तु स्तम्भादिकमेणि व्यापृतत्वेन ग्राह्यतया प्रतिभातीति न स्तम्भ-तत्संवेदनयोरभेदाद्यभासो-
१५ ऽध्यक्षारूढोऽयभाति । न केवलं ग्राह्यकारोऽन्यव्यापृतत्वेन प्रतिभाति किन्त्वाह्लादादिसमाधतया
अहङ्कारास्पदश्च प्रतिभास-निश्चयाभ्यामवसीयते तद्वाह्यस्तु तद्विपरीतत्वेन । न चाध्यक्षसिद्धमेदयो-
नील-तत्संवेदनयोः कुतश्चित् प्रमाणादेकताऽवसानं शक्येति न भेदप्रतिभासस्य बाधा । न च नीला-
दिरैव ज्ञानरूपः 'अहं नीलादिः' इत्यनवगमात् तेन 'नीलाद्याकारैश्च प्रकाशता सा च बुद्धिरिति
साकारता ज्ञानस्य' इति यदुक्तम् तदपि निरस्तं द्रष्टव्यम् । यदपि 'प्रकाशतामात्रेणार्थस्य सिद्धत्वाद्
२० व्यर्थं तदपरबुद्धिपरिकल्पनम्', तदपि सिद्धमेव साधितम्; अर्थप्रकाशताया अर्थव्यतिरिक्तताया बुद्धि-
त्वेन तदपरबुद्धिपरिकल्पनाया असिद्धत्वात् । यदपि 'नापरं नीलाद्याकारप्रकाशताव्यतिरेकेणो-
पलभ्यत इति कस्यापि प्रत्यासन्नता परैः परिकल्प्यते' तदपि नीलाद्यर्थग्रहणपरिणतज्ञानस्य स्वसंवे-
दनाध्यक्षतः सिद्धेरयुक्ततया स्थितम् । 'प्रकाशता तु यदि निराकारा भवेत् प्रतिकर्म व्यवस्था न
स्यात्' इति यदुक्तम्, तदप्यसंगतमेव; यतः प्रकाशता किं नीलाद्याकारा, आहोस्विद् प्राद्याकाराऽभ्यु-
२५ पगम्यते? यदि प्रथमो विकल्पस्तदा वक्तव्यम् किमेकदेशेन नीलाद्याकारा प्रकाशता, आहोस्विद्
सर्वात्मनेति? तत्र यथेकदेशेन तदा सांशैका प्रकाशता प्रसक्तत्वेनैकान्तसिद्धिः । अथ सर्वात्मना
तदा प्रकाशताया जडरूपनीलादिसमाधतयाद् विघ्नतिरूपताऽभावप्रसक्तिः जडस्य प्रकाशरूपता-
योगात् । अथ ग्राह्याकारा एवमपीतरेतराश्रयत्वम् । तथाहि-ग्राह्यस्य प्रतिनियतरूपसिद्धौ तदाकारा
प्रकाशता सिध्यति तत्सिद्धौ च ग्राह्यस्य प्रतिनियतरूपसिद्धिरिति व्यक्तमितरेतराश्रयत्वम् ।
३० नहि देवदत्तस्य प्रतिनियताकारतासिद्धौ यद्देवदत्तस्य तदाकारतासिद्धिर्दृष्टा । न च प्रकाशता-
साकारतासिद्धिमन्तरेणापि ग्राह्यस्य प्रतिनियतरूपसिद्धिः निराकारज्ञानस्य प्रतिकर्मव्यवस्थाहेतुव्य-
प्रसक्तेः । न च 'यद् यदाकारं तत् तस्य ग्राहकम्' इति व्याप्तिसिद्धिः अन्यथोत्तरनीलक्षणः
पूर्वनीलक्षणस्य ग्राहकः स्यात् । न च तस्याज्ञानरूपत्वाच्चायं दोषः देवदत्तनीलज्ञानस्य यदादत्त-
नीलज्ञानग्राहकताप्रसक्तेः । न च तयोः कार्यकारणभावाभावाच्चायं दोषः सदृशसमनन्तरज्ञानक्षणं
३५ प्रत्युत्तरज्ञानक्षणस्य ग्राहकताप्रसक्तेः । अथ तज तादृग्विधसारूप्याभावाच्चायं दोषः; ननु तथादिधं
सारूप्यं यदि कथञ्चित्सारूप्यमभिधीयते तदाऽनेकान्तवादापत्तिः । अथ सर्वात्मना सारूप्यम् तदो-
त्तरक्षणस्य पूर्वक्षणरूपताप्रसक्तिरित्येकक्षणमानं सर्वः सन्तानो भवेत् । न च पूर्वोत्तरक्षणयोः परपक्षे
भिन्नमभिन्नं वा एकान्ततः सारूप्यं संभवति भेदपक्षे सामान्यवादप्रसक्तेः अमेदपक्षे तु तदभावप्र-

१-कारस्य द्वा-शृ० वा० वा० भा० मां० विना । २ शृ० ४६२ पं० १३ । ३ शृ० ४६३ पं० १९ । ४-द्विप
च त-आ० हा० वि० । ५ शृ० ४६२ पं० २४ । ६ शृ० ४६२ पं० ३३ । ७-अधीति शृ० वा० वा० । ८ शृ० ४६३
पं० ३५ । ९-व्यावृत्तत्वे-शृ० ल० । १०-व्यावृत्तत्वे-वा० वा० । ११-व्यावृत्तत्वे-शृ० ल० । व्यावृत्तत्वे-
वा० वा० । १२-व्यावृत्तत्वे-शृ० ल० । व्यावृत्तत्वे-वा० वा० । १३ शृ० ४६२ पं० ३८ । १४ शृ० ४६३ पं० २ ।
१५ शृ० ४६३ पं० ५ । १६ शृ० ४६३ पं० ६ । १७-शता-आ० हा० वि० ।

संकेतः । न च परपक्षे सारूप्यग्रहणोपायः संभवतीत्युक्तम् । किञ्च, यदि नीलाकारं ज्ञानमनुभूयत इति यादोऽप्यर्थो नीलतया व्यवस्थाप्यते तर्हि त्रैलोक्यगतनीलार्थव्यवस्थितस्ततो भवेत् सधेनीलार्थाधारणत्वात् तस्य । अथ नीलाकारताऽविशेषेऽपि कश्चित् प्रतिनियमहेतुस्तत्र विद्यते यतः पुरोवर्तिन एव नीलादेस्ततो व्यवस्था तर्ह्यन्तारात्वेऽपि ज्ञानस्य तत् एव नियमहेतोः प्रतिनियतार्थव्यवस्थापकत्वं भविष्यतीति तत्साकारतापरिकल्पनं व्यर्थम् । यदपि 'चक्षुरादिना रूपमुपलभ्यते इतिव्यपदेशः ५ नियन्धनं चक्षुरादिजन्यत्वं रूपाकारप्रकाशस्य' उक्तम्, तदपि स्वज्ञांश्याविष्करणमात्रम्; यतो यथा प्रत्यासत्त्या चक्षुरादिकं समानकालं भिन्नकालं वा भिन्नं रूपाद्याकारं ज्ञानं जनयति तथैव निराकारमपि ज्ञानं समानकालं भिन्नकालं वा स्वप्राज्ञं भिन्नमपि ग्रहीष्यति न हि चक्षुरादेर्विभिन्नकार्यान्त्यादन-वद् विभिन्नप्राज्ञग्रहणे शक्तिप्रक्षयः कश्चिद् ज्ञानस्य संभवी ।

अथ विभिन्नकार्योत्पादनमप्यसंभवीति नाभ्युपगम्यते तर्हि "प्रमाणमविसंवादि" [१०] इति प्रमाणलक्षणप्रणयनमनर्थकं धर्मेकीर्तारसज्यते अविसंवादित्वस्यार्थक्रियाज्ञानजनकत्वलक्षणस्याभावात् । अथ व्याचक्षुरिकमेतत् प्रमाणलक्षणं न पारमार्थिकम् किं तर्हि पारमार्थिकमिति वक्तव्यम् ? अज्ञातार्थप्रकाशो वेति चेत्, न; अत्रापि यद्यज्ञातस्यार्थस्य प्रकाशः स्वसंविदितोऽर्थग्रहणपरिणाम आत्मसम्बन्धी तदाऽसन्मताभ्युपगम इति न कश्चिदोपः । अथ "स्वरूपस्य स्वतो गतिः" [ ] इति चैचनाद् अज्ञातार्थप्रकाशः स्वरूपसंबेदनमात्रम् तदाध्यक्षवाधा दोषः स्वपरवेदकत्वेन ज्ञानस्य स्वसंबेदनाध्यक्षतः प्रतिपत्तेरिति प्रतिपादितत्वात् प्रतिपादयिष्यमाणत्वाच्च । एतेन 'एकसामग्र्यधीन-तया चक्षुरादिना रूपमुपलभ्यत इति व्यपदेशः' इत्येतदपि निरस्तम् भिन्नानामेकसामग्र्यधीनत्वलक्षणप्रतिबन्धाविरोधे ग्राह्यग्राहकलक्षणस्यापि तस्यानिरोधात् यथा चेकसामग्र्यधीनानां चक्षुरादीनां समानसमयेऽपि स्वरूपप्रतिनियमस्तथा ग्राह्यग्राहकयोरपि समानकालत्वाविशेषेऽपि निश्चानं ग्राहकमेव अर्थस्तु ग्राह्य एवेति प्रतिनियमो भविष्यति । अथैकसामग्र्यधीनत्वं रूपप्रतिनियमश्चक्षुरादेर्नैष्यते २० तर्हि प्रमाणादिव्यवहारस्य सकलस्य त्रिलोपात् साकारज्ञानाभ्युपगमोऽसंगत एव स्यात् । यदपि 'कार्यव्यतिरेकेण बाह्यार्थकल्पनाऽर्थोपस्था वा परेपामिति तदभ्युपगमेनोच्यते अर्थस्यायमाकारः प्रकाशतामनुप्रविष्टः' इत्युक्तम्, तदपि परदर्शनाऽनभिज्ञतां व्यापयति, न हि जैतानां कार्यव्यतिरेकात् अर्थापत्त्या वाऽर्थपरिकल्पना किन्तु तद्ग्राहकप्रतिभासवशात् । साकारज्ञानवादिनस्तु यदि ज्ञानाकारोऽर्थव्यतिरेकेण नोपपद्यत इत्यर्थव्यवस्थापकस्तदाऽनियतार्थव्यवस्थापकः स्यात् । जनकस्यैव व्यवस्थापक इति चेत्, न; चक्षुरादेरपि व्यवस्थापकः स्यात् । तज्जनकत्वेऽपि चक्षुरादेरन्तर्दाकारत्वाग्नेति चेत्, ननु चक्षुरादिजन्यत्वेऽपि किमिति तज्ज्ञानं तदाकारं न भवति चक्षुरादि वा साकारज्ञानाजनकमिति वक्तव्यम् ? सहेतुवलायाततत्समानत्वात् तयोरिति चेत्, ननु निराकारज्ञानपक्षेऽपि तत्स्याभाव्याद् ज्ञानमेव चक्षुरादिव्यतिरेकेण स्वजनकार्यव्यवस्थापकमिति किं नाभ्युपगम्यते न्यायस्य समानत्वात् ? किञ्च, ग्राहकस्यार्थजन्यत्वेन साकारता सा च प्रतिभासगोचरा एव च ग्राहके आकारस्य ३० जनकस्यैव प्रतिभासनिपत्यत्वेऽन्यस्य तज्जनकस्य कल्पनाप्रसक्तिः तत्राप्येवमित्यनवस्था भवेत् । तत्र

१-कारपरि-४० ल० वा० वा० भा० हा० । २-५० ४६३ पं० ७ । ३-जात्यादि-वा० वा० विना । ४-या भिन्नरू-४० ल० वा० वा० हा० विना । ५-रपरिज्ञानं हा० । ६-"अविसंवादकं ज्ञानं सम्पन्न-ज्ञानम्"—न्यायवि० टी० पृ० ३ पं० ५ । "यथाह प्रमाणमविसंवादि ज्ञानम्"—तत्त्वज्ञ० पृ० ४२८ पं० १० । "अन्ये तु अविसंवादि ज्ञानं प्रमाणमविसंवादि"—तत्त्वज्ञ० पृ० ३० पं० १ । "अपरे पुनरविसंवादकल प्रमाण-सामान्यलक्षणमाचक्षते"—न्यायम० वा० १ पृ० २३ पं० १९ । "तथाह प्रज्ञास्वरूपं प्रमाणमविसंवादि ज्ञानम् इत्यादि प्रमाणलक्षण व्यवहारेण"—सिद्धिदि० टी० पृ० ७८ पं० १९ इत्युल्लेखद् वचनमेतत् प्रज्ञास्वरूपं ज्ञायते । पार्थगारविमिश्र श्रौतगार्वकीयानां वचनामेतद् धर्मकीर्तिकृतमतयोश्चिन्तयितुं तत्राद्यदर्शनपूर्वकं सच्चिन् प्रथमे भागे पृ० १५ पं० २३ तथा टि० १२ । "अविसंवादक प्रमाणम्"—न्यायप्रता० टी० पृ० २ पं० १५ । स्वादादर० पृ० १७ प्र० पं० ७ । "प्रमाणमविसंवादि ज्ञानमिति सौगता"—प्रमाणम० १-१-८ पृ० ११ पं० १९ । ७ पृ० १५ पं० २२ । ८ पृ० ४६३ पं० १० । ९ पृ० ४३३ पं० १७ । १०-आदिप्र-४० ल० वा० वा० भा० वा० । ११ धर्म चर्चसावद् भाष्यन्तरेण वर्तते—ज्ञानम० वा० १३ अष्टमं पृ० ११ पं० २९ । अष्टमं पृ० ११८ पं० १० । प्रमेयक० पृ० २७ टि० पं० ९ ।

साकारानानुभयप्रगर्धव्यवस्था । प्रकाशतानुप्रतिष्ठा चार्थाकारम्यायुक्तं च वस्तुनतानुप्रवेशसं-
भवात् संभवे वा प्रकाशताया अपि चैतन्यरूपतायाः पृथिव्याद्यनुप्रवेशात् परलोकाय दत्तो जलाजलि-
र्भवेत् । यदपि 'अर्थचादिन एवायं दोषो प्रानवादे तु सिद्धमाध्यता' इति, तदपि न्यायनिरूपितम् ।
प्रमाणसिद्धसाध्यार्थस्याभावो यदि न दोषाय भवेत् प्रानाभावोऽपि न दोषाय स्यात् । न च शून्यताभ्यु-
पगमात् तदभायोऽपि न दोषावह इति वक्तव्यम् तत्प्रतिपादकप्रमाणाभावात् शून्यतेति न साकारशा-
नप्रमाणवादोऽभ्युपगमादोऽनेकशेषदुष्टत्वादिति स्थितम् ।

[जैमिनीयसंगतं ज्ञातृव्यापारस्य प्रमाणत्वं निराकुरुं तद्विशेषणस्यानधिगतार्थाधि-
गन्तृत्वस्य व्यपोहनम्]

जैमिनीयाभिमतस्य तु ज्ञातृव्यापारस्य फलानुमेयस्य यथा प्रमाणता न संभवति तथा स्वतः
१० प्रमाणत्वं निराकुर्येद्वि. प्रदर्शितमिति न पुन. प्रतन्यते । यदपि अनधिगतार्थाधिगन्तृत्वं ज्ञातृव्यापार-
विशेषणत्वेन प्रतिपादितम् तदप्यसङ्गतमेव, यैतः प्रमाणं वस्तुन्यधिगतेऽनधिगते वाऽव्यभिचारादि-
विशिष्टां प्रमां जनयन्नोपालम्भविषयः । न चाधिगते वस्तुनि किं कुर्यत् तत् प्रमाणतामाप्नोतीति
वक्तव्यम् विशिष्टप्रमा विदधतस्तस्य प्रमाणताप्रतिपादनात् । न च पूर्वोत्पन्नेव प्रमा तेन जन्यते, प्रमि-
त्यन्तरोत्पादकत्वेन प्रमाणत्वात् । न च प्रमित्यन्तरजनकत्वेऽप्यधिगते विषये तस्याक्रियत्वरूपेणो
१५ पालम्भविषयता, स्वहेतुसन्निधिप्रलादधिगतमनधिगतं वा वस्तुविधिगच्छतोऽप्रेक्षापूर्वकारितयोपाल-
म्भविषयतानुपपत्तेः । न चैकान्ततोऽनधिगतार्थाधिगन्तृत्वे प्रमाण्य तस्यावसानं शक्यम् तद्व्यर्थ-
तथाभावित्वलक्षणं संवादादवसीयते ख च तदर्थोत्तरज्ञानवृत्तिः । न चानधिगतार्थाधिगन्तृत्वे
प्रमाण्ये संवादप्रत्ययस्य प्रामाण्यमुपपन्नम् न चाप्रमाणेन संवादप्रत्ययेन प्राक्तनस्य प्रामाण्यं व्यवस्था-
पयितुं शक्यम् अतिप्रसङ्गात् अतो यथा अधिगतार्थाधिगन्तृत्वर्यक्रियानिर्भासिज्ञानस्य प्रामाण्यम् तथा
२० साधननिर्भासितोप्यभ्युपगन्तव्यम् । न च सामान्य-विशेषितादात्म्यवादिन एकान्ततोऽनधिगतार्थाधि-
गन्तृत्वं प्रमाणस्य संभवति इदानीन्तनास्तित्वस्य पूर्वास्तित्वामेदात् तस्य च पूर्वमप्यधिगतत्वसंभवात्
कवच्चिदनधिगतार्थाधिगन्तृत्वाभ्युपगमे असम्भतानुप्रवेशप्रसक्तिः । अर्थ अपेक्षापूर्वकारितया प्रमा-

१ पृ० ४६३ पं० १८ । २ "अर्थापरोक्षतातत्त्ववेदनरूप"स्य—पृ० स० टि० । ३ पृ० २० पं० १ ।

४ पृ० ४५८ पं० ७ । ५ अनधिगतार्थाधिगन्तृत्वविशेषणस्य निरसनमिदं प्रायोऽक्षरं परीक्षामुखीय १-४सूत्रव्याख्यायां
वर्तते—प्रमेयक० पृ० १६ टि० पं० ३ । एतदेवाशुत "यदपि प्रमाणविशेषणमनधिगतार्थाहितमभिधीयते परं तदपि
न सामर्थ्यम्" इत्यादिना शब्दान्तरेण न्यायमगम्यं दृष्टिपथमायति—आ० १ पृ० २१ पं० २४ । स्याद्वादराकारे ॥ तदेव

"अविज्ञातज्ञान लभिदधति भट्टस्य तेनवा प्रमाणं तत् सम्प्रलप्यतरतु दूष्यलपदधीम्" ॥

इत्यादिभङ्गनन्तरेण चर्चितम्—१-२ पृ० १८ पं० ५० १५ । ६ "अन्याया मेदायोगात्"—पृ० स० टि० ।

७ "न च प्रयोगानुवर्ति प्रमाणं भवति । कस्य चैव पर्यनुयोग २ न प्रमाणस्य अज्ञेयज्ञात् । पुंसु सन्निहिते
विषये करणे च समवन्ति ज्ञातानीति सोऽपि किमत्रोच्यताम् किमक्षिणी निमील्य नस्ते कस्माद् दृष्टं विषय पश्यसीति ।
प्रमाणस्य ॥ न विशिद्धं वाच्यं पश्याम येन तद् अप्रमाणमिति व्यगम्यापयाम न च सर्वात्मन वैपत्यम् हेये अक्षिण्ड-
शुक-मकर-विषयरादौ विषये पुन पुनश्चल-प्रमाणे वा सतापात्सलरं तदवहानाय प्रवृत्तिं जगदेवेऽपि चन्दन-पनपार-
हार-गहिरादौ परिदृश्यमाने प्रीलतिशय स्वस्वेय एव भवति" इत्यादि—न्यायमगम्यं आ० १ पृ० २२ पं० २-८

"न च प्रयोगानुवर्ति प्रमाणं भवति × × ×

किमिति पश्यसि वस्तु तदेव गो यदिदं पूर्वविद्या कठिनं मित्र ।

किमिति वस्तुनि सन्निहितेऽपि च लभसि नैव निगीलितलोचन ॥

अपि च,

पुन एव प्रमाणात् प्रवृत्तौ विषयेष्विह । सर्वथा नास्ति वैषम्यं फलसाध्युपलम्भनात् ॥

तथादि-हालदल-जिह्वागर्धं हेये शुद्धंस्तुनि वीक्ष्यमाने ।

ए कोऽपि ताप स्फुरति प्रकाम न गोचर यो वासासुपैति ॥

णस्यानुपालम्भविषयत्वेऽपि पुरुषस्य प्रेक्षापूर्वकारिणोऽधिगतविषयमपि प्रमाणं पर्यपमाणस्योपालम्भ-
विषयता-स हि पूर्वाधिगते वस्तुनि प्रेक्षापूर्वकारी किमित्यधिगमाय प्रमाणान्तरमन्वेपते निष्पन्नप्रयो-
जनापेक्षया हेतुं व्यापारयतः प्रेक्षापूर्वकारिताहानिप्रसक्तः, नैतदेवम्; यतः प्रीत्यतिशयादेः प्रयोजनस्या-
निष्पन्नस्य भावात् तन्निष्पत्त्यर्थमुपायान्वेषणं न प्रेक्षापूर्वकारितां तस्योपहन्तुं समर्थम् । तथाहि-सुपसा-
धने विषये पुनः पुनः प्रमां जनयतः प्रीत्यतिशयजनकत्वेन सप्रयोजनत्वात् प्रमाणान्वेषणस्य न तदन्वेष्टुः
पुरुषस्योपालम्भाहता । न च निश्चिते विषये न किञ्चिन्निराकरणान्तरेण प्रयोजनम्-यतस्तदर्थं प्रमाणा-
न्वेषणं न वैयर्थ्यमनुभवेत्-यतो भूयो भूय उपलभ्यमाने दृढतरा प्रतिपत्तिर्मवतीति सुपसाधनं तथैव
निश्चित्योपादत्ते दुःखसाधनं च तथात्वेन सुनिश्चित्य परित्यजेत् अन्यथा विपर्ययेणाप्युपादान-त्यागो
भवेताम् अत एवैकविषयानामपि शाब्दाऽनुमानाऽध्यक्षाणां प्रामाण्यमुपपन्नम् प्रतिपत्तिविशेषस्य
प्रीत्यतिशयादेश्च सद्भावात् । न च प्रथमप्रत्ययेनैवार्थक्रियासमर्थवस्तुप्रदर्शने प्रवर्तितः पुरुषः
प्रापितश्चार्थ इति तत्रापप्रमाणान्वेषणं वैयर्थ्यमनुभवेत्, पुरुषप्रवृत्तेः प्रमाणाधीनत्वाभावात् विशिष्ट-
प्रमाया एव प्रमाणाधीनत्वात् तां च जनयत उपेक्षणीयादौ विषये प्रमाणस्याप्रवर्तकस्यापि प्रमाणत्वेन
लोके प्रसिद्धत्वात् प्रवृत्तेस्तु पुरुषेच्छानिरन्धनत्वात् तदभावे नोक्तफलजनकस्य प्रमाणत्वव्याघातः ।
न च पुरुषार्थसाधनप्रदर्शकत्वमेव तस्य प्रवर्तकत्वम् तत्सद्भावेऽपि 'प्रवर्त्तितोऽहमनेनात्र' इति तद्व-
हणेच्छाभावे प्रतिपर्यनुपपत्तेः । न च प्रवृत्त्यभावे तस्य प्रदर्शकत्वलक्षणो निजो व्यापार एव नोपपद्यत
इति वक्तव्यम् प्रतीतिव्यधोपपत्तेः । नहि चन्द्रार्काद्यर्थविषयमध्यक्षमप्रवर्तकत्वात् न तत्प्रदर्शकमिति
लोकप्रतीतिः । तत्र अनधिगतार्थाधिगन्तव्यमपि ज्ञातव्यापारविशेषणमुपपत्तिम् । अतोऽनधिगता-
र्थाधिगन्ता ज्ञातव्यापारोऽर्थप्रकटतारूपफलानुमेयो जैमिनीयपरिकल्पितो न प्रमाणमिति स्थितम् ।

[धर्मोत्तरीयं प्रमाणसामान्यलक्षणं व्याचर्ण्य सिद्धान्तिना तस्य समालोच्य दूषणम्]

सौगतेस्तु 'प्रमाणमविसंवादिज्ञानम्' इति वचनात् अविसंवादकत्वं प्रमाणलक्षणमुक्तम् अविसं-२०

निरीक्ष्यमाणे परमार्थतस्तु हेये मुहुर्माहविकारमुत्थये ।

विधेयस्तेकद्वयमानगानामरोचकस्तीमत्रोऽभ्युदेति ॥

मि(मि)यस्मिन्-पार्वण-शीतरोचि-मयूर-माणिन्यमुते लजसम् ।

शादेयस्तुन्यवलोन्मयमाने सम्प्राप्यते प्रीतिरसः ॥ ४० ॥" इत्यादि-स्याद्वादर० १-२ पृ० १८ द्वि०

पं० ७- पृ० ११ प्र० पं० ४ ।

१-धनवि-वृ० ल० मा० विना । २ "उत्तम्"-वृ० ल० टि० । ३ सुनिश्चितं प-ल० वा०
या० भा० मा० हा० । ४-मपि शाब्दा-वृ० ल० वा० बा० विना । ५ "प्रवृत्त्यभावे"-वृ० टि० । "प्रवृत्ति"-
ल० टि० । ६ "प्रदर्शकता"-वृ० ल० टि० । ७-हणे भावेच्छा प्रति-वा० वा० । ८-कत्वमि-वा० वा० ।
"न च प्रवृत्त्यभावे प्रमाणस्यार्थप्रदर्शकत्वलक्षणव्यापारभावो वाच्यः प्रतीतिविरोधात् । न खलु चन्द्रार्कादिविषयः प्रत्यक्षम-
प्रवर्तकत्वात् तत्प्रदर्शकमिति लोके प्रतीतिः"-प्रमेयक० पृ० ८ प्र० पं० ६ । "न च प्रवृत्त्यभावे प्रमाणस्य वस्तुप्रदर्शक-
त्वलोपो व्यापार एव न सम्भवतीति विभाषणीयम् अनुभवविरोधात् । न खलु बुभुक्षान्धवादौ प्रत्यक्षेण दृष्टेऽप्यप्रवर्तमानो
लोकः तस्याप्रदर्शकत्वमिति प्रतिपद्यते"-स्याद्वादर० पृ० २१ द्वि० पं० ६ । ९ "भट्टमत(व)प्रसिद्धतत्त्वदेवरूपकलोप-
(पल)क्षणमेतत्"-ल० टि० । १० जैमिनीय-वा० वा० ।

११ एतत् सर्वं धर्मोत्तरीयाया धर्ममूर्तिरुक्तन्यायनिन्दुशृङ्गावित्थं दृश्यते-"अविषयवादकं ज्ञानं सम्यग्ज्ञानम् । लोके च
पूर्वमुपदर्शितमर्थं प्रापयन् सवादक उच्यते तद्वद् ज्ञानमपि प्रदर्शितमर्थं प्रापयत् सवादकमुच्यते प्रदर्शिते चार्थे प्रवर्तकत्वमेव
प्रापकत्वम् नान्यत् । तथाहि-न ज्ञानं जनयद् अर्थं प्रापयति अपि तु अर्थे पुरुषं प्रवर्तयत् प्रापयत्यर्थम् प्रवर्तकत्वमपि प्र-
तिविषयप्रदर्शकत्वमेव । न हि पुरुषं दृष्ट्वा प्रवर्तयितुं जानोति विज्ञानम् अत एव चार्थाधिगतिरेव प्रमाणफलम् अधिगते चार्थे
प्रवर्तितः पुरुषः प्रापितश्चार्थः तथा च सति अर्थाधिगमात् समाप्तं प्रमाणव्यापारः । अत एव अनधिगतविषयं प्रमाणम् येनैव
हि ज्ञानेन प्रथममधिगतोऽर्थस्तैव प्रवर्तितः पुरुषः प्रापितश्चार्थः तत्रैवार्थं किमन्येन ज्ञानेनाधिकं कुर्यात् ततोऽधिगतविषयमप्रमा-
णम् तत्र योऽर्थो दृष्टत्वेन ज्ञातः स प्रत्यक्षेण प्रवृत्तिविषयीकृतः यस्माद् यस्मिन्नर्थे प्रत्यक्षस्य साक्षात्कारितव्यापारो निरूपेणानु-
गम्यते तस्य प्रदर्शकं प्रत्यक्षम् तस्माद् दृष्टवया ज्ञातः प्रत्यक्षदर्शितः । अनुमानः तु त्रिदशैकानिधिनिवृत्तः प्रवृत्तिविषयं दर्शयति

यादकत्वं च प्राप्तिनिमित्तप्रवृत्तिहेतुभूतार्थक्रियाप्रसाधकार्यप्रदर्शकत्वम् यतोऽर्थक्रियार्था पुरुषस्तद्वि-
धेर्त्तनद्वयमर्थमवाप्तुकामः प्रमाणमप्रमाणं च। अन्येषु ते यदेव चार्थक्रियानिर्घेतकत्वस्तुप्रदर्शकं तदेव
तेनान्विष्यते प्रत्यक्षानुमाने एव च तथाभूतार्थप्रदर्शके न ज्ञानान्तरमिति ते एव च लक्षणाहं तयोश्च
द्वयोरप्यविसंवादाकत्वमस्ति लक्षणम् प्रत्यक्षेणार्थक्रियासाधनं दृष्टयाऽवगतं प्रदर्शितं भवति अनु-
मानेन तु दृष्टिलक्षणाभिचारितयाऽध्यवसितम् इत्यनयोः प्रदर्शकत्वमेव प्रापकत्वम् न ह्यभ्यां प्रदर्शि-
तेऽर्थं प्रवृत्तौ न प्राप्तिरिति नान्यत् प्रदर्शकत्वव्यतिरेकेण प्रापकत्वम् तच्च शक्तिरूपम्। उक्तं च—
“प्रापणशक्तिः प्रामाण्यम् तदेव च प्रापकत्वम् अन्यथा ज्ञानान्तरसम्भावत्वेन व्यवस्थितायाः प्राप्तेः
कार्यं प्रवर्तकज्ञानशक्तित्वभावता ? तत्र यद्यपि प्रत्यक्षं वस्तुक्षणप्राप्तिं तद्वाहकत्वं च तस्य प्रदर्शकत्वं
तथापि क्षणिकत्वेन तस्याप्राप्तेः तत्सन्तान एव प्राप्यत इति सन्तानाध्यवसायोऽध्यक्षस्य प्रदर्शकत्वा-
१० पारो द्रष्टव्यः अनुमानस्य तु वस्तुप्राहकत्वात् तत्प्रापकत्वं यद्यपि न संभवति तथापि साकारस्य
वाह्यवस्तुव्यवसायेन पुरुषप्रवृत्तौ निमित्तभावोऽस्तीति तस्य तत्प्रापकमुच्यते”। [ ]
एतदुक्तं भवति—प्रत्यक्षस्य हि क्षणो ग्राह्यः स च निवृत्तत्वाच्च प्राप्तिविषयः सन्तानस्यव्यवसायेन
प्रवृत्तिपूर्विकायाः प्राप्तेर्विषय इति तद्विषयं प्रदर्शितार्थप्रापकत्वमध्यक्षस्य प्रामाण्यम् अनुमानेन त्वारो-
पितं वस्तु गृहीतम् साकारो वा तयोर्द्वयोरप्यवस्तुत्वाच्च प्रवृत्तिविषयतेति न तद्विषयं तस्य प्रापक-
१५ त्वम् अपि त्वारोपित-याह्यारोमेदाध्यवसायेन वस्तुन्येव प्रवर्तकत्व-प्रापकत्वे अस्य द्रष्टव्ये। तेनानु-
मानस्य ग्राहोऽनर्थः प्राप्यस्तु वाह्यः व्याकारोऽमेदेनाध्यवसित इति तद्विषयमस्यापि प्रदर्शितार्थप्राप-
कत्वं प्रामाण्यम्। उक्तं च—“ततोऽपि विकल्पान् तदध्यवसायेन वस्तुन्येव प्रवृत्तेः प्रवृत्तौ च प्रत्यक्षे-
णामिधयोगक्षेमत्वात्” [ ] तथाऽपरमप्युक्तम्—“न ह्यभ्यामर्थं परिच्छिद्य प्रवर्तमा-
नोऽर्थक्रियायां विसंवाद्यते” [ ] इति। अत्र च प्रत्यक्षानुमानयोर्द्वयोरपि परिच्छेदः
२० सन्तानविषयोऽध्यवसायो द्रष्टव्यः तथा, प्रामाण्यं वस्तुविषयं द्वयोरिति च। उक्तमपि—“सन्तान-
विषयत्वेन वस्तुविषयत्वं द्वयोस्तु” [ ] लौकिकं चैतदविसंवादाकत्वं प्रामाण्यम्
यतो लोके प्रतिज्ञातमर्थं प्रापयन् पुरुषः संवादाकः प्रमाणमुच्यते तद्दृष्ट्वापि द्रष्टव्यम्। न च क्षण-
िकस्य ज्ञानस्यार्थप्राप्तिकालं यावदनवस्थितेः कार्यं प्रापकत्वेत्याशङ्कनीयम् प्रदर्शकत्वव्यतिरेकेण तस्यास्त-

तथा च प्रत्यक्षं प्रतिभासमानं नियतमर्थं दर्शयति अनुमानं च लिख्यबद्धं नियतमर्थं दर्शयति अत एते नियतस्यार्थस्य प्रदर्शके
हेतुं ते प्रमाणे मान्यद् विज्ञानम्। प्राप्तुं शक्यमर्थमादर्शयत् प्रापयन् प्रापकत्वाच्च प्रमाणम् आभ्या प्रमाणाभ्यामन्येन ज्ञानेन
प्रदर्शितोऽर्थः कथिद् अस्तन्तविषयः यथा मरीचिकासु जलम् स च असत्त्वात् प्राप्तुमशक्यः कथिदनियतो भावाभावयोः
यथा संशयायैः। न च भावाभावान्यां युक्तोऽर्थो जगत्सि तत् प्राप्तुमशक्यस्तदाहः। सर्वेण चाहितजेन चित्तत्वेन निया-
भवमदृष्ट्वा प्रवृत्तेन भावाभावयोरनियत एतायां दर्शयितव्यः स च प्राप्तुमशक्यः तस्माद् अशक्यप्रापणमस्तन्तविषयं
भावाभावानियतं चार्थं दर्शयदप्रमाणमन्यद् ज्ञानम्। अर्थक्रियार्थमिध अर्थक्रियासमर्थप्राप्तिनिमित्तं ज्ञानं मृग्यते।
यद्य हेतुमयते तदेव शास्त्रे निवार्यते ततोऽर्थक्रियासमर्थवस्तुप्रदर्शकं सम्बन्धानम् यद्य सैन प्रदर्शितं तदेव प्रापणीयम्
अर्थधिगमामकं हि प्रापकमित्युक्तम्। तत्र प्रदर्शिताद् अन्यद् वस्तु मित्राकारं मित्रदेशं मित्रकालं च। विरुद्धपर्वसंसर्गादि
बान्यद् वस्तु देश-कालाऽऽकारमेव विरुद्धपर्वसंसर्गः तस्माद् अन्याकारवस्तुप्राप्तिं नाकारान्तरवति वस्तुनि प्रमाणम् यथा
पीतवस्त्रमहि शूत्रे घट्टे, देशान्तरस्थप्राप्तिं च न देशान्तरस्थे प्रमाणम् यथा कुबिराश्विवरेदेशस्यायां मणिप्रभायां मणिप्राप्तिं
ज्ञानं नापवकदेशस्थे मणौ, कालान्तरयुक्तप्राप्तिं च न कालान्तरवति वस्तुनि प्रमाणम् यथा अर्थरात्रे मण्पाहकालवस्तुप्राप्तिं
स्वप्नज्ञानं नार्थरात्रकाले वस्तुनि प्रमाणम्।

ननु देशनियतमात्रनियतं च प्रापयितुं शक्यम् यत्कालं तु परिच्छिन्नं तत्कालं न शक्यं प्रापयितुम् नोच्यते यस्मि-
न्नेन काले परिच्छिद्यते तस्मिन्नेव काले प्रापयितव्यमिति अन्यो हि दर्शनकालः अन्यथ प्राप्तिवत्तः किन्तु यत्कालं परिच्छिन्नं
तदेव प्रापणीयम् अमेदाध्यवसायाच्च सतानगतमेतलं द्रष्टव्यमिति—१-१५ ३ पं. ५-५० ४ पं. ११। पङ्. ८
सं. ५० ५० ५० ३२ पं. १५-५० ३३।

१ “अर्थक्रिया-” वृ० ल० टि०। २-प्राप्ति ग्राह-वृ०। ३-कत्वे च गा० हा० वि०। ४ “क्षणस्य”—
वृ० ल० टि०। ५-थापि साका-आ० हा० वि०। ६ “वस्तुविषयममेदाध्यवसायेन”—वृ० ल० टि०।
७ प्रवर्तते प्रवृ-चा० वा०। ८ “निरूपस्य”—वृ० टि०। ९ द्वयोरित्युक्तम् वृ० वि०।

प्राप्तं भवादित्युक्तत्वात् । न चान्यस्य ज्ञानान्तरस्य प्राप्ते सन्निकृष्टत्वात् तदेव प्रापकमित्याशङ्कनीयम् यतो यद्यप्यनेकेषां ज्ञानक्षणात् प्रवृत्तावर्थप्राप्तिस्तथापि पर्यालोच्यमानमर्थप्रदर्शकत्वमेव ज्ञानस्य प्रापकत्वं नान्यत् तच्च प्रथमज्ञानक्षण एव संपन्नमिति नोत्तरोत्तरज्ञानक्षणानां तदुपयोगि प्राप्यमाणं च वस्तु नियतदेश-कालाऽऽकारं प्राप्यत इति तथाभूतवस्तुप्रदर्शकयोस्तयोरेव प्रामाण्यम् न ज्ञानान्तरस्य तेन प्रदर्शितप्रापकत्वलक्षणे प्रामाण्ये पीतशङ्खादिग्राहिज्ञानानामपि प्रापकत्वात् प्रामाण्यप्रस-५ किर्न भवति न हि तानि प्रदर्शितमर्थं प्रापयन्ति यदेश-कालाऽऽकारं वस्तु तैः प्रदर्शितम् न तत् तथा प्राप्यते यच्च यथा प्राप्यते न तैस्तत् तथा प्रदर्शितम् देशादिभेदेन वस्तुभेदस्य निश्चितत्वाच्च तेषां प्रदर्शितार्थप्रापकता । एवमपि प्रदर्शितार्थप्रापकत्वे जलादिप्रदर्शकस्य मरीच्यादिवस्तुन्तरप्राप्तौ प्रदर्शितप्रापकत्वेन प्रामाण्यप्रसक्तिरिति न किञ्चिदप्रमाणं भवेत् । प्रमाणद्वयव्यतिरिक्तं च ज्ञानं न नियतप्रदर्शितार्थप्रापकम् । तेन हि भावाभावसाधारणोऽनियतोऽर्थः प्रदर्शितः स च तथाभूतोऽस-१० स्यान्न प्राप्तुं शक्य इति न तत् प्रदर्शितार्थप्रापकत्वेन प्रमाणम् । अनियतार्थप्रदर्शकत्वं च शास्त्रादेः साक्षात् पारम्पर्येण वा प्रतिपाद्यादर्थोदनुत्पत्तेः । तत् स्थितं प्रापणशक्तिसंभावमविसंयादकत्वं प्रामाण्यं द्वयोरेव । प्रापणशक्तिश्च प्रमाणस्यार्थाभिनावनिमित्ता दर्शनपृष्ठभाविना विकल्पेन निश्ची-यते । तथाहि—दर्शनं यतोऽर्थोदुत्पत्तं तद्दर्शकमात्मानं स्वानुरूपवसायोत्पादनात् निश्चिन्त्यदार्थाभिना-भावित्वं प्रापणशक्तिनिमित्तं प्रामाण्यं स्वतो निश्चिनोतीत्युच्यते न पुनर्ज्ञानान्तरं तन्निश्चायकमपेक्ष-१५ तेऽर्थानुभूताविव ततोऽविसंयादकत्वमेव प्रमाणलक्षणं युक्तम् ।

एतदप्युक्तम्, यतो नार्थप्रदर्शकत्वमेव प्रापकत्वम् पुरुषेच्छाधीनप्रवृत्तिनिमित्तत्वात् सति घस्तुन्यर्थप्राप्तेः । एतच्च प्राक् प्रतिपादितम् । उपेक्षणीये च विषये पुरुषस्य तद्विषयार्थत्वाच्चभावे प्राप्ति-परित्यागयोरभावेऽपि तत्प्रदर्शकत्वलक्षणस्य प्रामाण्यस्य न कश्चिद् व्याघात उपलभ्यते । अथ हृष्टाऽनिष्टसाधनार्थव्यतिरेकेणोपेक्षणीयस्यार्थान्तरस्याभावाच्च तत्प्रदर्शकं किञ्चिज् ज्ञानं समस्तीति २० कथं प्रापकत्वाभावेऽपि प्रदर्शकत्वस्य संभवेन दोषोपादनं क्रियते? तथा च तृतीयविषयाभावाद्यम-गल्यैवोक्तम्—“अर्थानर्थविवेचनस्यानुमानायत्तत्वात्” [ ] तथा, “हिताहितप्राप्ति-परि-हारयोः” [ ] इति च । तृतीयविषयाभावश्च सर्वस्य घस्तुनो राशिर्द्वयेन्तर्भावात् ।

१-पयोगी प्राप्य-बा० बा० । “तच्च प्रथमत एव ज्ञानक्षणे संपन्नमिति नोत्तरोत्तरज्ञानानां तदुपयोगि तद्विशेषा-क्षप्रदर्शकत्वेन तु तत् तेषामुपपन्नमेव” । तद् “प्रदर्शकत्वम्” । उपयोगि “फलवत्” । तद्-“अर्थ”-। अर्थ-“भेद”-। प्रमेयक० पृ० ८ प्र० पं० ५, टि० १२-१३-१४-१५ । २-यतार्थः पृ० । ३ न च त-बा० बा० । ४ पृ० ४६५ पं० १३ । ५-पादानं बा० बा० । ६ दार्शनिकग्रन्थेषु तावदर्थविभागक्रम इत्थं दृश्यते—

यद्यपि न्यायसूत्रभाष्यकारवार्तिककारान्यामुपेक्षणीयार्थस्य पार्थक्येन कृतं समर्थनं न दृष्टं तथापि अवयवसूत्रे हानो-पादानोपेक्षाशुद्धिप्रयत्ननेन तयोस्तदर्थस्य पार्थक्ये तात्पर्यं प्रतिपाति यतो वाचसतिमिथेन उपेक्षणीयार्थस्य हेयोपादेयपार्थ-क्येन समर्थनं कृत्वा तत्तात्पर्यं स्पष्टीकृतम्—

“अप्रतीयमानमर्थं कस्माजिज्ञासते? तं तत्त्वतो ज्ञातं हास्यामि गोपादास्य उपेक्षिष्ये चेति । ता एता हानोपादानो-पेक्षाशुद्धयस्तत्त्वज्ञानस्यार्थरूढमर्थं जिज्ञासते” १-१-३२ वात्स० भा० ।

“पुरुषापेक्षया तु प्रामाण्ये चन्द्रतारकादिविज्ञानस्य पुरुषानपेक्षितस्य अप्रामाण्यप्रसङ्गः । न चातिदवीयस्तया तदर्थस्य हेयतया तदपि पुरुषस्यापेक्षितम् तस्योपेक्षणीयविषयत्वात् । न चोपेक्षणीयमपि अनुपादेयत्वाद् हेयमिति निवेदयिष्यते” न्यायश० ता० टी० १-१-१ पृ० २१ पं० १६ । तन्निवेदनस्यानं च १-१-३ पृ० १०३ पं० २२-पृ० १०४ पं० ३ ।

“ननु कोऽमुपेक्षणीयो नाम विषयः? स हि उपेक्षणीयत्वादेव गोपादीयते चेत् स तर्हि हेय एव अनुपादेयत्वादिति, नैतद् युक्तम्, उपेक्षणीयविषयस्य स्वसंवेद्यत्वेन अप्रत्याख्येयत्वात् ।

हेयोपादेययोरस्ति दुःख-प्रीतिनिमित्तता । यत्र हानोपादाने भवतस्तत्र देहिनाम् ॥

यत्र साध्यद्रव्याभावादुभयस्यापि साधनात् । ताभ्यां विरुद्धं नस्तु स्वसंवेदितमस्ति न ॥

उपादेये च विषये दृष्टे रागाः प्रवर्तते । इतरत्र तु विद्विष्यन्तोभावात् दुर्लभौ ॥

यत्तु अनुपादेयत्वाद् हेय एवेति, तदप्रयोजनम्, न क्षीरं भवति, यदेतद् नपुंसकम् स पुमान् लघीत्वात् स्त्री या नपुंसकम् अपुंस्त्वदिति, स्त्रीपुंसाभ्यामन्यदेव नपुंसकम् तथोपलभ्यमानत्वात् । एवमुपेक्षणीयोऽपि विषयो हेयोपादेया-भ्यामर्थान्तरम् तथोपलभ्यमादिति ।

तथाहि-तृतीयं वस्तु नेष्टसाधनम् उपेक्षणीयत्वात् यच्च तत्साधनं न भवति तस्यानिष्टसाधनराशा-
 वन्तर्भावः एतच्चायुक्तम्; स्वसंविदितवस्त्वपहवस्य युक्तिशतेनापि कर्तुमशक्यत्वात् । तथाहि-यथा
 तद् वस्तु इष्टसाधनं न भवति तथाऽनिष्टसाधनमपि न भवति इष्टानिष्टसाधनयोर्यत्नोपादेयत्व-
 हेयत्वदर्शनात् उपेक्षणीयस्य चायतसाध्योपादानत्यागविषयत्वात् कथमिष्टानिष्टसाधनयोरन्तर्भावः ?
 ५ तत्र प्रदर्शकत्वमेव प्रापकत्वम् । न च बौद्धाभ्युपगमेन प्रदर्शितार्थप्रापकत्वं कचिदपि ज्ञाने संभवति ।
 तद्वि सन्तानाश्रयेण सौगतैः परिकल्प्यते । न च सन्तानः संभवति-स हि स्वरूपेण वा वस्तुसन्
 भवेत् सन्तानिरूपेण वा ? न तावत् स्वरूपेण सन्तानिन्यतिरेकेण तस्य वस्तुसतोऽनभ्युपगमात्
 अभ्युपगमे वा क्षणिकवादहानिप्रसक्तिः सामान्यानभ्युपगमश्च निर्निवन्धनो भवेत् इति न तस्य
 स्वरूपेण प्रवृत्त्यादिविषयता । सन्तानिरूपेणापि तस्य सत्त्वे सन्तानिन एव तथाभूता न तद्व्यतिरिक्तः
 १० सन्तानः प्रवृत्त्यादिविषयः सन्तानिनां चोत्पत्त्यनन्तरध्वंसित्वात् न तद्विषयस्य विज्ञानस्य प्रदर्शितार्थ-
 प्रापकत्वम् इदं-प्राप्त्यर्थोः क्षणयोरत्यन्तमेदात् यच्च हि देश-कालाऽऽकारमेदादमेदेन प्रतीयमान-
 स्यापि वस्तुनो मेदोऽभ्युपगम्यते तत्र स्वरूपेण भिन्नयोः पूर्वोत्तरक्षणयोः कथममेदः सेन प्रदर्शितार्थ-
 प्रापकत्वं साधननिर्भासिज्ञानस्य युक्तिसंगतं भवेत् ? अथ संवृत्त्या सन्तानस्य स्वरूपसिद्धेः पूर्वोक्तम-
 वृणम । तथा च प्रतिपादितम्-“सांध्यवहारिकस्य च प्रमाणस्यैतल्लक्षणम्” [ ] नन्वेवं लोक-
 १५ व्यवहारानुरोधेन यदि प्रदर्शितार्थप्रापकत्वं प्रमाणस्याभ्युपगम्यते तदा नित्यानित्यवस्तुप्रदर्शकस्य तद्
 अभ्युपगम्यताम् लोकव्यवहारस्य तत्रैवोपपत्तेः । न च तथाभूततद्ग्राहकस्य युक्तिबाधितत्वाभिनिर्विषय-
 त्वम् सन्तानविषयस्यैव पूर्वोक्तन्यायेन युक्तिबाधितत्वोपपत्तेः । तच्चाध्यवसितार्थप्रापकं प्रत्यक्षं परा-
 भ्युपगमेन संभवति । तथाहि-यदेवाध्यवक्षेणोपलब्धं तदेव तेनाध्यवसितम् न च सन्तानस्तेन पूर्व-

यदेतत् तृण-पर्णादि चान्ति पयि गच्छत । न धीमृष्टादिवत् तत्र न च कानोदरादिवत्” ॥

—न्यायमञ्ज० वा० १ पृ० २४ पं० २५-पृ० २५ पं० ११ ।

“प्रमितिशुण दोष-माध्यस्थ्यदर्शनम् । गुणदर्शनमुपादेयत्वज्ञानम्, दोषदर्शनं हेयत्वज्ञानम्, माध्यस्थ्यदर्शनं न हेयं
 नोपादेयमिति ज्ञानं प्रमितिः”-[प्रसङ्ग० कं० पृ० १९९ पं० १८-१९] इत्येषा श्रीधरीयवन्द्यस्य उपेक्षणीयं भावं
 व्यक्तया समर्थयते ।

“पुरुषस्यायं, अर्धत इत्यर्थः काम्यत इति यानत् । हेयोऽयं उपादेयो वा । हेयो ह्यर्थो हातुमिष्यते उपादेयोऽप्युपा-
 दातुम् । न च हेयोपादेयाभ्यामन्यो राचिरिष्य उपेक्षणीयो हातुपादेयत्वाद् हेय एव”-ध० न्या० टी० १-१, पृ० ४ पं० २१ ।

“ननु च हेयोपादेयाभ्यामन्योऽप्युपेक्षणीय अस्ति (योऽस्ति) तस्य किमिति न कथनम् ? इत्याह-न च हेयत्वादि ।
 × × × किन्तु तस्यानुपादेयत्वाद् हेयत्वमेवेति न पृथग्वचनम् । तेन यदुक्तं कैश्चिद् हेयोपादेययोः पुराणोपयोगिताद्
 कथनम् उपेक्षणीयस्य तद्विपर्ययाच्च कथनमिति तत् प्रत्युक्तम्”-ध० न्या० टी० टि० पृ० १३ पं० ७ ।

“हिताहितप्राप्तिपरिहारसमर्थं हि प्रमाणं ततो ज्ञानमेव तत्”-१-२ । “अर्थवत्तेऽभिलष्यते प्रयोजनार्थिभिरित्यर्थो
 हेय उपादेयश्च । उपेक्षणीयस्यापि परिलजनीयत्वाद् हेयत्वम् उपादानक्रिया प्रति अर्थभावात् नोपादेयत्वम् हानक्रिया
 प्रति विपर्ययात् तद्वचम् । तथा च लोको यदति-अहमनेन उपेक्षणीयत्वेन परित्यक्त इति”-प्रमेयक० पृ० २ प्र० पं० ४ ।
 “अभिमतोऽनभिमतवस्तुल्लोकारतिरस्कारक्षमं हि प्रमाणम् अतो ज्ञानमेवेदम्”-१-२ । “अभिमतोऽनभिमतयोश्चलक्षण-
 स्त्वाद् अभिमताऽनभिमतोभयाभावस्त्वभावात् उपेक्षणीयोऽप्यत्रार्थो लक्षयितव्यः । रागमोचरः स्वरूपमिमतः द्वेपविद्योऽन-
 मिमतः रागद्वेपद्वितयानालम्बनं तृणाद्विरेषणीयः तस्य चोपेक्षकं प्रमाणं तदुपेक्षाया समर्थमित्यर्थः”-स्वाध्याद०
 पृ० २१ द्वि० पं० १ ।

“अयंते अर्थते वा अर्थो हेयोपादेयोपेक्षणीयलक्षणः हेयस्य हातुम् उपादेयस्योपादातुम् उपेक्षणीयस्योपेक्षितमर्थ-
 मानत्वात् । न च हातुपादेयत्वाद् उपेक्षणीयो हेय एवान्तर्भवति अद्येयत्वाद् उपादेय एव अन्तर्भावप्रसक्तः । उपेक्षणीय एव
 च मूर्धन्यविच्छेदार्थं योगिभित्तस्यैव व्यर्थमाणात्वात् असदादीनामपि हेयोपादेयान्वा मूयानेव उपेक्षणीयोऽयं । तच्चायमु-
 पेक्षितं क्षमः”-प्रमाणगी० १-१-२ पृ० ५ पं० ११ ।

१ “न हेतु-फलभावादिन्यभावादनन्यत्वात् । यतानान्तरवर्षैः संतानसद्वतः पृथक्” ॥-आप्तगी० ३ श्लो०
 ४३ ॥ अष्टम० पृ० १९१ पं० ५ ।

२ “अन्येष्वनन्यदान्दोऽयं संतिर्वि नृपा वयम् ? । मुरगार्थः पशुतिर्नास्ति विना मुख्याय संवृतिः” ॥

—आप्तगी० ३ श्लो० ४४ । अष्टम० पृ० १९२ पं० २ ।

मुपलब्ध इति कथमसावध्यवसयीयते? न हि क्षणमात्रभाविनां सन्तानिनां दर्शनविपर्यये तत्पृष्ठ-
भाविनाऽध्यवसायेन तद्वद्वृत्त्यैव विपर्यीकरणम् न चान्यथाभूतवस्तुग्रहणेऽन्यथाभूताध्यवसायिनः
प्रदर्शितार्थप्रापकत्वं प्रामाण्यं युक्तम् तथाभ्युपगमे शुक्तिकार्या रजताध्यवसायिनोऽपि तत् स्यात् ।
अथात्र प्रवृत्तेन रजतं न प्राप्यत इति न प्रदर्शितार्थप्रापकत्वं तर्हि सन्तानेऽध्यवसिते क्षणः प्राप्यत
इति ग्रहणेऽपि न प्रदर्शितार्थप्रापकत्वम् । अथात्र सन्तान एव प्राप्यते तर्हि स एव वस्तुसन् भवेदिति ५
न सामान्यधर्माः स्वरूपेणासन्तोऽभ्युपगन्तव्याः अक्षणिऋस्य च वस्तुनः सिद्धेः । यदुक्तं भवद्भिः—
“दर्शनेन क्षणिकाक्षणिकत्वसाधारणस्यार्थस्य विपर्यीकरणात् कुतश्चिद् धमनिमित्तादक्षणिकत्वा-
रोपेऽपि न दर्शनमक्षणिकत्वे प्रमाणम् किन्तु प्रत्युताप्रमाणम् विपरीतावसायान्तरत्वात् क्षणिक-
त्वेऽपि न तत् प्रमाणं अनुरूपाध्यवसायाऽजननात् नीलरूपे तु तथाविधनिश्चयकरणात् प्रमाणम्”
[ ] इति, तद् विरुध्यते । किञ्च, एवंवादिन एकस्यैव दर्शनस्य क्षणिकत्वाक्षणिकत्व- १०
योः प्रामाण्यम् नीलादौ तु प्रामाण्यं प्रसक्तमित्यनेकान्तवादाभ्युपगमो बलादापतति । न च क्षणग्रहणे
तद्विपरीतसन्तानावसायोत्पत्तौ दर्शनस्य प्रामाण्यं युक्तं मरीचिकासलक्षणग्रहणे जलाध्यवसायिन
इव, यतो ‘यदेव मया तत्त्यतो दृष्टं तदेव प्राप्तम्’ इत्यध्यवसाये तस्य प्रामाण्यं व्यवस्थाप्यते । न च
दृष्टस्य क्षणिकसन्तानिस्वरूपेण सन्तानस्य प्राप्तिरिति प्राक् प्रतिपादितम् स्वरूपेण तु तस्याऽसत्त्वात्
प्राप्त्यविपर्ययैवेति न धर्मात्सत्यतर्पणालोचनया किञ्चित् परमार्थतः प्रदर्शितार्थप्रापकं प्रमाणं संभवति १५
अतः संवादकत्वमपि तन्मतेन प्रमाणलक्षणमयुक्तम् ।

[नैयायिक-वैशेषिकसंमतस्य सामग्रीप्रामाण्यवादस्य पूर्वपक्षतयोपन्यासः]

नैयायिकास्तु “अव्यभिचारादिविशेषणविशिष्टार्थोपलब्धिजनिका सामग्री प्रमाणम्” [ ]
इति प्रमाणसामान्यलक्षणं प्रतिपत्ताः तर्जनकृत्यं च प्रामाण्यमिति च । अथ सामग्र्याः प्रमाणत्वे
साधकतमत्वमनुपपन्नम् सामग्री एतेनकारकस्यभावात् तत्र चानेककारकसमुदाये कस्य स्वरूपेणाति- २०
शयो वक्तुं शक्यते ? तथाहि—सर्वस्यात् कारणरूपात् कार्यमुपजायमानमुपलभ्यते तदन्यतमापा-
येऽप्यनुपजायमानं कस्य कार्योत्पादने साधकतमत्वमावेदयतु ? न च समस्तसामग्र्याः साधकतमत्वम्
अपरस्यासाधकतमस्याभावे तद्वेक्षया साधकतमत्वस्यानुपपत्तेः असाधकतममपेक्ष्य साधकतमत्व-
व्यवस्थितेः न च अनेककारकजन्यत्वेऽपि कार्यस्य “विवक्षातः कारणानि भवन्ति” [ ]
इति न्यायात् साधकतमत्वं विवक्षात इति वक्तव्यम् पुरुषेच्छानिवन्धनत्वेन वस्तुव्यवस्थितेरयोगात् २५
अथ कर्म-कर्तृवैलक्षणस्याव्यभिचारादिविशेषणविशिष्टोपलब्धिजनकस्य प्रमाणत्वाच्च यथोक्तदोषानु-
पह्नः, असदेतत् । अनेकसन्निधानात् कार्यस्य स्वरूपलभे एकस्य तदुत्पत्तौ वैलक्षण्यभावे साधकतम-
त्वानुपपत्तेः । तन्न कर्म-कर्तृवैलक्षण्यमपि साधकतमत्वम् । अत्र चानेकपक्षानुद्भाव्य उद्द्योतकराऽध्य-
यनप्रभृतिभिः साधकतमत्वं निरस्तम् ते च पक्षा ग्रन्थगौरवभयाच्चेद् प्रदर्श्यन्ते । सन्निपत्यजनकत्वे

१-यत्वेन त-आ० । २-तस्य स-वा० वा० । ३-वृत्ते र-वा० वा० । ४ क्षणिकाक्षणि-वृ० ।
५ वृ० ४७० पं० ९ । ६ “सन्तानस्य”—वृ० ल० टि० । ७ “अव्यभिचारिणीमरीचिधामधोपलब्धि विदधती
बोधानोध्वमाया सामग्री प्रमाणम्”—इत्यादिना सामग्रीप्रमाणवादमर्थेन दृश्यते न्यायमन्त्र० आ० १ पृ० १२ पं० २२-
पृ० १५ पं० २२ । इदं सामग्रीप्रमाणवादिक्पाद-नैयायिमतम् तदुपपादनम् सिद्धान्तिरुक्तं तत्प्रतिविधानं च सर्वं प्रमेयक-
मलमार्तण्डे वर्तते पृ० ३ टि० पं० १ । न्यायसुमुदचन्द्रोदये ॥ तदेव सर्वमस्तिस्फुटनया विपर्यितम् लि० पृ० १८
प्र० पं० ३-पृ० १७ टि० पं० ४ । स्मद्वादप्रज्ञाकरेऽपि न्यायसुमुदचन्द्रोदयगता सरणीकाश्रित्यैव पुनस्तदेव सविशेषतया
सग्रीकृतं दृश्यते, तत्र च सामग्रीप्रमाणवादप्रदर्शनपरा भट्टजयन्तकृतसंज्ञरत्नमताः सप्त श्लोका अपि समुद्धृताः सन्ति-
पृ० ३० टि० पं० १ । ८ “विशिष्टार्थोपलब्धिः”—वृ० ल० टि० । ९ द्रव्यते वा० वा० । १० हेम० वृ० ७० पं० ५-
४-१२२ । ११ प्रमाणस्य प्रमात्-प्रमेयाभ्यां सावजनमलेन वैलक्षण्यं दर्शयितुं कामेन उद्द्योतकरेण साधकतमत्वार्थः सप्तधा
वर्धितः । तथाहि—“४ राल्ल साधवतगार्थं साधकतमं प्रमाणमिति केनलं वाक्यमभिधीयते नार्थ इति । १ भावाभाव-
योस्त्वहता न प्रमातरि प्रमेये वाऽपि प्रमा भवति सति तु भवति न पुनः सति भवत्येव प्रमाणे तु एति भवन्ती
भवत्येव सोऽयमतिशयः साधकतमत्वमुच्यते । २ यद्वा वा प्रमिमीते सोऽतिशयः किंवा प्रमिमीते ? प्रमाणवा-
प्रमिमीते प्रमापे सति प्रमिमीते नास्तीति । ३ सतोवाऽकर्तृत्वं नदभावात् यस्य नाभावात् प्रमात्-प्रमेये न प्रमां कुरुतः

पूर्वादितदोपाभावः । तथाहि—अनेकसन्निधौ कार्यनिष्पत्तेः साधकतमत्वानुपपत्तिः तस्मिन्नु सति यदा नियमेन कार्यमुपजायते तदा कथं न तस्य साधकतमत्वोपपत्तिः ? असदेतत्, एवं प्रमाणत्वस्याव्यवस्थितिप्रसक्तेः । तथाहि—दीपादेः प्रकाशस्य सामर्थ्यैकदेशस्य कस्याश्चिदवस्थायां प्रमाणत्वेनाभिमतस्य सद्भावेऽपि प्रमेयाभावात् कार्यानिष्पत्तौ तत्सद्भावे तु तन्निष्पत्तौ तस्यापि प्रदीपवत् सन्निपत्य-
५ कारकत्वात् प्रमाणताप्रसक्तिर्भवेत् तथा प्रमातुरपि मूर्च्छाद्यवस्थायामनवधाने वाऽन्यकारकसन्निधानेऽपि कार्यानुत्पत्तौ तदवधानादिसन्निधाने तज्जन्यकार्यनिष्पत्तेः सन्निपत्यजनकत्वेन साधकतमत्वप्रसक्तिः ।

- अत्र कारकसाकल्यस्य साधकतमत्वेनाभ्युपगमात् पूर्वोक्तदोषाभावं केचिन्मन्यन्ते । तथाहि—
नैकस्य प्रदीपादेः सामर्थ्यैकदेशस्य करणता अपि तु कारकसाकल्यस्य तदभावे कारकसाकल्याभावे-
१० नाभिमतकार्यासत्त्वमिति प्रमातृ-प्रमेयसद्भावे कारकसाकल्यस्योत्पत्तौ प्रमितिलक्षणस्य कार्यस्य भाव एव । अथ मुख्यप्रमातृ-प्रमेयसद्भावेऽपि पूर्वोक्तस्य नियमस्य तुल्यता, न; कारकसाकल्यभावाभावा-
निमित्तत्वात् तन्मुप्यगौणभावस्य । तथाहि—कथंचित् कारकवैकल्ये तयोः सत्त्वेऽपि गौणता तत्सा-
कल्ये कुतश्चिद् निमित्तान्तरात् यथोक्तप्रमितिलक्षणकार्यनिष्पत्तावगौणता प्रमातृ-प्रमेययोः । तयोश्चा-
नुपपत्तौ साकल्यस्यासत्त्वम् अतः कारकसाकल्ये कार्यस्यावश्यंभाव इति तस्यैव साधकतमत्वम् ।
१५ अनेककारकसन्निधाने उपजायमानोऽतिशयः सन्निपत्यजननं साधकतमत्वं यद्युच्येत तदा न कश्चिद् दोषः । तथाहि—सामर्थ्यैकदेशकारकसद्भावेऽपि प्रमितिकार्यस्यानुत्पत्तौरेकदेशस्य न प्रमाणता सामर्थ्य-
सद्भावे त्ववश्यन्तया विशिष्टप्रमितिसंख्योत्पत्तेः एकदेशापेक्षया तस्या एव सन्निपत्यजनकत्वेन साधकतमता । न चात्र किमपेक्षया तस्याः साधकतमत्वं अन्यसिद्धसाधकतमे साधके साधकतरे वा सति तदपेक्षया तस्याः साधकतमत्वमुपपन्नमिति प्रेरणीयम् यतो न सामर्थ्यन्तर्गतानामेकदेशानां
२० जनकत्वव्याघातः तेषामेव धर्मेमान्नत्वात् सामर्थ्यस्येति जनकदेशापेक्षया तत्सामर्थ्यस्य साधकतम-
त्वात् प्रमाणत्वमुपपन्नमेव । एतेन यत् परैः प्रेरितम्—“फिल सामग्री करणं तच्च कर्तृकर्मापेक्षम् सामग्रीजनकत्वेन तयोर्व्यापृतेरर्थान्तरभूतयोरभावात् किमपेक्ष्य साधकतमत्वमासादयेत्” [.] इति, तदपि निरस्तम् । यतः कर्तृ-कर्मणोः सामग्रीजनकत्वेन स्थितयोः कथमसत्त्वम् ? तत्सद्भावे च तदपेक्षा कथं न तस्याः करणता ? अथापि स्यात् तस्यास्तज्जन्यत्वे करणत्वव्याघातः अन्यतः सिद्धस्य
२५ करणत्वसद्भावात्, असदेतत्, यतो हृदयत एव प्रदीपादेस्तेज्जन्यस्यापि करणत्वसद्भाव इति न कश्चिद् व्याघातस्तज्जन्यत्व-करणत्वयोः । ततोऽव्यभिचारादिविशेषणार्थोपलब्धिजनिका सामग्री-
योधावोधस्यभावा तदैकदेशभूतकारकजन्या प्रमाणम् । वैशिष्टिका अन्येतदेव प्रमाणसामान्यलक्षणं प्रतिपादयन्ति । एतत्कार्यभूता वा यथोक्तविशेषणविशिष्टोपलब्धिः प्रमाणस्य सामान्यलक्षणम् तया स्वकारणस्य प्रमाणाभावेभ्यो व्यवच्छिद्यमानत्वात् इन्द्रियजन्यादिविशेषणविशेषिता सौवोपलब्धिः
३० प्रमाणस्य विशेषलक्षणमिति स्थितं सामग्री प्रमाणमिति ।

श्रीश्लोकाः । ४ संयोगश्चरमभाविता वा यथा वा संयोगः पश्चाद्भावी इत्यशक्तिर्भवति तथा प्रमाणं चरमभावि प्रमातृ-प्रमे-
ययोः प्रमासक्तिर्भवति पश्चाद्भावीश्लोकाः । ५ प्रतिपत्तेरानन्तर्यं वा यद्वा प्रमाणानन्तरं प्रतिपत्तेर्जन्म स चायमतिशय इति ।
६ असाधारणरणता वा प्रमाता साधारणं कारणं सर्वप्रतिपत्तीनाम् प्रमेयमपि अशेषपुरुषसाधारणत्वात् तेषांभूतम् प्रमाणं
ससाधारणकारणत्वात् प्रचानम् प्राधान्याच्च साधकनमलेनाभिधीयत इति । ७ प्रमाकारणसंयोगविशेषकत्वं वा यो वा प्रमा-
कारणं संयोगस्तस्य प्रमाणमनुग्रहे वर्तमानमतिशयशब्दाच्चम्—न्यायवा० १-१-१ पृ० ६ पं० २३-पृ० ७ पं० १३ ।
साधकतमत्वगोचरा एते सप्ताऽपि पक्षा अपिकं मिश्रदीकृता याचसन्निधिरेण—न्यायवा० ता० टी० पृ० २४ पं० १५—
पृ० २६ पं० १२ ।

१-मर्थैक-वृ० । २-“प्रमेयस्य”—वृ० उ० टि० । ३-धाने का-शा० हा० वि० । ४-“परः प्रतिनि-
धते”—वृ० उ० टि० । ५-भावे नाभि-हा० वि० । ६-“प्रमातृ-प्रमेययोः”—वृ० उ० टि० । ७-युच्यते
आ० हा० वि० । ८-पत्तिमदिति वृ० उ० वा० वा० । ९-मग्रीकार-आ० । १०-न च त-वृ० उ० मां०
गां० हा० । ११-“कर्तृ”—वृ० उ० टि० । १२-“सामग्री”—उ० टि० । १३-स्य विशेषल-आ० हा० वि० ।
१४-तयोरैककारण-आ० ।

[सामग्रीप्रमाणवादं प्रतिविधाय स्वार्थनिर्णीतिसमावज्ञानस्य प्रमाणसामान्यलक्षणतयोपसंहारः]

अत्र प्रतिविधीयते-यत् तावदुक्तम्-‘कारकसाकल्यस्य करणत्वेनाभ्युपगमे पूर्वोक्तदोषाभावः’ इति, अत्र वक्तव्यम्-किमिदं कारकसाकल्यम् ? किं, सकलान्येव कारकाणि, आहोस्वित् तद्धर्मः, उत तत्कार्यम्, किंवा पदार्थान्तरमिति पक्षाः । तत्र न तावत् सकलान्येव कारकाणि साकल्यम् कर्तुं-कर्मभावे तेषां करणत्वानुपपत्तेः तत्सद्भावे वा नान्येषां कर्तृकर्मरूपता सकलकारकव्यतिरेकेणा-न्येषामभावात् भावे वा न कारकसाकल्यम् । अथ तेषामेव कर्तृ-कर्मरूपता, न; तेषां करणत्वाभ्युपगमात् न च कर्तृ-कर्मरूपाणामपि तेषां करणत्वम् तेषां परस्परविरोधात् । तथाहि-ज्ञानचिकीर्षाधारता सातन्त्र्यं वा कर्तृता, निर्वर्त्यादिधर्मयोगिता कर्मत्वम्, प्रधानक्रियानाधारत्वं करणत्वम् एतानि परस्परविरोधानि कथमेकत्र संभवन्ति ? अथापरापरनिमित्तभेदादेकत्र कर्तृ-कर्म-करणरूपताया अविरोधः, ननु तान्यपि निमित्तानि किं सकलकारकेभ्यो व्यतिरेकानि, उताव्यतिरेकानीति वाच्यम् । यद्यव्यतिरेकानि पक्षस्तदा तदभेदे तेषामप्यभेदः तेषां वा भेदे कारकस्यापि भेदः अन्यथाऽव्यतिरेकासिद्धेः । अथ व्यतिरेकानि तदा सम्यन्धासिद्धिः-न च समवायलक्षणः सम्यन्धः तस्य निपिद्धत्वात् निपेत्यमानत्वाच्च, न च एकान्तभेदे विशेषणविशेष्यभावादिकोऽपि सम्यन्धः कश्चित् संभवति तत्रापि सम्यन्धान्तरकल्पनातोऽन्यस्याप्रसक्तेः, न च तस्य सम्यन्धरूपत्वात् सम्यन्धान्तरमन्तरेणापि सम्यद्धत्वान्नान्यस्या एकान्तभेदे सम्यन्धरूपताया एवायोगात् । कथञ्चिन्निमित्तानां कारकेभ्योऽ-भेदे अनेकान्तवादापत्तिः । तत्र सकलकारणानि साकल्यम् । अथ कारणधर्मः साकल्यम् । ननु सोऽपि यदि कारकाव्यतिरेकस्तदा धर्ममात्रम् कारकमात्रं वा । अथ व्यतिरेकस्तदा ‘सकलकारकधर्मः साकल्यम्’ इति सम्यन्धासिद्धिः सम्यन्धेऽपि यदि सर्वकारणेषु युगपदसौ संभव्यते तदा बहुत्व-सङ्ख्या तैत् पृथग्व्य-संयोग-विभाग-सामान्यानामन्यतमस्वरूपापत्तिस्तस्येति तदुपपत्तेरिति तस्य दूषितत्वात् न साधकतमत्वमुपपत्तिमत् ।

२०

अथ तत्कार्यं साकल्यम्, तद्व्ययुक्तम्, नित्यानां साकल्यजननसभावत्वे सर्वदा तदुत्पत्तिप्रसक्तेः तदञ्चैकप्रमाणोत्पत्तिसमये सकलतदुत्पाद्यप्रमाणोत्पत्तिप्रसक्तिः तज्जनकत्वभावस्य कारणेषु पूर्वोत्तरकालभाविनस्तदैव भावात् । तथाहि-यदा यज्जनकमस्ति तत् तदोत्पत्तिमत् यथा तत्कालाभिमतं प्रमाणम् अस्ति च पूर्वोत्तरकालभाविनां सर्वप्रमाणानां तदा नित्याभिमतं जनकमात्मादिकं कारणमिति कथं न तदैव सकलतदुत्पाद्यप्रमाणोत्पत्तिप्रसक्तिः ? अथ आत्मादिके सत्यपि तदा तानि न भवन्ति न तर्हि तत् तत्कारणम् नापि तानि तत्कार्याणीति स्रष्टुमिति ततो न भवेयुरिति सकलं जगत् प्रमाणविकलमापद्येत । न च आत्मादिके तत्करणसमर्थे सत्यपि स्वयमेव यथाकालं तानि भवन्ति इति वक्तव्यम् तेषां तत्कार्यताऽभावप्रसक्तेः तस्मिन् सत्यपि तदाऽभावात् स्वयमेवान्यदा च भावात् । न च स्वकालेऽपि कारणे सत्येव भवन्तीति तत्कार्यता गगनादिकार्यताप्रसक्तेः-गगनादावपि सत्येव तेषां भावात् । न च गगनादेरपि तत् प्रति कारणत्वस्येष्टेर्नायं दोषः, प्रमितिलक्षणस्य तत्फल-स्यापि व्योमादिजन्यतया आत्माऽनात्मविभागाभावप्रसक्तेः । अथ यत्र प्रमितिः समवेता स एव आत्मा न व्योमादिरिति न तद्विभागाभावः, ननु ‘समवेता’ इति कोऽर्थः ? समवायेन संबद्धेति चेत् । ननु तस्य नित्यसर्वगतकत्वेन व्योमादावपि प्रमितेः सम्यन्धाच्च तत्परिहारेणात्मनो विभागः । न च समवायाविशेषेऽपि समवायिनोर्विशेषाच्चायं दोषः, समवायस्याभावप्रसक्तेः । अथ यदा यत्र यथा-

२१

१ पृ० ४५२ पं० ८ । २ अत्र ब्रह्मादिपञ्चादौ ‘किमिदं कारकसाकल्यम्’ इति प्रश्नं विपर्ययवृत्तौ पक्षाणां संख्या-सटीकराग्यं तत्तत्सदर्थकवाक्यस्योपरि १-२-३-४ इत्येवमष्टौ अपि लिखिताः । अन्यत्रापि एतादृशे स्थले तत्रैवादौ क्वचित् क्वचित् वङ्गाः प्रदर्शिताः सन्ति । ३-पासेककर्तृ-ल० विना । “तद्भावे वान्येषां कर्तृकर्मरूपता तेषामेव वा ता- (न ता)-यदन्येषां सफलकारकव्यतिरेकेणान्येषामभावात् भावे वा न कारकसाकल्यम् नापि तेषामेव कर्तृकर्मरूपता करणताभ्युपगमात्”-प्रमेयक० पृ० ३ दि० पं० २ । ४-गित्वात् क-मा० वा० । “निर्वर्त्यलादिधर्मयोगिणं कर्म-त्तम्”-प्रमेयक० पृ० ३ दि० पं० ४ । ५ पृ० १०६ पं० १० । ६ संबंधमन्तरेणापि वृ० । ७ संबंधत्वा-ल० वा० वा । संबंधाच्चा-आ० हा० वि० । ८-अत्र वा का-आ० । “धर्ममात्रं कारकमात्रं वा सात्”-प्रमेयक० पृ० ३ दि० पं० ६ । ९ सम्यन्धयते आ० हा० वि० । १० तत्र पृ०-आ० हा० वि० ।

स्तज्जन्यत्वेऽनवस्थाद्यनेकदोषोपपत्तेः प्रतिपादनात् । यदपि 'अव्यभिचारदिविशेषणविशिष्टार्थोपलब्धि-
जनिका सामग्री प्रमाणम्' इत्युक्तम् तदप्यसङ्गतम्, अव्यभिचारादेरुपलब्धिविशेषणस्य भवदभिप्राये-
णायोगात् यथा च तस्याऽयोगस्तथा प्रत्यक्षलक्षणे प्रदर्शयिष्यामः । सामग्री च तज्जनिका यथा न
संभवति तथाभिहितमेव साकल्यं विचारयद्भिः । यच्च 'अवोधस्वभावस्यापि प्रदीपादेः प्रमाणत्वं प्रति-
पाद्यते, तदप्यसङ्गतमेव, अवोधस्वभावात् तस्य प्रसितिक्रियायां साधकतमत्वायोगात् । यच्च लोक-
स्तेषां प्रामाण्यम् 'दीपेन मया दृष्टम्' 'चक्षुषाऽवगतम्' 'धूमेन प्रतिपन्नम्' इति व्यवहरति तदुपचारतः
यथा 'ममार्थं पुरुषः चक्षुः' इति न तु मुच्यतः मुख्यतस्तु बोधस्यैव प्रसितिं प्रति तादात्म्यादव्यवहितं
साधकतमत्वम् चक्षुरादेस्तु बोधव्यवधानाद् गोणम् । न च व्यपदेशमात्रात् पारमार्थिकवस्तुव्यवस्था
उपचारतोऽपि 'नद्वलोदकं पादरोग' इत्यादिव्यपदेशप्रवृत्तेः । न च प्रमाणस्य प्रसितिरूपता विरुद्धा
स्वरूपे विरोधासिद्धेः । न च प्रमाण-प्रसित्योरेकान्ततो मेदं प्रवाभ्युपगम्यते, कथञ्चिद् बोधादर्थपरि- १०
च्छित्तिविशेषस्य मेदात् प्राक्तनपर्यायनिरोधेन कथञ्चिदवस्थितस्यैव बोधस्यार्थपरिच्छित्तिविशेषरूपत-
योत्पत्तेः, अन्यथा कार्यकारणभावविरोधात् इत्यसङ्गत् प्रतिपादितत्वात् । पतेन

'लिखितं साक्षिणो भुक्तिः प्रमाणं त्रिविधं स्मृतम् ।'

इति यत् शास्त्रान्तरेषु बोधावोधरूपस्य प्रमाणत्वाभिधानम् तदप्युपचारेण व्याख्येयमित्युक्तं
भवति अन्यथा प्रमाणविरोधं प्रदर्शितव्यायेन । यदपि 'तत्कार्यभूता वा उदितविशेषणोपलब्धस्तस्य १५
सामान्यलक्षणम्' इत्युक्तम् तदप्यसङ्गतम्, न हि यथोक्तविशेषणोपलब्धिः पराभ्युपगमेन संभवति ।
नापि पराभ्युपगतप्रमाणकार्यतायास्तो सिद्धा येन स्वकारणं प्रमाणाभासेभ्यो व्यपच्छिन्नात् । तन्नाक्ष-
पाद्-कणभुगमतानुसारिपरिकल्पितमपि प्रमाणसामान्यलक्षणमुपपत्तिक्षमम् । तस्मात् प्रमाणं स्वार्थ-
निर्णीतिस्वभावं ज्ञानमित्येतदेव प्रमाणसामान्यलक्षणमनवद्यम् ।

[नैयायिकादिसंमतं परसंविदितत्वपक्षमपास्य सिद्धान्तिना लक्षणैकदेशभूतस्य स्वनिर्णीति- २०

स्वमाधत्वस्य व्यवस्थापनम्]

ननु चात्रापि स्वग्रहणविधुरस्य ज्ञानस्य नैयायिकादिभिरभ्युपगमाद् शौद्धैस्त्वर्थग्रहणविधुरस्येति
स्वार्थनिर्णीतिस्वभावताऽसिद्धा । तथाहि—नैयायिका, प्रतिपादयन्ति—घटादिज्ञानं स्वप्राप्तं न भवति
ज्ञानान्तरप्राप्तं वा, श्रेयत्वाद् घटादिवत् ।

अत्र प्रयोगे हेतुः स्वरूपासिद्धिः आश्रयासिद्धिश्च धर्मिणो ज्ञानस्याप्रतिपत्तो तद्विहितश्रेयत्वधर्मा- २५
प्रतिपत्तेः । न चाश्रयासिद्धस्य परैर्गमकत्वमभ्युपगम्यते अन्यथा सामान्यादिनिषेधे 'सामान्यस्यासिद्धौ
पर प्रत्याश्रयासिद्धौ हेतु' इति दोषोद्भावनमयुक्तियुक्तं भवेत् । अथ घटादिज्ञानस्य प्रमाणतः प्रसिद्धे-
र्नायं दोषः, ननु तत्प्रसिद्धिरध्यक्षतः, अनुमानतो वा प्रमाणान्तरस्यानानधिकारात् ? न तावदध्यक्षतः
तस्येन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वाभ्युपगमात् न च ज्ञानस्य चक्षुरादीन्द्रियेण सन्निकर्षः न च तद्व्यतिरिक्त-
मिन्द्रियान्तरमस्ति । अथ मनोलक्षणमन्तःकरणमस्ति तस्य च ज्ञानेन संयुक्तसमवायः, सन्निकर्ष इति ३०
तत्प्रमथमध्यक्षं तत्र प्रवर्तत इति । तथाहि—आत्मना मनः संयुक्तम् आत्मनि च समवेतं ज्ञानमिति

१ पृ० ४७१ प० १८ । २-मग्री त-पृ० । ३ पृ० ४७३ प० ३ । ४ व्यायस्यास्योपयोगो महाभाष्ये
इत्थं विहितः—

"अन्तरेणापि निमित्तज्ञम् निमित्तार्थो गम्यते । तबथा—"दधिपुस प्रत्यक्षो ज्वर" ज्वरनिमित्तमिति गम्यते ।
"नद्वलोदकं पादरोग" पादरोगनिमित्तमिति गम्यते । "आयुर्धृतम्" आयुषो निमित्तमिति गम्यते"—१-१-५८ पृ०
४५८ । लौकिकन्याया० भा० ३ पृ० ६६ तथा ६१ ।

५ पृ० ४५९ प० ३ । ६ पृ० ४७२ प० २८ । ७ ज्ञानस्य परसंविदितलनिराकरणं—स्वसंविदितत्वमापनपर्यं चर्चा
प्रमेयकमस्मात्तण्डे भाष्यायामाया बहुधा शब्दसाम्यं विप्रती च कमोल्कमाभ्यां वर्तते—पृ० ३३ दि० प० ६-पृ० ३८ ।
प्र० प० ५१ । ८ प्रस्तुतप्रक्रियप्रतिपादकं पदधर्नसमुच्चयवृद्धीकाया "यदुक्तम्" निर्दिश्य समुद्धृतं प्राच्य पद्यमित्यम्—

"आत्मा सहेति मनसा मन इन्द्रियेण स्वार्थेन चेन्द्रियमिति त्रय एव श्रीप्र ।

योगोऽयमेव मनसः क्रियगम्यमस्ति यसिन् मनो प्रवर्तते तत्र गतोऽयमात्मा" ॥ पृ० ५८ प० १ ।

मनोशानेन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पद्यतवेकार्थसमवेताध्यक्षग्राह्यत्वाद् घटादिज्ञानस्य कथमाश्रयासिद्धत्वादि-
हेतोर्दोषः । युक्तमेतत् यदि इन्द्रियं मनः सिद्धं भवेत् । अथानुमानात् तत्सिद्धिः । तथाहि-घटादिज्ञान-
ज्ञानमिन्द्रियार्थसन्निकर्षजम् प्रत्यक्षत्वे सति ज्ञानत्वात् चक्षुरादिप्रभञ्जरूपादिज्ञानघत्, न; अस्य हेतो-
रप्रसिद्धविशेषणत्वात् न हि घटादिज्ञानज्ञानस्याध्यक्षत्वं सिद्धम् इतरेतराश्रयत्वात् । तथाहि-मनस-
५ इन्द्रियसिद्धावस्थाध्यक्षत्वसिद्धिः तत्सिद्धौ च सविशेषणहेतुसिद्धेर्मनइन्द्रियसिद्धिरिति व्यक्तमितरेतरा-
श्रयत्वम् । न च घटादिज्ञानाद् भिन्नमपरं ज्ञानं तद्भाहकमनुभूयत इति विशेष्यासिद्धश्च हेतुः ।

सुखादिसंवेदनेन व्यभिचारी च । तथाहि-तत्संवेदनमध्यक्षत्वे सति ज्ञानं न च तज्जन्यमिति
व्यभिचारः । अथास्यापि पक्षीकरणाददोषः । तथाहि-सुखादिसंवेदनमिन्द्रियार्थसन्निकर्षजम् अध्यक्ष-
ज्ञानत्वात् चक्षुरादिप्रभञ्जरूपादिवेदनवत् सुखादिर्वा भिन्नज्ञानवेद्यः प्रेयत्वात् घटवत् । नन्वेवं
१० व्यभिचारविषयस्य पक्षीकरणे न कश्चिद्हेतुव्यभिचारी स्यात् । तथाहि-अनित्यः शब्दः प्रमेयत्वात्
घटवत् इत्याप्यात्मादेर्व्यभिचारविषयस्य पक्षीकरणाच्च व्यभिचारः शक्यं ह्यत्रापि वक्तुम् अनित्य
आत्मादिः प्रमेयत्वात् घटवत् । न चात्र प्रत्यक्षबाधः अन्यत्रापि तस्य समानत्वात् न हि सुखाद्य-
विदितस्वरूपं पूर्वं घटादियदुत्पन्नं पुनरिन्द्रियसम्बन्धोपजातज्ञानान्तराद् वेद्यत इति लोकप्रतीतिः अपि
तु प्रथममेव स्वप्रकाशरूपं तदुदयमासादयदुपलभ्यते । आत्मनि क्रियाविरोध इति चेत्, न; स्वरूपेण

१५ पदार्थस्य विरोधाभावात् अन्यथा प्रदीपादेरप्यप्रकाशविकलस्वरूपप्रकाशविरोधः स्यात् । तस्य
तत्स्वरूपं कुतः सिद्धमिति चेत् प्रदीपादौ कुतः ? तथादर्शनमितरत्रापि समानम् । न चैकस्य
समावोऽपरघ्राप्यभ्युपगमाहः अन्यथा स्वपराप्रकाशसमावो घटगतः प्रदीपेऽप्यभ्युपगमनीयो भवेत् ।
न च तदग्रभात् पूर्वमप्रतीयमानमपि सुखाद्यभ्युपगन्तुं युक्तम् श्रवणसमयात् प्राक् पश्चाच्च शब्दस्य
सत्ताभ्युपगमप्रसङ्गतो नित्यत्वापत्तेः । न चात्मनो ज्ञानाच्च अर्थान्तरभूता एव सुखादयोऽनुप्रहादि-

२० विधायिनो भवेयुः इतरथा योगिनोऽपि ते तथा स्युः । न च तेषां तत्राऽसमवायाभावं दोषः
समवायस्य निषिद्धत्वात् । तच्च सुखादिग्रहणे मनइन्द्रियसिद्धिः । अत एव च 'आत्मा मनसा युज्यते
तत्र च समवेताः सुखादयः' इत्यादिप्रक्रियाऽनुपपत्तेः । न च निरंशयोरात्म-मनसोः संयोगः
संभवी एकदेशेन तत्संयोगे सांशत्वप्रसक्तेः सर्वात्मना संयोगे उभयोरेकत्वप्राप्तेः । यदि च यत्र मनः
संयुक्तं तत्र समवेतं ज्ञानं समुत्पादयति तदा सर्वात्मनां व्यापितया समानदेशत्वेन मनसस्तैः संयुक्त-

२५ त्यात् सर्वात्मसमवेतसुखादिषु तदेवेकं ज्ञानमुत्पादयतीति प्रतिप्राणि भिन्नमन-परिकल्पनमनर्थक-
मासज्येत । न च यस्य सम्बन्धि यन्मनस्तत्समवेतसुखादिज्ञाने तदेव हेतुरिति नार्थं दोषः प्रति-
नियतात्मसम्बन्धित्वस्यैव तत्रासिद्धेः न हि तत्कार्यत्वेन तत्सम्बन्धिता, तस्य नित्यत्वाभ्युपगमात्
तत्र चानाधेयाप्रहेयातिशये तत्कार्यताऽयोगात् । नापि तत्संयोगात् तस्यापि तत्रैकदेशेन सर्वात्मना
याऽयोगात् योगेऽपि व्यापकत्वेन समानदेशित्ववात्मभिर्भ्युपगपत्संयोगात् प्रतिनियतात्मसम्बन्धित्वा-

३० नुपपत्तेः । न च यददृष्टप्रेरितं तत् प्रवर्तते तत्सम्बन्धीति वक्तव्यम् अदृष्टस्याचेतनत्वेन प्रतिनियत-
विषय(पये) तत्प्रेरकत्वायोगात् प्रेरकत्वे वा ईश्वरपरिकल्पनावैयर्थ्यप्रसक्तेः । न चेश्वरप्रेरित एवासौ
तत्प्रेरक इति न तत्परिकल्पनावैयर्थ्यम् अदृष्टप्रेरणामन्तरेणेश्वरस्य साक्षान्मन-प्रेरकत्वोपपत्तेरदृष्ट-
परिकल्पनावैफल्यपत्तेः । न चेश्वरस्य सर्वसाधारणत्वाददृष्टविकलस्य मन-प्रेरकत्वे न ततस्तस्य प्रति-

नियतात्मसम्बन्धितेति अदृष्टपरिकल्पना, तस्याचेतनत्वेनेश्वरसहितस्यापि प्रतिनियतमन-प्रवृत्ति-

३५ हेतुत्वायोगात् अचेतनस्यापि चेतनसहितस्य प्रवर्तने मनसोऽचेतनस्यादृष्टविकलस्य चेतनसहितस्य

१-तोर्दोपोऽयु-वृ० । २ घटज्ञा-ळ० विना । ३ "इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यम्"-पृ० ल० टि० ।
४ सुखासं-वृ० । ५ पृ० ४७५ पं० ३१ । ६ तदैवै-बा० बा० । ७-पयेमेतत् प्रे-हा० । ८-पयेमेतत् प्रे-भा०
मा० आ० वि० । "नापि यददृष्टप्रेरितं प्रवर्तते निवर्तते वा तत् तस्येति नाच्यम् अचेतनस्यादृष्टस्य अदृष्टदेशादिपरिहारेण
दृष्टदेशादौ तदप्रेरणासम्भावात् अन्यप्रेरकपरिकल्पनावैफल्यम्"-प्रमेयक० पृ० ३६ हि० पं० १११ । ८-रितयेवासौ
वृ० वा० बा० । ९-रितायेवासौ आ० । १०-रितायेवासौ ङ० हा० वि० । ११-रित एवासौ ल० सं० । १२ "आत्मा"-
ल० टि० । "न चेश्वरस्यादृष्टप्रेरेण व्यापरात् साफल्य मनस एवासौ प्रेरक कल्पता किं परंपरया"-प्रमेयक०
पृ० ३७ प्र० पं० १ । १३-वैयर्थ्यापत्तेः ल० ।

प्रवृत्तिर्भविष्यतीत्यदृष्टपरिकल्पनावैयर्थ्यं पुनः प्रसज्यते । न च प्रतिनियमनिमित्तमदृष्टकल्पना, तस्यापि स्वतःप्रतिनियतत्वासिद्धेः । येनात्मना यद् अदृष्टं निर्वर्तितं तत् तस्येति प्रतिनियमसिद्धिरिति चेत्; ननु किमिदमात्मनोऽदृष्टनिर्वर्तकत्वम् ? तदाधारभाव इति चेत्; ननु समवायस्यैकत्वे आत्मनां च व्यापकत्वेनैकदेशत्वे 'प्रतिनियत एवात्मा प्रतिनियतादृष्टाधारः' इत्येतदेव दुर्घटम् । समवायाविशेषेऽपि समवायिनोर्विशेषात् प्रतिनियमे समवायाभावप्रसक्तेरित्यात्मसुखाद्योस्तत्संबेदनस्य ५ कथञ्चिच्चादात्म्यमभ्युपेयम् अन्यथा तदेकार्थसमवेतज्ञानग्राह्यत्वेन सुखाद्यो न सिद्धिमासादयेयुः । तन्नादृष्टमपि मनसः प्रतिनियमहेतुः । न च 'येनात्मना यन्मनः प्रेर्यते तत् तत्सम्बन्धि' इति प्रतिनियमः अदृष्टवदात्मनोऽप्यचेतनत्वेन तत् प्रत्यभेरकत्वात् चेतनत्वेऽपि नानुपलब्धस्य प्रेरणमिति न निर्वर्तमानः सिद्ध्यतीत्येकस्मात् ततो युगपत्सर्वसुखादिसंबेदनप्रसक्तिरित्युक्तन्यायेन सुखादिसंबेदनस्येन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यत्वाभावाद् हेतुरनेन व्यभिचारी । १०

किञ्च, स्वसंविदितविज्ञानानुत्पत्तिर्मानसो लिङ्गम् 'सदसद्वर्गः कस्यचिदेकज्ञानालम्बनः अनेकत्वात् पञ्चाङ्गुलिर्यत्' इत्यत्र पक्षीकृतैकदेशेन व्यभिचारः तज्ज्ञानाऽप्यसदसद्वर्गयोरनेकत्वाविशेषेऽप्येकज्ञानालम्बनत्वाभावात् एकशालाप्रभवत्यानुमानवत् । अथ सर्वज्ञज्ञानं स्वसंविदितमिति नानेकत्वानुमानस्य व्यभिचारस्तर्हि तज्ज्ञानवदन्यज्ञानस्यापि न स्वात्मनि क्रियाविरोध इति 'सर्वं ज्ञानं स्वसंविदितम् ज्ञानत्वात् सर्वज्ञज्ञानवत्' इति तदुद्घातयलात् स्वसंविदितसकलज्ञानसिद्धिः घटादिज्ञानं ज्ञानान्तरप्राप्तम् १५ इत्येवात् घटवत् इत्यत्र च व्यभिचारः ।

अथ "युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मानसो लिङ्गम्" [न्यायद० १-१-१६] इति वचनाद् आत्मेन्द्रियविषयसन्निकर्षानेऽपि यतो युगपज्ज्ञानानि नोपजायन्ते ततोऽवसीयते अस्ति तत्कारणं यतस्तथा तदनुत्पत्तिरिति तत्कारणं मनः सिद्धम्; ननु तदनुत्पत्तिर्मानसप्रतिबद्धा कुतः सिद्धा यतस्तस्यास्तदनुमीयते ? अथात्मनः सर्वगतस्य सर्वार्थः सम्बन्धात् पञ्चभिद्येन्द्रियैरात्मसम्बद्धैः स्वविषयसम्बन्धैः एकदा २० किमिति युगपज्ज्ञानानि नोत्पद्यन्ते यद्यपि मनो नेन्द्रियैः सम्बन्धमनुभवेत् तत्सद्भावे तु यदैकेनेन्द्रियैर्नैकदा तैत् सम्बन्ध्यते न तदाऽपरेण तस्य सूक्ष्मत्वादिति सिद्धा युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मानोनिमित्तेति; नन्वेवं तस्यात्मसंयोगसमये श्रोत्रसंज्ञकेन नभसापि संयोगात् संयुक्तसमवायाविशेषात् सुखादिवत् शब्दोपलब्धिद्वारापि तदैव स्यात् निमित्तस्य समानत्वेऽपि युगपज्ज्ञानानुत्पत्त्यापरं निमित्तान्तरमभ्युपगन्तव्यमिति नातो मनसिद्धिः । न च कर्षशक्त्यवच्छिन्नाकाशदेशस्य श्रोत्रत्वात् तेन च तदैव २५ मनसः सम्बन्धाभावाच्चायं दोषः निरंशस्य नभसः प्रवेशाभावात् । न च संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वं तस्य प्रवेशव्यपदेशनिमित्तम् उपचरितस्य व्यपदेशमाननियन्धनस्थार्थक्रियायामुपयोगाभावात् न ह्युपचरिताभित्यो माणवकः पाकनिर्यतनसमर्थो दृष्टः । न च कर्षशक्त्यवच्छिन्ननभोभागस्य तथाविधस्यापि शब्दोपलब्धिहेतुत्वमुपलभ्यत एवेति वाच्यम् तदुपलब्धेरन्यनिमित्तत्वात् । किञ्च, बभ्रुराद्यन्यतमेन्द्रियसम्बन्धाद् रूपादिज्ञानोत्पत्तिकाले मनसः सम्बन्धसम्बन्धात् मानसज्ञानं किं न भवेत् ? न ३० च 'तथाविधादृष्टाभावात्' इत्युत्तरम् अदृष्टनिमित्तयुगपज्ज्ञानानुत्पत्तिप्रसक्तौ मनसोऽनिमित्तताभावात् अश्वविकल्पसमये गोदर्शनानुभवाद् युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिश्चासिद्धा कथं मनोऽनुमापिका ? न चाश्वविकल्प-गोदर्शनयोर्युगपदनुभवेऽपि क्रमोत्पत्तिकल्पना अध्यक्षविरोधात् । न चोत्पलपदशतव्यतिभेदवदाशुवृत्तेः क्रमेऽपि यौगपद्यानुभवाभिमानः अध्यक्षसिद्धस्य दृष्टान्तमात्रेणान्यथा कर्तुमशक्यः अन्यथा शुक्लशङ्खादौ पीतविभ्रमदर्शनात् स्वर्णेऽपि तद्वान्तिर्भवेत् । मूर्तस्य सूच्यप्रत्योत्तरार्थव्यवस्थि- ३५

१-एपरिक-वृ० ल० । २ "अदृष्टस्य"-वृ० ल० टि० । ३-यतहे-वृ० ल० वा० वा० मा० मा० विना । ४-यतमनः-वृ० ल० वा० वा० मा० मा० विना । ५-जत्वा-वृ० । ६ "यथा सदसद्वर्गः कस्यचिदेकज्ञानालम्बनमनेकत्वाद् पञ्चाङ्गुलवत्" । सद्—"द्वयगुणादि" । असद्—"प्रागभावादि" । प्रमेयक० पृ० १०५ प्र० पं० ८, टि० १९-२० । ७ "पञ्चान्येतानि फलानि एकशालाप्रभवत्वात् उपयुक्तफलवत्"—प्रमेयक० पृ० १०३ प्र० पं० ११ । ८ सर्वज्ञा-वा० वा० आ० हा० वि० । ९-अ व्य-वृ० । १० "युगपदनुत्पत्तेः"-वृ० ल० टि० । ११ "मन"-वृ० ल० टि० । १२-मीयते वा० वा० । १३ "मन"-वृ० ल० टि० । १४-शस्य व्य-ल० १-शानिसि-वृ० । १५ संयंक्षसं-वा० वा० आ० हा० वि० ।

तमुत्पलपत्रशतं युगपद् व्याप्तुमशक्तेः । क्रममेवेऽप्यानुवृत्तेस्तत्र यौगपद्याभिमान इति युक्तम् आत्म-
नस्तु क्षयोपशमसत्यपेक्षस्य युगपत् स्वपरप्रकाशनसमावस्य स्वयममूर्त्तस्याप्राप्त्यर्थप्राहिणो युगपत्
स्वविषयग्रहणे न कश्चिद् विरोध इति किं न युगपद् ज्ञानोत्पत्तिः ? न च मनोऽपि सूक्ष्मवन्मूर्त्तमि-
न्द्रियाणि तूत्पलपत्रवत् परस्परपरिहारस्थितस्वरूपाणि न युगपद् व्याप्तुं समर्थमिति न युगपज्ज्ञानो-
त्पत्तिः तथाभूतस्य तस्यैवासिद्धेः । तथाहि—सिद्धे तद्विधमे मनःसिद्धिः तत्सिद्धौ च युगपज्ज्ञानोत्प-
त्तिविभ्रमसिद्धिरिति तरेतराश्रयत्वाच्च मनःसिद्धिः ।

ननु “जुगवं दो णत्थि उवओगां” [आवश्यकनि० गा० १७९] इति वचनात् भवतोऽपि युग-
पज्ज्ञानानुत्पत्तिः सिद्धैव, नै, मानसविकल्पद्वययौगपद्यनिषेधपरत्वादस्य नेन्द्रिय-मनोविज्ञानयोर्यौग-
पद्यनिषेधः । न च ‘विद्यादास्पदीभूतानि ज्ञानानि क्रमभावीनि ज्ञानत्वात् मानसविकल्पद्वयवत्’
१० इत्यतोऽनुमानात् तद्विधमसिद्धिः अस्य प्रत्यक्षवाधितकर्मनिर्देशानन्तरप्रयुक्तत्वेन कालात्ययापदिष्ट-
त्वात् । न चैतदनुमानवाधितत्वात् युगपत्प्रतिपत्त्यनुभवः प्रत्यक्षमेव न भवति ‘अध्रावणः शब्दः
सत्त्वात् घटवत्’ इत्यनुमानवाधितत्वात् आचरणशब्दज्ञानस्याप्यप्रत्यक्षताप्रसक्तेः । न च सौगतमत-
मेतत् न जैनमतमिति यत्तव्यम् “सहभाविनो गुणाः क्रमभाविनः पर्यायौः” [ ] इति
जैनैरनिधानात् । तथा च सहभावित्वं गुणानां प्रतिपादयता दृष्टान्तार्थमुक्तम्—

१५ “सुखमाहादनाकारं विज्ञानं मेयवोधनम् ।

शक्तिः क्रियाजुमेया स्यात् यूनः कान्तासमागमे ॥” [ ]

तदेवं मनसोऽसिद्धेर्न घटादिज्ञानं तेन सन्निरुद्धमिति कुतस्तत्राध्यक्षज्ञानोत्पत्तिः ? इति यतस्तत्-
स्तत् प्रतीयेत न चान्यत् तदुत्पत्तौ पराभ्युपगमेन निमित्तमस्ति सद्भावे वेन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नत्वा-
दिना तद्ग्राहिणोऽध्यक्षता विक्रयेत् । अथ ज्ञानान्तरस्यानध्यक्षत्वेऽपि घटज्ञानप्रादुर्भूतता भविष्यतीति
२० न धर्म्यसिद्धेराश्रयासिद्धौ हेतुर्भविष्यति घटज्ञानस्य ततः सिद्धेः, अस्वेतत् । स्वयमसिद्धेन ज्ञानेन
गृहीतस्याप्यगृहीतरूपत्वात् अन्यथा सर्वज्ञज्ञानगृहीतस्य रथ्यापुरुषज्ञानगृहीतत्वं भवेदिति तस्यापि
सर्वज्ञताप्रसक्तिः । न च स्वज्ञानगृहीतं तद्गृहीतमिति नायं दोषः स्वसंविदितज्ञानाभावे ‘स्वज्ञानम्’
इत्यस्यैवासिद्धेः । स्वस्मिन् समवेतं स्वज्ञानमभिधीयते इति नायं दोष इति चेत्, न; तस्याभावात्
भावेऽप्यविशिष्टत्वाच्च । न च स्रोत्यादितं ‘स्वम्’ इति यत्तव्यम् तदुत्पादस्य परदर्शने तदाधेयत्वेन

१-ति न ल० । २ एवं च ‘तवापि जुगवं दो णत्थि उवओगां’ इति वचनव्याघात इति माध्यम्; उक्तवचनस्य
समानसविकल्पद्वययौगपद्यनिषेधपरत्वात् इन्द्रिय-मनोज्ञानयोरैकदाप्युपपत्तेः इति सम्मतिटीकाकारः—शास्त्रवा० स्याद्वा-
दक० पृ० १५५ प्र० पं० ६-८ ।

“नाणम्मि दंसणम्मि अ इतो एणयरम्मि उपउत्ता । सव्वस्स केवलित्ता जुगवं दो णत्थि उवओगां” ॥—

आवश्यकनि० नवकारणि० गा० ९३ पृ० १७५ । आवश्यक० हारि० पृ० ४४६ गा० १७६ । विशेषावश्यकमाधे
एवैव गाथा (३०९६ पृ० १२००) “एतदिहैव व्यक्तं पुरस्ताद् वदयति । ततोऽस्या गाथायां भद्राहस्वामिनिर्व्यक्तेऽपि
युगपदुपयोगे निषिद्धे तयौगपद्याभिमानोऽस्यापि न सन्त्यते इति भावः” इति व्याख्याता । नन्दिस्त्रयीकायां तु “एतदेव
सूत्रेण दर्शयति” इत्यवतरणिकां हस्तोद्धृतया गाथा—पृ० १३८ प्र० पं० १३-द्वि० पं० १ । अधिकारिमेदेन ज्ञान-दर्शन-
योर्द्वयोरुपयोगयोर्यौगपद्याऽयौगपद्यप्रतिपादिका गृहद्वयसमवेदऽपि गाथा वर्तते । सा चेयम्—

“दंसणपुव्वं णाणं छदमत्थाणं ण दोण्णि उपउत्ता ।

जुगवं जम्हा केवलित्ताहे जुगवं तु ते दो सि” ॥ ४४ ॥—पृ० १६९ ।

३ भगवतो—पृ० ल० वा० वा० विना । ४ त समान—आ० हा० वि० । ५ “सहभुवो गुणाः”—सिद्धिदि० टी०
लि० पृ० ९६ पं० १३ । “गुणः सहभावी धर्मः X X X पर्यायस्तु क्रमभावी” X X X—प्रमाणनयत० ५, ७-८ ।
रत्नाकरा० ५, पृ० ८२ । ६ अष्टव० पृ० ७८ पं० १४ । “कथमन्याया न्यायसिद्धिष्वे “सहभुवो गुणाः” इत्यस्य—

“सुखमाहादनाकारं विज्ञानं मेयवोधनम् । शक्तिः क्रियाजुमेया स्याद् यूनः कान्तासमागमे” ॥

इति निर्दर्शनं स्याद्”—सिद्धिदि० टी० लि० पृ० ९६ पं० १३-१४ ।

प्रसिद्धत्वात्, समवायाभावे च तस्याप्यसिद्धत्वाच्चित्तस्य चेश्वरज्ञानस्येश्वरज्ञानत्वासिद्धेः १ न च स्वसंविदितज्ञानवादेऽपि स्वसंविदितत्वाविशेषाद् द्वेवदत्तज्ञानं यद्वदत्तज्ञानं प्रसज्येत यद्वदत्तज्ञानस्य देवदत्तासंविदितत्वात् स्वज्ञानस्य कथञ्चित् स्वात्मना तादात्म्यात् तस्यैव तद्रूपतया परिणतेरिति प्रसाधितत्वात् । ज्ञानान्तरेण तस्य संवेदनात् नागृहीतत्वमिति चेत्, न; तस्यापि ज्ञानान्तरेण ग्रहणेऽनवस्थाप्रसक्तेः अग्रहणेऽगृहीतवेदनेन गृहीतस्य द्वितीयज्ञानस्यागृहीतरूपत्वाच्च तेन 'प्रथम-५ ग्रहणमिति तद्वस्था धर्म्यसिद्धिः तेन घटादिज्ञानस्य धर्मिणः द्वितीयेन तस्यापि तृतीयेन ग्रहणादर्थ-सिद्धेर्नापरिज्ञानकल्पनमिति नानवस्था' इति श्रुतम् तदप्यसिद्धम्, तृतीयावेर्ज्ञानस्याग्रहणे प्रथम-स्याप्यसिद्धेरक्तन्यायात् यदि पुनस्तृतीयज्ञानेन स्वयमसिद्धेनापि द्वितीयं गृह्यते द्वितीयेन तथाभूतेनैव प्रथमम् तेनापि तथाभूतेनैवायां गृहीप्यत इति द्वितीयज्ञानपरिकल्पनमपि व्यर्थमासज्येत । न च 'विदितोऽर्थः' इति ज्ञानविशेषणस्यार्थस्य प्रतिपत्तेः "अगृहीतविशेषणा च विशेष्ये बुद्धिर्नोपजायते" १० [ ] इति विशेषणग्राहिज्ञानं द्वितीयं परिकल्प्यते । न च विशेषणस्याप्यपरविशेषण-विशिष्टता प्रतीयते येन तृतीयादिज्ञानपरिकल्पना युक्तिसङ्गता भवेदिति चक्तव्यम् विशेषणस्यैव तृतीयादिज्ञानपरिकल्पनान्तरेण ग्रहणासंभवादित्युक्तेः स्वसंविदितज्ञानाभ्युपगम एव ज्ञानविशेषण-विशिष्टार्थप्रतिपत्तिः संभविनी अन्यथा तदयोगादनवस्थाऽनिवृत्तेः । न च विषयान्तरसञ्चार-अनवस्थानिवृत्तिः यतो धर्मिज्ञानविषयात् साधनादि निषयान्तरम् तत्र ज्ञानस्योत्पत्तिर्विषयान्तरस- १५ ञ्चारः न चापरापरज्ञानग्राहिज्ञानसन्तत्युत्पत्ताद्यवश्यंभाविद्याहासाधनादिविषयसन्निधानम् येन तत्र ज्ञानस्य सञ्चारो भवेत् सन्निधानेऽपि "अन्तरङ्ग-बहिरङ्गयोरन्तरङ्गस्यैव बलीयस्त्वात्" [ ] नान्तरङ्गविषयपरिहारेण बाह्यविषये ज्ञानोत्पत्तिर्भवेदिति कुतोऽनवस्था-निवृत्तिः? न चाहृष्टवादनवस्थानिवृत्तिः स्वसंविदितज्ञानाभ्युपगमेनाप्यनवस्थानिवृत्तेः संभवाद् अन्यथा कार्येऽनुपपद्यमानेऽहृष्टपरिकल्पनाया उपपत्तेः स्वसंवेदनेऽपि चाहृष्टस्य शक्तिप्रक्षर्याभावात् २० एतेन 'ईश्वरादेरनवस्थानिवृत्तिः' इति प्रतिविहितम् तस्याहृष्टकल्पनत्वात् प्रतिपिद्धत्वाच्च । न च शक्ति-प्रक्षयाच्चतुर्थज्ञानादेरनुत्पत्तेरनवस्थानिवृत्तिः धर्मिग्रहणस्यैवमभावापत्तेः । किञ्च, शक्तिर्यद्यात्मनोऽ-व्यतिरिक्ता तदा तत्क्षये आत्मनोऽपि क्षयापत्तिः व्यतिरिक्ता चेत् तत एव ज्ञानोत्पत्तेरनर्थक आत्मा भवेत् । न च 'सा तस्य' इति नात्मानर्थक्यम् समवायाभावे 'तस्य सा' इत्यसिद्धेः । किञ्च, यदि शक्ति-प्रक्षयादनवस्थानिवृत्तिः बाह्यविषयमपि ज्ञानं न भवेत् शक्तिप्रक्षयादेव । न च चतुर्थ्यादिज्ञानजनन- २५ शक्तेरेव प्रक्षयो न बाह्यविषयज्ञानशक्तेः युगपदनेकशक्त्यभावात् भावे वा युगपदनेकज्ञानोत्पत्ति-प्रसक्तिः सहकार्यपेक्षापि नित्यस्यासंभविनीति प्रतिपादितम् । क्रमेण शक्तिभावे कुतः स इति चक्तव्यम् । आत्मन इति चेत्, न, अपरशक्तिविकलात् ततः तदभावात् अपरशक्तिपरिकल्पने तद्भा-वेऽप्यपरशक्तिपरिकल्पनसित्यनवस्था । तदेवं स्वसंविदितविज्ञानानांभ्युपगमे कथञ्चिद् घटादि-ज्ञानस्यासिद्धेरुपपत्त्यासिद्धः 'क्षेयत्वात्' इति हेतुः स्वरूपासिद्धेभ्यो व्यपस्थितमेतत् स्थानिर्नास्ति ३० स्वभावं ज्ञानमिति ।

- १-सिद्धिः । पा० भा० । "स्रोत्यावलायोगेन"—पृ० टि० । "स्रोत्यावलायोगात्"—उ० टि० ।
 २ धर्मासि-वा० भा० । धर्मसि-आ० । ३-मपि स्ति-उ० । ४ "न हि अगृहीते विशेष्ये विशिष्ट केचन प्रत्येतुमर्हन्तीति"—मीमां० १-३-३१ पृ० ५६ पं० २१ । सिद्धिर्वि० टी० लि० पृ० ११३ पं० ८ । "नागृहीते विशेष्ये विशिष्टमुद्दिष्टेति"—लौकिकन्याया० भा० ३ पृ० ७७ । अस्य न्यायस्य का कोपयोग, तस्य च पाठमेदमिषानि कमिषिद् रूपान्तराणि इत्यादि सर्वं लौकिकन्यायापञ्चौ सत्रैव विशेषेण निरूपितम् । ५ "अन्तरङ्ग-बहिरङ्गयोरन्तरङ्ग सत्यव इति न्यायात्"—ब्रह्मसू० शाङ्करभा० आनन्दगि० टी० २-१-४ पृ० ४३२ पं० १५ । हैम० पृ० ५० ५-४-१२२ । लौकिकन्याया० भा० ३ पृ० १० । ६-यादेते-उ० । ७ पृ० १०३ पं० ६ । ८ पृ० ४७४ पं० १३ । ९-नानाभ्यु-पृ० । नाभ्यु-उ० वा० भा० हा० वि० । १० पृ० ४७५ पं० २४ ।

[विज्ञान-शून्यतावादीयमर्थस्यासत्त्वपक्षं निरस्य तस्य च पारमार्थिकत्वं प्रतिष्ठाप्य लक्ष-
णेऽर्थनिर्णीतिसमावत्त्वस्योपपादनम्]

अत्राह सौगतः—भयतु स्वसंविदितं ज्ञानम् अर्थग्रहणस्यभावं तु तत्र युक्तम् अर्थस्यैवाभावात् ।
तथाहि—यद् अवभासते तद् ज्ञानम् यथा सुखादिः अवभासते च नीलादिकमिति स्वभावहेतुः ।
५ नन्वप्र किं स्वतोऽवभासो हेतुः, उत परतः, आहोस्विदवभासमात्रमिति विकल्पाः । तत्र
यथाद्यः पक्षः स न युक्तः, परं प्रति तस्यासिद्धत्वात् 'नीलमहं वेत्ति' इत्यहमहमिकया नीलाद् विभि-
न्नस्वरूपतया प्रतीयमानेन ज्ञानेन नीलादेर्ग्रहणाभ्युपगमाच्च परानपेक्षनीलाद्यवभासः परस्य सिद्धः ।
यदि तु परनिरपेक्षो नीलाद्यवभासः परस्य सिद्धो भवेत् किमतो हेतोरपरं साध्यमिति वक्तव्यम् ?
ज्ञानरूपतेति चेत्, ननु सा यदि प्रकाशता तदा हेतुसिद्धौ सिद्धैव न साध्या । अथ सा न सिद्धा
१० कथं हेतोर्नोसिद्धिः ? अथ भ्रान्तेः पुरुषधर्मत्वात् स्वतोऽवभासनं नीलादिष्वभ्युपगच्छन्नपि ज्ञानरू-
पतां नेच्छेदिति साध्यते तर्हि भ्रान्तेरेव भावधर्ममिच्छन्नपि कश्चिद् भावं नेच्छेदिति "नासिद्धे
भावधर्मोऽस्ति" [ ] इत्यत्र कथमुक्तम्—"को हि भावधर्मं हेतुमिच्छन् भावं नेच्छेत्"
[ ] इति । अथापि स्यात् यदि भिन्नेन ज्ञानेन नीलादेर्ग्रहणमुपपत्तिमद् भवेत् तदा
हेतुरसिद्धः स्यात् न चैवम् । तथाहि—न भिन्नकालस्यार्थस्य तेन ग्रहणं संभवति नापि समानकालस्य,
१५ तथा न निर्व्यापारेण, नापि भिन्नाभिन्नव्यापारचता, तथा, न परोक्षेण, नापि स्वसंविद्रूपं विभ्रता, नापि
ज्ञानान्तर्वेद्येनेति प्रतिपादितं सौगतैरिति न स्वतोऽवभासलक्षणो हेतुरसिद्धः असदेतत् । एवमभ्यु-
पगच्छतः सौगतस्यानुमानोच्छेदप्रसक्तेः । तथाहि—यद् अवभासते तद् ज्ञानम् सुखादिवत् तथा च
नीलादिकम् इत्यनुमानमेतत् तच्च त्रिरूपलिङ्गप्रभवम् "त्रिरूपालिङ्गादर्थद्वयम्" [ ]
इति धचनात् लिङ्गं चानुमानाद् भिन्नं भिन्नसमयं च यदि तस्य जनकं तर्हि समस्तानुमानजनकं तदेव
२० स्यादिति अनुमानमेदकल्पनावैयर्थ्यम् । अथ भिन्नकालमपि लिङ्गं किञ्चिदेव कस्यचित् कारणमिति
नायं दोषस्तर्हि ज्ञानमपि तथाविधं किञ्चिदेव कस्यचिद् ग्राहकम् अर्थो वा तथाविधः कश्चिदेव कस्य-
चिद् ग्राह्य इति नातिप्रसक्तिः । अथ भिन्नकालेऽतीतानुत्पन्नेऽयं ग्रहणप्रवृत्तं ज्ञानं नियिपयं भवेत्
तर्हि लिङ्गाद् धिनप्राप्तानुत्पन्नादुपजायमानमनुमानं निर्हेतुकं किं न भवेत् ? अथ स्वकाले विद्यमानं स्वरू-
पेण तज्जनकमिति नायं दोषस्तर्हि ग्राह्यमपि स्वकालेऽपि विद्यमानमिति तथा तस्य तद्ग्राहकं न नियि-
२५ पयं भवेत् । अथ न भिन्नकालं लिङ्गमनुमानस्य कारणं किन्तु समकालम्, न; समकालस्य जन्तृत्व-
विरोधात् अविरोधे वा अनुमानमपि लिङ्गस्य जनकं भवेत् तथा चान्योन्याश्रयदोष इति नैकस्यापि

१-दितद्वा-श्रु० विना । २ "तथा च यदुक्तं प्रज्ञाकरेण यदवभासते तत् ज्ञानम् यथा सुखादि अवभासते च
नीलादिकम् जडस्य प्रतिभासयोगात्"—सिद्धिवि० टी० लि० पृ० ११६ पं० १२-१३ । अयं चर्चाविधित्वावदर्थः
शब्दशब्द प्रमेयमलमार्तण्डे वर्तते-पृ० २२ प्र० पं० ४ ।

३ "नासिद्धेर्भाव-×××। धर्मो विरुद्धो भावश्च सा×××?" ॥—

—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ४१२ पं० २७ ।

"असिद्धो भावधर्मधेद्व्यभि-×××। विरुद्धो धर्मोऽभावस्य स सत्ता साध्यते कथम्" ॥

—अष्टसं० पृ० ५८ पं० १८ ।

"नासिद्धे भावधर्मोऽस्ति व्यभिचार्युभयाश्रयः । धर्मो विरुद्धो भावश्च सा सत्ता साध्यते कथम्" ? ॥—

न्यायमञ्ज० सा० २ पृ० १२८ पं० ७ । प्रज्ञाणमी० १-२-१७ पृ० ६८ पं० २० । जैनतर्कपरि० पृ० १२२
द्वि० पं० ४ श्लो० ।

४ एतादृशी वाचोयुक्तिः अष्टसहस्र्याम् प्रमेयकमलमार्तण्डे च यथाक्रममित्थं दृश्यते—"को हि नाम सर्वसभावधर्मं
हेतुमिच्छन् सर्वसमेव नेच्छेत्"—पृ० ५८ पं० १६ । "को हि नाम स्वप्रतिवासं तत्रेच्छन् ज्ञानतां नेच्छेत्"—पृ० २२
प्र० पं० ७ । ५ प्र० पृ० पं० ४ । ६ "त्रिरूपालिङ्गप्रभवं त्रिरूपालिङ्गादर्थद्वयम्" इत्येवमङ्कितः पाठः
५० । ७ "लिङ्गं चानुमानाद् भिन्नं भिन्नसमयं च । यदि तस्य जनकं तर्हि" इत्येवमङ्कितः पाठः पृ० १
८ "ज्ञानम्-पृ० २० ।

सद्भावः । यथानुमानमेव जन्यम् तत्रैव जन्यताप्रतीतिः न लिङ्गम् तद्विपर्ययात्, न; अनुमानव्यतिरेकेण ग्राह्यतावच्छेदकताया अप्रतीतिः । न च तत्स्वरूपमेव जन्यता लिङ्गेऽपि स्वरूपसद्भावेन जन्यताप्रसक्तेः तथा च परस्परजन्यतायां पुनरपि स एवेतरेतराश्रयलक्षणो दोषः । अथ स्वरूपाविशेषेऽपि लिङ्गानुमानयोरनुमान एव जन्यता लिङ्गापेक्षा न पुनर्लिङ्गे तदपेक्षा सेति तर्हि नील-तत्संवेदनयोस्तद्विशेषेऽपि तत् एव नीलस्यैव तत्संवेदनापेक्षा ग्राह्यता न तु तत्संवेदनस्य नीलापेक्षा सेति समानमुत्पद्यामः । न च लिङ्गमनुमानोत्पत्तिरुपादुत्पादकम् यतो यद्युत्पत्तिरनुमानादनर्थान्तरभूता क्रियते तदानुमानमेव लिङ्गेन कृते भवेत् तथा च तद्विङ्गमेव प्रसक्तम् लिङ्गजन्यत्वादुत्तरलिङ्गश्चनवत् । न चानुमानोपादानजन्यत्वात् तदनुमानमेव, यतस्तदप्यनुमानोपादानकारणं कुतो जायते? इति पर्यनुयोगे 'अपरलिङ्गात्' इत्युत्तरमभिधानीयम् तत्र च तस्य लिङ्गजन्यत्वाल्लिङ्गतापत्तिरिति पर्यनुयोगे पुनरपि अनुमानोपादानत्वादनुमानत्वमित्युत्तरपर्यनुयोगानवस्थाप्रसक्तिः स्यात् । अथ तथाप्रतीति-१० लिङ्गजन्यत्वाविशेषेऽपि किञ्चिद्विङ्गम् अपरमनुमानं तर्हि ज्ञानजन्यत्वाविशेषेऽपि किञ्चिज्ज्ञानम् अपरोऽर्थं इति किं न स्यात्? ततश्च 'नीलादि ज्ञानं ज्ञानकार्यत्वात् उत्तरज्ञानवत्' इत्ययुक्ततया व्यवस्थितम् । यदपि 'यया प्रत्यासत्त्या स्वरूपं विपर्ययीकरोति ज्ञानं तथैव चेद् अर्थम् तयोरैक्य-प्रसक्तिः न ह्येकस्वभावप्रेषमनेन युक्तम् अन्यथैकमेव न किञ्चिद् भवेत् अथान्यथा, स्वभावद्वयापत्ति-ज्ञानस्य भवेत् तदपि च समावह्यं यद्यपरेण समावह्येनाधिगच्छति तदाऽपरापरस्वभावद्वया-१५ पेक्षणादन्वयस्या अन्यथा स्वार्थयोरपि तदपेक्षा न स्यात् स्वसंवेदनलक्षणत्वाच्च ज्ञानस्य नासंविदितं रूपं युक्तम्' इत्युक्तम्, तदपि निरस्तम्; लिङ्गस्य समानक्षणानुमानकरणेष्वस्य समानत्वात् । तथाहि-लिङ्गं यया प्रत्यासत्त्या स्वोपादेयक्षणान्तरं जनयति तथैव चेदनुमानम् तयोरैक्यमिति लिङ्गानुमानयोरन्यतरदेव भवेत् । न च लिङ्गाभावेऽनुमानम् तदभावे वा लिङ्गमित्यन्यतरस्याप्यभावः । न च लिङ्गं सजातीयक्षणं नोपजनयति अनुमानसमये नीलाद्यवभासाभावप्रसक्तेः । अथान्यथा स्वोपादेय-२० क्षणम् अपरया चानुमानं तर्हि लिङ्गस्यैकस्य रूपद्वयमाघातम् तत्र चावभासनं लिङ्गम् तच्च ज्ञानमेव । न च ज्ञानस्याविदितं रूपं संभवति निरोधात् तद्वेदनं चापरेण तद्वयेनैति सैवाप्राप्यनवस्था । अपि च, येन स्वभावेनैकां शक्तिमात्मनि विभक्तिं लिङ्गं तेनैव चेदपराम् तयोरैक्यम् अन्येन चेत् स्वभावद्वयम् तत्रापि चापरं स्वभावद्वयं प्राक्तनन्यायेनेत्यपराऽनवस्था । अथ तत्कारणैकस्वभावत्वाल्लिङ्गं भिन्नस्वभावं कार्यद्वयं निर्वर्तयेत् तर्हि ज्ञानमपि परस्परनिविकरूपयोः स्वार्थयोरेकं सद् ब्राह्मकमस्तु २५ तद्वह्नौषकस्वभावत्वात् ततो यदि लिङ्गेनानुमानस्योत्पत्तिरनर्थान्तरभूता क्रियते तर्हि ज्ञानेनार्थस्यानर्थान्तरभूता गृहीतिः क्रियत इति समानो न्यायः । अथार्थान्तरभूतोत्पत्तिर्लिङ्गेनानुमानस्य क्रियते तर्हि नानुमानसद्भावः सद्भावेऽपि 'लिङ्गम्' 'उत्पत्तिः' 'अनुमानम्' इति परस्परसंसक्तनित्यस्य प्रतिभासात् 'भ्रान्तिरपि सम्बन्धतः प्रमा'] इति न युक्तमभिधानम् । अथ तयाप्युत्पत्त्या अपरार्थान्तरभूतोत्पत्तिर्विधीयते तर्हि तयापि तथाविधापरोत्पत्तिर्विधीयत इत्यनव-३० स्थानाज्ञानानुमानसद्भावः । किञ्च, लिङ्गेनोत्पत्तिः स्वसमया भिन्नसमया वा विधीयत? भिन्नसमया चेद् अर्थप्रवृत्तत्प्रसक्तिः । समानसमया चेत् सव्येतरगोविषाणवदन्योन्यमुपकार्योपकारकमावाभावाच्च जन्यजनकभावः तद्भावे वा तदुत्पत्तिर्जन्यता लिङ्गस्य प्रसज्येत ततश्च लिङ्गमुत्पत्तिर्भवेत् तत्कार्यत्वात् उत्तरोत्पत्तिवत् । न च लिङ्गेनोत्पत्तिर्विधीयते न तथा लिङ्गं तस्यामेव कार्यताप्रतीतिरिति यच्चक्यम् तद्व्यतिरेकेण कार्यताऽप्रतीतिः प्रतीतौ वा 'लिङ्गम्' 'कार्यता' 'उत्पत्तिः' इति त्रितयं परस्परसम्बद्धं ३५ भवेत् । न च तत्स्वरूपमेव कार्यता लिङ्गस्यापि ततस्तद्भावापत्तेः । अथ तद्विशेषेऽपि प्रतिनियतः कार्यकारणभाव उत्पत्ति-लिङ्गयोस्तर्हि ज्ञानार्थयोः स्वरूपाविशेषेऽपि नियतो ग्राह्यग्राहकभावः किं न स्यात्? एवमन्यदपि ग्राह्यग्राहकभावपक्षोदितदूषणं लिङ्गानुमानयोर्जन्यजनकभावाभ्युपगमे

१ "अनुमान"-वृ० ल० टि० । २-नकार-नु० । ३ "न चेति बोध"-उ० टि० । ४-ण तद्वये-वृ० ल० । ५-ण तद्वये-वा० वा० । ५ "भ्रान्तिरपि सम्बन्धतः प्रमेति चेत्"-सिद्धिर्वि० टी० टि० पृ० ६८ पं० ८ । ६ "अतस्त्रिषद्ब्रह्मो भ्रान्तिरपि सधानतः प्रमा"-पृ६० वृ० वृ० पृ० ४१ पं० १६ । ६-या चे तदर्थ-उ० + ४-दितं दू-वृ० ।
६२ वृ० वृ०

समानतया योज्यम् । अथ सकलानुमानोच्छेदकत्वाच्चायं विचारोऽथ युक्तस्तर्हि ज्ञानार्थयोरपि न विधेयः तत्राप्यस्य विचारस्य सकलव्यवहारोच्छेदकत्वात् । न च परमार्थतो लिङ्गमनुमान-
कारणं नेप्यत एव व्यवहारिजनमतानुरोधेन तस्याङ्गीकरणादिति वक्तव्यम् तेनैव 'अहम्' इति
भिन्नावभासिना ज्ञानेन नीलादेर्मिश्रस्य ग्रहणसिद्धेः स्वतोऽवभासनलक्षणस्य हेतोरसिद्धत्वं
५ प्रसक्तेः । न च कचिद् व्यवहाराश्रयणं कचिन्नेति युक्तम् न्यायस्य समानत्वात् । अथ लिङ्ग-
मनुमानकारणं नेप्यत एव ग्राह्यग्राहकभाववत् कार्यकारणभावस्यापि निषेधात् । कथमनुमानम् ?
स्वसाध्याविनाभावितोद्ग्रहणात् तदपि तद्योग्यतया; नन्वनुमानं स्वविषयतया विषयीकरोति न
ज्ञानान्तरमिति कुतोऽयं विभागः ? न चानुमानं न किञ्चिद् विषयीकरोति तस्याप्रमाणत्वप्रसक्तेः ।

न च समारोपव्यवच्छेदकरणात् तत् प्रमाणम् समानासमानसमयसमारोपव्यवच्छेदविधानेऽर्थ-
१० ग्रहणवदोपप्रसक्तेः । तथाहि-मिश्रसमयसमारोपव्यवच्छेदविधाने एकस्मादेवानुमानात् सकलसमा-
रोपविच्छेदोदयात् सकलं जगद् असमारोपमिति समारोपान्तरसमुच्छेदार्थमनुमानान्तरान्वेषण-
मनर्थकमासज्येत । अथ मिश्रसमयोऽप्यसौ कश्चिदेव केनचित् तेन समुच्छिद्यते; ननु मिश्र-
कालोऽर्थोऽपि कश्चिदेव केनचित् संवेदनेन विषयीक्रियते न सर्वैः सर्वेणेति समानम् । यथा च
स्वरूपं समारोपस्य व्यवच्छिद्यते तथा अर्थस्य तदेव विषयीक्रियत इत्यपि समानम् । न च समारोप-
१५ व्यवच्छेदोऽनुमानेन सौगतमते विधातुं शक्यः तद्व्यवच्छेदस्य विनाशरूपत्वात् तस्य च निर्हेतुकत्वा-
भ्युपगमात् । न च प्रवृत्तसमारोपस्य स्वत एव निवृत्तेर्भाविनस्तु तेन व्यवच्छेदः क्रियत इति वक्त-
व्यम् यतस्तस्यापि सतो व्यवच्छेदो भूतयद्य तेन विधातुं शक्यः असतोऽपि परविषाणवद्भासौ
शक्यक्रियः । अथ भाविनोऽपि समारोपस्य न तेन व्यवच्छेदो विधीयते अपि तु तदुत्पत्तिप्रतियन्धः
ननु समर्थे कारणे तदुत्पत्तेरवश्यंभावित्वात् ततस्तत्प्रतियन्धः अनुत्पत्तौ वा न तत् तत्कारणम्
२० नाप्यसौ तज्जन्यो भवेत् । अथ तेन तत्कारणस्य सामर्थ्यविधातः क्रियते, सोऽप्ययुक्तः; सतः
सामर्थ्यस्योपहन्तुमशक्यत्वात् अस्य चार्थस्य—

“तस्य शक्तिरशक्तिर्या सभावेन संस्थिता ।

नित्यत्वादचिकित्सस्य कस्तां क्षपयितुं क्षमः” ॥ [ ]

इति भवत्येव प्रतिपादनात् । असमर्थे तु कारणे कारणाभावादेव नोत्पत्त्यत इति कस्तत्रानुमानो-
२५ पयोगः न चानुमानसहायः प्राक्तनः समारोपक्षण उत्तरं समारोपक्षणान्तरजननासमर्थं जन-
यतीति द्वितीये क्षणे कारणाभावादेव समारोपानुत्पत्तिः लिङ्गानुमानयोरिव पूर्वोत्तरसमा-
रोपक्षणयोर्हेतुफलभावाभावात् । अथ समारोपव्यवच्छेदकद्वयानुमानं नेप्यते तर्हि प्रकृतानु-
मानस्य फलान्तराभावादभिधानमसाधनाङ्गवचनत्वाच्चिग्रहस्थानमापद्यते । अथ प्रकृतानुमानं
नोपन्यस्यते कुतस्तर्हि नीलादीनां ज्ञानरूपतासिद्धिः ? प्रत्यक्षत एवेति चेत्, तत एव जडतासिद्धि-
३० रण्यस्तु । अथ ज्ञानरूपतापि नीलादेर्नोपरा समस्यपि तु तत्स्वरूपमेव, न; अन्यत्राप्यस्य समानत्वात् ।
अथ नीलादेर्जडत्वे प्रतिभासो न भवेत् जडस्य प्रकाशयोगात्, न; स्वतस्तस्याभावे सिद्ध-
साध्यतापत्तेः परतोऽपि तदभासोऽसिद्धो 'नीलमहं वेदि' इति प्रतीतेः जडस्य च प्रकाशयोगो
'कस्यासाविति धाव्यम् ज्ञानस्येति चेत्, न; तत्रापि 'स्वतः परतो वा' इति विकल्पद्वयानतिवृत्तेः ।
न च जडस्य स्वतःप्रकाशे ज्ञानता जडताविरोधिनी प्रसज्यते ज्ञानस्य तु स्वतःप्रकाशे विरोधाभावात्
३५ प्रथमविकल्पे दोषापत्तिः निरदौकपरमाणुपरिमाणस्य तस्य स्वतःप्रकाशे स्थूलैकप्रतिभासविरोधात्
न हि प्रत्यक्षप्रतीतस्य स्थूलैकप्रतिभासस्य विरोधो न दोषाय तत्प्रतिभासपरिहारेण निरदौकपरमाणु-
प्रतिभासस्याप्रतीयमानस्याभ्युपगमे एकस्य ब्रह्मणः स्वतः प्रतिभासः किं नाभ्युपगम्यते अप्रति-
भासमानकल्पनायास्तत्रापि निरङ्कुशत्वात् ? चित्रैकस्वभावस्य तस्याभ्युपगमे क्षणिकत्वविरोधः क्रम-

१ “अविनाभावः”—वृ० टि० । २ “अविनाभावग्रहणात्”—उ० टि० । ३ “तद्ग्रहणम्”—वृ० ल० टि० ।

४ “कर्वतापग्रम्”—वृ० ल० टि० । ५ समान्यस-भा० गां । समानं स-वृ० । ६-धानेऽर्थग्र-उ० ।

७-धानेऽर्थग्र-आ० हा० वि० । ८ “नित्यत्वादचिकित्सस्य”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २५५ पं० ५ । सिद्धिर्वि० टी०

लि० पृ० २६ पं० ११-१३ । शास्त्रता० साद्वादक० पृ० १०८ द्वि० पं० ३ ।

परिणामिनस्तथैवात्मनः स्वतःप्रतिभासाविरोधात् सर्वविकल्पातीतस्य तस्याभ्युपगमे नील-सुरादि-
व्यतिरिक्तस्य तस्य ग्रहस्वरूपवत् तदप्रतिभासनमेव विरोधः नील-सुराद्यात्मकत्वेऽपि नील-सुरा-
प्रतिभासेन पीत-दुःखप्रतिभासाविपरीकरणात् पीत-दुःखप्रतिभासेन नील-सुराप्रतिभासयोश्चा-
संवेदनात् परलोकवदसत्त्वेन सकलशून्यताप्रसक्तिः । किञ्च, नीलादिप्रतिभासानामेकेनाणुप्रतिभासेन
तदन्वेषां तैश्च तस्याविपरीकरणादभावप्रसक्तिः स्वतोऽपि केवलपरमाणुप्रतिभासस्यासंवेदनात् । ५
अथ नील-सुरादीनां नाभावः स्वयमुपलम्भात्, न; सन्तानान्तरानिषेधप्रसक्तेः तदभ्युपगमे कथं
स्व-परग्रहणव्यापारनिषेधोऽनुमानाभावात् । न च विचारात् वद्व्यापारनिषेधः अनेन तदविपरी-
करणे न तन्निषेधः विपरीकरणे ग्राह्यग्राहकभावसिद्धेर्न तन्निषेधः इति न सकलविकल्पातीतत्व-
संभवः । न च तत्त्वस्यान्यत्र न भावः नाप्यभावः सर्वत्र तथाभावापत्तेः सन्तानान्तरवत् ततः
स्थूलैतत्त्वादिविकल्परहितस्य कदाचिदप्यप्रतिभासनाद् जडवदजडस्यापि न स्वतोऽवभासनं परा-१०
भ्युपगमेन संभवति । परतस्तस्यावभासेन जडस्यापि ततोऽवभाससिद्धिर्विज्ञानमात्रताऽसिद्धिः । न च
परेण समानकालेनाप्रतिबन्धात् परस्परग्रहणप्रसक्तेश्च नार्थग्रहणम् भिन्नकालेनाप्यतिप्रसङ्गात् न
तेन तद्ग्रहणम् अन्यत्रापि समानत्वात् । नत एव “स्वरूपस्य स्वतो गतिः” [ ] इत्य-
युक्तम् तत्रापि समानकालस्य गतायर्थवत्प्रसङ्गात् । न च स्वरूपस्य ज्ञाननादान्म्यान्नायं दोषः
तादात्म्येऽपि समानेतरकालविकल्पद्वयानतिवृत्तेः । अथ स्वरूपं ज्ञानमेवेति न मेदभाविविकल्पावता-१५
रस्तत्र, न; तथाप्रतीतेः तत्तथाप्रतीतिश्च यद्यप्रमाणं नातः स्वरूपस्य ज्ञानतासिद्धिः प्रमाणं चेत् तर्हि
स्वपरग्रहणस्वरूपतापि ज्ञानस्य तत एव सिद्धेति न तथापि तद्विकल्पावतारः प्रत्यक्षविरोधात् ।
तत्र स्वतोऽवभासनं हेतुः असिद्धत्वात् ।

परतोऽवभासनं चेत्, न; तस्यापि घाघसिद्धत्वात्—

“नान्योऽनुर्भावो बुद्ध्यास्ति तस्या नानुभवोऽपरः ।

२०

ग्राह्यग्राहकवैधुर्यात् स्वयं सैव प्रकाशते” ॥ [

] इत्यभिधानाच्च

सौगताभिप्रायेण परप्रकाशता कस्यचित् सिद्धा ।

न च प्रकाशनलक्षणस्य हेतोर्ज्ञानत्वेन व्याप्तिसिद्धिर्यतः स्वरूपमात्रपर्यवसितं ज्ञानं सर्वमव-
भासनं ज्ञानं (नत्व) व्याप्तमिति नाधिगन्तुं समर्थम् । न च सकलसम्बन्धप्रतिपक्षौ सम्बन्ध-
प्रतिपत्तिः । उक्तं च—

२५

“द्विष्टसम्बन्धसंयित्तिर्नैकरूपप्रवेदनात् ।

द्वयस्वरूपग्रहणे सति सम्बन्धवेदनम् ॥” [

]]

न च विवक्षितज्ञानं ज्ञानतत्त्वमवभासनं चात्मन्येव प्रतिपद्य तयोर्व्याप्तिमधिगच्छति । तद्व्याप्तमानप्रवृत्तेः
तत्र च तत्प्रवृत्तेर्वैयर्थ्यम् सार्धस्याध्यक्षसिद्धत्वात् । न च सकलं ज्ञानमात्मनि तयोर्व्याप्तिं प्रतिपद्यत

१ “नीलादिप्रतिभासानामिति योग” —बृ० टि० । “तदन्वेषा नीलादिप्रतिभासानामिति योग” —ल० टि० ।
२ “नीलादिप्रतिभासा” —बृ० ल० टि० । ३ “एकाणुप्रतिभासस्य” —बृ० ल० टि० । ४ “विचारेण” —बृ० ल० टि० ।
५ —तस्य तद्वत्-बृ० । ६ “न चैवंवादिनः स्वरूपस्य स्वतोऽवगतविधेदते” । एवंवादिनः “समकालो भिन्नकालो वाप्ये न ग्राह्य
इत्येवंवादिनो योगाचारस्य” । स्वरूपस्य “ज्ञानस्य” । स्वतः “ज्ञानात्” —प्रमेयकं पृ० २४ प्र० पं० २, टि० १-१०-११ ।
७ नान्या-ल० वा० वा० मा० मा० । ८-भावो बु-ल० वा० वा० ।

९ प्रमेयकं पृ० २४ प्र० पं० ५, अन्यः “अर्थः” । अनुभावो “ग्राह्यः” । अनुभवो “ग्राहकः” —टि० ३३-
३४-३५ । साक्षादरं पृ० ७३ टि० पं० १३ । “नान्योऽनुभासो बुद्ध्याऽस्ति X X X स्वयमेव प्रकाशते” —न्यायमञ्ज-
शा० १ पृ० ५४ पं० १९ । श्लो० वा० पार्थ० व्या० पृ० २७५ पं० १९ । सर्वदर्शनसं० द० २ पृ० ३१ पं० १९६ ।
पद्द० सं० वृ० ४० पृ० ४० पं० १३ ।

१० “न खलु स्वरूपमात्रपर्यवसितं ज्ञानं निखिलमवभासमानं ज्ञानत्वव्याप्तमिति गन्तुं समर्थम्” —प्रमेयकं
पृ० २४ प्र० पं० ६ । ११ पृ० २ पं० २५, टि० ७ । “तदुक्तमन्यै —द्वयसम्बन्धसंयित्तिर्नैकरूपप्रवेदनात् ।” इत्यादि—
५, २४ तत्त्वार्थश्लो० वा० पृ० ४२१ पं० ११ । सिद्धिर्वि० टी० लि० पृ० १०९ पं० २६ । १, २० रत्नाकराव०
पृ० ४२ पं० ८ । साक्षाद० का० १६ पृ० १३० पं० ८ । १३ “अवभासनस्य” —टि० ल० टि० ।

- इति यत्कव्यम् सकलज्ञानावेदने वादिनैवंप्रतिपत्तुमशक्तेः । न च न परमार्थतस्तयोर्व्याप्तिः अपि तु व्यवहारेणेति यत्कव्यम् व्यवहारस्यापि प्रमाणत्वाभ्युपगमे उक्तदोषानतिवृत्तेः । अथाप्रमाणं विकल्प-
नमात्रमसौ; नन्यनुमानमप्यतः प्रवृत्तिमासादयत् तथाभूतमिति नातोऽभिमतसिद्धिः । न च
सिध्याविकल्पविषयधूमाग्निव्याप्तिप्रभावाद्यनुमानवदस्यापि स्वसाध्याव्यभिचारित्वम् सिध्याविक-
५ ल्पावगतव्याप्तिप्रभवस्य तस्य संसाध्याव्यभिचारित्वव्याघातात् न हि साध्यभाव एव साधन-
भावलक्षणव्याप्त्यभावे साधनप्रमचानुमानस्य कस्यचित् स्वसाध्याव्यभिचारोऽविच्छेदः । न चाविद्य-
मानन्यासिलिङ्गप्रभावाद्यनुमानात् सौगतस्य स्वमतसिद्धिः परस्यापि तथाभूतात् कार्याद्यनुमानात्
ईश्वराद्यभिमतसाध्यसिद्धिप्रसक्तः । न च ज्ञानत्व-स्वतःप्रकाशनयोः साध्यसाधनयोः कुतश्चित्
प्रमाणाद् व्याप्तिसिद्धिः पारमार्थिकी ज्ञानवज्जडस्यापि परतोऽग्रहणसिद्धेर्ज्ञानैकान्तिकत्वप्रसक्तः ।
१० जडस्य प्रकाशायोगोऽप्यप्रतिपक्षस्य प्रतिपत्तुमशक्यः शक्यत्वे चा सन्तानान्तरस्यापि स्वप्रकाशायोगः
प्रतिपत्तव्य इति तस्याप्यभावः प्रसक्तः तथा च परप्रतिपादनार्थं प्रकृतहेतुपण्यासौ व्यर्थः । अथ
प्रतिपक्षस्य जडस्य प्रकाशायोगस्तथापि विरोधः—'जडः प्रतीयते प्रकाशायोगश्च' इति । अथा-
दृष्टेऽपि जडे विचारात् तदयोगः प्रतीयते; ननु जडस्य तेनाप्यविषयीकरणे पूर्ववद्दोषः—'विचारस्तत्र
न प्रवर्तते तत एव च प्रकाशायोगप्रतिपत्तिः' इति । विषयीकरणे विचारयत् प्रत्यक्षादिनापि तस्य
१५ विषयीकरणात् प्रकाशायोगोऽसिद्धः । न च सुखादौ प्रकाशनस्य ज्ञानत्वेन व्याप्तिसिध्यात्
स्वव्यापकरहिते जडे न तस्य संबन्धोऽन्यथा कृतकत्वादेरप्यनित्यत्वविकल आत्मादौ संभव इति
सकलानुमानोच्छेद इति यत्कव्यम् यतस्तत् तत्र तेन व्याप्तमिति कुतो निश्चितम्? 'तस्मिन् सति
दर्शनात्' इति यद्युच्येत पुरुषत्वं किञ्चिद्भूतत्वेन व्याप्तं तत एव सिद्धेत् विपक्षे बाधकाभावः
प्रकृतेऽपि समानः । अपि च, ज्ञानत्वेन व्याप्तं प्रकाशनं सुखादौ स्वयमेव प्रतिपन्नं यदि तदेव नीला-
२० दावपि कुतश्चित् प्रमाणात् प्रतीयते तदा ततस्तत्र साध्यसिद्धिर्युक्ता न पुनः साध्यव्याप्तधर्म-
विलक्षणादपि 'धर्मात् प्रतिभासः' इति शब्दसाम्येऽपि अन्यथा बुद्धिमत्कारणव्यातवद्वादिसिधिवेश-
विलक्षणादपि पर्वतादिसिधिवेशात् तत्र बुद्धिमत्कारणसिद्धिः स्यादिति 'वस्तुमेवे प्रसिद्धस्य' [ ]
इत्यादेरभिधानमसङ्गतं भवेत् । न च नीलादौ सुपाद्यवभासनं परस्य सिद्धम् सिद्धौ चा विप्रति-
पक्षेऽप्यभावात् तदवयोधार्थं शास्त्रप्रणयनं सौगतस्य युक्तम् । जडतासमारोपव्यवच्छेदार्थं तदिति
२५ चेत्, न; स्वप्रतिभासेऽप्यन्यथाप्रतिभाससमारोपोऽस्त्येव आत्मनोऽनेकरूपेण स्वतःप्रतिभासाभ्युप-
गमात् स कुतो व्यवच्छिद्यताम्? न चायं न समारोपः स्वात्मनि स्वकार्यकारी साध्यवत् 'स्वप्रति-
भासो नीलादिः अन्यग्राहकाभावे सत्युपलभ्यमानत्वात् सुखादियत्' इत्यतोऽनुमानात् स व्यव-
च्छिद्यते अन्यग्राहकाभावश्चातुपलम्भादिति चेत्, न; स्वसंवेदनप्रत्यक्षतोऽहमहमिकया अन्यग्राहको-
पलब्धेस्तदभावस्यासिद्धत्वात् । अथ 'स्थूलोऽहम्' 'कुशोऽहम्' इति प्रतीतिः 'अहं'प्रत्ययः शरीरमेव
३० न च तत् नीलादेर्ग्राहकम् स्वयं तस्य प्रमेयत्वात्, न; अन्धकाराद्यवगुण्ठितशरीराग्रहेऽपि सालोक-
घटादिग्रहणोपलब्धेः शरीरात् तद्भेदसिद्धिस्तथाप्यमेवे न किञ्चित् भिन्नं भवेत् । ततो भिन्नोऽपि न
नीलादेर्ग्राहक इति चेत्, न; अस्य प्रतिविहितत्वात् । ततो न दृष्टान्तदृष्टसाधनधर्मस्य साध्यधर्मि-
ण्यवगतिरित्यसिद्धो हेतुः । न च नैयायिकादीन् प्रति सुपादेर्ज्ञानता सिद्धेति साध्यविकलता
दृष्टान्तस्य अथात एव हेतोर्ज्ञानता सुखादेः सिद्धेति न साध्यविकलतादोषः; नन्वत्राप्यपरं निदर्शनमुपा-
३५ दयम् तत्राप्येतद्योचे निदर्शनान्तरमित्यनवस्था । नीलादेर्निदर्शनत्वे इतरेतराश्रयत्वम्—सुखादि-
ज्ञानतासिद्धौ नीलादेस्तद्रूपतासिद्धिः तस्याश्च तन्निदर्शनवशात् सुखादेस्तद्रूपतेति कथं नेतरेतरा-
श्रयत्वम्? न च सुखादौ दृष्टान्तमन्तरेणापि तद्रूपतासिद्धिः नीलादावपि तथैव तद्वापत्तेः । अथ
सुखादेर्जडत्वे प्रतिभासो न भवेत् जडस्य प्रकाशायोगात्; ननु नीलादावपि प्रकाशतासिद्धावेतदेव

१ "प्रमाणभूतम्"—वृ० टि० । २ "प्रमाणव्युत्पत्तिः"—ल० टि० । ३ प्रतिपद्यत इति वृ० । ४ "विचारेण"—
वृ० ल० टि० । ५-शायोगः प्र-वृ० । ६ "तद्दर्शनात्"—वृ० ल० टि० । ७ प्रतीयते त-वृ० । ८-शात्
सद्-वृ०-वा० या० । ९ "शास्त्रप्रणयनम्"—वृ० ल० टि० । १०-भासमारो-वृ० मां० मां० विना । ११ "स्वप्रति-
भासेऽपि यो जायते"—वृ० ल० टि० । १२ "अन्यग्राहकस्य"—वृ० ल० टि० । १३-त्वात्ताधका-ल० ।
-त्वात्कारण-वृ० । १४ "तस्यां च तन्निदर्शनात्"—प्रमेयक० पृ० २४ द्वि० पं० ७ ।

यक्तव्यम् किं सुखादिनिदर्शनेन? तत्र चोक्तमेव दूषणम् । अथ सुखादेरज्ञानत्वे ततोऽनुग्रहाद्यभावो भवेत्, ननु किं सुखमेवानुग्रहः, उत ततो भिन्नम्? प्रथमपक्षे क्व ज्ञानत्वेनासौ व्याप्तः यतस्तदभावे न स्यात् व्यापकाभावे हि नियमेन व्याप्याभावः परस्याभीष्टः अन्यथा प्राणाद्यैः सात्मकत्वेन कश्चिद् व्याप्त्यसिद्धावप्यात्माभावे स न भवेदिति केवलव्यतिरेकिहेत्वगमकत्वप्रदर्शनमयुक्तं भवेत् । तत्र प्रथमः पक्षः । नापि द्वितीयः यतो यदि नाम सुखे ज्ञानतोऽभावः धर्वान्तरभूतानुग्रहस्याभावे किमायातम् न हि यद्वत्तस्य गौरवाभमा(ताऽभा)वे देवदत्ताभावो दृष्टः । तज्ज्ञानताकार्यत्वात् तदभाव इति चेत्, न; परं प्रति तदसिद्धेः । किञ्च, ग्राह्यग्राह्यभाववत् समानसमय-भिन्नसमययोः कार्यकारणभावो दुरुच्य इति प्राक् प्रतिपादितं न पुनरुच्यते । तन्न नैयायिकादीन् प्रति ज्ञानता सुखादेः कुतश्चित् साधनात् सिद्धा । प्रत्यक्षतत्त्वसिद्धिरिति चेत्, न; नीलादावप्यध्यक्षत्वं एव तत्सिद्धिप्रसक्तेरनुमानोपन्यासस्तत्र तत्साधनाय वैफल्यमासादयेत् तथापि तदुपन्यासे सुखादावपि १० तत्प्रसाधनाय तस्योपन्यासो भवेत् न हि नीलादिकमपि स्वसंवेद्यमिति परस्य न सिद्धम् । अथ तत्र जडतासमारोपाद् तद्वाच्यच्छेदायमनुमानं प्रवर्त्तमानं नानर्थकं तर्हि सुखादावपि तद्वाच्यच्छेदाय तत् प्रवर्त्तमानं किमित्यनर्थकं भवेत्? अस्ति च तत्रापि नैयायिकादीनां जडतासमारोपः तत्र च तत्प्रवर्त्तने दोषः प्रतिपादित एव । न च निपरीतारोपव्यतिषक्तमूर्तयो भावा दृष्टान्तीभ्यश्चित् साध्या-विशेषादिति । न सुखादीनां प्रकृतसाध्ये दृष्टान्तता । न च जैनस्य तत्र समारोपाभावात् तं प्रति १५ तस्य दृष्टान्तता साधनोपन्यासस्यापि तमेव प्रति प्रसक्तेर्नैकान्ततोऽर्थाभावः सर्वान् प्रति निप्रति-पत्तेरनिराकरणाद् जैनस्यापि किमिति तत्र तदभावः? तेन तत्र ज्ञानत्वनिश्चयात् निश्चयसमारोप-योश्च विरोधादिति चेत्, कुतः पुनस्तत्र तस्य तद्विश्चयः? प्रमाणमन्तरेणेति चेत्, न; तथानिश्चि-तस्य दृष्टान्तत्यायोगात् । प्रमाणतथेत् नीलादौ जडतानिश्चयस्यापि तत् एव संभवात् समारोपा-भावतोऽनुमानोपन्यासो व्यर्थस्तद्वाच्यच्छेदाय । नीलादावजडे जडतानिश्चयो न प्रमाणनिबन्धनस्तेन २० राजानुमानोपन्यास इति चेत् सुखादौ कुतस्तद्विबन्धनो ज्ञानतानिश्चयः? अध्यक्षतत्त्वस्य ज्ञानता-सिद्धिरिति चेत्, न; इतरत्रापि तत् एव जडतासिद्धेः न च जडतानिश्चयहेतुरध्यक्षं प्रमाणमेव न भवति इतरत्रापि तत्प्रसक्तेः अवाधितत्वमुभयत्र समानम् न च जैनस्य सुखादौ प्रकाशनं ज्ञान-रूपतया व्याप्तं प्रसिद्धमिति तेन स्तम्भादौ ज्ञानता साध्यत इति न किञ्चित् प्रमाणप्रमाणसिद्धता-विचारेण प्रयोजनं यतः स्वतःप्रकाशनं ज्ञानरूपतया व्याप्तं तस्य यत् सिद्धं तत् स्तम्भादौ २५ नास्तीत्यभिज्ञो हेतुः परतःप्रकाशनं यत् स्तम्भादौ तस्य सिद्धं न तद् ज्ञानरूपतया व्याप्तम् प्रकाशनमानं च स्तम्भादावुपलभ्यमानं जडतयाऽविरुद्धत्वाच्चैकान्ततो ज्ञानरूपतां साधयतीति न प्रकाशनलक्षणे हेतुर्ज्ञानरूपतां स्तम्भादेः साधयतीति स्थितम् ।

अथ माभूत्नीलादर्शनरूपता तत्प्रसाधकप्रमाणाभावतः परमार्थिकार्थरूपता तु तस्य कुतो येन तद्वाहिज्ञानमर्थनिर्णीतरूपतया प्रमाणं भवेत्? उच्यते; अवाधितप्रत्ययविषयत्वात्नीलादेः परमार्थ- ३० रूपता । तथाहि-जाग्रदवस्थोपलभ्यमानो नीलादिः परमार्थसन् सुनिश्चिताऽसंभवद्वाधकप्रमाणात्वात् सुखादिसंवेदनवत् । न चास्य प्रत्यक्षं बाधकम् अस्पष्टप्रत्ययविषयतया सर्वैरस्य दर्शनात् अन्यथा व्यचक्षारिणस्तत्र प्रवृत्तिर्न स्यात् । न चानुमानं बाधकम् अध्यक्षसिद्धेऽनुमानस्य बाधकत्वेनाप्रवृत्तेः न चानुमानमर्थसत्प्रतिपादकमुपलभ्यते । अथ यद् निशददर्शनावसेयं न तत् परमार्थसत् यथा तैमिरिकोपलभ्यमानं केशोन्दुकादि, विशददर्शनावसेयं च स्तम्भादिकमित्यतोऽनुमानात् तदभावः ३५ न; अस्यानुमानस्य पराभ्युपगमेन प्रामाण्यायोगादिति प्रतिपादितत्वात् । किञ्च, परमार्थसत्ताभावः

१ "अनुग्रहः"—वृ० ल० टि० । २ "ज्ञानरूपता"—वृ० ल० टि० । ३-तत्राभा-वृ० विना । ४ "न खलु यद्वत्तस्य गौरवाभावे देवदत्ताभावो दृष्टः"—प्रमेयक० पृ० २४ द्वि० पं० ११ । ५ तज्ज्ञा-ल० वा० वा० । तदग्रा-भा० मा० । ६-त एतत्-वृ० विना । ७ "ज्ञानरूपता"—वृ० ल० टि० । ८ "जैनम्"—वृ० ल० टि० । ९ "जैनेन"—वृ० ल० टि० । १० "मुखादिषु"—वृ० ल० टि० । ११-यानि-वृ० विना । १२ पृ० ३६१ टि० ११ । एतत्तदवस्थां सतीर्त्तुमयमदृष्टदृष्टीगतः पाठो विचारणीयः—“नमसि केशादितानं हि बहिर्निर्वादादकत्वात् प्रमाणाभासम् स्वरूपे सवादकलात् प्रमाणम्”—वृ० २४८ पं० ११ ।

- स्तम्भादेर्यद्यनेनानुमानेन न प्रतीयते' कथमस्य बाधकता? बाध्यज्ञानगृहीतधर्माभावग्राहकस्यैव बाधकत्वात् 'अश्रावणः शब्दः' इत्यस्य प्रत्यक्षवत् अन्यथा नीलज्ञानम्यापि पीतज्ञानबाधकता भवेत्। प्रतीयत इति चेत् स यद्यपरमार्थसन् नातः स्तम्भादेरसत्त्वसिद्धिः परमार्थसंश्लेष्त् अनेनैव हेतोर्व्यभिचारः। न चाभावग्राहकत्वाद्नुमानं तद्बाधकं नेष्यते अपि तु परमार्थसत्त्वसमारोपव्यवच्छेद-
 ५ करणादिति वक्तव्यम् तस्यैवासिद्धेः। तथाहि-तद्व्यवच्छेदः समारोपस्यभावः तदभावरूपो वा भवेत्? प्रथमपक्षे समारोपव्यवच्छेदकार्यनुमानं समारोपकारि प्रसक्तम् न चैतद् युक्तम् कृतस्य करणायोगात्। द्वितीयपक्षे विनाशस्य सहेतुकत्वमनिष्टमासज्यते। किञ्च, असौ व्यवच्छेदोऽनुमानेन यदि प्रतीयते परमार्थसंश्लेष् पुनरपि हेतोरनेकान्तिकत्वम्। न प्रतीयते चेत् न तर्ह्यनुमानेन समारोपव्यवच्छेदकरणम् अन्यथाभूतस्य तस्य तेन करणासंभवात्। न च स्तम्भादिसरूपोऽपि समारोपव्यवच्छेदोऽनुमानेन
 १० क्रियते स्तम्भादेः सहेतुभ्य एवोत्पत्तेः। न चासाधनुमानस्वरूप एव तेनैव तस्य करणविरोधात्। न चानुमानसन्निधौ तदनुत्पत्तिरेव ततस्तद्व्यवच्छेदः तत्रापि पूर्वोक्तदोषस्य समानत्वात्। किञ्च, समारोपविधिकं भावान्तरं यदि भाविसमारोपानुत्पत्तिः तच्चानुमानेन प्रतीयते परमार्थसत्त्व पुनरपि हेतुस्तेनैव व्यभिचारी। अथ न परमार्थसत्त्व तर्हि तद्बाधनुमानं प्रमाणमिति कथं तस्य बाधकत्वम्? न च न तद्व्यवच्छेदकरणानुमानं तद्बाधकमपि तु तदभावाविसंवादादिति वक्तव्यम् तद्विषयस्य तद्वि-
 १५ संवादादित्यायोगात्। तत आत्मलाभ एव तदविसंवाद इति चेत्; ननु तदात्मलाभोऽपि यच्चानुमानेनात्मनो ज्ञायते पारमार्थिकस्य पुनरप्यनेनैव हेतुर्व्यभिचारी अपारमार्थिकस्येन तद्विषयमनुमानं तद्बाधकम्। न च स्वापादौ तदभावदर्शनावसेयत्वयोः प्रतिगन्धग्रहणादन्यत्रापि दर्शनावसेयत्वं तत्प्रतिषेधं तज्जनितं चानुमानं पदार्थाभावजनितमिति सिद्धस्तत आत्मलाभोऽविसंवादः यतः साकल्येन प्रतिगन्धग्रहणे प्रतियग्नस्य ग्राहकं तदासक्तं तत्र च पूर्वप्रतिपादित एव दोषः तदग्रहणे
 २० च न तस्मादनुमानस्यात्मलाभनिश्चयः। न च तयोरेकत्र सहभावदर्शनात् सदैव तथाभावः अन्यथे-
 २५ थराचनुमानमप्यविसंवादकं भवेत्। अपि च, स्वापाद्यवस्थाचभासिनो घटादेरपि परमार्थसत्त्वाभावो न गृह्यते कथं न साध्यविकलता दृष्टान्तस्य। गृह्यते चेत् तस्य पारमार्थिकत्वे हेतोर्व्यभिचारस्तदवस्थः अपारमार्थिकत्वे दृष्टान्तः साध्यविकलः। अथ न सोगतेन तदभावो गृह्यते अपि तु यहिरर्थयादिनेति न पूर्वोक्तो दोषः, न, तेन प्रमाणेन तदभावग्रहणे सौगतेनापि तद्ग्रहणप्रसङ्गात् प्रमाणस्य कचित्
 ३५ पक्षपातात्संभवात् प्रमाणमन्तरेण ग्रहणे न तेन हेतोर्व्यप्तिः अभ्युपगममात्रसिद्धस्य व्यापकत्वायोगात् अन्यथा बौद्धाभिमतनाशादिना सुखादेरचेतनत्वसाधनं साक्ष्यस्य किमित्युक्तं भवेत्? तत्र प्रकृत-
 ४० मनुमानं साध्यसाधनयोर्व्याप्यग्रहणात् प्रकृतसाध्यसाधनापालमिति न तद्बाधकं युक्तम्। न च प्रत्यक्षानुमानव्यतिरिक्तं प्रमाणान्तरं सोगतस्यामीष्टं यत् तद्बाधकं भयेत् अतः 'सुनिश्चितार्थसंभव-'
 ४५ ईत्यादिहेतुर्नासिद्धः। न चापरमार्थसति यथोक्तो हेतुः संभवीति नानैकान्तिकः।
 ५० अथ स्वग्रहणे घटादावपरमार्थसति यथोक्तहेतोः सद्भावा इति कथं नानैकान्तिकः? न च तत्र बाधकप्रमाणविषयत्वम् बाध्यत्वस्य क्वचिदप्यसंभवात्। तथाहि-न तावद् बाधकेन ज्ञानस्य प्रति-
 ५५ भासकाले स्वरूपं बाध्यते तस्य परिस्पृष्टेन रूपेण प्रतिभासनात् नाप्युत्तरकालं क्षणिकत्वेन तदा तस्य स्वयमेवाभावात् नापि तत्प्रमेयस्य प्रतिभासमानेन रूपेण स्वरूपं बाध्यते प्रतिभासनादेव न च प्रतिभासमानरूपसहचारिणा स्पर्शादिरूपेण, तस्य ततोऽन्यत्वात् न चान्याभौवेऽन्यस्याभावोऽपि-
 ६० तस्य प्रसङ्गात्। न च ज्ञानस्य ज्ञेयस्य वा फलमुत्पन्नमनुत्पन्नं वा बाध्यते उत्पन्नस्य विद्यमानत्वेन बाध्यत्वा-
 ६५ संभवात् अनुत्पन्नस्यापि स्वयमेवासत्त्वात्। न च स्वग्रहणे घटादिके उदकाहरणाद्यर्थक्रिया न संभवति तस्या अपि तत्र दर्शनात् "असत्तत्त्वेन प्रतिभासंनमस्य" [ ] इति ज्ञापनात् सं तेन बाध्यत इति चेत्, न, प्रतिभासमानस्य तज्ज्ञापनासंभवात् जाग्रदृष्टघटादावपि तत्प्रसङ्गात्। न च

१-सत्त्वे स-आ० वि०। २-स्य तेन वृ० विना। ३ "अनुमानेन"-वृ० ल० टि०। ४ "तस्मानुमान-
 रूपसमारोपस्य"-वृ० ल० टि०। ५ "समारोप"-वृ० ल० टि०। ६ प्र० पृ० ५० प०। ७-हर्णं त-ल०।
 ८ "बाध्यार्थवादिना"-वृ० ल० टि०। ९ "न संविद्भावा सुखादयः विनाशितादिभ्यः शुभमवदिति"-वृ० ल० टि०।
 १० पृ० ४८५ प० ३१। ११-भावो-वृ० ल०। १२-तप्यं वा-वृ० ल०। १३ "उदकस्य"-वृ० ल० टि०।
 १४ "स्वग्रहणे"-वृ० ल० टि०। १५ "घटादिरोऽर्थ"-वृ० ल० टि०।

‘नेदम्’ इति तत्र ज्ञानाभावाच्च तद्व्यसङ्गः ‘नेदम्’ इति ज्ञानस्य संत्यपि कश्चित् झटित्यपसृते भावात् असत्यपि चान्यगतचित्तस्याभावात् । तथाहि—शीघ्रं गच्छतो मरीचिकाजलज्ञाने ‘नेदम्’ इति प्रत्ययो नोपपद्यत एव । ‘नेदम्’ इति प्रत्ययविषयस्यापि च कथं सत्यता? बाधकाभावादिति चेत्; ननु बाधकं ‘नेदम्’ इति ज्ञानम् तस्य चाभावोऽसत्यपि विषये भवतीत्युक्तम् । किञ्च, तद्विषयम् अन्यविषयं वा बाधकमभ्युपगम्यते? न तावत् तद्विषयम् विरोधात्—नहि यत् यद्विषयं तदेव तस्यासत्प्रति-५ भासनं ज्ञापयतीत्युपपन्नम् । नाप्यन्यविषयम् तेनाप्रतिभासमानस्यान्यस्य तज्ज्ञापनायोगात् अन्यथा घटज्ञानं पटस्य तदं ज्ञापयेदिति ।

अत्र प्रतिविधीयते—नहि बाधकेन ज्ञानेन स्वरूपम् ज्ञानस्य विषयः फलं वा बाध्यते किन्तु ज्ञानस्यासद्विषयत्वम् अर्थस्य चाऽसत्प्रतिभासनं तेन ज्ञाप्यते यथा शुक्तिकाज्ञानेन रजतविज्ञानस्य रजताकारस्य वा । एतच्च बाध्यबाधकभावमनिच्छताप्यवश्यमभ्युपगन्तव्यम् प्रतिभासाद्वैते स्कन्ध-१० सन्तानादिविकल्पानां स्वयमेव निविषयत्वोपवर्णनात् तदुपवर्णनाऽभावे बाह्यभावानामेकानेकरूपतया सामान्य-सामानाधिकरण्य-विशेषणविशेष्यभावादेः पारमार्थिकस्य भावात् प्रतिभासाद्वैतस्याभाव एव स्यात् । किञ्च, बाध्यबाधकभावप्रतिषेधविधायित्युक्त्युपन्यासेन वादिना किं क्रियते इति वक्तव्यम् न किञ्चिदिति चेत्, तदुपन्यासवैयर्थ्यम् । अथ तूर्णभावे निग्रहः स्यादिति तदुपन्यासस्तर्हि तदुपन्यासेऽप्यसाधनाङ्गवचनं निग्रह एव भवेदिति तदुपन्यासानर्थक्यम् । बाध्यबाधक-१५ भावाभावप्रतिपत्तिस्तदुपन्यासप्रयोजनमिति चेत्, न; तत्प्रतिपत्तेर्यथार्थत्वे परमतसिद्धिप्रसक्तेः तस्या अयथार्थत्वे पुनरन्यानर्थक्यम् । समारोपव्यवच्छेदार्थं तदुपन्यास इति चेत् बाध्यबाधकभावाभावेऽपि तद्बाध्यबाध्यवसायसमारोपस्य व्यवच्छेदः स्वरूपापहारश्चेत् तद्बाध्युपगत एव बाध्यबाधकभावः । किञ्च, उदयकाल एव तदपहारे तदप्रतिभास इति न समारोपो नाम इति कस्य निवृत्त्यर्थः शास्त्रा-धारम्भः अन्यदापि स्वयमेव नाशान्न ततस्तन्निवृत्तिः? अथ शास्त्रादेः प्राक्तनसमारोपक्षणादुत्तर-२० समारोपक्षणेन जनासमर्थः क्षणः समुपजायत इति तन्निवृत्तिस्तर्हि बाधकाद् बाध्यनिवृत्तिरपि तथैव संप्रत्येत इति न बाध्यबाधकभावनिराकरणं युक्तिसंगतं स्यात् । न च बाध्यबाधकाभावेऽपि परस्य तद्बाधाभिमान इति शास्त्रादिना ज्ञाप्यते ‘असत्येवार्थे सद्भिमानो बाध्यस्येति बाधकेन ज्ञाप्यते’ इत्यस्य स्वयमेवाभ्युपगमप्रतिषेधप्रयत्नात् तद्विषयबाधकपक्षोक्तदोषस्याप्येवमभ्युपगच्छता स्वयमेवाङ्गी-करणात् । अथ न किञ्चित् शास्त्रादिना क्रियते केवलमलीकाभिमानोऽयं लोकस्य ‘शास्त्रेण बाध्य-२५ बाधकभावाभावो ज्ञाप्यते तत्समारोपो वा व्यवच्छिद्यते’ इति; ननु तदभिमानस्यालीकता तदभावेऽपि तदप्यवसायः तथा चैतत्परिज्ञाने परमतमेवाभ्युपगतं भवेत् । अथ शास्त्राद्युपन्यासोऽपि नाभ्युपगम्यते तर्हि ‘बाध्यत्वायोगात्’ इत्यादिकं किमिति वक्तव्यम्? तदपि नास्तीति चेत् उपलभ्यमानस्य कथमसत्यम्? अथोपलभ्यते किन्तु स्वोपलब्धसदृशं तत् । तथाहि—तद्वचनमपरमार्थसत् उपलभ्यमानत्वात् स्वोपलब्धमानवचोपलब्धत्वात् अनुमानात् तदसत्त्वम्, असदेतत्; पूर्वोपन्यासदोषानुबन्धात् ३० पुनरपि ‘स्वोपलब्धमानवत्’ इत्युत्तराभिधाने चक्रकप्रसक्तिरिति किञ्चिच्छास्त्रादिकमभ्युपगच्छता

१ “घटादिके”—शृ० ल० टि० । २ “कर्तृभूतम्”—शृ० ल० टि० । ३ “बाधकं कर्मभूतम्”—ल० टि० ।

४ “बाधकेन”—शृ० ल० टि० ।

५ “असाधनाङ्गवचनमपजयप्राप्तिरिति व्याहृतम्”—अष्टश० का० ७ प्र० ७ पं० ८ । “तदुक्तम्—स्वपक्षसिद्धिरैकस्य निग्रहोऽन्यस्य वादिनः । नासाधनाङ्गवचनं नादोषोद्घातनं द्वयोः” ॥—अष्टश० प्र० ८७ पं० २० । “अत्र कीर्तिराह—द्वाविंशतिधा निग्रहस्थानानि विमज्जन्ते तेषां च प्रतिपदमिदानीं विशेषलक्षणानि वर्णयन्त इति न सृष्ट्यामहे । इतः? असाधनाङ्गवचनम-दोषोद्घातनं द्वयोः । निग्रहस्थानमन्यत् तु न युक्तमिति नेष्यते” ।—न्यायमञ्ज० आ० १२ प्र० ६३९ पं० ५-९ । सौगताग-मितं पराजयाधिकरणं परीक्षमाणेनार्थहेमचन्द्रेण प्रस्तुतटिप्पणोपन्यस्तः “असाधनाङ्गवचनम्”—इत्यादिकं श्लोकः “यथाह धर्मेकीर्तिः” इत्युद्धृत्योद्धृतः प्रमाणमीमांसायाम्—२-१-३४ प्र० १०४ पं० २०-२१ । न्यायदर्शनसंगतं पराजयाधि-करणमक्षपादेनेत्यं लक्षेतम्—“विप्रतिपत्तिप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानम्”—न्यायद० १-२-१९ । एतदपि निग्रहस्थानलक्षणं “न विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्तिमात्रम्” इति सूत्रयनाचार्यहेमचन्द्रस्तत्रैव प्रतिक्षिप्तवान् ।

६ तद्भा-भा० भा० आ० । ७-धकाभा-शृ० । ८-णादेव न कि-आ० । ९-धकाभा-शृ० ल० ।

वाच्यवाचकभावाभावेऽपि तदभिमानो लोभस्येति प्रतीतिश्रितावभ्युपगन्तव्यः स इति वाच्यवाचक-
भावः स्वप्नोपलब्धौ घटादौ सिद्धो न प्रकृतहेतोर्व्यभिचारः । नापि निरुद्धता परमार्थसत्ताभावेन
व्याप्त्यसिद्धेः अन्यथाऽपारमार्थिकं स्वसंवेदनमात्रमपि भवेत् तत्राप्यपरहेतोः पारमार्थिकत्वसाध-
कस्याभावात् विपर्ययव्यासध हेतुर्विच्छेदो भवेदिति असिद्ध-विच्छेदाऽनैकान्तिकत्वदोषपरिहृताद् भव-
५ त्यतो हेतोर्जाग्रदवस्थोपलभ्यमानस्य घटादेः परमार्थनत्वसिद्धिः । तेन 'संवृत्तानुमानसाध्या शून्यता
यद्वा परेण यः कश्चिद्धर्मः पदार्थस्याभ्युपगम्यते स प्रमाणाभार्यात्र सिध्यति प्रमाणव्यावृत्तौ प्रमेयस्य
व्यावृत्तेरभ्युपगमार्हत्वात्' इत्याद्यपि परोक्तं निरस्तं द्रष्टव्यम् । उक्तदूषणप्रकारस्यात्रापि समानत्वात् ।

यद्य प्रतिभासाविशेषप्रतिपादनं कृतम्, तदप्ययुक्तम्; स्वसंवेदनमात्रवत् प्रधानादेरपि सद्भाव-
सिद्धेस्तदभावे स्वसंवेदनस्याप्यभावापत्तेः अन्यथा प्रतिभासाविशेषायोगात् तस्याप्यभावे न किञ्चित्
१० तत्त्वं स्यात् । शून्यताभ्युपगमात् तस्याभावः समिप्यत एवेति चेत्, न; तदभ्युपगमस्यापि तत्परूप-
त्वात् । न च सापि निष्प्रमाणिका अभ्युपगन्तुं युक्ता प्रमाणभावे वा कथं शून्यता तस्यैव तत्त्वं
रूपत्वात् । न चान्यपरिहारेण तस्य शून्यताव्यवस्थापकत्वे प्रतिभासाविशेषसिद्धिः । अथ न शून्यता
नाम कश्चित् यद्भवस्यापकं प्रमाणमन्विष्येत अपि तु प्रतिभासोपमत्वं सर्वधर्माणां सेति । उक्तं
च—“मायोपमाः सर्वे धर्माः” [ ] इति, असदेतत्; प्रमाणाभावे सर्वधर्माणां मायोपमत्व-
१५ स्येवासिद्धेः । यदपि 'प्रतिभासमानस्यैकानेकत्वरूपतयाऽयोगः' तदपि प्रतिभासाभावे असद्गतम्
तत्सद्भावे वा यथा प्रतिभासस्यास्तित्वं तथैकत्वानेकत्वादेरपि धर्मकलापस्यास्तु तन्निषेधकयुक्ति-
कलापस्य निरस्तत्वात् प्रतिभासस्य च विद्यमानत्वात् इत्यलमस्तिप्रसङ्गेनेति सिद्धा विज्ञान-शून्यता-
वादननिषेधेन अर्थनिर्णीतिसम्भाव्यता प्रमाणस्य ।

[स्वार्थनिर्णयस्वभावं ज्ञानमिति प्रमाणलक्षणं प्रतिषेधमुक्तामेन सौगतेन निर्विकल्पस्यैव

२० प्रत्यक्षतत्त्वापनम्]

अत्राह सौगतः—भवतु स्वार्थनिर्णीतिसम्भावमनुमानम् प्रत्यक्षं तु निर्विकल्पकत्वाच्च तदधिर्णय-
स्वभावम् । तथाहि—यद् यथा अवगमति तत् तथाव्यवहृतिमवतरति यथा विशदभासासमानं सुप्तादि-
संवेदनम् नामाद्युल्लेखविषयकतया चाक्षजं संवेदनमाभातीति स्वभावहेतुः नामाद्युल्लेखपरिष्वक्तवपुषः
संविदोऽप्यक्षत्वविरोधात् यतः साक्षात्कारिज्ञानमभ्यक्षतया लोके प्रसिद्धम् साक्षात्कारित्वं च
२५ सन्निहितातीत्यभासित्वम् असन्निहिते तदभावात् नामादिकं चासन्निहितत्वात् परोक्षमिति न
तद्योजनामवतरीतुमलम् ।

१-धकाभावाभावे-वा० वा० । १-धकाभावे-भा० । २ “समे उपलब्धिर्येनेति तगातः यद्वा समोप-
लब्धौ यो घटादिसत्तासौ”-बृ० ल० टि० । “स्वप्नोपलब्धे [ब्धेः-बृ० टि०] इति पाठान्तरम्”-ल० टि० ।
३-धापा-बृ० विना । ४-त्रापि प-वा० वा० । ५ “तेन निरस्तं द्रष्टव्यमिति संदृष्टः”-बृ० ल० टि० ।
६-याद्या सि-भा० हा० वि० । ७ साक्षात्कार० बृ० ९३ प्र० पं० १०-१३ । “अभ्यधिपमहि प-

शून्ये मानमुपैति चेन्न तदा शून्यात्मता दु स्थिता नो चेत् तर्हि तथापि किं न सुतरां शून्यात्मता दु स्थिता ?”—
स्माकपत्र० १, १५ पृ० ३२ पं० २५ ।

“निना प्रमाणं परवक्ष्य शून्यः रापञ्चसिद्धेः पदमधवीत । कुप्येत कृतान्तः सृष्टाते प्रमाणमहो । सुदृष्टं लदस्यदृष्टम्”—
साक्षा० वा० १७ पृ० १४४ । ४ पृ० ३७७ पं० १, टि० १ । पृ० ३७१ टि० ८ ।

१ न्यायप्रवेशकारेण “तत्र प्रत्यक्षं कल्पनाशेदं यज्ज्ञानमयं स्यादौ नामासादिकलानारहितं तदक्षमक्षं प्रति पतंत
इति प्रत्यक्षम्” इत्यनेन निर्विकल्पकस्य प्रत्यक्षप्रमाणत्वं सूत्रितम्-न्यायप्र० सू० ५४ पृ० ७ । तदेव धर्मेरीतिना “तत्र
प्रत्यक्षं कल्पनाशेदमप्रान्तम्” इत्यत्र सूत्रे “अप्रान्तं पदनिवेशनेन परिपृच्छ्य समर्थितम्-न्यायप्रि० १-४-पृ० ६ । “यदुक्तं
धर्मोत्तरादिना-वरणनाशेदमप्रान्तं प्रत्यक्षमिति”—विद्विषि० टी० टि० पृ० ५४ पं० ९ ।

एतदेव निर्विकल्पकस्य प्रमाणलोपवर्गेन शान्तारक्षितेन प्रत्यक्षलक्षणपरीक्षाया समित्तरं निविद्यानेपपरिहारादिना समर्थ्यं
प्रतिष्ठापितम्-तत्त्वसं० का० १२१३-१२११ पृ० ३९६-४०४ ।

[वैयाकरणसम्मतं केवलसविकल्पकवादमुपन्यस्य निर्विकल्पकवादिना तस्य दूषणम्]

अत्राह वैयाकरणः—न चाक्संस्पर्शरहिता काचित् प्रतिपत्तिरस्ति शब्दानुविज्ञायास्तस्याः प्रतिभासनात् यदि तु तत्संस्पर्शविकला साऽभ्युपगम्येत प्रकाशरूपतापि तस्या हीयेत चाग्रपता हि शाश्वती प्रत्यवमर्शिनी च तदभावे न तस्याः किञ्चिदपरं रूपमवशिष्यते । तदुक्तम्—

“चाग्रपता चेद् व्युत्क्रामेदवबोधस्य शाश्वती ।

५

न प्रकाशः प्रकाशेत सा हि प्रत्यवमर्शिनी” ॥ [वाचस्प० प्र० का श्रु० १२५]

न च निरस्तोल्लेखं स्वसंवेदनं व्यवहारविरचनचतुरमिति सविकल्पमभ्युपगन्तव्यम् ।

असंवेदतु यतोऽप्यक्षं पुरःसन्निहितमेव भावात्मानमवभासयति तत्रैवाक्षवृत्तेः चाग्रपता च न पुरःसन्निहितेति न सा तत्र प्रतिभाति । न च व्यापितया पदार्थात्मतया वा अर्थदेशे सन्निहिता वागिति तद्वर्तने साप्यवभाति, वाचामर्थदेशे सन्निधेरयोगात् । तथाहि—यदाऽक्षान्वये संवेदने १० पुरस्थो नीलादिराभाति न तदा तद्देश एव शब्दात्मा वक्तृमुपदेशस्य तस्यावभासनात् । न चान्यदेशतयोपलभ्यमानोऽन्यदेशोऽभ्युपगन्तुं युक्तः नीलादेरपि तथाभावप्रसक्तेः । अतो वाग्विवर्कस्य नीलादेरवभासनाच्चार्थदेशे चाक्सन्निधिरिति न तत्संस्पर्शवत्यक्षमिति । न च पदार्थात्मता वाचो-युक्ता, तत्त्वेनाप्रतिभासनात् । स्तम्भादिर्हि शब्दाकारविविक्तः पुरः प्रतिभाति शब्दोऽप्यर्थविविक्त-स्वरूपेण श्रोत्रज्ञानेऽवभातीति न तयोरेक्यम् प्रतिभासमेदतो भेदात् तथाप्यमेदे न कचिद् भेदो १५ भवेदित्यप्यक्षं शब्दविविक्तरूपादिविषयं न चाग्रपतासंघट्टं तत्र तस्या असन्निधानात् । व्यवहिताया अपि वाचः प्रतिभासे सकलव्यवहितभावपरम्परा प्रतिभासताम् अर्थसन्निधानेऽपि वा वाचो लोचनमतावर्थप्रतिभासे न तस्याः प्रतिभासः तद्विषयत्वात् नहि यो यद्विषयः स सन्निहितोऽपि तत्र प्रतिभाति यथाऽऽन्नरूपप्रतिपत्तौ तद्रसः अविषयश्च लोचनबुद्धेः शब्द इति । लोचनबुद्धिर्वाऽर्थ-मनुसरन्ती स्वविषयमेवावभासयति नेन्द्रियान्तरविषयं सन्निहितमपि यथा रसनसमुद्भवा मधुरादि-२० प्रतिपत्तिस्तवेव न परिमलादिकं लोचनप्रभयप्रत्ययेनैव धृतिविषयशब्दप्रतिपत्तौ नयनबुद्धिरेव सर्वाक्षविषयग्राहिका इतीन्द्रियान्तरपरिकल्पनावैयर्थ्यम् । शब्दात्मकेऽपि पदार्थेऽभ्युपगम्यमाने धृति-रेव शब्दपरिणतिमधिगच्छति लोचनं च रूपविषयं एयतीत्यभ्युपगन्तव्यम् अन्यैकमेवाक्षं विषय-पञ्चकं विषयीकरोतीति तत्राप्यक्षपञ्चककल्पना विफलतामनुभवेत् ततः सकलमक्षवेदनं वाचक-विकलं स्वविषयमेवावलोकयतीति निर्विकल्पकम् । न चार्थसन्निधानाद् वाचः—सन्निधायन्यक्षान्तर २५ वैकल्पप्रसक्तेः—लोचनमतौ यदि नाम न शब्दसन्निधिजनिता शब्दाकारता तथाप्युपादानाद् बोध-रूपतैव चाग्रपतापि वाचकरूपमिति जनिता तत्र भविष्यति यतो यदि स्वरणजनितो चाग्रपतोल्लेखस्तदा रूपल्लोचनप्रभयद्वयो भिन्न एव भवेत् कारण—विषयभेदात् । तथाहि—लोचनव्यापारानुसारिणी इयं वर्तमानकालं रूपमात्रं विशदयत्याऽवभासयति विकल्पस्तु शब्दस्वरणप्रभवोऽसन्निहिता चाग्रपता-मध्यवस्यति कथं न हेतुविषयभेदात् तयोर्भेदः ? अथ चाक्सपरिवृक्तं रूपमधिगच्छद् ‘रूपमिदम्’ इत्येकं ३० संवेदनमध्यवस्यति जन इति कथं न तयोरेक्यम् ? नैतत्, यतः ‘रूपमिदम्’ इति ज्ञानेन चाग्रपता-पक्षाः पदार्था गृहेरन्, भिन्नवाग्रपताविशेषणविशिष्टा वा ? प्रथमपक्षे लोचनं चाग्रपतायां न प्रभव-तीति तदनुसारिण्यध्यक्षमतिरपि न तत्र प्रवृत्तिमती ततः कथमसावर्थरूपापक्षां चाग्रपतामधिगन्तुं क्षमेत्यन्यैवाक्षमतिर्नामोल्लेखात् । अथ द्वितीयः पक्षस्तदापि नयनद्वयं तद्विषये शुद्ध एव पुरोव्यवस्थिते

१ इदं मतं तन्निरसनं च प्रमेयकमलमार्तण्डे समानाश्रयं वर्तते—पृ० ११ द्वि० पं० ३-पृ० १२ प्र० पं० ११ । अष्टसहस्रां तु वैयाकरणमीमांसाद्वैतदर्शन-तत्प्रतिवादापर चर्चा संक्षिप्ता भगवन्तरेण च दृश्यते—पृ० १३० पं० १ । २-ते यदुक्तम् पृ० ८० वा० भा० । ३ पृ० ३८० पं० १४, टि० १३ । “तथा च वैयाकरणा आहुः” इत्युद्धृत्य श्लोकोऽयमुद्धृतो वर्तते न्यायविन्दुटीकाटिप्पण्यम्—पृ० २० पं० २-४ । न्यायमञ्ज० भा० ९ पृ० ५३२ पं० ११ । ४-चनाच-आ० । ५ “सौगत उत्तरमिति”—ल० टि० । ६-तानी-आ० । ७-विक्रतः स्व-पृ० । ८-ति अत्रा-पृ० वा० भा० । ९ चार्थे स्व-वा० भा० । चास-पृ० । १०-यनं ह-आ० हा० वि० विना । ११-हृत् वि-पृ० ।

प्रवर्तते न याचि, तत्र चावर्त्तमाना कथं तद्विशिष्टं स्वविषयमुद्योतयितुं समर्था, न हि विशेषणं भिन्न-
 मनवभासयन्ती तद्विशिष्टतया विशेष्यमवभासयति दण्डाग्रहण इव दण्डिनम् । न च यद्यपि चाग्र-
 दृशि न प्रतिभाति तथापि स्मृतौ प्रतिभातीति विशेषणमर्थस्य भिन्नज्ञानप्राज्ञस्यापि विशेषणत्वो-
 पपत्तेरिति वक्तुं शक्यम् संविदन्तरप्रतीतस्य स्वातन्त्र्येण प्रतिभासनात् तदनन्तरप्रतीयमानविशेषण-
 ५ त्वानुपपत्तिः । यतो नैककालमनेककालं वा शब्दस्वरूपं स्वतन्त्रतया स्वप्राहिणि ध्याने प्रतिभासमानं
 विशेषणभावं प्रतिपद्यते सर्वत्र तस्यै तद्भावापत्तेः । न च शब्दानुरक्तरूपाद्यध्यक्षमतिरुदेतीति शब्दस्य
 विशेषणत्वं रूपादेश्च विशेष्यत्वम् यतो यदि तदनुरक्तता तत्प्रतिभासस्तदा शब्दस्याक्षयुद्धाव्यप्रति-
 भासनाद्य तदनुरक्तता । अथ रूपादिदेशे शब्दवेदनं तदनुरक्तता, तदपि न युक्तम् ; निरस्तशब्द-
 सन्निधीनां रूपादीनां स्वज्ञाने प्रतिभासनात् । अथ तत्कालशब्दप्रतिभासस्तदनुरागः, न; नयनदृशि
 १० रूपादिव्यतिरिक्तशब्दप्रतिभासाभावात् यतो न तुल्यकालमपि शब्दं लोचनसंविद् अवभासयितुं
 क्षमा तस्य तदविषयत्वात् । अथ शब्दानुपकरूपस्मृतिदर्शनात् तद्रूपस्य तस्य प्राग्दर्शनमुपेयते तर्हि
 शब्दविविक्तमर्थरूपं प्रत्यक्षमधिगच्छति वाचकं तु स्मृतिरुल्लिखतीति न तत्संस्पर्शमध्यक्षमनुभवतीति
 निर्विकल्पकमासक्तम् अन्यथा शब्दस्मरणसंभवादध्यक्षाभावो भवेत् । तथाहि-यदि चापस्संस्पृष्टस्य
 सकलार्थस्य संवेदनं तथासत्यर्थदर्शने तद्वापस्मृतिस्तत्र च तत्परिकरितार्थदर्शनम् न च फक्षिद्-
 १५ चापस्संस्पर्शविकल्पमर्थमध्यगच्छति तमन्तरेण च न चापस्मृतिः तां चान्तरेण न चागनुपकार्थदर्शन-
 सित्यर्थदर्शनाभावो भवेत् ततोऽर्थदर्शनाधिविकल्पकमेव तदभ्युपगन्तव्यम् । यदि च चापस्संस्पृष्टस्यै-
 चार्थस्य ग्रहणं तदाऽऽहृतसंकेतस्य घालकस्य तद्ग्रहणं न भवेत् । अथ तस्यापि 'किम्' इति वागु-
 ह्तेजोऽस्तीति तदनुपकृतद्ग्रहणं सविकल्पकम् नैतद् युक्तम् ; तस्य 'किमपि' इति सामान्यस्यैव ग्रहणं
 भवेन्न विशेषस्येति न विशदाद्यभास्यर्थसंवेदनसंभवः । यदा चाश्वं विकल्पयतो गोदर्शनं परिणमति
 २० तदा तद्वागपरिच्छेदात् कथमयमोघस्य शाश्वती चाग्रूपता? न हि तदा गोशब्दोल्लेखस्तदवयवोघस्य
 संभवति तत्संवेदनाभावात् युगपद्विकल्पद्वयानुपपत्तेः । ततोऽध्यक्षमर्थसाक्षात्करणान्न चायोजना-

१-पत्तेः । आ० हा० वि० । २-स्य सद्भा-वृ० । ३-शब्दस्य लोचनसंविदविषयत्वात्-वृ० टि० ।

४-मर्थस्वरू-वृ० वा० वा० मां० मां० । ५-“शब्द-” वृ० टि० । ६-संस्पृष्ट-वृ० वा० वा० आ० । ७-फक्षिद् घा-
 वृ० । कश्चिदर्थ-आ० । ८-संस्पृष्ट-आ० । ९-हृजे स-वृ० विना । १०-क्षात्का-वा० वा० मां० मां० विना ।

‘न वासंस्पर्शरहिता चापि प्रतिपतिरस्ति शब्दानुविद्यायास्तस्याः प्रतिभासनात्’ इति वैयाकरणसिद्धान्तस्य निरसनं
 तत्त्वार्थलोकावार्तिकेऽनेन प्रारंभेण दृश्यते—

“तथासति यदाह परः—

“धामूपता चेदुक्तामेदयबोधस्य शाश्वती । न प्रकाशः प्रकाशेत सा हि प्रलयमर्शनी” ॥

इति तदपास्तं भवति तमा ग्निनेव आग्निबोधिक्स्य प्रकाशनादित्वावेदयति
 धामूपता ततो न स्याद् योका प्रलयमर्शनी । मतिज्ञानं प्रकाशेत सदा तदि तया विना ॥
 वैखरी मन्थमां वाचं विनाशज्ञानमात्मनः । स्वसंवेदनमिष्टं नोऽन्योन्याश्रयणमन्यथा ॥
 पश्यन्त्या तु विना नैतद्भवसायात्मवेदनम् । युक्तं न चान्न संभाव्यः प्रोक्तोऽन्योन्यसमाश्रयः ॥
 व्यापिन्या सङ्गया वाचा व्याप्तं सर्वं च वेदनम् । तया विना हि पश्यन्ती विकल्पात्मा शुक्तः पुनः ॥
 भयमा तदभावे क्व निर्वाजा वैखरी रवात् । ततः सा शाश्वती सर्ववेदनेषु प्रकाशते ॥
 इति येऽपि समादध्युक्तेऽप्यनालोचितोक्तयः । अन्वद्वयमि निर्माणे तथा वक्तुमशक्तितः ॥
 न ह्यवस्था च श्रोनस्य सत्ताद्वैतप्रसङ्गतः । न च तासामविद्यात्वं तत्त्वानिर्देशे प्रविश्यति ॥
 ब्रह्मणे न व्यवस्थानमक्षज्ञानात् कुतश्चन । स्वप्रादानिव मिथ्यात्वात् तस्य साकल्यतः स्वयम् ॥
 नातुमानात् ततोऽर्शनां प्रतीवेर्दुर्लभत्वतः । परमसिद्धिरप्यस्य प्रसिद्धा नाप्रमाणिका ॥
 स्वतः संवेदनात् सिद्धिः क्षणिकानसवित्तिवत् । न परब्रह्मणे नापि सा युक्ता सापनात् विना ॥
 आगमादेव तत्सिद्धौ भेदसिद्धिस्तथा न किम् । निर्वाणादेव चेत्तन्वं न प्रमाणान्तरादते ॥
 तदगमस्य निधेयं शक्यं जानु परीक्षकैः । न चागमस्ततो मित्रः समस्ति परमार्थतः ॥
 तद्विवर्त्तस्त्वविद्यात्मा तस्य प्रज्ञापकः कथम् । न चाग्निनिधिते तत्त्वे फेनबुद्बुदवद् भिदा ॥
 भावेयं नत दुष्पारा विपश्चिदिति पश्यति । येनाविद्या विनिर्णिता भिद्या गमयति ध्रुवम् ॥
 भ्रान्तेर्वाविनामामादनुमात्रैवमागता । ततो नैव परं ब्रह्मास्त्यनादिनिघनात्मकम् ॥

विषयां मध्यमां तामवगमयति तामन्तरेणापि शुद्धसंविदो भावात् । संहतारोपवर्णादिविभागा

केवलं शुद्धपुपादानकमरूपानुपातिनी । प्राणवृत्तिमतिक्रम्य मध्यमा बाक् प्रवर्तते ॥

अविभागा तु पश्यन्ती सर्वतः संहतक्रमा । स्वरूपज्योतिरेवान्तस्तीषा वागवपायिनी ॥

सौषा संकीर्यमाणाऽपि निलमागन्तुकैर्मलैः । अन्त्या कथेव सोमस्य नास्त्यन्तमभिभूयते ॥

तस्या दृष्टस्वरूपायामधिकारो निवर्तते । पुरुषे षोडशकले तामाहुरष्टां कलाम् ॥

इति सौषा त्रयी बाक् चैतन्यप्रस्थितिवर्तवदनाख्येयपरिमाणा तुरीयेण भागेन मनुष्येषु प्रत्यवभासते—रा० १ प्र० ५६ पं० १-५० ५७ पं० ६ ।

“एतेन—

वाप्रुता चेद् व्युत्क्रामेदवबोधस्य शाश्वती । न प्रकाशः प्रकाशेन सा हि प्रलयवर्तिनी ॥

इति बाक्संस्पृष्टस्यैव सकलार्थस्य संवेदनम् इति शाब्दिकमतं निरस्तम् अर्थदर्शने तद्वास्त्वत्वेस्तत्संस्पर्शः तत्संस्पर्शे च तत्संस्पृष्टार्थप्रवृत्तिमिति अन्योन्याध्यायः अदृष्टीतसंकेतस्य च बालस्य बागसंस्पर्शेनार्थमहणप्रसङ्गात् ‘रिम्’ इति वानसंस्पर्शे च ग्रामान्यग्रहेऽपि विशेषप्रहात् । किञ्च, वैखरी बाचं न बाचनं ज्ञानमुपस्पृष्टति तस्याः श्रोत्रमात्राग्रहाभ्युपगमात् । नापि स्मृतिविषया मध्यमाम् तामन्तरेणापि शुद्धसंविदो भावात् । संहतारोपवर्णादिविभागा पश्यन्ती च वागेव न भवति बोधरूपत्वात् बाचश्च वर्णरूपत्वात् अतो न तदुक्ता प्रतिपत्तिः अपि नु अविकल्पिकैवेति—शास्त्रवा० स्याद्वादक० प्र० १५५ द्वि० पं० १०-प्र० १५६ प्र० पं० ३ ।

“रुचं च—

वैखरी शब्दनिष्पत्तिर्मध्यमा श्रुतिगोचरा । द्योतितायां च पश्यन्ती सूक्ष्मा वागवपायिनी” ॥

—उभारसं० रा० २ श्लो० १७ टीका ।

श्रुतज्ञानमेवान् संख्यापयता विद्यानन्दिस्वामिना स्याद्वाददृष्टा इत्यभावभङ्ग्या ता एव चतस्रोऽपि वैखर्यादयो वाचो द्रव्य-पर्याय-व्यक्ति-शक्तिप्रकारतया निरूपितास्तत्त्वार्थश्लोकवार्तिके तथैकाग्र्ये तत्त्वार्थश्लोकवार्तिकालङ्कारे च—

“चतुर्विधा हि बाग् वैखरी मध्यमा पश्यन्ती सूक्ष्मा चेति”—१, २० प्र० २४० पं० ११ ।

“स्याद्वादिनां पुनर्वाचो द्रव्य-भावविकल्पतः । द्वैविध्यं द्रव्यबाग् द्वेषा द्रव्यपर्यायमेदतः ॥

श्रोत्रमात्राग्र पर्यायरूपा सा वैखरी मता । मध्यमा च परैस्त्रयाः कृतं नामान्तरं तथा ॥

द्रव्यरूपा पुनर्वाचोवर्णाः पुद्गलाः स्थिताः । प्रत्ययान्वयनता नापि सर्वप्रत्ययवाग्मिनी ॥

भावबाग् व्यक्तिरूपाऽन विकल्पात्मनिबन्धनम् । द्रव्यवाचोभिषा तस्याः पश्यन्तीस्त्रिपङ्क्त्याः ॥

वाग्विशानाऽस्तिच्छेदविशेषोऽद्वितीयात्मनः । वस्तुः शक्तिः पुनः सूक्ष्मा भाववागभिधीयताम् ॥

तया विना प्रवर्तन्ते न वाचः कस्यचित् कचित् । सर्वज्ञस्याप्यनन्ताया ज्ञानशक्तैस्तदुद्भवः ॥”

—१, २० प्र० २४१ श्लो० १०४-१०९ ।

“ननु च श्रोत्रमात्रा पर्यायरूपा वैखरी मध्यमा च बागुक्ता शब्दाद्वैतवादिभिः यतो नामान्तरमात्रं तस्याः स्वाद्य पुनरर्थभेद इति । नापि पश्यन्ती बाग् वाचकमिकरणलक्षणा सूक्ष्मा वा बाक् शब्दज्ञानशक्तिरूपा किं तर्हि स्थानेषु उरःप्रसृतिषु विभज्यमाने विभूते बावौ कृतवर्णलपरिग्रहा वर्णलमापद्यमाना वस्तुप्राणवृत्तिहेतुका वैखरी “वैखरी बाक् प्रबोधनार्थं प्राणवृत्ति-निबन्धना” इति वचनात् । तथा मध्यमा केवलमेव शुद्धपुपादाना कमरूपानुपातिनी वस्तुप्राणवृत्तिमतिक्रम्य प्रवर्तमाना निधिता “केवलं शुद्धपुपादाना कमरूपानुपातिनी । प्राणवृत्तिमतिक्रम्य मध्यमा बाक् प्रवर्तते ॥” इति वचनात् । पश्यन्ती पुनरविभागा सर्वतः संहतक्रमा प्रलेया । सूक्ष्माऽत्र स्वरूपज्योतिरेवान्तरवामासिनी निलावगन्तव्या । “अविभागानु पश्यन्ती सर्वतः संहतक्रमा । स्वरूपज्योतिरेवान्तः-सूक्ष्मा वागवपायिनी ॥” इति वचनात् । ततो न स्याद्वादिनां कल्पयितुं युक्तार्थ-तथोऽवस्थाः श्रुतस्य वैसायोदमस्तदनिष्टलक्षणत्वादिति केचित् । तेऽपि न प्रातीतिकोक्त्यः । वैखर्यो मध्यमायाश्च श्रोत्रमाद्यल-क्षणानतिक्रमात् । स्थानेषु मित्रो हि बागुर्वक्तुणां प्राणवृत्तिश्च वर्णलं परिस्पृष्टा वैखर्याः कारणम् । वर्णलपरिमहस्तु लक्षणम् । स च श्रोत्रप्राज्ञत्वपरिणाम एव इति न किमिदमिष्टम् । तथा केवला बुद्धिर्वस्तुप्राणवृत्त्यतिक्रमश्च मध्यमायाः कारणं तु (?) लक्षणं कमरूपानुपातिलमेव च तत्र श्रोत्रग्रहणयोग्यत्वाविशेषमिति न निराकियते । पश्यन्त्याः सर्वतः संहत-कमलमविभागलं च लक्षणम् । तच्च यदि सर्वथा तदा प्रमाणविरोधः, वाच्यत्वाच्च विकल्पात्मनोऽविभागलोच्यत्र प्रतिभासनात् कस्यचित् तु संहतकमलं विभागलं च चनेष्टमेव शुणपदपुरुषकृतविकल्पानामसंभवाद् वर्णादिविभागाभावाच्चानुपपत्तकृतविक-ल्पस्येति तस्याविकल्पात्मकलक्षणानतिक्रम एव । सूक्ष्मायाः पुनरन्तःप्रकाशमानस्वरूपज्योतिरलक्षणलं कथंचित्तिद्वयत्वं च निलो-द्वितीयाभिरावर्णलव्यभ्रज्ञानाच्छक्तिरूपाय वित्यामान्याच्च निदिध्यते”—१, २० प्र० २४१ पं० २३—प्र० २४२ पं० ६ ।

पश्यन्ती चाग्रेव न भवति बोधैरूपता(पत्यात्) वर्षपदाद्यनुक्रमलक्षणत्वाद् वाच्यः न तद्युक्ता प्रति-
पत्तिर्विकल्पिका अपि तु निर्विकल्पिकैव ध्रुतिस्मृतिविषयवर्णपदानुक्रमोहेषात्प्राप्त्यत्यात् । यदि
चाविकल्पकं संवेदनं किञ्चिद्वाभ्युपेयते तदा चापसंस्मरणसंभवाद् विकल्पस्याप्यसंभव एव स्यात् ।
अथ प्रथमं संवेदनं तदा चाचकस्मृतेरभावादविकल्पकम् तज्जनितवाचकस्मृतिसदकारीन्द्रियप्रभर्षं
त्वभिधानानुरक्तार्थावभासि द्वितीयं सविकल्पकम्, नैतदस्ति; यतः स्मृतिसचिवमपि लोचनं न ५
वाचकं तत्संकेतसमयभायिनि प्रवृत्तिमदिति कथं तद्विषये स्मृतिर्दृष्टिरेऽपि वाचकानुपपत्तेऽध्यक्ष-
प्रवृत्तिः यतो न गन्धस्मृतिसहकारिलोचनमविषये परिमलादौ संवेदनं जनयद् दृष्टम् किन्तु सप्तिहित
एव मलयजरूपे दर्शनं तु तत्सहचारिणि परिमलादौ स्मृतिं जनयतीति न तत् तद्रूपसंविदो रूपं हेतु-
विषयमेवात् तथात्रापि नयनसंवेदनं रूपमात्रसाक्षात्कारि भिन्नम् तदर्शनोपजनितं तु विकल्पज्ञानं
घचनंपरीतार्थाध्यवसायसंभावं भिन्नमेवेत्यविकल्पकमध्यक्षं सिद्धम् । १०

[नैयायिकादिसम्मतं केवलसविकल्पकवादमुपन्यस्य निर्विकल्पकवादिना तस्यापि दूषणम्]

स्यादेतत् यद्यपि चाचो नयनजप्रतिपत्त्यविषयत्वात् तद्विशिष्टार्थदर्शनमध्यक्षं तथापि द्रव्यवि-
नयनादिविषयत्वात् तद्विशिष्टार्थाध्यक्षप्रतिपत्तिः सविकल्पिका भविष्यति । तथाहि-नियतदेशादितया
घस्तु परिदृश्यमानं व्यवहारोपयोगि अन्यथा तदसंभवाद् देशादिसंसर्गरहितस्य च तस्य कदाचिदप्य-
ननुमत्वात् यच्च देशादिविशिष्टतया नामोहेषाभावेऽपि घस्तु संशुद्धाति तत् सविकल्पकम् विशेषण- १५
विशेष्यभावेन हि प्रतीतिः कल्पना देशादयश्च नीलादियद् तदवच्छेदका दर्शने प्रतिभान्तीति न तत्र
शब्दसंयोजनापक्षभावी दोषः ।

एतदप्यस्तु, यतोऽध्यक्षं पुरोचरितं नीलादिकमवलोकयितुं समर्थम् न तदवच्छेदं भूतलम्
तदनवभासे च कथं तद्विशिष्टमर्थं तदवगन्तुं प्रभु(भु)? यद्यपि तदनवच्छेदं तत्र प्रतिभाति
तद्वपि न तद्विशेषणमिति शुद्धस्यैव सकलस्य प्रतिभासनाच्च विशेषणविशेष्यभावग्रहणम् । तथाहि- २०
दर्शने रूपमालोक्य स्वस्वरूपव्यवस्थितं द्वितयमाभाति न तद्व्यतिरिक्तं काल-दिगादिकमिति
कथमप्रतिभासमानं तद्विशेषणं भवति सर्वत्र तद्भावप्रसक्तः; तेन 'देशादिभिर्विशिष्टस्य सर्वव्या-
र्थस्य संवेदनम्' इति निरस्तम् विशेषणभूतस्य कस्यचिदप्रतिभासनात् । यत्रापि स्मिराधेय-
दर्शनादधस्तादाधारमनुमिन्वन्ति तत्रापि नानुमानायसेयमधिकरणमिन्द्रियविज्ञानविषयविशे-
षणम् नापि तदवसायोऽक्षयुजेः स्वरूपमिति न विशेषणविशिष्टप्रतिपत्तिरशुभुद्धिः । किञ्च, २५
समानकालयोर्वा भावयोर्विशेषणविशेष्यभावम् भिन्नकालयोर्वा अक्षयुजिरयभासयति? न तत्राप्य-
भिन्नकालयोः तयोर्गुणपत् तत्राप्रतिभासनात्-यदा हि विशेषणं स्वादिकं पूर्वमयभाति न तदा स्वाध्या-
दिकं विशेष्यम् यदापि चोत्तरकालं तदयभाति न तदा स्वादिकम् अस्तित्वानादिति न तद्विशिष्ट-
तयाऽध्यक्षेण तस्य ग्रहणम् । तथाहि-चक्षुर्व्यापारे पुरोव्यवस्थितश्चैत्र एव परिरुद्धमाभातीति
तन्नाप्रग्रहणात् तद्विशिष्टत्वप्रतीतिः । न चासन्नहितमपि विशेषणं स्मरणसन्निधापितमक्षयुजिरधि- ३०
गच्छति स्मरणात् प्रागिव तदुत्तरकालमपि विशेषणासन्निधेस्तुल्यत्वात् तत्र तदप्यध्यक्षयुजिरप्रवृत्ति-
रित्यपास्तविशेषणस्यार्थस्य साक्षात्करणं युक्तियुक्तम् । नापि तुल्यकालयोर्भावयोर्विशेषणविशेष्यभाव-
मध्यक्षमधिगन्तुं समर्थम् तस्यानवस्थितेः । तथाहि-अविशिष्टेऽपि दण्डपुरुषसंयोगे कश्चिद् दण्ड-
विशिष्टतया पुरुषं 'दण्डी' इति प्रतिपद्यते अपरस्तु तत्रैव पुरुषविशिष्टतया 'दण्डोऽस्य' इति प्रतिपद्यते
असङ्केतितविशेषणविशेष्यभावस्तु 'दण्ड-पुरुषौ' इति स्वतन्त्रं द्वयमधिगच्छति घास्तये तु तासिन् ३५

१-धरूप । ता व-वा० वा० । "संहतदोषवर्णानिदिविगाया नु पश्यन्ती सद्गता चान्तर्गतेतीहवा चाग्रेव न भवति धनयो-
रर्थाददर्शनलक्षणज्ञानम्" । संहत-"नष्ट"-१-धर्मादि-"पद-वाक्य"-१-विमर्शा-"अर्थदर्शनम्" ।-पश्यन्ती "अर्थदर्शनल-
क्षणम्" ।-उच्यतीहवा "आमदर्शनलक्षणम्"-प्रमेयः १० पृ० १२ प्र० पं० ८ तथा टि० २७, ३८, ३९, ४०, ४१ ।
२ "पश्यन्तीवाचा युक्ता"- वृ० टि० । ३-कल्पकै-वृ० । ४ यदि चावि-वृ० विना । ५-चपे संवेदन-ना०
वा० भा० मां० ।-चपे तत्प्रम-वृ० । ६ न तद्रूप-वृ० वा० वा० हा० वि० विना । ७-नव्यप-भा० हा० वि० ।
८ "एवं चान्दन्प्रदादिपूर्वप्रतिषेधः प्रुतः । संप्रति नैयायिघन प्रलाह"-वृ० टि० । ९-पि न या-वा० वा० विना ।
१० "व्यवहार"-वृ० टि० । ११ प्र० पृ० पं० १३ । १२ "सादि"-वृ० टि० । १३ "उत्तरकालेऽपि"-वृ० टि० ।

योग्यदेशस्थप्रतिपत्तृणां दण्ड-पुरुषरूपयोरिव तुल्याकारतयाऽवभासो भवेत् न चैवम् । तेन दण्ड-
 पुरुषस्वरूपमेव स्वतन्त्रमध्यक्षवसेयम् विशेषणविशेष्यभावस्तु कल्पनाविरचित एव । येन हि
 दण्डोपकृतपुरुषजनितार्थक्रिया प्रागुपलब्धा तदर्थी च स तत्र विशेषणत्वेन दण्डं विशेष्यत्वेन च
 पुरुषं प्रतिपद्यते प्रधानत्वात् येन च पुरुषोपकृतदण्डेन फलमभ्युपेतं स तत्र दण्डं प्राधान्याद्
 विशेष्यमध्यवस्यति अपरिगतफलोपकारस्य प्रथमदर्शने स्वरूपमात्रनिर्भासात् ततोऽन्वय-व्यतिरे-
 काभ्यामवगतसामर्थ्यं द्वयमासाद्य विशिष्टत्वप्रतिपत्तिः प्रागवगते च सामर्थ्यं नेन्द्रियस्य व्यापारः
 तस्यासन्निहितत्वात् । न च व्यापाराविषये तत् प्रतिपत्तिजननसमर्थम् । न च पुरःसन्निहितेऽर्थे
 प्रवर्तमानमिन्द्रियं तत्रापि प्रतिपत्तिमुपजनयितुं समर्थम् वर्तमानकालालीढनीलादिदर्शनप्रवृत्तस्य
 चिरातीतभावपरम्परादर्शनप्रवृत्तिप्रसक्तेः सकलातीतभावविषयस्मृतेरप्यक्षता भवेत् तथा स्वगोचर-
 १० चारिणी स्मृतिरपि स्फुटमर्थं वर्तमानसमयमुद्गासयिष्यतीति सर्वाक्षमतिः स्मृतिर्भवेत् । न च वर्त-
 मानमर्थमध्यक्षमेवोद्गासयतीति किं तत्र स्मृत्या ? यत्र हि दर्शनानवतारस्तत्र स्मृतिपरिकल्पना
 फलयती स्पष्टदर्शनायतारे तु वर्तमानसमयभाविनि रूपादौ स्मृतिप्रवृत्तिरसंभविनी विफला चेति न
 तत्परिकल्पना; नन्वेवमतीते विशेषणादौ स्मृतिरेव प्रवर्तिष्यत इति किं तत्र विशदसंविदवतारेण ?
 त्ना हि सन्निहितमेवार्थमवतरति न च तदा विशेषणादयः सन्निहितास्तानवलम्ब्यमाना निरालम्बनैव
 १५ भवेत् ततो विशुद्धरूपमात्रप्रतिभासादध्यक्षसंविन्निरस्तविशेषणमर्थमवगमयति विशेषणयोजना तु
 स्मरणानुपजायमाना अपास्ताक्षार्थसन्निधिर्गोचरी । न च स्पष्टप्रतिभासाद् वर्तमानार्थप्राहिणीति
 प्रकृत्यम् तामन्तरेणापि स्फुटमर्थप्रतिभासात् । न च स्मृतिमन्तरेणापि यदि विशदतनुरर्थात्मा
 प्रतिभातीति न तस्य ग्राहिका स्मृतिस्तद्व्यव्यापारसद्भावे सुगमन्तरेणापि विषयावगतिरस्तीति
 सुगममपि विषयग्राहि न स्यात् यतो निरस्तवहिर्यसन्निधयो भावनाविर्भूततन्त्रः सुग्राह्यो नार्था-
 २० वेदकाः स्वग्रहणपर्यवसितस्वरूपत्वात् तेषाम् अक्षान्यव्यतिरेकानुविधायिन्यो विशदसंविद एव
 चहिर्यवभासिकाः पृथग्वसीयन्ते सुग्रादिभ्यस्ता एव तदवभासिकास्तद्द्रव्यं विकल्पोऽपि नार्थ-
 साक्षारकणस्वभाव इति ।

ननु यदि न पुरःस्थितार्थग्राही विकल्पः कथं ततस्तत्र प्रवृत्तिर्भवेत् ? यदेव विशेषणादिकं प्राज्ञं
 तेनानुभूतं तत्रैव ततः प्रवृत्तिर्भवेत् नहि स्वात्मानमनारूढेऽर्थे प्रवृत्तिविधायि विज्ञानमुपलब्धम्
 २५ अन्यथा शुक्लमर्थमवतरन्ती संविन्नीलार्थं प्रवर्तिष्य भवेत् । न च निर्विकल्पकमेव संवेदनं वर्तमानेऽर्थे
 प्रवृत्तिविधायि, विकल्पमन्तरेणापि सर्वत्र प्रवृत्तिप्रसक्तेः । न च सुग्रासाधनतन्त्रनिश्चयमन्तरेण पुरः-
 प्रकाशनमात्रेण कश्चित् प्रवर्तत इति विकल्प एव पुरोच्यस्थितार्थग्राही प्रवर्तकत्वात् अक्षानु-
 सारितया च स एवाध्यक्षमिति युक्तं पूर्वदृष्ट-नामादिविशेषणग्राही निश्चय इति, एतदप्यसङ्गतम् ।
 धूमप्राप्त्यध्यक्षव्यतिरिक्ताऽस्पष्टावभासाद्यनुमानाकारस्यैव विशददर्शनभूतोऽर्थकाराद् व्यतिरिक्त-
 ३० विकल्पमत्युल्लिख्यमानाऽस्पष्टाकारस्य तदाऽननुभवात् । ततो बहिर्यग्राहिण्यो विकल्पमतयोऽभ्युप-
 गन्तव्या न पुनस्तदा विकल्पमतिः पूर्वदृष्टविशेषणमात्राध्यवसायिनी अपरा पुरोचस्तिविशदार्थाव-
 भासाध्यक्षसंविदपरैव भेदप्रतिभासाभावादिति, असदेतत् ; यतो यदि नाम पुरोचस्तिनमर्थं विकल्प-
 मतिरद्वयोतयितुं प्रभवति तथापि न तत्र प्रवृत्तिः प्रवृत्तिविरचनाचतुरार्थक्रियासमर्थरूपानवभासनात्
 तदवभासने धर्म्यक्रियार्थिनां प्रवृत्तिर्युक्ता । न चार्थक्रियासमर्थं वर्तमानसमयसम्बन्धिन्यर्थं ताः
 ३५ प्रदर्शयितुं समर्थाः तदानीं तस्या असन्निधानात् असन्निधौ च न तत्र सामर्थ्यावगतिः पदार्थस्वरूप-
 मात्रावसायात् । न च तत्स्वरूपमात्रावसायादेव सामर्थ्यावगतिः अतिप्रसङ्गात् । ततः पुरोचस्तिनि
 प्रवर्तमानोऽपि न विकल्पः प्रवर्तकः । न च यतः पूर्वमर्थक्रिया प्रभवन्ती दृष्टा संप्रत्यपि तदर्थक्रिया-
 र्थितया तदध्यवसायात् प्रवृत्तिर्भविष्यति, यतो येन प्रागर्थक्रिया निर्वर्तिता तदेवेदं पुरः प्रतिभातीति
 तन्निर्भासाभावे कुतः सिध्यति ? न च कल्पनैव तदध्यवसायिनी तन्निर्भासः यतो न कल्पनार्थुल्ल-
 ४० ध्वयसितं तत्त्वं परमार्थसद्व्यवहारमवतरति त्रयक्षप्रतिभासस्यैव तद्व्यवहारावतारात् तदभावे तद-

भावात् । न चाप्यक्षयुद्धेस्तत्त्वावसायः प्रथमाक्षसन्निपातवेलायामेव नीलादिरूपतावत् तन्निर्भासोदय-
प्रसक्तेः । अतो न कल्पनाध्यक्षविषयस्त्वम् आद्यदर्शनानधिगतत्वात् ।

अथ सहकारिवैकल्याद् यद्यप्याद्यदर्शनावभासि न तत्त्वं तथापि न तन्नास्ति न हि तीक्ष्णांशुकर-
निरूपोपहतदृशां गर्भगृहाद्यनुप्रवेशानन्तरमप्रतिभासमाना अपि घटादयो भावाः स्वस्वीभूतनेत्राणां
न प्रतिभान्ति, न च प्रागप्रतिभासनाद्य सन्ति यथा च सहकारिवशात् पूर्वमप्रतिभाता अपि पश्चात् ५
प्रतिभान्ति तथात्राप्याद्यदर्शनं शुद्धार्थोवभासि यद्यपि तत्त्वं नानुभवति स्मरणसहाय्याक्षप्रभवा तु
प्रत्यभिज्ञा तदनु भविष्यतीति न तत्त्वस्यासत्त्वम् नाप्यक्षान्वयव्यतिरेकानुविधायिनी प्रत्यभिज्ञा न
प्रत्यक्षमिति, अत्रोच्यते; यद्यक्षप्रभवा संविदाद्या न तत्त्वमवभासयति पश्चादपि तद्विषयत्वात्वाद्य-
भासयेत् यथा ह्यक्षमविषयत्वाच्चैकत्वे प्रतिपत्तिं विदधाति तथा स्मरणसहकृतमपि न तत्र तां
विधास्यति भविष्यत्वाविशेषात् न हि परिमलस्मरणसहायमपि लोचनं गन्धे प्रतिपत्तिरुपलब्ध- १०
मिति न तत्त्वग्रहणमध्यक्षात् । किञ्च, किं कुर्वाणा स्मृतिरिन्द्रियस्य सहकारित्वं प्रतिपद्यते?
पूर्वापरस्य द्वौकनमिति चेत्, ननु विनष्टेऽप्यर्थे स्मृतिरुदयन्ती दृष्टेति कथं तत्सन्निर्भापिते
पौर्वापर्ये प्रवर्तमानाध्यक्षधीः सत्यार्था भवेत्? अथ यदुपरतं वस्तु तद्ग्राहिणी बुद्धिर्न
सत्यार्थग्राहिणीति युक्तम् अनुपरतं त्वर्थमवगच्छन्ती कथं सा न सत्यार्था? अयुक्तमेतत्;
यतः सूर्यमाणस्यार्थस्यानुपरतिः कुतोऽवगता? न स्मरणात् व्युपरतेऽपि स्मृतिप्रवृत्तेरित्युक्त- १५
त्वात् । न च स्मरणोपनीतपौर्वापर्यस्य दर्शने प्रतिभासनात् तदप्रच्युतिः इतरेतराश्रयदोषप्रसक्तेः ।
तथाहि-सूर्यमाणस्यार्थस्यानस्तमयसिद्धिरित्येदमुपनीते तत्र दर्शनप्रवृत्तिः सिद्ध्यति तत्त्वज्ञौ च स्मरणो-
पनीतस्यानस्तमयसिद्धिरिति कथं नेतरेतराश्रयत्वम्? अथ स्मृतिः संप्रति प्रतिभासविषयादर्थ्याद्
भिन्नं विषयमध्यवस्यन्ती निरालम्बना स्यात् प्रतिभासविषयं तमेवार्थमुल्लिखन्ती तु कथमसदर्थ-
विषया? न; दर्शनगृहीतमेवार्थमुल्लिखतीत्यत्र प्रमाणाभावाच्च स्मरणोपनीतैकत्वावभासिन्यध्यक्षमितिः २०
सत्यार्थग्राहिणी सिद्धा । न च पूर्वदर्शनमेव पूर्वरूपसङ्गतमर्थमनुभवदेकत्वे प्रमाणम् यतो यदि पूर्व-
रूपतामर्थस्याऽऽद्यदर्शनमेवावभासयति तथासति पूर्वपरैकत्वं तदेवावगमयिष्यतीति तत्र स्मृतिः
प्रवर्तमाना व्यर्था । न च तदपि पूर्वरूपतां तस्यावभासयितुं क्षमम् तस्य सन्निहितमाश्रयविषयत्वात्
पूर्वरूपता हि पूर्वदेश-काल-दशासम्बन्धिता पूर्वदेशादीनां च तद्दर्शने अप्रतिभासनात् न तत्सं-
स्पर्शरूपप्रतिभासस्तत्र संभवी न हि तदप्रतिभासे तत्सम्बन्धिपदार्थरूपप्रतिभासः अन्यथा नीलताऽ- २५
प्रतिभासेऽपि पीते नीलसम्बन्धिताऽवगतिर्भवेत् । तत्रैकत्वग्राहिण्यध्यक्षमितिः । यच्च 'दृष्टता प्रत्यक्ष-
प्राज्ञा' इति परैरुच्यते तत्र दृष्टता यदि तद्गृहि प्रतिभातता तदा घटमानतैव । अथ पूर्वदृशि
प्रतिभातता तदा पूर्वदृशोऽप्रतिभासने कथं तत्प्रतिभाततावभासः संप्रति संवेदने? तत्र हि
स्वदृष्टतया सन्निहितं रूपमाभातीति सैव तत्र युक्ता पूर्वदर्शनं तु प्रत्यस्तमितमिति तद्गृष्टतापि
व्युपरतैवेति कथं सा वर्तमानदृशि प्रतिभासेत? तदभ्युपगमे वा तद्गृशो निरालम्बनत्वप्रसक्तिः । ३०
न च पूर्वदृश्यमानता तत्र व्युपरता दृष्टता तु तदैवोत्पद्येति कथमसती येन तां प्रतीयती प्रत्यक्ष-
मतिर्निरालम्बना भवेत्? यतो यदि दृष्टता तत्र सन्निहिता भवेत् तदा प्रथममागतो नीलादि-
रूपतामिव तामप्यधिगच्छेत् न चाधिगच्छतीति ज्ञानस्मभावोऽसाधारणतयाऽस्ती नार्थस्वरूपमिति
कुतोऽध्यवसायसेया? तथाहि-पूर्वदर्शनमनुस्मरणेव पूर्वदृष्टतां व्यवहारी तत्राध्यारोपयति निस्मरणे
तदनध्यवसायात् यच्च स्मृतिरध्यवस्यति स्वरूपं न तद्दर्शनपथोपयुक्तम् आकारमेदात् । न च ३५
तद्दर्शन-स्मरणे एकं विषयं विभृतः 'पूर्वदृष्टं पश्यामि' इत्यध्यवसायात् । यतः किं सूर्यमाणं दृश्य-
मानतया रूपं प्रतीयते, आहोस्निद्ध दृश्यमानं सूर्यमाणतयेति विकल्पद्वयम् । तत्र यद्यद्यः पक्षस्तथा-
सति सूर्यमाणं परिस्फुटतया रूपमाभातीति कथं तस्य परोक्षता? अथ द्वितीयस्तत्रापि दृश्यमानं
सूर्यमाणेन रूपेणावभातीति सर्वं परोक्षं भवेदिति न काचिदध्यक्षमितिः सत्यार्था स्यात् । अतोऽक्षधी-
र्धर्तमानमेव रूपं प्रत्येति स्मृतिरपि तदसंस्पर्शं परोक्षं रूपमिति न तयोरेक्यम् प्रतिभासमेदस्य सर्वत्र ४०
मेदकत्वात् तस्य च विशदाविशदरूपतयावभासमानयोर्दृश्य-सूर्यमाणयोः सद्भावात् कथं न मेदः?

किञ्च, यदि शुद्धमेव दर्शनं स्मृतिनिरपेक्षं पूर्वरूपताग्राहिः नन्वेवं भाविरूपताग्राहिः प्रथमदर्शनं किं नोपेयते न हि भाविभूतयोरसन्निहितत्वे विशेषः येनैकग्राध्यक्षवृत्तिरपरत्र नेति भवेत्? न च 'पूर्वदृष्टं पश्यामि' इति व्यवसायात् पूर्वरूपे एव दर्शनव्यापारः 'पूर्वमेवेदं मया दृष्टम्' इत्यध्यवसायाद् भाविरूपेऽपि दर्शनव्यापारप्रसक्तेः । अतोऽपारुतम्—“इदानींतनमस्तित्वं नहि पूर्वविधा गतम्” इति । न च ५ पूर्वदृशा तदा भाविकालताया असन्निधानादग्रहणम् संप्रति दर्शनकाले पूर्वरूपताया अप्यसन्निधेस्ततोऽग्रहणप्रसक्तेः । यदि पुनर्भाविरूपतामप्यध्यक्षमनुभवति 'पूर्वमेवेदं मया दृष्टम्' इति व्यवहृति-दर्शनात् तर्हि प्रथमसंवेदनमेव भ्रष्टावधिरूपपरम्परामधिगच्छतीति तदेव श्रुतो भवेत् । न च स्मृति-सद्भावे श्रुतो भवत्युत्पत्तिसमये तु नास्त्विति कुतोऽयं दोषः यतो यदि तदासौ नास्ति कथमसती सा दर्शने प्रतिभाति? तदप्रतिभासने तु कथं भाविरूपपरिगतो भावोऽवभातो भवेत्? यदेव तत्र १० वर्तमानं रूपमाभाति तदेवाध्यक्षमस्तु न भावि यदि तु तदपि तदाध्यक्षं तदाद्याध्यक्ष एव श्रुत्युपाधेः सकलविषयस्य प्रतिभातस्यास्तमयात् तद्विपर्यां तदुत्तरकालभाविनी सर्वा मतिनिर्विषया भवेत् । किञ्च, भावि-भूतयोरध्यक्षविषयत्वे भिन्नमपि तदध्यक्षविषयं भवेदिति सर्वत्रिकालदर्शा भवेदिति "भविष्यैश्वर्योऽर्थो न ज्ञानकालेऽस्तीति न प्रतिभाति" [ ] इति निराकृतं द्रष्टव्यम् भावि-भूतकालतायद् भविष्यतो धर्मादेर्दर्शनकालेऽस्ततोऽपि प्रतिभासनात् । न चाभिन्नयोर्भावि- १५ भूतरूपयोः प्रतिभासेऽपि भाविधर्मादेर्भिन्नत्वाच्च प्रतिभासः भेदेनाध्यक्षप्रतिभासनाविरोधात् दृश्यन्त एव हि भिन्नरूपा घट-पटादयोऽध्यक्षप्रतिभासमादधानास्तत्र भाविभूतरूपताध्यक्षायसेयेति स्मृति-विषयः पूर्वरूपता दर्शनावभासिनोऽर्थस्य भाविरूपता चानुमानावसेया । तेन

“न च स्मरणतः पश्चादिन्द्रियस्य प्रवर्तनम्” ॥

“वार्यते केनचिन्नापि तदिदानीं प्रदुष्यति” ।

२०

[श्लो० वा० प्रत्यक्ष० श्लो० २३५-२३६]

इति निरस्तम् यतो यदि स्मरणादूर्ध्वं वर्तमानरूपे इन्द्रियस्य प्रवर्तनमभिप्रेतं तथास्ति वर्तमानमात्र-परिच्छेदाच्च स्मरणोपदौकितैकत्वग्रहः । अथ पूर्वरूपे तत्रापि यथा प्राक् स्मृतेर्दर्शनं पूर्वरूपतायाम-विषयत्वाच्च प्रवर्तते तथा तदुत्तरकालमपि अविषयत्वाविशेषात् । “तदा प्रवर्तने चक्षुषो न दोषः” [ ] इत्यत्रापि यद्यसन्निहिते स्मरणोपदौकिते नयनं प्रवर्तते तर्ह्यविद्यमानविषयत्वात्

२५ तदालम्बनं ज्ञानं निर्विषयं भवेदिति कथं न दोषः? तिमिरोपहतदृशोऽप्यसत्यदर्शनमेव दोषः तत्रा-त्रापि समाप्तमिति कथं न दोषः? अथ वर्तमाने स्मृत्युत्तरकालं तत् प्रवर्तमानमदुष्टं तर्हि नैकत्व-प्रतीतिः । न च यदेव वर्तमानं तदेव पूर्वंमिति भेदाभावात् तत्त्वग्रहः अमेदस्यासिद्धेः-न हि दृश्यमान-सूर्यमाणयोरमेदसिद्धिः दृश्यमाने स्मृतेः सूर्यमाणे च दृशोऽनवतारात् । न च स्मरणोपनीते पूर्वरूपे दोषाभावेऽपीन्द्रियप्रवर्तनं युक्तम् धूमदर्शनोत्तरकालं स्मृत्युपस्थापिते पावकेऽपि दोषा-

३० भावादिन्द्रियप्रवृत्तिप्रसक्तेः शक्यं ह्यत्रापि वक्तुम्—

न चापि लिङ्गतः पश्चादिन्द्रियस्य प्रवर्तनम् ।

वार्यते केनचिन्नापि तदिदानीं प्रदुष्यति ॥

अथ प्रत्यक्षप्रतिभाताद्धमात् स्पष्टावभासाद् व्यतिरिक्ता स्मृतिप्रभवानुमितिर्भिन्नाकाराभिमुखिप्यतीति न तत्र दृगवतारस्तर्हि विशददृगवसेयाद् रूपादस्पष्टतया पूर्वरूपमुल्लिखन्ती स्मृत्युपजनिता प्रति- ३५ पत्तिर्न दृगुपदर्शितं रूपमवतरीत्यभ्युपेयम् ततः स्मृतेः पूर्वमुत्तरकालं वा पौर्वापर्यविवेकं वर्तमान-कालमर्थं दृगवतरीति नैकत्वग्राहिणी । ततो विकल्पाविकलाध्यक्षमतिः सिद्धा एकत्वप्रतिपत्तिस्तु स्मृतिरुतोदया पृथगेव पूर्वापरविवेकरूपावभासिस्पष्टदृशः ।

अथ पौर्वापर्यं दृशोऽप्रवृत्तेन तद्गृहात् सविकल्पाध्यक्षमतिः जातिगुणक्रियादीनां तु दर्शन-विषयत्वात् तद्विशिष्टार्थप्रतिपत्तिः सविकल्पिका भविष्यति, न; जात्यादेः स्वरूपानवभासनात् न हि

१ “स्मृतिः”—वृ० टि० । २ “श्रुतिः”—वृ० टि० । ३ “यतो श्रुतेर्भावस्ततः” कथं भाविपरिगतो भावो भवेत्?—वृ० टि० । ४—यात्तदु—यु० । ५—प्यंशैकार्यो वृ० वा० वा० भा० मा० विना । ६ वृ० ३१९ पं० ६-७ । प्रमेयक० वृ० ९७ द्वि० पं० ९ । ७ “परोक्षिते”—वृ० टि० । ८ “एकत्वः”—वृ० टि० ।

व्यक्तिद्वैतव्यतिरिक्तचपुर्वाहाकारतां बहिर्विभ्राणा विशददर्शने जातिप्रभातीति न तद्योजनादध्यक्ष-
मतिः सविकल्पिका । न चात्र-बहुलादिषु 'तरुस्तदः' इत्युल्लिखन्ती बुद्धिराभातीति नाऽसती जातिः
विकल्पोल्लिख्यमानतयापि बहिर्ग्राह्याकारतया जातेरनुद्भासनात् प्रतीतिरेव तत्रापि तुल्याकारतां
घचनं वा विभक्तिं । न च शब्दः प्रतीतिर्वा जातिमन्तरेण तुल्याकारतां नानुभवति 'जातिर्जातिः' इत्य-
परजातिव्यतिरेकेणापि गोत्वादिसामान्येषु तयोस्तुल्याकारतादर्शनात् । न च तेष्वप्यपरा जातिः
अनवस्थाप्रसक्तेः । अथ तुल्याकारा प्रतिपत्तिर्यदि निर्निमित्ता तदा सर्वदा भवेत् न वा कचित् व्यक्ति-
निमित्तत्वे आम्रादिष्विव घटादिष्वपि 'तरुस्तदः' इति प्रतिपत्तिर्भवेत् व्यक्तिरूपताया अत्रापि
समानत्वात्, असदेतत्; व्यक्तिनिमित्तत्वेऽपि प्रतिनियतव्यक्तिनिमित्तत्वान्नातिप्रसङ्गः यथा हि
ताः प्रतिनियता एव कुतश्चिन्निमित्तात् प्रतिनियतजातिव्यञ्जकत्वं प्रतिपद्यन्ते तथा प्रतिनियतां
तुल्याकारां प्रतिपत्तिं तत एव जनयिष्यन्तीति किमपरजातिकल्पनया? यथा वा गुह्यत्वादयो भिन्ना १०
एकजातिमन्तरेणापि ज्वरादिशमनमेकं कार्यं निर्वर्तयन्ति तथा आम्रादयस्तद्व्ययमन्तरेणापि तत एव
'तरुस्तदः' इति प्रतिपत्तिं जनयिष्यन्ति नान्य इति व्यर्था तेषु तरुत्वजातिकल्पना । तत्र जातिर्दर्शने
कल्पनाज्ञाने वा बहिराकारमाविभ्रती स्वेन चपुषा प्रतिभाति कल्पनानुद्भावप्यविशदाकारव्यक्तिरूप-
मन्तःशब्दोल्लेखं वापहाय घर्षसंस्थानव्यतिरिक्तजातिसवरूपानवभासनात् । तत्राप्रतीयमाना जातिः
सती । नापि कस्यचिद् विशेषणमिति न तद्योजनाविधायिनी अध्यक्षमतिरिति न सविकल्पिका । एवं १५
गुण-क्रियादीनामप्यप्रतिभासनादसत्यमिति न तद्विशिष्टार्थप्राह्वयक्षं सविकल्पकतामनुभवति । अथ
निर्विकल्पकत्वेऽध्यक्षेण शुद्धवस्तुग्रहणात् कथं ततो व्यवहृतिः सौ हि हेयोपादेययोर्दुःख-सुख-
साधनत्वनिश्चये हानोपादानार्था दृष्टा न च निर्विकल्पकमध्यक्षं तन्निश्चयरूपम्, असदेतत्; यतो
यद्यपि सविकल्पकमध्यक्षं तथापि कथं तदर्थिनां तत्र ततः प्रवृत्तिः न हि निश्चयमात्रात् फलार्थिनः
प्रवर्तन्ते अपि तु तजननयोग्यतावसायात् सा चासन्निहितफलानिश्चये न निश्चेतुं शक्या । न च २०
परोक्षं सुखसाधनत्वं निश्चिन्यती मतिरध्यक्षतामनुभवति अनुमितेरप्यध्यक्षताप्रसक्तेः परोक्षनिश्चय-
रूपताया अविशेषात् । न च निश्चयात्मकेनाध्यक्षेण वस्तु निश्चीयते तत्प्रतिबद्धा च प्रागर्थक्रियोप-
लब्धा ततः पुरस्तार्थावसायात् तत्र स्मृतिः प्रादुर्भवन्ती तत्राभिलाषजननात् प्रवृत्तिमुपजनयति
निर्विकल्पकत्वेऽप्यस्य समानत्वात् । तथाहि—प्रत्यक्षप्रतिभाते वस्तुनि पूर्वमर्थक्रियायगतेति तत्स्मरणोप-
(पाद)भिलाषेण प्रवृत्तिर्मविष्यतीति कः स्व-परपक्षयोर्विशेषः? अथ वस्तुस्वरूपप्रतिभासं दर्शन- २५
मर्थक्रियासम्बन्धानुभवाच्च प्रवृत्तिमुपरवर्धितुं शमम् तत्सम्बन्धानुभवे वा सविकल्पकं तद् भवेत् ।
न चाप्रवर्तकस्य प्रामाण्यम्—“प्रामाण्यं व्यवहारेण” [ ] इत्यत्र
“व्यावहारिकस्य चैतत् प्रमाणस्य लक्षणमुक्तम्” [ ] इत्यभिधानात्, असदेतत्;
यतो न दर्शनं केवलं प्रमाणं क्षणिकत्वादावपि तस्य भावात् किन्तु अभ्यासपाट्यादिसव्यपेक्षं यत्रांशे
विधिप्रतिषेधविकल्पद्वयं जनयत् पुरुषं प्रवर्तयति तत्रास्य प्रामाण्यमिति निश्चयापेक्षस्य प्रत्यक्षस्य ३०
व्यवहारसाधकत्वाच्च प्रामाण्यक्षतिः; नन्वेवमपि यदि निश्चये सति प्रवृत्तिस्तदभावे च नेत्यभ्युप-

१-द्वयद्वयति-आ० हा० वि० १-द्वयाद्वयति-वि० सं० । २ “शब्द-प्रतीतिः”—वृ० टि० । ३ शास्त्रवा०
साद्वादक० पृ० १५६ दि० पं० ५ । ४-पत्तिं त ए-वृ० ।

५ “यथा घात्र्यमयाजीनां नानारोगनिवर्तने । प्रत्येकं सह वा क्षणिकानालेऽप्युपलभ्यते ॥
न तेषु विद्यते कश्चित् सामान्यं तत्र शक्तिम् । विरक्षिप्रादिभेदेन रोमशान्त्युपलम्भतः ॥
सामान्येऽतिशयः कश्चिन्न हि श्रोत्रादिभेदतः । एकरूपतया निरलं घात्र्यादिषु स विद्यते ॥
एवमत्यन्तभेदेऽपि केचिन्नियतशक्तिः । तुल्यप्रत्यक्षमार्शदेहेतुत्वं यान्ति नापरे” ॥

—तत्त्वसं० का० ७२३-७२६ पृ० २३९ ।

६-त एव वृ० भा० भा० । ७ “व्यवहृतिः”—वृ० टि० । ८-ननि-आ० । ९ “अर्थक्रिया”—वृ० टि० ।
१०-णाभि-वृ० भा० भा० आ० हा० वि० । ११-एवं व्यवहारेण तत्र भा० भा० आ० हा० वि० ।
१२ पृ० १५ पं० २४ । १३ “दर्शनमात्रस्य”—वृ० टि० ।
१४ सं० त०

स्वसंवेदनमात्रमेवैकमध्यक्षं भवेत् तथा च—“रूपादिसलक्षणविषयमिन्द्रियज्ञानम् धार्यसंत्यचतुष्टय-
गोचरं योगिज्ञानम्” [ ] इत्यादि चतुर्विधाध्यक्षोपवर्णनमसङ्गतमनुपप्येत । अथ
निर्विकल्पकमध्यक्षं नार्थस्वार्थक्रियायोग्यतामधिगच्छति तदभावे न प्रवृत्तिरित्यप्रवर्तकत्वाच्च वाद्ये
प्रमाणं तर्ह्यनुमानमपि नार्थक्रियासङ्गतिमवभासयति तस्यावस्तुविषयत्वात् तथा च तदपि कथं
प्रवर्तकम् ? अथ तदध्यवसायितया तस्योत्पत्त्यर्थं ग्राह्यत्वाभावेऽपि प्रवर्तकता, असदेतत् । तदध्यव-
सायित्वस्याप्यनुपपत्तेः । तथाहि—तदध्यवसायित्वं तस्य किं ग्राहकाकारः, उत ग्राह्याकारः, इति
चकच्यम् यदि ग्राहकाकारस्तदा तस्य ग्राहकं स्वरूपं न ग्राह्यमर्थं सन्निधापयतीति न तदध्यवसायोऽ-
नुमानसाध्यः । अथ ग्राह्याकारः सोऽपि नार्थस्वरूपसंस्पर्शाति कथं तदवगमे ग्राह्यार्थोऽध्यवसिति-
रनुमानफलम् ? तदेयमनुमितेः स्वसंवेदनमात्रपर्यवसितत्वाच्चार्थप्रदर्शनद्वारेण प्रवर्तकता युक्ता ।
नन्यनुमाने सति प्रवृत्तिर्दृष्टा तदभावे सा न दृष्टेति तत्कार्योक्तौ निश्चीयते तर्ह्यभ्यासदशायां विकल्प-
विकले दर्शने सति प्रवृत्तिर्दृष्टा प्रतिपदोच्चारं तत्र विकल्पनासंवेदनेऽपि पुरःपरिस्फुटप्रतिभासमात्रा-
देव प्रवृत्त्युपपत्तेस्तत्कार्योऽसौ किं न व्यवस्थाप्यते ? अथानुमानादनभ्यासदशायां प्रवृत्तिरुपलब्धेति
तदन्तरेण सा कथं भवेत् ? न; मन्दाभ्यासेऽनुमानादेव प्रवृत्तिः अभ्यासदशायां तु पर्यालोचनलक्ष-
णानुमानव्यतिरेकेणापि यस्तुदर्शनमात्रादेव समस्तु तथादर्शनात् अन्यथाऽनभ्यासदशायामनुमानात्
प्रवृत्तिदर्शनात् सर्वेदानुमानस्यैव व्यवहृतिजनकत्वे प्रत्यक्षेण लिङ्गग्रहणाभावतस्तन्निश्चयव्यवहारपरमनु-
मानमभ्युपगन्तव्यम् तत्राप्यनुमानान्तरालिङ्गनिश्चय इति तन्निश्चयव्यवहारपरमनुमानमित्यन्यथाप्रसङ्गतो
न कदाचिद् व्यवहृतिर्भवेत् । ततोऽविकल्पकं दर्शनमभ्यासदशायां व्यवहारव्यवहारपरमनुमानमित्यन्यथा
पूर्वोक्तप्रकारेणानुमानानवतारात् । न च पूर्वोक्तपर्येऽप्रवृत्तिमत् सन्निहितमात्रावभासव्यक्षं कथं तादृग्-
लिङ्गग्रहणक्षमं यतोऽनभ्यासावस्थायामनुमानात् प्राप्त व्यवहारः पञ्चास्रव्यक्षादभ्यासदशायांमिति
प्रेर्यम् ? यतः संवृत्त्या लिङ्गप्रतिबन्धग्राहि प्रत्यक्षमभिमतम् लोकस्य होयमभिमानः ‘तदेव साध्य-
प्रतियक्षं लिङ्गमहं पदयामि’ इति तदभिमानाच्च लिङ्गप्रतियन्यग्राह्यव्यक्षं व्यवहारव्यवहारपरमनुमाने
पर्यालोचनया तु न प्रत्यक्षानुमानमेव नापि व्यवहारः संवेदनमात्रत्वात् सर्वप्रपञ्चस्य । स्वसंवेदनं
च सकलविकल्पविकलमिति कथं स्वार्थनिर्णयस्वभावं ज्ञानं प्रमाणं सिद्धिमासादयेत् ?

[निर्विकल्पकमेवाध्यक्षमिति मतं प्रतिविधाय सविकल्पसाध्यक्षत्वमुपपाद्य च सिद्धान्तिना
स्वार्थनिर्णयस्वभावज्ञानस्य प्रमाणसामान्यलक्षणत्वव्यवस्थापनम्]

२५

अत्र प्रतिविधीयते—‘स्वार्थनिर्णयस्वभावं प्रत्यक्षं न भवति’ इत्येतत् किं तद्ग्राहकप्रमाणाभावाच्च
‘मिधीयते, आहोस्ति’ तद्ग्राहकप्रमाणसद्भावात् ? तत्र न तावदाद्यः पक्षोऽभ्युपगमाहः स्थिरस्थूल-
साधारणस्य स्तम्भादेरर्थस्य दहिरन्तश्च सद्रव्यचेतनत्वाद्यनेरुधर्मान्तस्तस्य ज्ञानस्यैकदा निर्णयात्
सांश्वार्थनिर्णयात्मनोऽध्यक्षस्य स्वसंवेदनप्रत्यक्षसिद्धत्वात् तद्ग्राहकप्रमाणाभावोऽसिद्धः । { तथाहि—
अन्तर्बहिश्च सलक्षणं पदय(श्यं)लोकः स्थूलमेकं खगुणावयवात्मकं ज्ञानं घटादिकं च सकृत्प्रति-
पत्त्याध्यवस्यति, न चेयं प्रतिपत्तिरनध्यक्षा विशदस्वभावतयानुभूतेः । न च विकल्पोऽविकल्पयोर्म-
नसोर्युगपद्भूतेः क्रमभाविनोर्लघुघुत्तेर्या एकत्वमध्यवस्यति जनस्तत्रत्यविकल्पोऽध्यक्षगतं वैशद्यं

१ बौद्धसम्मतं केवलनिर्विरत्यरूपप्रामाण्यज्ञं वैवाकरणसम्मतं केवलसविकल्पकप्रामाण्याक्षं च निराकृत्य निर्विकल्पक-
सविकल्पकोमयप्रामाण्यं व्यवस्थापयितुं कुमारीलेन चर्चा कृताऽस्ति—श्लो० वा० प्रत्यक्षसू० श्लो० ८९-१४५ ।

सैव चर्चा तद्वीर्यानि कानिचित् पदान्युपयुक्त्य वाचसतिमिधेण सुक्ष्मेक्षिकया हृदयहारिण्या च शल्या विस्तरमुपनीता
दृश्यते—न्यायवा० ता० टी० पृ० १३३-१३४ ।

अत्रलाः शास्त्रार्थः प्रस्तुतप्रत्यक्षोक्त्या कचित् कचित् शब्दसाम्यमजहदेव संक्षेपेण अद्वयन्तरेण च प्रमेयसमलमार्तं दे
वर्तते—पृ० ८ दि० पं० ६—पृ० ११ दि० पं० २ ।

मार्तपङ्गतय एव शास्त्रार्थः अक्षरशः समादाय पुनरनेकया पङ्क्तीकृत्य च वर्णितः साद्वादरत्नाकरे दृश्यते—पृ०
७५-८८ आ० । शास्त्रवा० साद्वादकं पृ० १५६ दि० पं० ९-१ ।

१-पद वृ-आ० हा० वि० । शास्त्रवा० साद्वादकं पृ० १५६ दि० पं० ११ । ३-भाविनोर्लघु-पृ० आ० वि० ।

- गमस्ताहिं प्रवृत्तिकरणादिश्च एव प्रमाणं भवेत् न च दर्शनश्रुतीं नीलं निश्चिन्वन्नुपजायमानो विरूपो गृहीतग्राहितया अप्रमाणम् यतोऽर्थक्रियासम्बन्धितामुल्लिखन्ती दर्शनावगतम्यार्थस्य कल्पना प्रवृत्तिमारचयति । न च विशददृशार्थक्रियासाधकता तस्यावगतेति कथं कल्पना न भिन्नविषया? सर्वत्र च कल्पनेव प्रवृत्तिं विरचयति दर्शनाभावेऽप्यनुमानात् प्रवृत्तिदर्शनाद् दर्शनसद्भावेऽपि
- ५ क्षणिकादौ व्यवसायाभावात् प्रवृत्तेरभावाद् व्यवहगमुपरचयन्ती मतिः प्रमाणमिति न निर्विकल्पिका सा प्रमाणं किन्तु विरूपिकैव । ननु न विकल्पस्याप्रामाण्यम् किन्त्वसौ प्रत्यक्षं न भवति अनुमानताभ्युपगमात् । अथ लिङ्गजत्वाभावादपरोक्षमर्थं निश्चिन्वन् कथमनुमानं विकल्पः? नैतत्; यतो नापरोक्षमेवार्थमसौ निश्चिनोति अर्थक्रियासम्बन्धित्वस्य परोक्षस्याप्यध्यवसितेस्तदभावे च प्रवृत्तेरयोगात् । सा च फलसङ्गतिः परोक्षाऽनुमानग्राह्या दृश्यमान इव प्रदेशे परोक्षदहनसङ्गतिः । न च तत्र धूम-
- १० लिङ्गसद्भावादानुगानावतारेऽपि फलसम्बन्धितायां लिङ्गाभावाच्चानुमानप्रवृत्तिः प्रतिभासमानरूपस्यैव लिङ्गत्वात् । तथाहि—उपलभ्यमाने जलरूपे शीतस्पर्शादयस्तत्तद्व्यचारिणो यदि निश्चेतुं शक्याः कालान्तरस्यायितया तदा तत्र प्रवृत्तिर्युक्ता रूपप्रतिभासमात्रस्य तु तदेवोदयात्र तदर्यां प्रवृत्तिः सङ्गता प्रवृत्तौ वा तदगिरतिप्रसक्तिः स्पर्शादीनां चैकसामग्र्यधीनतथोपलभ्यमानं रूपं हेतुः स्यैव चोपलभ्यमानं कालान्तरस्थितौ लिङ्गमिति कथं न निश्चयोऽनुमानम्? न च सम्बन्धस्मरणपक्ष-
- १५ धर्मत्वनिश्चयादुपजायमानमनुमानमनुभूयते अत्र तु प्रेरूप्यपर्यालोचनमन्तरेणापि नीलानुभवानन्तरं 'नीलमेतत्' इति निश्चयो ह्यित्युदेतीति नानुमानतास्य यतो न सर्वदानुमितित्वैरूप्यपर्यालोचनमपेक्ष्य प्रवर्तते अत्यन्ताभ्यासात् फदाचित् सम्बन्धस्मरणानपेक्षलिङ्गस्वरूपदर्शनमात्रादुदयदर्शनाद् धूमोपलम्भाद्भ्यासदशायामग्निरतिपत्तिवत् । अथात्राविनाभावपर्यालोचनं प्रागासीदनवगतसम्बन्धस्य धूमदर्शनादेवाप्रतीतेस्तर्हि मन्दाभ्यासे प्रकृतेऽपि पर्यालोचनमस्त्येव—एवंजातीये पूर्वमप्यर्थक्रियो-
- २० पलब्धा इदमप्येवंजातीयं प्रतिभासमानं रूपम्' इति । अभ्यासदशायां तु रूपदर्शनादेव पर्यालोचनमन्तरेणापि ह्यगिति फलयोग्यता प्रतीयते इति व्यवस्थितमेतत्—दृश्यमानं रूपं धर्मि तत्फलयोग्यता साभ्या तद्रूपसामान्यं लिङ्गमिति न प्रतिज्ञार्थकदेशत्वमपि हेतोः अतो निश्चयः स्वरूपावभासादुदयमासादयन् परोक्षमर्थक्रियायोग्यत्वं निश्चिन्वन्ननुमानमेव । व्यवहारोऽप्यत एव न प्रत्यक्षात् । आह च—

२५ "तदृष्टावेव दृष्टेषु संवित्सामर्थ्यभाविनः ।

स्मरणादभिलाषेण व्यवहारः प्रवर्तते" ॥ [ ]

इति स्मरणादनुमानरूपाद् व्यवहारः प्रवर्तत इत्ययमर्थः ।

नन्वन्वगतचेतसोऽभ्यस्ते परिमलादावविकल्पाक्षमतेः प्रवृत्तिदर्शनात् कथं न निर्विकल्पकं प्रवर्त्तकम्? किञ्च, यद्यनुमितिरेव बाह्ये सर्वदा प्रवृत्तिमारचयति तर्हि तत्र नाध्यक्षं प्रमाणमिति

१ "सविकारिणः"—पृ० टि० । २-भावे प्र-आ० हा० वि० विना । ३ "उत्तरम्"—पृ० टि० । ४ "जलरूपे"—पृ० टि० । ५ "अनुमानरूपात्रिययात्"—पृ० टि० । ६ "येन वार्तिककार एवमाह" इत्युल्लिख्य विमिश्रोतरांप्र-कमेतत् पदं न्यायविन्दुटीकाटिप्पणमुद्धृतमित्यं वतते—

"तदृष्टावेव दृष्टेषु संवित्सामर्थ्यभाविनः । सव्यापारलकरणात् स्मरणादित्यादि"—पृ० ३१ पं० ५-६ ।

"तदुपगम्" इति वृत्ता इदं पदं सिद्धिविनिश्चयटीकायामुपन्यस्तमस्ति—लि० पृ० ९० पं० १८ ।

सिद्धिविनिश्चयटीकाया "कारिणः विवृण्वचाह" इत्युपक्रम्य "तदृष्टावेव" इत्यादि प्रतीकं निर्दिश्य च व्याख्यातमेतत् पदमित्यं दृश्यते—"निर्विकल्पिका दृष्टिस्तदृष्टिस्तस्या सत्या पुनर्ये दृष्टास्तेषु व्यवहारः । प्रवृत्तावहनीक्रियमाणायां पुत इत्यनाह—सवितोत्यादि—संवित्तेवंलं सामर्थ्यं तस्माद् या सजातीयस्मृतिस्तस्या अभिलाषा आदिशब्देन द्वेयपरिग्रहस्तादिति"—लि० पृ० ११८ पं० १९-२२ । सिद्धिविनिश्चयटीकाव्याख्यानत एतत् पदमित्यं कल्पयितुमुचितं भाति—

तदृष्टावेव दृष्टेषु संवित्सामर्थ्यभाविनः । स्मरणादभिलाषादेर्व्यवहारः प्रवर्तते ॥

"यदुपगम्" इत्युल्लिख्योद्धृतं पदमिदं धर्मसमूहण्या वतते—पृ० २६ दि० पं० ७ । पृ० १६ पं० २६ ।

७ न त्वन्य-पृ० विना ।

स्वसंवेदनमात्रमेवेकमध्यक्षं भवेत् तथा च—“रूपादिबलश्रणविषयमिन्द्रियज्ञानम् धार्यसत्यचतुष्टय-
गोचरं योगिज्ञानम्” [ ] इत्यादि चतुर्विधाध्यक्षोपवर्णनमसङ्गतमनुपप्येत । अथ
निर्विकल्पकमध्यक्षं नार्थस्यार्थक्रियायोग्यतामधिगच्छति तदभावे न प्रवृत्तिरित्यप्रवर्तकत्वाच्च वाह्ये
प्रमाणं तर्ह्यनुमानमपि नार्थक्रियासङ्गतिमवसायति तस्यावस्तुपिपयत्वात् तथा च तदपि कथं
प्रवर्तकम् ? अथ तदध्यवसायितया तस्योत्पत्तेरर्थग्राहित्वभावेऽपि प्रवर्तकता, असदेतत् ; तदध्यव-
सायित्वस्याप्यनुपपत्तेः । तथाहि—तदध्यवसायित्वं तस्य किं ग्राहकाकार, उत ग्राह्याकारः इति
वक्तव्यम् यदि ग्राहकाकारस्तदा तस्य ग्राहकं स्वरूपं न बाह्यमर्थं सन्निधापयतीति न तदध्यवसायोऽ-
नुमानसाध्यः । अथ ग्राह्याकारः सोऽपि नार्थस्वरूपसंस्पर्शाति कथं तदवगमे बाह्यायाऽध्यवसिति-
रनुमानफलम् ? तदेवमनुमितिः स्वसंवेदनमात्रपर्यवसितत्वाच्चार्थप्रदर्शनद्वारेण प्रवर्तकता युक्ता ।
नन्यनुमाने सति प्रवृत्तिर्दृष्टा तदभावे सा न दृष्टेति तत्कार्यासौ निश्चीयते तर्ह्यभ्यासदशयां विरूप १०
विकले दर्शने सति प्रवृत्तिर्दृष्टा प्रतिपदोच्चारं तत्र विकल्पनास्वदेनेऽपि पुर.परिस्फुटप्रतिभासमाना-
देव प्रवृत्त्युपपत्तेस्तत्कार्याऽसौ किं न व्यवस्थाप्यते ? अथानुमानादनभ्यासदशयां प्रवृत्तिरुपलब्धेति
तदन्तरेण सा कथं भवेत् ? न, मन्दाभ्यासेऽनुमानादेव प्रवृत्तिः अभ्यासदशयां तु पर्यालोचनलक्ष-
णानुमानव्यतिरेकेणापि वस्तुदर्शनमात्रादेव समस्तु तथादर्शनात् अन्यथाऽनभ्यासदशायामनुमानात्
प्रवृत्तिदर्शनात् सर्वदानुमानस्येव व्यवहृतिजनकत्वे प्रत्यक्षेण लिङ्गग्रहणभावतस्तन्निश्चयकृदपरमनु- १५
मानमभ्युपगन्तव्यम् तत्राप्यनुमानान्तरालिङ्गनिश्चय इति तन्निश्चयकृदपरमनुमानमित्यनवस्थाप्रसङ्गतो
न कदाचिद् व्यवहृतिर्भवेत् । ततोऽविकल्पकं दर्शनमभ्यासदशयां व्यवहारकृदभ्युपगन्तव्यमन्यथा
पूर्वाक्तप्रकारेणानुमानानयतारात् । न च पूर्वोक्तपथेऽप्रवृत्तिमत् सन्निहितमात्रावभास्यध्यक्षं कथं तादृग्-
लिङ्गग्रहणक्षमं यतोऽनभ्यासावस्थायामनुमानात् प्राग् व्यवहारः पञ्चास्रव्यक्षादभ्यासदशायामिति
प्रैर्यम् ? यतः संवृत्त्या लिङ्गप्रतिव्यन्धग्राहि प्रत्यक्षमभिमतम् लोकाय होवमभिमान, ‘तदेव सात्य २०
प्रतिव्यन्धं लिङ्गमहं पश्यामि’ इति तदभिमानाच्च लिङ्गप्रतिव्यन्धग्राह्यध्यक्षं व्यवहारकृदभ्युपेयते परमार्थ-
पर्यालोचनया तु न प्रत्यक्षानुमानभेदः नापि व्यवहारः संवेदनमात्रत्वात् सर्वप्रपञ्चस्य । स्वसंवेदनं
न सकलविकल्पविकलमिति कथं स्वार्थनिर्णयस्वभावं ज्ञानं प्रमाणं सिद्धिमाप्तादयेत् ?

[निर्विकल्पकमेवाध्यक्षमिति मतं प्रतिविधाय सविकल्पस्याध्यक्षत्वमुपपाद्य च सिद्धान्तिना
स्वार्थनिर्णयस्वभावज्ञानस्य प्रमाणसामान्यलक्षणतन्व्यवस्थापनम्] २५

अत्र प्रतिविधीयते—‘स्वार्थनिर्णयस्वभावं प्रत्यक्षं न भवति’ इत्येतत् किं तद्ग्राहकप्रमाणामावा-
‘मिधीयते, आहोस्ति तद्वाध्यकप्रमाणसद्भावात् ? तत्र न तावदाद्यः पक्षोऽभ्युपगमार्हः स्थिरस्थूल
साधारणस्य स्तम्भादेरर्थस्य बहिरन्तश्च सद्रव्यचेतनत्वाद्यनेकधर्माक्रान्तस्य ज्ञानस्यैकदा निर्णयात्
सांश्वसार्थनिर्णयात्मनोऽध्यक्षस्य स्वसंवेदनप्रत्यक्षसिद्धत्वात् तद्ग्राहकप्रमाणभावोऽसिद्धः । { तथाहि—
अन्तर्बहिश्च स्वरक्षण पश्य(श्य)लोकः स्थूलमेकं खगुणावयवात्मक ज्ञानं घटादिकं च सद्रूपति- ३०
पत्याध्यवस्यति, न चेयं प्रतिपत्तिरनध्यक्षा विशदस्वभावतयानुभूतेः । न च विकल्पाऽविकल्पयोर्म-
नसोर्युगपद्भेदे क्रमभाविनोर्लघुवृत्तेर्वा एकत्वमध्यवस्यति जनस्तत्रैत्यविकल्पाऽध्यक्षगतं पैशद्यं

१ बौद्धसम्मत केवलनिर्विकल्पकग्रामाण्यपक्ष वैसाकरणसम्मत केवलसविकल्पकग्रामाण्यपक्ष च निराकृत्य निर्विकल्पक-
सविकल्पकोमयग्रामाण्य व्यवस्थापयितुं कुमारेण चर्चा कृतास्ति—श्लो० वा० प्रलक्षसू० श्लो० ८६-१५५ ।

सैव चर्चा तरीयानि कानिचित् पद्यान्युपयुज्य वाचसतिमिथेण सुलोक्षिकया हृदयहारिण्या च शल्या विस्तरमुपनीता
दृश्यते—न्यायवा० ता० टी० पृ० १३३-१३७ ।

अनस्य. शास्त्रार्थं प्रस्तुतग्रन्थार्थस्य कचित् कचित् शब्दसाम्यमजहदेव रक्षेपेण भद्रवन्तरेण च प्रमेयकर्मलमार्तडे
वर्तते—पृ० ८ दि० प० ६—पृ० ११ दि० प० २ ।

मार्तण्डगतश्च स एव शास्त्रार्थं अश्वरश समादाय पुनरनेकधा पञ्चीकृत्य च वर्णिन साक्षादस्माकं दृश्यते—पृ०
५५-८८ शा० । शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० १५६ दि० प० ९- ।

३-पद वृ-आ० हा० वि० । शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० १५६ दि० प० ११ । ३-भाविनोल-वृ० आ० वि० ।

विकल्पे सांशस्यार्थाध्यवसायिन्यध्यारोपयतीति वैशद्यावगतिः एकस्यैव तथाभूतस्वार्थनिर्णयात्मनो विशदज्ञानस्यानुभूतेरननुभूयमानस्याप्यपरनिर्विकल्पकस्य परिकल्पने बुद्धेर्धैतन्यस्यापरस्य परिकल्पना-प्रसङ्ग इति साङ्ख्यमतमप्यभिप्रेक्ष्यं स्यात् । किञ्च, सविकल्पाविकल्पयोः कः पुनरैक्यमध्यवस्यति ? न तावदनुभवो विकल्पेन आत्मन ऐक्यमध्यवस्यति व्यवसायविकल्पत्वेनाभ्युपगमात् तस्य अन्यथा भ्रान्तताप्रसङ्गात् । नापि विकल्पोऽविकल्पेन स्वस्यैक्यमध्यवस्यति तेनाविकल्पस्याविपयीकरणात् अन्यथा स्वलक्षणगोचरताप्राप्तेः अविपयीकृतस्य चान्यत्राध्यारोपाभावात् न ह्यप्रतिपन्नरजतः शुक्ति-कापां रजतमध्यारोपयितुं 'रजतमेतत्' इति समर्थः । न च यथेश्वरादिविकल्पस्तदविपयीकरणेऽप्य-ध्यवसिततद्वाय उपजायते तथात्राप्यध्यवसिताविकल्पस्वभावो विकल्पः समुपजायत इति स तयो-रैक्यमध्यवस्यति, उक्तोत्तरत्वात् । तथाहि—न तावदनुभव एवंरूपमात्मानमवगच्छति तेनास्यार्थस्या-
१० विपयीकरणात् 'एतत्' रूपतया तस्यासिद्धेः । न हि मरीचिका जलरूपतयाऽध्यवसिता तद्रूपतयाऽ-सिद्धार्थक्रियोपयोगिन्युपलब्धा एवमनुभवोऽपि विकल्परूपतयाऽध्यवसितस्तथाऽसिद्धो नार्थक्रियो-पयोगी नातः किञ्चित् सिध्यति । नापि विकल्पः तस्याऽवस्तुविपयत्वाभ्युपगमात् । यदि पुनर्विकल्प-स्तद्रूपमात्मानमध्यवस्येत् तर्हि परमार्थविपयता तस्येति

“विकल्पोऽवस्तुनिर्भासाद् विसंवादादुपपन्नः” [ ]

१५ इति असङ्गतं स्यात् । अत एव न विकल्पान्तरमपि तमध्यवस्येत् तस्यापि तुल्यदोषत्वात् । किञ्च, तयोरैक्यं व्यवस्यतीत्यत्र यदि विकल्पं निर्विकल्पकतया मन्यते व्यवहारी तदा निर्विकल्पकमेव सर्वं ज्ञानमिति विकल्पव्यवहारोच्छेदादनुमानप्रमाणाभावः । अथाविकल्पं विकल्पतया तदा सविकल्पक-मेव सर्वं प्रमाणमिति अविकल्पप्रत्यक्षवादो विशीर्यते । यथा हि प्रज्ञाकराभिप्रायेण मणिप्रभायां मणिज्ञानं 'य एव मणिर्मया दृष्टः स एव प्राप्तः' इत्यभिमानिनः प्रत्यक्षं प्रमाणम्—अन्यथाऽभ्यासदृशायां
२० भाविनि हृदय-प्राप्ययोरेकत्वाध्यवसायात् प्रत्यक्षमेव प्रमाणमिति न भवेत् अन्यस्य तद्विषयधनस्य तत्राप्यभावात्—तथा सर्वं निर्विकल्पं विकल्पत्वेन निश्चित्य सविकल्पकमेव सर्वं ज्ञानमिति यो व्यव-हरति तस्य किमिति तदेव न प्रमाणम् ? यथा हि हृदयं प्राप्यारोपात् प्राप्यम् तथाऽविकल्पो विक-ल्पोपाद् विकल्पो भवेत् न्यायस्य समानत्वात् । अथ यथा प्राप्यमणिप्रभा-मणिप्रतिभासयोरेकत्वा-ध्यवसायेऽपि न मणिप्राप्ते तत्प्रतिभासस्याभावः—अन्यथा मणिः प्रतिभातो न प्राप्तः स्यात्—तथा
२५ सविकल्पाविकल्पयोरेकत्वाध्यवसायेऽपि निर्विकल्पकस्य नाभावः ; नन्वेवं सांशस्थलैकस्पष्टप्रतिभास-व्यतिरिक्तस्य निरंशक्षणिकपरमाणुप्रतिभासलक्षणनिर्विकल्पकानुभवस्य तदेव निर्णयप्रसक्तिः । अथ विकल्पेनाविकल्पस्य सहस्रांशुर्नो तारानिकरस्येव तिरस्काराच्च तथा निर्णयस्तर्हि विकल्पस्याप्य-विकल्पेन तिरस्कारात् प्रतिभासनिर्णयो न स्यात् ।

अथ विकल्पस्य बलीयस्त्वादविकल्पस्य च दुर्बलत्वात् तेन तस्य तिरस्कारः, ननु कुतो विकल्पस्य
३० बलीयस्त्वम् ? प्रचुरविपयत्वादिति चेत्, न; अविकल्पविपय एव प्रवृत्त्यभ्युपगमात् अन्यथाऽस्य गृही-

१-कल्पे सांश-वृ० ल० वा० बा० विना । २-स्याप-भा० । ३-कल्पत्वे-ल० विना । “न तावद्विर्विकल्पकम् अध्यवसायविकल्पात् तस्य अन्यथा भ्रान्तताप्रसङ्गः”—प्रमेयक० पृ० ९ द्वि० पं० ३ । “न तावद्विर्विकल्पकम् तस्याध्यवसायशून्यत्वात् इतरथा भ्रान्तलप्रसक्तिः”—स्याद्वादर० पृ० ८२ पं० ४ आ० । ४-स्तद्वि-वृ० । ५-एवंस्वरू-भा० हा० वि० । ६-तथावस्तु-भा० मां० विना । ७-“अनुभवस्वप्नम्”—वृ० ल० टि० ।

८-“विकल्पोऽवस्तुनिर्भासः इत्यस्य विरोधः” । अवस्तुनिर्भासः “अवस्तुनि निर्भासः प्रतिभातो यस्य विकल्पस्य सः” इत्यस्य “प्रत्ययः”—प्रमेयक० पृ० ९ द्वि० पं० ४ टि० १६, १७ । “तदुक्तम्—विकल्पोऽवस्तुनिर्भासो(सो) विषंवादादुपपन्नः”—सिद्धिवि० टी० लि० पृ० ९० पं० २२ । “यथोक्तम् विकल्पो नस्तुनिर्भासाद्विषंवादादुपपन्न इति”—प्रशस्त० कं० पृ० १९० पं० १८ । “विकल्पोऽवस्तुनिर्भासात्” इति वचो विरुध्यते—स्याद्वादर० पृ० ८२ पं० ६ आ० । “विकल्पोऽवस्तुनिर्भासाद् विषंवादादुपपन्नः । प्रत्यक्षमिति वचनात्”—धर्मसं० पृ० १३४ प्र० पं० १ । “तदुक्तम्” इति कुला “विकल्पो वस्तु-निर्भासाद्विषंवादादुपपन्नः”—इत्युद्धृतं वर्तते सर्वदर्शनसंग्रहे-पृ० ४४ द० २ पं० ३३५ ।

९-“विकल्पान्तरस्य”—वृ० ल० टि० । १०-सर्वज्ञा-भा० मां० बा० विना । ११-माणं न वृ० ल० । १२-सकलक्ष-भा० हा० वि० । १३-कल्पिकानु-ल० आ० हा० वि० ।-कल्पिका त्वानु-या० वा० भा० मां० । १४-ना तमोनि-भा० । “भातुना तारानिकरस्येवेति चेत्”—प्रमेयक० पृ० ८ द्वि० पं० १४ । “तिग्ममातुना विभाषीभुजंग्लेपेति चेत्”—स्याद्वादर० पृ० ७९ पं० २५ आ० ।

तत्राहित्वासंभवात् । निर्णयात्मकत्वात् तस्य तैदात्मकत्वमिति चेत्; ननु तस्य किं स्वरूपे, निर्णयात्मकत्वम्, उतार्यरूपे? न तावत् स्वरूपे "सर्वत्रिच-चैतानामात्मसंवेदनं प्रत्यक्षम्" [न्यायवि० १-१०] इत्यस्य विरोधात् । एवमपि तत्र तस्य निर्णयात्मकत्वे चक्षुरादिज्ञानं स्वपरयोस्तदात्मकं किं न भवेत्? तथा च स्वार्थोकाराध्यवर्सायाधिगमश्चक्षुरादिचेतसां सिद्ध इति केन कस्य तिरस्कारः? तत्र विकल्पः स्वरूपे निर्णयात्मकोऽभ्युपगन्तव्यः । अथाऽर्थे तस्य निर्णयात्मकत्वम्; नन्वेवमेकस्य विकल्पस्य निर्णयानिर्णयसम्भवं रूपद्वयमायातम् तच्च परस्परं तद्वतश्च यद्येकान्ततो भिन्नमभ्युपगम्यते समवायादेरनभ्युपगमात् सम्बन्धासिद्धेः "वलवान् विकल्पो निर्णयात्मकत्वात्" इत्यस्यासिद्धिः । न च रूपादीनामिव परस्परमेकसामर्थ्यधीनतालक्षणः तयोः सम्बन्धः तद्वत्ता चाग्निधूमयोरिव तदुत्पत्तिलक्षण इति धक्तव्यम् स्वाभ्युपगमविरोधात् । किञ्च, यदा विकल्पस्य कारणत्वम् निर्णयाऽनिर्णययोश्च कार्यत्वं तदा विकल्पस्य पूर्वकालत्वं तयोश्चोत्तरकालत्वम् प्रज्ञाकराभिप्रायात् तु निरप्ययोऽपि १० मरणलिङ्गस्यारिष्टादेस्तत्कार्यतया प्राग्भाविनस्तेनाभ्युपगमात् तथा च भिन्नकालस्य विकल्पस्य न निर्णयानिर्णयात्मकत्वमिति ज्ञानरूपताया अप्यभावः तद्विकल्पस्य गत्यन्तराभावात् तयोश्च विकल्पस्वभावाविकलतया निःस्वभावता । ज्ञानाद् भिन्नयोरनुपलभ्यत्वेन गत्यन्तराभावात् स्वयं तयोरुपलभ्यमेव विकल्पाद् भिन्ने ज्ञाने स्याताम् एवं चेत् यदनिर्णयात्मकं तत् तदेव यच्च निर्णयस्वरूपं तदपि तदेव तथैव च निर्विकल्पकस्य पृथगुपलम्भनिर्णयः स्यादिति पूर्वोक्तमेव दूषणं पुनरापतति, निर्णयात्मकेऽपि १५ चक्षुरादिज्ञानमपि तथैव स्यादिति पूर्वोक्त एव दोषः । तत्रापि रूपद्वयकल्पनायां प्रकृतो दोषः अनवस्था च । तन्न परस्परं तद्वतश्च भेदेकान्तो युक्तः । अमेदैकान्तेऽपि तद्वयमेव तद्वान् वा भवेत् तथा च न प्रकृतसिद्धिः ।

अथ निर्णयानिर्णयस्वभावयोरन्योन्यं तद्वतश्च कथञ्चित्तादात्म्यं तर्हि यत् स्वात्मनि अनिर्णयात्मकं बहिर्द्वैतं च निर्णयस्वभावं रूपं तत्साधारणमात्मानं प्रतिपद्यते चेद् विकल्पः स्वरूपेऽपि सविकल्पकः २० प्रसक्तः अन्यथा निर्णयस्वभावादात्म्यायोगात् । न च स्वरूपमनिश्चिन्त्यन् विकल्पोऽर्थे निश्चिनोति इतरथाऽऽगृहीतस्वरूपमपि ज्ञानमर्थग्राहकं भवेदिति न नैयायिकमतप्रतिक्षेपः । न च नैयायिकाभ्युपगमेन परगृहीतस्य स्वगृहीततादोषः भवन्मतेऽपि परनिश्चितस्य स्वनिश्चितत्वप्रसक्तेः । यथा च परग्राहीतमनभूतत्वाद्भात्मनो विषयस्तथा विकल्पस्य स्वरूपमनिश्चितत्वात्तन्मनो विषय इति समानं पदयामः । न च तस्यापि विकल्पान्तरेण निश्चयः तस्यापि विकल्पान्तरेण निश्चयापत्तेरनवस्थाप्रसक्तेः । २५ न च विकल्पस्वरूपमनुभूतमपि क्षणिकत्वादिवदनिश्चितमर्थनिश्चायकं युक्तम् अनिश्चितस्यानुभवेऽपि क्षणिकत्ववत् स्वयमव्यवस्थितत्वात् अव्यवस्थितस्य च शशशृङ्गवेरिवान्यव्यवस्थापकत्वायोगात् । यथा च विकल्पस्य स्वार्थनिर्णयात्मकत्वं तथा चक्षुरादिवुद्धीनामपि तद्युक्तम् अन्यथा तासां तद्वाहकत्वायोगात् । अथ विकल्पस्य बहिर्द्वैतं प्रवृत्तिरेव नास्तीति कथं तदनिर्णयात्मकः? न हि नीलज्ञानं पीताप्रवृत्तिकं तदनिर्णयात्मकं वक्तुं शक्यम् प्रतिपन्नभिप्रायवशात् बौद्धैर्याह्याथैव्यवसायात्मकत्वं विकल्पस्य ३० परमार्थतो निर्विषयत्वेऽपि व्यावर्ण्यते, तद्युक्तम्; यतः किमिदं विकल्पस्य परमार्थतो निर्विषयत्वम्? यद्यात्मविषयत्वं तर्ह्य्यात्मविषयं निर्विकल्पकमपि ज्ञानं निर्विषयमित्यर्थे निर्णयात्मकत्वाद् बलवान् विकल्प इति निर्विक्ल्पकानुभवस्य निर्णयस्तिरस्कारक इत्यसङ्गतं स्यात् सविकल्पकस्यैव कस्यचिद्भावादात्मनिषयस्य निर्विकल्पकस्यापि विकल्पवत् सविकल्पकस्यैव वा भावात् न चैवं कस्यचित् प्रतिपन्नभिप्रायः । अथ साधारणस्यास्पष्टस्य स्व-परयोरविद्यमानस्याकारस्य शब्दसंसर्गयोग्यस्य विषयी- ३५ करणं निर्विषयत्वम्, न; तस्य तत्र संवन्धाभावात्तो निषयीकरणासंभवात् तथापि तद्विषयीकरणे सर्व-

- १ "विकल्पस्य"-वृ० ल० टि० । २ "नलीयस्त्वम्"-वृ० ल० टि० । ३ न्यायविन्दुसूत्रे "प्रत्यक्ष"पदं नास्ति । ४ "स्वरूपे"-वृ० ल० टि० । ५ "तस्य विकल्पस्य"-वृ० ल० टि० । ६-सापो धि-वृ० । ७ इति न च-वृ० । ८ "निर्णयानिर्णययो"-वृ० टि० । ९-था मि-वृ० । १० तद्विकल्पस्य ल० भा० मा० विना । ११ च नि-भा० हा० वि० । १२-था नि-वृ० । १३-त्मके च-ल० वा० बा० विना । १४-रथे नि-वृ० । १५-भावरू-भा० हा० वि० । १६-था गृ-वृ० विना । १७-ज्ञानम-वृ० ल० वा० बा० भा० मा० विना । १८-त्वात्मनो वृ० । १९-ज्ञात् तु यो-वृ० वा० बा० मा० मा० । २०-च चामा-मा० मा० ।

विकल्पे सांशस्वार्थाध्यवसायिन्यध्यारोपयतीति वैशद्यावगतिः एकस्यैव तथाभूतस्वार्थनिर्णयात्मनो विशदज्ञानस्यानुभूतेरननुभूयमानस्याप्यपरनिर्विकल्पकस्य परिकल्पने शुद्धेऽतन्वस्यापरस्य परिकल्पना-प्रसङ्ग इति साहचर्यमतमप्यनिषेध्यं स्यात् । किञ्च, सविकल्पाविकल्पयोः कः पुनरैक्यमध्यवस्यति? न तावदनुभवो विकल्पेन आत्मन ऐक्यमध्यवस्यति व्यवसायविकल्पत्वेनाभ्युपगमात् तस्य अन्यथा ५ भ्रान्तताप्रसङ्गात् । नापि विकल्पोऽविकल्पेन स्वस्यैक्यमध्यवस्यति तेनाविकल्पस्याविपयीकरणात् अन्यथा स्वलक्षणगोचरताप्राप्तेः अविपयीकृतस्य चान्यत्राध्यारोपाभावात् न ह्यप्रतिपन्नरजतः शुक्ति-कायां रजतमध्यारोपयितुं 'रजतमेतत्' इति समर्थः । न च यथेश्वरादिविकल्पस्तदविपयीकरणेऽप्य-ध्यवसिततद्भावा उपजायते तथात्राप्यध्यवसिताविकल्पस्वभावो विकल्पः समुपजायत इति स तयो-रैक्यमध्यवस्यति, उक्तोत्तरत्वात् । तथाहि-न तावदनुभव एवैकरूपमात्मानमवगच्छति तेनास्यार्थस्या- १० विपयीकरणात् 'एतत्' रूपतया तस्यासिद्धेऽपि । न हि मरीचिका जलरूपतयाऽध्यवसिता तद्रूपतयाऽ-सिद्धार्थक्रियोपयोगिन्युपलब्धा एवमनुभवोऽपि विकल्परूपतयाऽध्यवसितस्तथाऽसिद्धो नार्थक्रियो-पयोगी नातः किञ्चित् सिध्यति । नापि विकल्पः तस्याऽवस्तुविषयत्वाभ्युपगमात् । यदि पुनर्विकल्प-स्तद्रूपमात्मानमध्यवस्येत् तर्हि परमार्थविषयता तस्येति

“विकल्पोऽवस्तुनिर्भासाद् विसंवादादुपपन्नः” [ ]

१५ इति असङ्गतं स्यात् । अत एव न विकल्पान्तरमपि तमध्यवस्येत् तस्यापि तुल्यदोषत्वात् । किञ्च, तयोरेक्यं व्यवस्यतीत्यत्र यदि विकल्पं निर्विकल्पकतया मन्यते व्यवहारी तदा निर्विकल्पकमेव सर्वं ज्ञानमिति विकल्पव्यवहारोच्छेदादनुमानप्रमाणाभावः । अथाविकल्पं विकल्पतया तदा सविकल्पक-मेव सर्वं प्रमाणमिति अविकल्पप्रत्यक्षवादो विशीर्यते । यथा हि प्रज्ञाकराभिप्रायेण मणिप्रभायां मणिज्ञानं 'य एव मणिर्मेधा दृष्टः स एव प्राप्तः' इत्यभिमानिनः प्रत्यक्षं प्रमाणम्—अन्यथाऽभ्यासदृशायां २० भाविनि दृश्य-प्राप्ययोरेकत्वाध्यवसायात् प्रत्यक्षमेव प्रमाणमिति न भवेत् अन्यस्य तद्विशयन्धनस्य तत्राप्यभावात्—तथा सर्वं निर्विकल्पं विकल्पत्वेन निश्चित्य सविकल्पकमेव सर्वं ज्ञानमिति यो व्य-हरति तस्य किमिति तदेव न प्रमाणम् । यथा हि दृश्यं प्राप्यारोपात् प्राप्यम् तथाऽविकल्पो विक-ल्पादोपाद् विकल्पो भवेत् न्यायस्य समानत्वात् । अथ यथा प्राप्यमणिप्रमा-मणिप्रतिभासयोरेकत्वा-ध्यवसायेऽपि न मणिप्राप्ते तत्रप्रतिभासस्याभावः—अन्यथा मणिः प्रतिभातो न प्राप्तः स्यात्—तथा २५ सविकल्पाविकल्पयोरेकत्वाध्यवसायेऽपि निर्विकल्पकस्य नाभावः; नन्वेवं सांशस्थूलैकस्वरूपप्रतिभास-व्यतिरिक्तस्य निरंशक्षणिकपरमाणुप्रतिभासैलक्षणनिर्विकल्पकानुभवस्य तदैव निर्णयप्रसक्तिः । अथ विकल्पेनाविकल्पस्य सद्वत्सांशुर्नो तारानिकरस्येव तिरस्काराच्च तथा निर्णयस्तर्हि विकल्पस्याप्य-विकल्पेन तिरस्कारात् प्रतिभासनिर्णयो न स्यात् ।

अथ विकल्पस्य वलीयस्यादविकल्पस्य च दुर्बलत्वात् तेन तस्य तिरस्कारः, ननु कुतो विकल्पस्य ३० वलीयस्त्वम्? प्रचुरविषयत्वादिति चेत्, न; अविकल्पविषय एव प्रवृत्त्यभ्युपगमात् अन्यथाऽस्य गृही-

१-कल्पे स्वांश-वृ० ल० वा० बा० विना । २-स्याप-भा० । ३-कल्पत्वे-ल० विना । “न तावत्निर्वि-कल्पकम् अध्यवसायविकल्पात् तस्य अन्यथा भ्रान्तताप्रसङ्गः”—प्रमेयक० पृ० ९ द्वि० पं० ३ । “न तावत्निर्विकल्पकम् तस्याप्यवसायशून्यत्वात् इतरथा भ्रान्तत्वप्रसक्तिः”—स्याद्वादर० पृ० ८२ पं० ४ आ० । ४-स्तद्वि-वृ० । ५-एवंस्वरू-भा० हा० वि० । ६-तथावस्तु-भा० मां० विना । ७-“अनुभवरूपम्”—वृ० ल० टि० ।

८-“विकल्पोऽवस्तुनिर्भासः इत्यस्य विरोधः” । अवस्तुनिर्भासः “अवस्तुनिर्भासः प्रतिभातो यस्य विकल्पस्य च” इत्यस्य “ग्रन्थस्य”—प्रमेयक० पृ० ९ द्वि० पं० ४ टि० १६, १७ । “तदुक्तम्—विकल्पोऽवस्तुनिर्भासो (सो) विषवादादुपपन्नः”—सिद्धिवि० टी० लि० पृ० ९० पं० २२ । “यथोक्तम् विकल्पो वस्तुनिर्भासाद्विषवादादुपपन्न इति”—प्रशस्त० कं० पृ० १९० पं० १८ । “विकल्पोऽवस्तुनिर्भासात्” इति वचो विरुध्यते—स्याद्वादर० पृ० ८२ पं० ६ आ० । “विकल्पोऽवस्तुनिर्भासाद् विषवादादुपपन्नः । प्रत्यक्षान्” इति वचनात्—धर्मसं० पृ० १३४ प्र० पं० १ । “तदुक्तम्” इति कृत्वा “विकल्पो वस्तु-निर्भासादवसादादुपपन्नः” इत्युद्धृतं वर्तते सर्वदर्शनसंग्रहे-पृ० ४४ द० २ पं० ३३५ ।

९-“विकल्पान्तरस्य”—वृ० ल० टि० । १०-सर्वज्ञा-भा० मां० वा० विना । ११-माणं न वृ० ल० । १२-सकलक्ष-भा० हा० वि० । १३-कल्पिकानु-ल० आ० हा० वि० । कल्पिका त्वानु-वा० वा० भा० मां० । १४-ना तमोनि-भा० । “भातुना तारानिकरस्येवेति चेत्”—प्रमेयक० पृ० ८ द्वि० पं० १४ । “विममातुना विमावप्रभुमंगलेवेति चेत्”—स्याद्वादर० पृ० ७९ पं० २५ आ० ।

तन्नाहित्वासंभवात् । निर्णयात्मकत्वात् तस्य तदात्मकत्वमिति चेत्; ननु तस्य किं स्वरूपे निर्णयात्मकत्वम्, उतार्थरूपे? न तावत् स्वरूपे "सर्वेचित्त-चैतानामात्मसंवेदनं प्रत्यक्षम्" [न्यायवि० १-१०] इत्यस्य विरोधात् । एवमपि तत्र तस्य निर्णयात्मकत्वे चक्षुरादिज्ञानं स्वपरयोस्तदात्मकं किं न भवेत्? तथा च स्वार्थाकाराध्यवर्सायाधिगमश्चक्षुरादिचेतसां सिद्ध इति केन कस्य तिरस्कारः? तत्र विकल्पः स्वरूपे निर्णयात्मकोऽभ्युपगन्तव्यः । अथाऽर्थे तस्य निर्णयात्मकत्वम्; नन्वेवमेकस्य ५ विकल्पस्य निर्णयानिर्णयत्वभावं रूपद्वयमायातम् तच्च परस्परं तद्वद्वत् यद्येकान्ततो भिन्नमभ्युपगम्यते समवायादेरनभ्युपगमात् सम्बन्धासिद्धेः 'बलवान् विकल्पो निर्णयात्मकत्वात्' इत्यस्यासिद्धिः । न च रूपादीनामिव परस्परमेकसामर्थ्यधीनतालक्षणः तयोः सम्बन्धः तद्वत्ता चाग्निधूमयोरिव तदुत्पत्तिलक्षण इति वक्तव्यम् स्वाभ्युपगमविरोधात् । किञ्च, यदा विकल्पस्य कारणत्वम् निर्णयाऽनिर्णययोश्च कार्यत्वं तदा विकल्पस्य पूर्वकालत्वं तयोश्चोत्तरकालत्वम् प्रज्ञाकाराभिप्रायात् तु विपर्ययोऽपि १० मरणलिङ्गस्यारिष्टादेस्तत्कार्यतया प्राग्भाविनस्तेनाभ्युपगमात् तथा च भिन्नकालस्य विकल्पस्य न निर्णयानिर्णयात्मकत्वमिति ज्ञानरूपताया अप्यभावात् तद्विकल्पस्य गत्यन्तराभावात् तयोश्च विकल्पस्वभावविकलतया निःस्वभावता । ज्ञानाद् भिन्नयोरनुपलभ्यत्वेन गत्यन्तराभावात् स्वयं तयोश्च पलम्मे विकल्पाद् भिन्ने ज्ञाने स्याताम् एवं च यदनिर्णयात्मकं तत् तदेव यच्च निर्णयस्वरूपं तदपि तदेव तथैव च निर्विकल्पकस्य पृथगुपलम्भनिर्णयः स्यादिति पूर्वोक्तमेव दूषणं पुनरापतति, निर्णयात्मिकेऽपि १५ चक्षुरादिज्ञानमपि तथैव स्यादिति पूर्वोक्त एव दोषः । तत्रापि रूपद्वयकल्पनायां प्रकृतो दोषः अनवस्था च । तत्र परस्परं तद्वद्वत् भेदैकान्तो युक्तः । अमेदैकान्तेऽपि तद्वयमेव तद्वान् वा भवेत् तथा च न प्रकृतसिद्धिः ।

अथ निर्णयानिर्णयत्वभावयोरन्योन्यं तद्वद्वत् कथञ्चित्सादात्म्यं तर्हि यत् स्वात्मनि अनिर्णयात्मकं बहिर्द्वयं च निर्णयत्वभावं रूपं तत्साधारणमात्मानं प्रतिपद्यते चेद् विकल्पः स्वरूपेऽपि सविकल्पकः २० प्रसक्तः अन्यथा निर्णयत्वभावतादात्म्यायोगात् । न च स्वरूपमनिश्चिन्तन् विकल्पोऽर्थे निश्चिनोति इतरथाऽगृहीतस्वरूपमपि ज्ञानमर्थप्राप्तकं भवेदिति न नैयायिकमतप्रतिक्षेपः । न च नैयायिकाभ्युपगमेन परगृहीतस्य स्वगृहीततादोषः भवन्मतेऽपि परनिश्चितस्य स्वनिश्चितत्वप्रसक्तेः । यथा च परज्ञातमननुभूतत्वाद्भात्मनो विषयस्तथा विकल्पस्य स्वरूपमनिश्चितत्वाद्भात्मनो विषय इति समानं पदयामः । न च तस्यापि विकल्पान्तरेण निश्चयः तस्यापि विकल्पान्तरेण निश्चयापत्तेरनवस्थाप्रसक्तेः । २५ न च विकल्पस्वरूपमनुभूतमपि क्षणिकत्वादिवदनिश्चितमर्थनिश्चयार्थं युक्तम् अनिश्चितस्यानुभवेऽपि क्षणिकत्वययत् स्वयमव्यवस्थितत्वात् अव्यवस्थितस्य च शशशृङ्गादेरिवान्यव्यवस्थापकत्वायोगात् । यथा च विकल्पस्य स्वार्थनिर्णयात्मकत्वं तथा चक्षुरादिवुद्धीनामपि तद्युक्तम् अन्यथा तासां तद्भाहकत्वायोगात् । अथ विकल्पस्य बहिर्द्वयं प्रवृत्तिरेव नास्तीति कथं तन्निर्णयात्मकः? न हि नीलज्ञानं पीताप्रवृत्तिकं तन्निर्णयात्मकं वक्तुं शक्यम् प्रतिपन्नमिमांशवशात् घौर्दैर्वाहार्थव्यवसायात्मकत्वं विकल्पस्य ३० परमार्थतो निर्विषयत्वेऽपि व्यावर्ण्यते, तदयुक्तम्; यतः किमिदं विकल्पस्य परमार्थतो निर्विषयत्वम्? यथात्मविषयत्वं तद्भात्मविषयं निर्विकल्पकमपि ज्ञानं निर्विषयमित्यर्थनिर्णयात्मकत्वाद् बलवान् विकल्प इति निर्विकल्पकानुभवस्य निर्णयतिरस्कारक इत्यसङ्गतं स्यात् सविकल्पकस्यैव कस्यचिद्भावादात्मविषयस्य निर्विकल्पकस्यापि विकल्पयत् सविकल्पकस्यैव वा भावात् न चैवं कस्यचित् प्रतिपत्तुरभिप्रायः । अथ साधारणस्यास्पष्टस्य स्व-परयोर्विद्यमानस्याकारस्य शब्दसंसर्गयोग्यस्य विषयी- ३५ करणं निर्विषयत्वम्, न; तस्य तत्र संयन्धाभावतो विषयीकरणासंभवात् तथापि तद्विषयीकरणे सव-

१ "विकल्पस्य"-वृ० ल० टि० । २ "बलीयस्तम्"-वृ० ल० टि० । ३ न्यायविन्दुसूत्रे 'प्रलम्भ'पदं नास्ति । ४ "स्वरूपे"-वृ० ल० टि० । ५ "तस्य विकल्पस्य"-वृ० ल० टि० । ६-सायो धि-वृ० । ७ इति न च-वृ० । ८ "निर्णयानिर्णययोः"-वृ० टि० । ९-था भि-वृ० । १० तद्विकल्पस्य ल० मा० मा० विना । ११ च नि-भा० हा० वि० । १२-था नि-वृ० । १३-त्मके च-ल० वा० वा० विना । १४-रथे नि-वृ० । १५-भावरू-भा० हा० वि० । १६-था वृ-वृ० विना । १७-ज्ञानम-वृ० ल० वा० वा० मा० मा० विना । १८-त्वात्मनो वृ० । १९-त्वाच्च मनो वृ० सं० । २०-ज्ञात् तु यौ-वृ० वा० वा० मा० मा० । २१-च ज्ञाना-मा० मा० ।

- अपि ज्ञानं तथैव स्वयंपर्यं विषयीकुर्यादिति तदुत्पत्त्यादिसम्बन्धकल्पनमनर्थकमासज्येत । न च तादात्म्यलक्षणस्तत्र तस्य सम्बन्धः तदाकारोऽविकल्पकत्वस्य अविकल्पकत्वे वा तदाकारत्वस्य प्रसक्तेः । तदुत्पत्तिसम्बन्धवशात् तेन तद्गृहणम् इत्येतदप्ययुक्तम् तदाकारस्य तज्ज्ञानोत्पादकत्वेन स्वलक्षणत्व-
 ५ प्राप्तिस्तज्ज्ञानस्य सविषयताप्रसक्तिदोषात् । न च स्वासनाप्रकृतिविभ्रमवशादतदुत्पन्नमतदाकारं च तत् तद्विषयीकरोति अक्षसमनन्तरविशेषात् अन्यस्याप्युपजातस्य तथास्वविषयीकरणप्रसक्तेः सर्वत्र तदाकारतदुत्पत्तिप्रतिबन्धकल्पनावैयर्थ्यप्रसक्तेः । अतस्तदाकारविषयीकरणासंभवाद् विकल्पव्याख्या-
 भावतो दृश्य-विकल्पव्याख्यावेरीकृत्य प्रवर्तत इत्ययुक्तमभिधानम् । ततो न बलवान् विकल्प इति कथं तेनाविकल्पतिरस्कार इति अविकल्पकनिश्चयस्तदैव भवेत् न चैवम् अतो नाविकल्पस्य विकल्पेनैकत्वा-
 ध्यवसायः । किञ्च, विकल्पेऽविकल्पकस्यैकत्वेनाध्यारोप इति कुतो निश्चीयते ? अस्पष्टास्वलक्षण-
 १० ग्राहिणि स्पष्टस्वलक्षणग्राहित्वस्य प्रतीतेस्तद्व्यारोपावगतिरिति चेत् ; ननु यदि नाम तत्र तत्प्रतीतिः अविकल्पापेक्षुतः ? स्पष्टत्वादेस्तैर्धर्मस्य तत्र दर्शनादिति चेत् ; तद्धर्मः स्पष्टत्वादिरित्येतदेव कुतः ? तत्र दर्शनादिति चेत् ; अंत एव विकल्पधर्मोऽप्यस्तु अन्यथाऽविकल्पस्यापि मा भूत् । न च विकल्पव्यतिरेकेणाविकल्पमपरमनुभूयते यस्य स्पष्टत्वादिधर्मः परिकल्पेत एवमपि तत्र तत्परिकल्पने ततोऽप्यपरमननुभूयमानं विशदत्वादिधर्माधारं परिकल्पनीयमित्यनवस्थाप्रसक्तिः । अथ किञ्चिज्ज्ञानं
 १५ सविकल्पकमपरं निर्विकल्पकं रादयन्तराभावात् विकल्पस्य चार्थसामर्थ्याद्भूतत्वासंभवात्तत्र विशद-
 त्वादिधर्मयोगः अविकल्पस्यापि तद्योगाभावे विशदत्वादेकं न कचिदपि भवेदित्यविकल्पस्यैव तद-
 भ्युपगन्तव्यम् । भवेदेतत् यद्यर्थसामर्थ्यप्रभवत्वेन वैशद्यादेव्याप्तिः स्यात् तदभावे तत्र भवेत् न चैवम् अर्थसामर्थ्याद्भूतेऽपि दूरस्थितपादपादिज्ञाने वैशद्यादेरभावात् योगिप्रत्यक्षे चार्थप्रभवत्वा-
 भावेऽपि च भावात् । न च तदप्यर्थसामर्थ्याद्भूतम् तत्समानसमयस्य चिरातीतानुत्पन्नस्य चार्थस्य
 २० तद्गृहणानुपपत्तेः । तथाहि-प्रागसर्वज्ञः सन् सुगतो यिवक्षितक्षणे सर्वज्ञतामासादयस्तत्समानसमय-
 भायिनां भावानाम्-तज्ज्ञानं प्रत्यजनकत्वात् तेषाम्-ग्राहको न स्यात् एवमुत्तरोत्तरतद्विज्ञानक्षणा
 अपि स्वसमयार्थग्राहका न भवेयुः चिरतरविनष्टस्य भावकलापस्यासत्त्वेन तदकारणत्वात्तत्तं प्रति
 ग्राहकता भवेत् अनुत्पन्नस्य च पदार्थसमूहस्य कारणत्वालंभवात् तं प्रति ग्राहकता तस्य दूरोत्सारि-
 तैव । अथ चिरातीतं भावि च तत्कारणमभ्युपगम्यत इति नायं दोषः ; नन्वत्राप्यभ्युपगमे येन
 २५ स्वभावेन तत् तदनन्तरभावि कार्यमुत्पादयति तेनैव यदि सुगतज्ञानमिदानीन्तनकालभावि जनयति
 तदैकसमायत्वात्तत्त्वादिवत् कार्यक्रमायोगात् पूर्वमेवैतदप्युत्पद्येत । अथ समनन्तरप्रत्ययस्य सुगत-
 ज्ञानहेतोरिदानीमेव भावात् पूर्वमुत्पत्तिः, असदेतत् ; यत् आलम्बनकारणं चिरातीतसमयभावि
 तदैव तत्कार्यमुत्पादयितुं प्रभवति समनन्तरप्रत्ययस्त्विदानीमिति विरुद्धकारणसामर्थ्यानुविधायिनः
 कार्यस्योत्पत्तिरेव न भवेत् । अथान्येन स्वभावेन तर्हि सांशं तत् प्रसज्यत इति तद्ग्राहिणोऽपि ज्ञानस्य
 ३० सांशैक्यस्तुग्राहकत्वेन सविकल्पकताप्रसक्तिः । एवं भाविकारणेऽपि वक्तव्यम् । तत्र योगिप्रत्यक्ष-
 मर्थसामर्थ्यप्रभवमभ्युपगन्तव्यम् अन्यथा पूर्वोक्तदोषप्रसक्तेः । तत्र तैदप्रभवमपि यथा विशदम्—
 अन्यथा प्रत्यक्षत्वानुपपत्तेः—तथा विकल्पज्ञानमर्थसामर्थ्याप्रभवमपि यदि विशदं भवेत् तदा को
 विरोधः ? विकल्पस्य वैशद्यमेव विरोधः । तदुक्तम्—

“न विकल्पानुबद्धस्य स्पष्टार्थप्रतिभासिता ।

३५

समेऽपि सत्यं सार्त्तं न च तत् तादृगर्थद्वयम् ॥ [

]

१-पर्यं निवि-ल० । १-पर्यं वि-आ० । ‘स्वविषयम्’ इति पदस्य ‘विषयीकुर्यात्’ इति क्रियाया व्याप्यत्वेन द्वितीयान्तलात् ‘सर्वमपि ज्ञानम्’ इति पदेन सह नान्वयः इति रूपापनाम आ० प्रती ‘पर्यं’ इत्यस्य शिरशि द्वितीय-
 विभक्तिवृत्त्योऽङो न्यस्त । २-कारे विकल्पकत्वे वा ल० वा० वा० मा० मा० विना । ३-कल्पाधी-वा० वा० विना । ४-कल्पाय-मा० मा० हा० विना । ५-“अविकल्पक”-वृ० ल० टि० । ६-“सविकल्पके”-वृ० ल० टि० । ७-“तत्र दर्शनादेव”-वृ० ल० टि० । ८-कल्प्येत वृ० स० । ९-“पदार्थसमूहम्”-वृ० ल० टि० । १०-कार्योत्प-आ० हा० वि० । ११ भवति । वृ० । १२-“अर्थोप्रभवम्”-वृ० ल० टि० । १३-स्वज्ञान-वृ० । १४-“तथा चोपपन्नम्” इत्युल्लिख्योक्तोऽयं श्लोको वर्तते सिद्धिविनिवयटीकायाम्-लि० पृ० ९५ प० १६ । “न विकल्पानु-
 बद्धस्य”-शास्त्रायां साम्बादन० पृ० १५७ दि० पं० ३ ।

इति चेत्; ननु स्वभावस्थायां पुरोवर्तिहस्त्याधवभासमेवं प्रानमनुभूयते अपरं तु सरणप्रानम् तत्र पूर्वोद्देशतयोपजायमानस्य यदि वैशद्यवैकल्यम् नैतावता सर्वविकल्पस्य पुरोवर्तिस्त्वभाद्युद्देश्यतो वैशद्याभावः तत्र तस्य स्वसंवेदनाध्यक्षतः प्रतीतेः । न चाविकल्पकं तदिति वक्तव्यम् स्थिरस्थूल-पुरोव्यवस्थितहस्त्याधवभासिनः स्वप्रदशाधानस्याविकल्पकत्वे अनुमानस्यापि सांशयस्त्वध्यवसायिनो निर्विकल्पकत्वप्रसक्तैर्विकल्पवार्ताविरतिरेव स्यात् । अत एव 'प्रथमं निर्विकल्पकं निरंशवस्तुग्राहकं ५ तदर्थसामर्थ्याद्भूतत्वात् तदुत्तरफालभावि तु निर्विकल्पकज्ञानप्रभवमर्थनिरपेक्षं सांशयस्त्वध्यवसायि सविकल्पकमविशदं लघुवृत्तेस्तु निर्विकल्पकज्ञानवैशद्याध्यारोपात् तत्राध्यक्षत्वाभिमानो लोकस्य' इति एतदपि निरस्तं द्रष्टव्यम् विकल्प एव पूर्वोक्तन्यायेन वैशद्योपपत्तेर्निर्विकल्पकस्य च निरंशक्षणिक-परमाणुमात्रावसायिनः कदाचिदप्यनुपलब्धेस्तत्र वैशद्यकल्पनाया दूरापास्तत्वात् ।

अथ संहृतसकलविकल्पाधस्थायां पुरोवर्तिवस्तुनिर्भासि विशदमक्षप्रभवं प्रानमविकल्पकं संवेद्यत १० एव तथा चाध्यक्षसिद्ध एव ज्ञानानां कल्पनाविरह इति नात्र प्रमाणान्तरान्येषणमुपयोगि । तदुक्तम्—

“प्रत्यक्षं कल्पनापोदं प्रत्यक्षेणैव सिध्यति” ॥ [ ] इत्यादि ।

तथा पुनरप्युक्तम्—

“संहृत्य सर्वतश्चिन्तां स्तिमितेनान्तरात्मना ।

स्थितोऽपि चक्षुषा रूपं यीक्षते साक्षजा मतिः” ॥ [ ] १५

न ह्यस्यामयस्थायां नामादिसंयोजितार्थोद्देश्यो विकल्पस्वरूपोऽनुभूयते । न च विकल्पानां स्वसंयुक्त-

१-हस्ताद्य-वृ० । २-“क्षप्रज्ञाने पुरोवर्त्यनेकावभासरूपतया”—वृ० ल० टि० । ३-“वैशद्यस्य”—वृ० ल० टि० । ४-हस्ताद्य-वृ० । “स्वप्रदशाध्यामपि सरणविलक्षणस्य पुरोवर्तिहस्त्याधवभासिनो शोभस्य निर्विकल्पकत्वे अनुमानस्यापि सांशयलुप्राहिणस्तथाप्रसक्तैर्विकल्पवार्तामा एव व्युत्तरमप्रसक्तत्वात्”—आत्राया० स्याद्वादक० पृ० १५७ द्वि० पं० ४-५ । ५-रपेक्ष सां-वृ० भा० मां० । ६-दनु-आ० हा० वि० । ७-“प्रत्यात्मवेद्यः सर्वेषां विकल्पा नामसंश्रयः” इति पथिमार्थम्—वृ० टि० । “प्रत्यात्मवेद्यः सर्वेषां विकल्पो नामसंश्रयः” इति—ल० टि० ।

“यदाह न्यायवादी—

प्रत्यक्षं कल्पनापोदं प्रत्यक्षेणैव सिध्यति । प्रत्यात्मवेद्यः सर्वेषां विकल्पो नामसंश्रयः ॥

संहृत्य सर्वतश्चिन्तां स्तिमितेनान्तरात्मना । स्थितोऽपि चक्षुषा रूपं यीक्षते साक्षजा मतिः ॥

पुनर्विकल्पयन् क्रियिदासीद् मे कल्पनेदृशी । इति वेति न पूर्वोक्तवस्थायामिन्द्रियाद् गतौ ॥

इत्यादि, तदपाहतमवधेयम्”—अनेका० पृ० २०७ पं० ११-१८ ।

“यदाह न्यायवादी धर्मजीर्तिर्वातिके-प्रत्यक्षमित्यादि तदपाहतमवधेयमिति योग । प्रत्यक्षं प्रत्युक्तम् कल्पनापोदमि-त्येतत् प्रत्यक्षेणैव सिध्यति । अथमित्याह—प्रत्यात्मवेद्यो यस्मात् सर्वेषां प्रमातृणाम्, विकल्पो नामसंश्रयः शब्दानुविद्ध इत्यर्थः ॥ तथा, संहृत्य सर्वतश्चिन्तां विकल्परूपाम्, स्तिमितेन अन्तरात्मना प्रसक्तमित्यादिपारेण, स्थितोऽपि सत्, चक्षुषा रूपमीक्षते पर्यति यया मुदया सा अक्षजा मतिः ॥ ईक्षित्वा पुनर्विकल्पयन् क्रियित् पथात् आसीद् मे कल्पना ईदृशी एवभूता इति वेति, न पूर्वोक्तवस्थायां चक्षुषा रूपेणलक्षणायाम् इन्द्रियाद् गतौ ॥ इत्यादि यदाह न्यायवादी तद् अपाहतम् अपान्वन-वधेयम्”—अनेका० टी० पृ० २०८ पं० ११-२० ।

प्रमेयकमलमार्तण्डे “विकल्पो नामसंश्रयः” इति पाठो वर्तते । नामसंश्रयः “शब्दः संश्रयः कारणं यस्य विकल्पस्य सः”—पृ० ९ द्वि० पं० ८ टि० ३८ ।

अयं श्लोकः सिद्धिपिनिधयटीकायामुद्धृतोऽस्ति-लि० पृ० ३१ पं० १९ । “यथाह” इति निर्दिश्य पाचस्पतिमिश्रः श्लोकस्यास्य पूर्वार्धमुद्धृतवान्-न्यायवा० ता० टी० पृ० १५४ पं० ९-१० । स्याद्वादक० पृ० ८२ पं० १९-२० आ० । शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० १५७ द्वि० पं० ६ । ८ सप्तमं टिप्पणं विलेखनीयम् ।

“संहृत्य सर्वतश्चिन्तां स्तिमितेनान्तरात्मना । स्थितोऽपि चक्षुषा रूपं संच च स्पष्टं व्यासति ॥”

—तस्यापञ्चोक्त्या० पृ० १८६ सो० १३ । प्रमेयक० पृ० ९ द्वि० पं० ७ । “परं हि गौरी तदव्योपपन्नता “संहृत्य सर्वं चिन्ताम्” इत्यादिना—सिद्धिपि० टी० लि० पृ० ३४ पं० २५ । स्याद्वादक० पृ० ८२ पं० १२-१३ आ० । शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० १५७ द्वि० पं० ८ । ९-जितोर्ध्व-वृ० ।

रूपतयाऽननुभूयमानानामपि संभव इति त्रिकल्पविकल्पा सावस्थ सिद्धा, असदेतत् । यतस्तस्यामर-
 स्थायां स्थिरस्थूलसमावशब्दसंसर्गयोग्यपुरोच्यवस्थितगवादिप्रतिभासम्यानुभूतेः सविकल्पकगानानु-
 भव एव । नहि शब्दसंसर्गप्रतिभास एव सविकल्पकत्वम् तद्योग्यावभासस्यापि कल्पनात्मा-
 भ्युपगमात् अन्यथाऽव्युपपन्नसंकेतस्य ज्ञानं शब्दसंसर्गविरहात् कल्पनावन्न स्यात् । न च पूर्वकाल-
 ५ दृष्टत्वस्य वर्तमानसमयभाविनि संयोजनाच्छब्दोद्देशाभावेऽप्यमर्दर्थप्राहितयाऽविशदप्रतिभासत्वात्
 तत् सविकल्पकम्, पूर्वकालदृष्टत्वस्य पूर्वदर्शनाप्रतीतावपि व्यापकाप्रतीती व्याप्यस्यैव प्रतीतेरसत्ता-
 सिद्धेस्तत्सम्बन्धित्वप्राहिणोऽसदर्थताऽसिद्धैवैशद्याभावस्य तजानुपपत्तेः शब्दसंसर्गयोग्यप्रतिभासस्य
 निशेदतया विकल्परूपस्याप्यध्यक्षतोपपत्तेः शब्दयोजनामन्तरेणापि स्थिरस्थूलार्थप्रतिभासं निर्ण-
 यात्मकं ज्ञानमध्यक्षमभ्युपगन्तव्यम् अन्यथा तस्य प्रामाण्यमेवानुपपन्नं भवेत् । तथाहि-यैवैवांशे
 १० नीलादौ विधिप्रतिषेधविकल्पद्वयं पाश्चात्यं तज्जनयति तत्रैव तस्य प्रामाण्यम् तदाकारोत्पत्ति-
 मात्रेण प्रामाण्ये क्षणिकत्वादावपि तस्य प्रामाण्यप्रसक्तेः क्षणक्षयानुमानवैकल्यमन्यथा भवेत् विकल्पश्च
 शब्दसंयोजितार्थग्रहणं तत्संयोजना च शब्दस्मरणमन्तरेणासंभविनी तत्स्मरणं च प्रान्ततन्निष्ठ्युप-
 लब्धार्थदर्शनमन्तरेणानुपपत्तिमत् तद्दर्शनं चाध्यक्षतः क्षणिकत्वादावपि निश्चयजननमन्तरेणासंभवि-
 निश्चयश्च शब्दयोजनाव्यतिरेकेण नाभ्युपगम्यत इत्यध्यक्षस्य कचिदप्यर्थप्रदर्शकत्वासंभवात् प्रामाण्यं
 १५ न भवेत् । तस्मात् शब्दयोजनामन्तरेणाप्यर्थनिर्णयात्मकमध्यक्षमभ्युपगन्तव्यम् अन्यथाऽनिकल्पा-
 ध्यक्षेण लिङ्गस्याप्यनिर्णयात् अनुमानात् तन्निर्णये अनवस्थाप्रसक्तेरनुमानस्याप्यप्रवृत्तिः सकल-
 प्रमाणादिव्यवहारविलोपः स्यात् । अत एव “अर्थं विकल्पयंतो गोदर्शनात् न तदा गोशब्दसंयोजना
 तस्यास्तदानुभवात् युगपद्विकल्पद्वयानुत्पत्तेश्च निर्विकल्पकगोदर्शनसद्भावस्तदा” [ ]
 इति निरस्तम् गोशब्दसंयोजनामन्तरेणापि तद्दर्शनस्य निर्णयात्मकत्वात् अन्यथाऽध्यविकल्पनात्
 २० व्युत्थितस्य गवि क्षणिकत्वयत् शब्दस्मरणासंभयतः स्मृतिर्न भवेत् अभ्युपगमनीयं धेतुं अन्यथा
 गोशब्दस्मरणस्यापि विकल्परूपत्वात्परतच्छब्दस्मरणमन्तरेण तद्योजनारूपस्य तस्यासंभवात् तत्स-
 रणमभ्युपगन्तव्यम् तस्यापि चापरतच्छब्दस्मरणमन्तरेण तथाभूतस्यानुपपत्तेरपरतच्छब्दस्मरणमित्य-
 नवस्थानाच्च प्रथमशब्दस्मरणमिति न घञ्चिद् विकल्पप्रसयो भवेत् । अथापरशब्दस्मरणमन्तरेणापि
 शब्दस्मरणसंभवाच्चानवस्था तर्हि प्रथमशब्दस्मरणं तद्योजनं च व्यतिरेकेणाप्यध्यविकल्पनसमये
 २५ गोदर्शनस्य निर्णयात्मनः संभवात् कथमस्याविकल्परूपता सिद्धिमुपगच्छेत् ? यदपि “निराशस्तु-
 सामर्थ्याद्भूतत्वात् प्रथमाक्षसन्निपातजं निराशस्तुग्राहि निर्विकल्पकम्” इति, तदप्यसङ्गतम् । निर-
 शास्य वस्तुनोऽभावेन तत्सामर्थ्याद्भूतत्वस्य निर्विकल्पकत्वहेतोस्तत्रासिद्धेः । न च यत् निराशप्रभवं
 तद्विशिष्टग्राहि, निराशरूपक्षणप्रभवस्याप्युत्तररूपक्षणस्य तद्ग्राहित्वाददर्शनात् । न च ‘ज्ञानत्वे सति’ इति
 विशेषणाच्चायं दोषः प्रत्यक्षप्रभवविकल्पस्य ज्ञानत्वेऽपि तद्ग्राह्यानुपपत्तेः उपपत्तौ वा हिंसाविरतिदान-
 ३० चित्तत्वसंवेदनाध्यक्षप्रभयनिर्णयेन तद्ग्रहणोपपत्तेर्निश्चयविपर्ययीकृतस्य चानिश्चितरूपान्तराभावात्

१ “यथा व्यापकाप्रतीती व्याप्यप्रतीतिर्नेति वैधर्म्यद्वयान्तोऽयं तथा पूर्वदर्शनाप्रतीतावपि पूर्वकालदृष्टत्वस्य प्रतीत्यसत्त्वं
 नैति भावः”-वृ० ल० टि० । २ “प्रत्यक्षज्ञानस्य”-वृ० ल० टि० ।

३ “किं, एव तस्य प्रामाण्यमेवानुपपन्नं स्यात्, यत्रैव हि पाश्चात्य विधि-निषेधविकल्पद्वयं तज्जनयति तत्रैव तस्य
 प्रामाण्यम्, विकल्पश्च शब्दसंयोजितार्थग्रहणम्, तत्संयोजना च शब्दस्मरणाधीना, तच्च सम्बन्धितावच्छेदकप्रकारकसम्बन्धि-
 ग्रहणार्थधीनत्वमिति, न चेदेवम् गवानुभवत् गोशब्दसंयोजनावत् क्षणिकत्वाभावात् क्षणिकशब्दसंयोजनापि स्यात् ।
 एवेन ‘अथ विकल्पयतो गोदर्शनेऽपि तदा गोशब्दसंयोजनाभावात् युगपद्विकल्पद्वयानुपपत्तेश्च निर्विकल्पकमेव गोदर्शनम्’
 इति निरस्तम्, गोशब्दसंयोजनामन्तरेणापि तद्दर्शनस्य निर्णयात्मकत्वात्, अन्यथा तत्स्मरणानुपपत्तेः, समानप्रकारकानुभवस्यैव
 समानप्रकारकस्मरणहेतुत्वात्, तत्संशयापत्तेश्च तत्प्रकारकनिश्चयस्यैव तत्प्रकारकसंशयविरोधित्वात्, अन्यथा क्षणिकत्वादावपि
 स्मरणासंशयप्रसङ्गात्”-आश्रया० स्याद्वादक० पृ० १५७ द्वि० प० १३ ।

४-कत्वसं-मा० मा० । ५-यतो गोर्द-वृ० । ६-नुपपत्ते-वृ० ल० वा० वा० विना । ७-स्तदेतन्नि-
 पृ० ल० मा० मा० विना । ८-परं त-ल० वा० वा० मा० मा० विना । ९-द्राव-मा० मा० वा० हा० वि० ।
 १० च नि-वृ० । ११-क्षम-वृ० ल० वा० वा० । १२-नत्वे त-आ० हा० वि० । १३ “प्रत्यक्षमाहिता”-वृ० टि० ।

‘स्वर्गप्रापणसामर्थ्यादेरपि तद्वत्तस्य निश्चयात् तत्र विप्रतिपत्तिर्न भवेत् । अयानुभयस्यैवार्थं यथाचस्थित-
वस्तुग्रहणलक्षणः स्वभावविशेषो न विकल्पस्य तेनायमदोषस्तर्हि यथा दानचित्तानुभवः स्वसंवेदना-
ध्यक्षलक्षणस्तद्वत् सद्ब्रव्यचेतनादिकं विपयीकरोति तथा स्वर्गप्रापणसामर्थ्यमपि तत्स्वरूपाव्यतिरिक्त-
त्वात् विपयीकुर्यात् ततश्च सद्ब्रव्यचेतनत्वादाविव तत्रापि विवादो न भवेत् । न चासौ नास्तीति
शक्यं वक्तुम् चार्थाकादेस्तत्र विप्रतिपत्तिर्दर्शनात् । तथाहि—“यावज्जीवेत् सुखं जीव” [५
इत्याद्यभिधानाच्च स्वर्गः नापि तत्प्राप्तिहेतुः कश्चिद् भाव इति चार्वाकाः । “नैव दानादिचित्तात् स्वर्गः
यदि ततो भवेत् तदनन्तरमेवासौ भवेत् अन्यथा मृताच्छिखिनः केकार्यितं भवेत् तस्मात् ततो
धर्मत्वात्साध्य स्वर्गः” [५] इति नैयायिकादयः । “इष्टानिष्टार्थसाधनयोग्यतालक्षणौ
धर्मधर्मौ” [५] इति मीमांसकाः । उक्तं च शावरे—“य एव श्रेयस्करः स एव
धर्मशब्देनोच्यते” [मीमांसादृ० १-१-२ शाव० पृ० ४ पं० १५] अनेन द्रव्यादीनामिष्टार्थसाधन-१०
योग्यता धर्म इति प्रतिपादितं शबैरस्वामिना । भट्टोऽप्येतदेवाह—

“श्रेयो हि पुरुषप्रीतिः सा द्रव्यगुणकर्मभिः ।
चोदनालक्षणैः साध्या तस्मादेप्सेव धर्मता ॥
एयमैन्द्रियकत्वेऽपि न तादृष्येण धर्मता ॥
श्रेयःसाधनता ह्येषां नित्यं घेदात् प्रतीयते ।
तादृष्येण च धर्मत्वं तस्मादेन्द्रियगोचरः” ॥

१५

[श्लो० घा० सू० २ श्लो० १९१-१३-१४] इति ।

एयमनेकधा विषाददर्शनाच्च विषादाभावः स च स्वर्गप्रापणसामर्थ्यस्य दानचित्तादमेवे वस्तुस्वरूप-
प्राहिणा च स्वसंवेदनाध्यक्षेणानुभवे सद्ब्रव्यचेतनत्वादाविव न युक्तः । अथ तच्चित्तादमितं तत्प्रापण-

१ निर्णयात् वा० वा० । २-इदं चे-ल० भा० मां० । ३ “द्रव्यतः परमार्थतथेतनलम्”—पृ० ल० टि० ।
४ “स्वर्गप्रापणसामर्थ्येऽपि”—पृ० ल० टि० । ५ “विषादः”—पृ० ल० टि० । ६ “यथाह—
यावज्जीवं सुखं जीवेशास्ति मूलोपगोचरः । मसीभूतस्य ज्ञान्तस्य पुनरागमनं कुतः ॥”—न्यायमञ्ज० आ० ७
पृ० ४६४ पं० २४ ।

“तदेतत् सर्वं धृहस्यतिनाऽप्युक्तम्” इत्युक्तिल्योदृते श्लोकरुदम्भके

“यावज्जीवेत् सुखं जीवेत् ऋणं कृता घृतं पिबेत् । मसीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ॥”

इत्युपन्यस्तवान् सायणमाधवः—सर्वदर्शनसं० पृ० १४ द० १ पं० १२२ । गुणरत्नसूत्रेण चोदायतमतविवेचने
परावर्तितपूर्वार्थमेतन्नेव श्लोकात्पुनरुक्तवान् “तदुक्तम्” इति कृत्वा—

“यावज्जीवेत् सुखं जीवेत् तावदैवमिदं सुखम् । मसीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ॥”—पृ६० स० पृ० ७०
पृ० ३०२ पं० २० ।

७-स्तस्मात् स स्व-आ० हा० वि० ।-स्तन्मते च स्व-वा० वा० । ८-धनायो-आ० हा० वि० । पृ६०
स० पृ० ७० पृ० २८९ पं० २-११ ।

९ तत्त्वसं० पञ्च० पृ० ५८३ पं० ११-२० । “यद्यपि गोदोहनादिद्रव्यम्, यागादिक्रिया, नीचस्त्वादियुगध फल-
साधनत्वाद् धर्मशब्देनोच्यते नापूर्वादय इति श्रेयस्करमाप्ये वक्ष्यते, तथापि तेषां फलसाधनरूपेण धर्मत्वात् फलस्य च
जन्मान्तरादिभावित्वाद्धर्मस्वरूपेण प्रत्यक्षविषयत्वं न संभवति”—१-१-२ शास्त्रीपिका पृ० १९ पं० १८ । श्लो० वा०
पार्थव्या० पृ० ४८ पं० २२ ।

“य एव श्रेयस्करः स एव धर्मशब्देनोच्यते । कथमनगम्यते ? यो हि यागमनुष्ठितिं च धार्मिकमिति हि समाचक्षते ।
यद्यस्य कर्ता स तेन व्यपदिश्यते यथा पाचको सारक इति । तेन यः पुरुषं निःश्रेयसेन संयुज्जि स धर्मशब्देनोच्यते ।
न केवलं लोके, चेदेऽपि “यस्मै यत्प्रमदयन्त देवान्मानि धर्माणि प्रथमान्यासन्” इति यजुर्वेदशब्दाद्यप्येव धर्मं समामनन्तीति
श्रेयस्करमाप्ये वक्ष्यत इत्यर्थः”—१-१-२ शास्त्रीपिका मुक्तिग्रहप्रवृत्तिद्विदन्तः पृ० १९ पं० २९ ।

१० “इन्द्रियगोचरतया”—पृ० ल० टि० । पूर्वार्थमेतदम्—“द्रव्य-क्रिया-गुणादीनां धर्मत्वं स्थापयित्वे” ।

सामर्थ्यं तद्गुहे गृहीतमेव किन्तु स्वसंवेदनस्य "सर्वचित्तचैतानामात्मसंवेदनं प्रत्यक्षमविकल्पम्"
 [ ] इति वचनात् अविकल्पाध्यक्षत्वमिति तद्गृहीतस्यागृहीतकल्पत्वाद् विवाद-
 संभवस्तत्र आह च कीर्तिः—"पश्यन्नपि न पश्यति" [ ] इत्युच्यते, असदेतत्; यतो
 यदि तत्सामर्थ्यं निर्विकल्पकाध्यक्षविषयत्वात् गृहीतमप्यगृहीतकल्पं तर्हि तच्चित्तमपि तत् एव तथा
 ५ भवेत् अविशेषात् तथा च 'यद् दानादिचित्तं तद् यद्गुणसेव्यतानियन्धनम् यथा त्यागिनरपतिचित्तम्
 दानादिचित्तं च विपक्षितम्' इत्याद्यनुमानमगमकम्-आश्रयासिद्धत्वादित्दोषात्-प्रमज्येत । अथात्र
 विकल्पोत्पत्तेर्न दोषः, असदेतत्; यतो यद्यहेतुको विकल्पश्चित्तवत् तत्सामर्थ्येऽपि भवेत् अथ न, तत्र
 चित्तेऽपि मा भूत् अविशेषात् । अनुभवाद् विकल्पोत्पत्तिर्नानिमित्तेति चेत् उभयत्र स्यान्न वा कचिद-
 प्यनुभवस्याप्यविशेषात् । न च चेतोविकल्पप्रभव एवानुभवः समर्थो न तत्सामर्थ्यविकल्पोत्पत्ताविति
 १० वक्तव्यम् यतो येन स्वभावेन तच्चित्तचेतनादिकं स्वसंवेदनाध्यक्षमनुभवति तेनैव चेत् तत्सामर्थ्यं
 तर्ह्युभयत्रापि विकल्पस्ततः प्रादुर्भवेत् । अथ रूपान्तरेण तर्ह्युभयरूपतैकस्यानुभवस्येवविकल्पकैकान्त-
 यादव्याघातः । न चैकेनैव स्वभावेनोभयानुभवेऽपि तत्सामर्थ्यं न विकल्पमुत्पादयत्यनुभवोऽशक्तिरन्यत्र
 तदुत्पादयति विपर्ययादिति वक्तव्यम्, एकस्य शक्तेतररूपहयायोगात् । न चैकत्र शक्तिरेवान्यत्रा-
 शक्तिस्तस्येति ईश्वरस्यापि ग्रामभाविकार्यविधायिन एकत्र शक्तिरेवापरत्राशक्तिरिति स्वभावमेव न
 १५ भवेदिति न नित्यकारणप्रतिक्षेपो भवेत् । अथ नानुभवमात्राद् विकल्पप्रभवः अन्यथा निर्णयात्मकानु-
 भववादिनोऽपि विस्तीर्णप्रसङ्गादौ वर्णपदवाक्यादेः सकलस्य निर्णयात्मनाऽध्यक्षेणानुभवात् स्मरण-
 विकल्पानुदयो न भवेत् । अथार्थ दर्शनपाटवाभ्यासप्रकरणाद्यपेक्षा तर्ह्यन्यत्रापि सा तुल्येति, एत-
 दप्यसत्; यतो दर्शनस्य पाटवं सचेतनादौ तद्गृहणयोग्यता तत्सामर्थ्यं अपाटवं तद्गृहणयोग्यता तच्च
 दर्शनस्य दृश्यस्य च सांशतायामुपपत्तिमदिति कथं न सविकल्पकता? विकल्पजननाजनने तत्पाटवा-
 २० पाटवे अपि नाभ्युपगमनीये सांशतापत्तिदोषादेव । अथाभ्यासादिसहायं दर्शनं विकल्पमुत्पादयति;
 नन्वेवमपि यदेव सचेतनादौ दर्शनं तदेव चेत्, अन्यत्रोभयत्र विकल्पोत्पत्तिर्भवेत् अन्यथा 'नित्यस्यापि
 सद्कारिसचियमेकदैक्यं यद्रूपं तस्यान्यत्रान्यदा सद्भावेऽपि न तत्कार्यकरणं तदा तत्र' इति तस्य
 यद् रूपं तदसङ्गतं भवेत् । किञ्च, यदपरमपेक्ष्य कार्यजनकं कचिद् दृष्टं तत् तत्सद्वृत्तं कार्यं

१-द्वने प्र-या० बा० । २ अत्र प्रकीर्तिरुक्ते न्यायविन्दौ "सर्वचित्तचैतानामात्मसंवेदनम्" इत्येतावदेव सूत्रं
 दृश्यते-प० १ सू० १० पृ० ११ । ततः "प्रत्यक्षमविकल्पकम्" इत्येकस्मिन् टीकातुल्ये सद्गुणो बोद्धव्यः । एतच्च
 टीकेयम् वर्तते—"तच्च ज्ञानरूपं वेदनमात्मनः साधारणारि निर्विकल्पकमभ्रान्तं च तस्यात् प्रत्यक्षम्"-पृ० ११ पं० १४ ।
 तद्गोकाटिष्यन्पि यथा—"तत् प्रत्यक्षं स्वसंवेदनरूपं निर्विकल्पकं तत्र शब्दादियोजनाभावात् । इतः । शब्दे सकेता-
 भावात् । अभ्रान्तं च तद्दिज्ञानं स्वरूपेऽविपर्ययत्वाद् बाधकामायाचेति"-पृ० १३ पं० ५-६ । "सर्वचित्तचैतानामात्म-
 संवेदनं प्रत्यक्षं निर्विकल्पकमिति"-सिद्धिनि० टी० लि० पृ० ५१ पं० २० ।

निर्वर्त्तयतीति युक्तं मृदादिवत् कुम्भकाराद्युपकृतम् । न चाभ्यासादिसहायमविकल्पकं कदाचिद्
विरूपमुपजनयद् दृष्टमिति कथं तस्य सहकारिसचिवस्य विकल्पजनकताभ्युपगमः ? । अथ सचेत-
नादिविकल्पमविकल्पकमुत्पादयद् दृष्टमिति तदभ्युपगमः । स्यादेतत् यदि क्रमभाविहेतुफलभूतम-
विकल्पसविकल्पकं ज्ञानद्वयमवसीयते न च तदवसीयते सांशेकविकल्पस्वभावस्य सामान्यविशेषात्मक-
वस्तुप्राहिणः प्रथममेवोपजायमानस्यैकस्यैव निश्चयान् । तथाप्यप्रतीयमानस्य पूर्वकालभाविनोऽपरस्या-
विरूपकस्याभ्युपगमे तत्राप्यपरस्य तथाभूतस्याभ्युपगम इत्यनवस्थाप्रसक्तिः ।

यदप्यविकल्पकस्याभ्यासादिसहायविकल्पजनने प्रघट्टकास्तरणं दृष्टान्तत्वेनोपन्यस्तम्, तदप्य-
युक्तम् ; यतो घर्णादीनां तज्ज्ञानानां च व्यक्तिभेदाद् दृढसंस्काराण्येव निश्चयात्मकान्यपि ज्ञानानि
स्मृतिजनकानि नापराणीति प्रतिनियतविषयस्मृतिसंभवाच्च सकलप्रघट्टकास्तरणदोषः अनिश्चया-
त्मकं तु ज्ञानं क्षणिकत्वादायिव न कचिद् विकल्पहेतुर्भवेत् इत्युक्तं प्राक् । न च भयत्पक्षे सचेतनादि-
स्वर्गप्रापणशक्त्यादीनां परस्परं तदनुभवानां च भेदः येनेदमुत्तरं समानं भवेत् । तथाहि-सचेतनादि-
तत्सामर्थ्ययोरभेदे तदनुभवादेकरूपादुभयन संस्कारः स्तरणं वा भवेत् न वा कचिदिति अन्यथा
अनुभवस्य सांशतापसिरिति सविकल्पकत्वं भवेत् । तस्माद् दानविसादौ सचेतनत्वादिकमनुभूयते
न स्वर्गप्रापणसामर्थ्यमित्यभ्युपगमन्तव्यम् । अथ तच्चेतसो मूर्षिकालकविपविकारयदनन्तरं फलस्यानु-
पलम्भाद् अतत्फलसाधर्म्योदसामर्थ्यसमारोपाद् वा तदनुभवेऽपि न विकल्पः । तदुक्तम्—

“एकस्यार्थस्वभावस्य प्रत्यक्षस्य सतः सयम् ।

कोऽन्यो न दृष्टो भागः स्यात् यः प्रमाणैः परीक्ष्यते” ॥ [ ]

“नो चेद् भ्रान्तिनिमित्तेन संयोज्येत गुणान्तरम् ।

शुक्तो वा रजताकारो रूपसाधर्म्यदर्शनात्” ॥ [ ] इति ।

अत्र च तात्पर्यार्थः—यद् यतोऽभिन्नं तस्मिन्ननुभूयमाने तदनुभूयते, यथा, तस्यैव स्वरूपम् २०
अभिन्नं च सचेतनादेष्टेतसः स्वर्गप्रापणसामर्थ्यम् तस्य ततो भेदे सम्बन्धासिद्धेः सामर्थ्यादेव तत्प्राप्ते-
श्चेतसस्तत्प्राप्तिं प्रत्यकारकत्वं च भवेत् निरंशस्य च वस्तुनोऽप्यक्षेणानुभवेऽननुभूतापरांशाभावाच्च
तत्र प्रमाणांतरप्रवृत्तिः प्रयोजनयती अयं च निश्चयात्मकाध्यक्षवादिनो दोषः निश्चिते विपरीत-
समारोपाभावात् निश्चयारोपमनसोर्वाध्यवाधकभावात् अविकल्पदर्शनानुभूते तु वस्तुन्यनिश्चयाद्
भ्रान्तिनिमित्तगुणान्तरारोपसंभवात् तद्व्यवच्छेदायै प्रमाणांतरप्रवृत्तिः सप्रयोजनेवेति, एतदप्य-
युक्तम्, यतस्तत्सामर्थ्यस्य यत् फलं सचेतसां तदेव, उतान्यदिति ? प्रथमपक्षे उभयन निश्चयाभावः
फलादर्शनस्याविशेषात् । द्वितीयपक्षे घट-पटवत् तद्भेदः । यदप्यसामर्थ्यसमारोपात् तन्निश्चयानु-
त्पत्तिरिति तत्रापि तत्सामर्थ्यानुभवो यद्यनिश्चितोऽप्यस्ति सर्वं सर्वेनानिश्चितमपि भवेदिति साहच-
र्यमताऽप्रतिक्षेपः । न च तत्सामर्थ्यं तच्चेतसोऽभिन्नमिति तदनुभवे तस्याप्यनुभवः चन्द्रग्रहणेऽपि
तदेकत्वाग्रहणतस्तैमिरिकदर्शनेन व्यभिचारात् । तस्यापि ग्रहणमिति चेत्, न; भ्रान्तेरभावप्रसङ्गतः ३०

१ “उत्तरम्”—वृ० ल० टि० । २ “निर्विकल्पकस्य”—वृ० टि० । ३ “दृढसंस्काराण्येव स्मृतिजनकानीति
योगः”—वृ० ल० टि० । ४—तपक्षे तच्चे—आ० हा० वि० । ५ “स्वर्गप्रापणसामर्थ्यं”—वृ० ल० टि० ।

६ “यथोक्तम्—

तस्माद् दृष्टस्य भावस्य दृष्ट एवास्तिलो गुण । भाग कोऽन्यो न दृष्टः स्यात् यः प्रमाणैः परीक्ष्यते ॥” इति—
प्रशस्त० कं० पृ० २०८ प० ३ ।

“तदुक्तम्” इत्युक्तिल्लोदुतवादिदं ‘एकस्यार्थस्वभावस्य’ इत्यादि पञ्च जयन्तमष्ट ।—न्यायमन्० भा० २ पृ० १३ पं० १४ ।

“तदुक्तम्” इत्युक्तिल्लय धीयशोविजयैरिदं पञ्चद्वयमुद्धृतं वर्तते शास्त्रगतांशमुच्यते दीक्षायाम्—पृ० १५८ टि०
पं० २-४ ।

७ “स्वर्गः”—वृ० ल० टि० । ८—त्यपका—आ० हा० वि० । ९—मित्तं गु—ल० वा० वा० । १० “स्मृति-
तत्सामर्थ्ययोर्भेदः”—वृ० ल० टि० । ११ “चन्द्रैकज्ञस्य तैमिरिकदर्शने”—ल० टि० । “चन्द्रैकत्वस्य”—वृ० टि० ।

- “कल्पनापोढमभ्रान्तं प्रत्यक्षम्” [न्यायवि० १-४] इत्यनाभ्रान्तग्रहणार्थक्यप्रसक्तेर्व्यवच्छेद्याभावात् । चन्द्रग्रहणमपि तत्र नास्तीति चेत्, न, एकत्वाप्रतिपत्तावपि तत्प्रतिभासदर्शनात् । एकस्य द्वित्व-विशिष्टतया तस्य ग्रहणान्तरीचिकाजलज्ञानवद् भ्रान्तं तदिति चेत्, न, द्वित्वे यथा विसंवादाभि-प्रायात् तद् भ्रान्तं तथा चन्द्रमसि संवादाभिप्रायात् किमिति तत्रा(त्रा)भ्रान्तं प्रमाणेतरव्यवस्थाया
५ व्यवहार्येनुरोधतः समाश्रयणात् “प्रामाण्यं व्यवहारेण शौरं मोहनवर्तनम्” [ ] इति भवतैवाभिहितत्वात् । न चैकत्र ज्ञाने भ्रान्तेतररूपद्वयमयुक्तम् व्यवहारिणा तथाश्रयणात् अन्यथैक-चन्द्रदर्शनस्यापि ‘चन्द्ररूपे प्रमाणता क्षणिकत्वे अप्रमाणता’ इति रूपद्वयं न स्यात् क्षणक्षयेऽपि तत्प्रामाण्ये प्रमाणान्तराप्रवृत्तिर्भवेत् । चन्द्रमस्यैवप्रमाणत्वे न किञ्चित् क्वचित् प्रमाणं भवेदिति सर्वप्रमाणव्यवहारलोपः । यस्य तु मतं हृदय-प्राप्ययोरेकत्वे अविसंवादाभिमानिनः प्रत्यक्षं प्रमाणम्
१० इतरस्य तयोर्विवेके सत्यनुभूतेऽपि न प्रमाणम् तस्य चन्द्रदर्शने चन्द्रप्राप्त्यभिमानिनः किमिति चन्द्र-मात्रे तत्र प्रमाणम् ? विवेकानध्यवसायिनस्तु यदि तदनुभूतेऽप्येकत्वे प्रमाणं तर्हि यद् यथाव-भासते तत् तथैव परमार्थसङ्गवहारावतारि यथा नीलं नीलतयावभासमानं तथैव सङ्गवहारावतारि अयभासन्ते च क्षणिकतया सर्वे भावाः इत्यनुमानमसङ्गतम् हेतोरसिद्धताप्राप्तेः । अथ तं प्रत्येतदनु-मानमेव नोपादीयते तर्हि कं प्रत्येतदुपादेयम् ? यस्तयोर्विवेकं मन्यते तं प्रतीति चेत्, न, तं प्रत्यनु-
१५ भ्रान्तार्थक्यात् तदन्तरेणापि तदर्थनिष्पत्तेः यच्च तं प्रति भाविनि प्रवर्तकत्वादनुमानं प्रमाणं युक्तम् तत् “सर्वेचित्त-वैज्ञानामात्मसंवेदनं प्रत्यक्षम्” [ ] इति वचनात् स्वरूपेऽभ्रान्तं बहिरर्थं “भ्रान्तिरपि सम्यन्धतः प्रेमा” [ ] इति वचनाद् भ्रान्तमित्येकमेव कथं द्विरूपम् ? किञ्च, यदि तस्य न प्रत्यक्षं प्रमाणमस्ति कथमनुमानप्रादुर्भावः ? अस्ति चेत् तत् किमप्य-मिति वाच्यम् ? साधनावभासजलादिसाधनविषयं प्राप्यावभासि प्राप्यार्थक्रियाविषयमिति चेत्,
२० ननु तदपि जलादिमाने प्रमाणम् स्वविषयकार्यजननसामर्थ्यादावप्रमाणम् अन्यथा विधादाभावात् शास्त्रप्रणयनं तदर्थमनर्थकं भवेदिति तदप्यंशेनैव प्रमाणम् । यत् पुनरन्यथापि ‘हृदय-प्राप्ययोरेकत्वे

१ प्र० ४८८ टि० ९ ।

“तस्यायत्कल्पनापोढपदं प्रत्यक्षलक्षणे । विधुणा पठित तस्य व्यवच्छेयं न विधत्ते ॥

अभ्रान्तपदस्यापि व्यावर्त्यं न किञ्चन तन्मतेन पश्याम । ननु तिमिराशुभ्रमणनौयानसशोभाधादिविभ्रमं द्विचन्द्रा-कृतचक्रचलपादपादिदर्शनमपोढमस्य परैकम् । सत्यमुच्यते अयुक्तं तु कल्पनापोढपदेनैव तदुदासहिदे । तत्रापि निर्विकल्पक-ज्ञानमेकं चन्द्रादिविषयमेव विकल्पास्तु विषयिताकास्मिन्निष्ठो भवन्ति यथा मरीचिप्रसिद्धिर्निर्विकल्पके सलिलप्रसारी विकल्प इति । ननु तिमिरेण द्विधाकृतं चक्षुरेकतया न शक्नोति दृग्निन प्रदीपमिति निर्विकल्पकमपि द्विचन्द्रज्ञानम् । यथैवं तरङ्गादिसाद्वयरूपितमूपरे मरीचिकं चक्षुषा परिच्छेत्तुमशक्यमिति तत्रापि निर्विकल्पकमुदकप्रसिद्धि विरामं किमिति नेष्यते अभ्युपगमे वा सदसत्कल्पनोत्पातादिकृत प्रमाणेतरव्यवहारो न स्यात् । अपि च न बाधकोपनिपातमन्तरेण भ्रान्तताऽवकल्पये-
ज्ञानानाम् । न च क्षणिकवादिमते वाध्यबाधकभावो बुद्धीनामुपपद्यते इत्यल विमर्देन ।

इति शुनिपुणमुद्दिर्लक्षणं वक्तुकाम पद्युगलमपीदं निर्णये नानवद्यम् ।

अथतु मतिमहिम्नोदितं दृष्टमेतज्जगदभिभवधारी धीमतो धर्मकीर्ति” ॥—

न्यायमच० आ० २ प्र० ९९ पं० २३-४

२ “शशि”-वृ० टि० । ३ शास्त्रमो-वृ० वि० । तत्त्वार्थश्रो० वा० प्र० १७३ श्लो० ६२ ।

“नान्तरीयकलादेकानुभवोऽन्यानुभवे मानमिति चेत् । न, चन्द्रग्रहेणैव तदेकलाग्रहणतत्त्वैरिदं दर्शनेन व्यभिचारात्, द्विले तस्य भ्रान्त्येऽपि चन्द्रेऽभ्रान्तत्वात् प्रमाणेतरव्यवस्थाया व्यवहारिजनापेक्षत्वात् “प्रामाण्यं व्यवहारेण शौरं मोहनि-वर्तनम्” इति त्वयैवाभिहितत्वात् अन्यथैकचन्द्रदर्शनस्यापि चन्द्ररूपे प्रमाणता क्षणिकत्वे चाप्रमाणता इति रूपद्वयस्याभ्युपगम-विरोधात्”—शास्त्रवा० स्याद्वादक० प्र० १५८ टि० पं० ६-९ । ४-रूपद्व-वृ० । ५-हारिणां त-वा० वा० । ६-रूपेण प्र-वृ० भा० मा० । ७ “चन्द्रदर्शनं”-वृ० ल० टि० । ८ शास्त्रवा० स्याद्वादक० प्र० १५८ टि० पं० १०-११ “विर्यवादाभिमानिन”-वृ० २० टि० । १० “वादिन”-वृ० ल० टि० । ११ “चन्द्रदर्शनम्”-वृ० ल० टि० । १२ “यथा विवेकानध्यवसायिनश्चन्द्रविषये एवलेऽनुभूतेऽपि दर्शनं प्रमाणं तथा क्षणिकत्वेऽप्यनुभूते भविष्यतीति”—वृ० ल० टि० । १३ “विवेकानध्यवसायिनम्”-वृ० ल० टि० । १४ “अनुमानम्”-वृ० टि० । १५ “विवेकप्रति-पत्तारं प्रति”-वृ० ल० टि० । १६ प्र० ५०६ टि० १ । १७-रूपे आ-वृ० विना । १८ प्र० ४८१ गतं पद्यं टिप्पणमवलोकनीयम् । १९ “विवेकाध्यवसायिन”-वृ० ल० टि० ।

विसंवाद्युद्धिं प्रति प्रत्यक्षाभासम्' इति तत्र दृश्यादिभावे तदाभासत्वे वस्तुदर्शनमुच्छिद्येत । अथात्र प्रमाण-तदाभासधर्मद्वयमेकाग्रभ्युपगम्यते प्रकृतेऽप्यभ्युपगम्यताम् । अथ तैमिरिकज्ञानेनाप्रतीयमानमेकत्वं तस्येति कथम् ? ननु निश्चिते शब्दे अनिश्चिता क्षणिकता तस्येत्यपि कथम् ? अनुमानेन तत्रैव निश्चयात् तस्येति एतदन्यत्रापि समानम् । तदेवं निरंशत्वे चस्तुनस्तश्चित्तग्रहणे तत्सामर्थ्यस्यापि ग्रहणप्रसक्तैर्विवादाभावस्तत्रैव भवेत् न चेवमिति सांशं वस्तु तथाभूतवस्तुग्राहकं प्रमाण-मपि सांशं सत् सविग्रहत्वं कम् । अपि च, यदि निरंशवस्तुसामर्थ्याद्भूतत्वात् कल्पनापोढमध्यक्षं स्वसंवेदनं तथाभूतवस्तुप्रभवत्वाभावात् संवेदनग्राहि निर्विकल्पकं च न भवेत् । अथ तादात्म्यं तत्र तन्निमित्तम्, न; सञ्चेतनादेरिव स्वर्गप्रापणसामर्थ्यादेरपि ग्रहणप्रसक्तेस्तदविशेषात् । अथ न तादात्म्याद् ग्रहणमेवाभिन्नस्य किन्तु तादात्म्यादेव, असदेतत्; तादात्म्यादेव स्वरूपस्य ग्रह इत्यत्र प्रमाणभावात् । अविकल्पकं दर्शनं प्रमाणमिति चेत्, न, सुषुप्तावस्थायां तत्प्रसङ्गात् तत्रापि चैतन्यसद्भावात् अन्यथा १० प्रयोधायस्याविज्ञानमनुपादानम् अचेतनोपादानं वा भवेत् । न च तद्वनुरूपप्रयोधदर्शनाज्जाग्रद्विज्ञानोपादानं तत् विप्रकृष्टदेशकालस्यापि कारणत्वे तैमिरिकज्ञानस्यापि विप्रकृष्टदेशकालकारणप्रभवत्वसंभवात् निरालम्ब्यता न भवेत् अतोऽध्यवहितं कारणमभ्युपगन्तव्यम् । न च सुषुप्तावस्थायां विकल्पानुत्पत्तेर्न तत्प्रसङ्गः विकल्पवशात् तादात्म्ये सत्यपि तद्व्यवस्थायां बाह्यार्थेऽपि तत् एव तद्व्यवस्थापपत्तेर्विकल्प एव प्रमाणं भवेत् । १५

किञ्च, यद्यर्थप्रभवत्वात् ज्ञानमर्थग्राहकं तर्हि इन्द्रियादेरपि तत् एव ग्राहकं भवेत् तद्व्यतिरिक्त-बाह्यार्थग्राहकत्वं च तस्याभ्युपेयते । तथाहि—“प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्तौ प्रवृत्तिसामर्थ्यादर्थवत् प्रमाणम्” [चात्स्या० भा० पृ० १ पं० १] इत्यत्र भाष्ये प्रमात्-प्रमेयाभ्यामर्थान्तरमर्थसहकार्येयवत् प्रमाणं नैयायिकैर्याख्यातम् । तेन न तत्प्रभवत्वं तन्निमित्तम् तदभ्युपगमे वा शब्दज्ञाने शब्दवत् तत्समवायिकारणकर्णशङ्कुल्यवच्छिन्ननभोदेशाख्यश्रोत्रेन्द्रिय-तत्समवाययोरपि प्रतिभासः स्यादित्याकाशसम-२० धायविषयानुमानोपन्यासो धैर्यमनुभवेत् अध्यक्षसिद्धेऽनुमानोपन्यासप्रयासस्य वैफल्यत् । न च समवायविषयाध्यक्षस्यानिकल्पकत्वेन तद्गृहीतस्यागृहीतरूपत्वाच्चायं दोषः शब्देऽप्यस्य समानत्वात् यतो नैकमेकत्र निर्णयार्थमकमपरजान्यथेत्येकान्तवादिनो वक्तुं युक्तम् । एवं रूप-तत्सामान्य-सम-वायेष्वपि वाच्यम् । अथ न कारणमित्येवार्थग्रहः किन्तु योग्यतातः; नन्वेवं किमनिमित्तमर्थस्य ज्ञानं प्रति कारणता परिकल्प्यते ? अथ न तद्ग्रहणान्यधानुपपत्तेस्तत्प्रति तत्कारणतापरिकल्पनम् किन्त्व-२५ न्य-व्यतिरेकान्याम्-‘अर्थे सति तदवभासि ज्ञानमुपलब्धं तदभावे च न’ इत्यन्य-व्यतिरेक-निबन्धनोऽन्यत्रापि हेतुफलभाव इति, असदेतत्; योगिज्ञानस्य सकलातीतानागतपदार्थसाक्षात्कारिणोऽतीतानागततत्पदार्थभावेऽपि भावाभ्युपगमात् । न च सर्वेऽप्यतीतानागता भावास्तदा सन्ति सर्वभावाणां नित्यताप्रसक्तेः । न च तद्विषयं तज्ज्ञानं न भवति ‘सद्वस्त्वर्गः कस्यचिदेकज्ञानालम्ब्यः अनेकत्वात् पञ्चाङ्गुलिवत्’ इत्यनुमानविरोधात् । एतेन ‘यस्य ज्ञाने प्रतिभासस्तस्य तत्र तत्कारणत्वं ३० निमित्तमभिधीयते नत्वप्रतिभासमानस्य समवायादेस्तन्निमित्तः प्रतिभासो भवतु इत्यासङ्गयितुं युक्तम्” [तैजसं चक्षुः रूपादीनां मध्ये रूपस्यैव प्रकाशकत्वात् प्रदीपयत् तया ‘प्राप्तार्थप्रकाशकं चक्षुः तैजसत्वात् प्रदीपयत्’ इत्येतदप्यत एव निरस्तम् रूपप्रकाशकत्वं हि रूपज्ञानजनकत्वम् तद्य प्रदीपस्योत्पत्तिश्च तस्य रूपेकज्ञानसंसर्गित्यात् । प्रयोगश्चात्र-प्रदीपस्तद्विज्ञानकारणं न भवति निषय-३५ त्वात् यो हि यद्विषयो नासौ तत्कारणं यथा त्रिकालशेषभावविषययोगिज्ञानस्यातीतादिकोऽर्थः तथा च प्रदीपो निषयो यथोक्तरूपज्ञानस्य तस्मात्तत् कारणमिति तैजसत्वासिद्धौ च चक्षुषः प्राप्तार्थप्रकाश-

१-प्राभ्यु-आ० हा० वि० । २ “दिचन्द्रज्ञानेनैकतमप्रतीतमिति”-वृ० ल० टि० । ३ “दिचन्द्रदर्शने”-वृ० ल० टि० । ४ “स्वर्गप्रापणसामर्थ्य”-वृ० ल० टि० । ५-स्तत्र स-वृ० ल० वा० वा० । ६ ग्रहण इ-आ० हा० वि० । ७ “स्वरूपग्रहण”-वृ० ल० टि० । ८ “स्वज्ञानम्”-वृ० ल० टि० । ९-कार्यार्थ-ल० शा० हा० वि० । १० “अर्थप्रभवत्वादर्थग्राहक”-वृ० ल० टि० । ११ “यथा शब्दे”-वृ० ल० टि० । १२ प्रसक्त० कं० पृ० १९ पं० ५, पृ० ४० पं० ११ । न्यायसि० मु० का० ४२ । १३-स्याप्यसि-पृ० भा० मां० ।

कृत्यं दूरोत्सारितमेव । अत एव “नाननुकृतान्वयव्यतिरेकं कारणं नाकारणं विषयः” [

इति सांगतमतमप्युपास्तम् । तथाहि—किं कारणं विषय एव, उत कारणमेव विषयः? प्रथमपक्षरूपादिसंविदां चक्षुराद्यपि विषयो भवेत् तथा च ‘यस्मिन् सत्यपि यत्र भवति तत् तदतिरिक्तहेत्व-पेक्षं यथा कुलालाभावे सत्यप्यपरकारकसमूहेऽभवन् घटः कुलालापेक्षः सत्यपि च रूपादी कदाचिन्न

भवति रूपादिमानम्’ इत्यनुमानोपन्यासो व्यर्थः अथैव तत्र चक्षुराद्यधिगतेः । द्वितीयपक्षेऽपि ‘भविष्यति रोहिण्युदयः कृत्तिकोदयादतीतक्षपायामिव’ इत्यस्यानुमानस्य भावी रोहिण्युदयोऽकारण-त्वात् विषयो न स्यात् न हि भावी रोहिण्युदयः कृत्तिकोदयस्य परम्परयापि कारणम् । अथ भावी रोहिण्युदयः प्राग्भाविनः कृत्तिकोदयस्य कारणं प्रज्ञाकराभिप्रायेण कार्यस्य प्राग्भावित्वात् तर्हि ‘अभूद् भरण्युदयः कृत्तिकोदयात्’ इत्यनुमानमविषयं भवेत् । अथ भरण्युदयोऽपि कृत्तिकोदयस्य कारणं तेना-

१० यमदोषः । ननु येन स्वभावेन भरण्युदयात् कृत्तिकोदयस्तेनैव यदि शकटोदयादपि तदा भरण्युदयादिव पश्चात् ततोऽपि भवेत् यथा वा शकटोदयात् प्राक् तथैव भरण्युदयादपि प्राग् भवेत् । अथान्यतर-कार्यं कृत्तिकोदयस्तर्ह्यन्यतरस्यैव ततः प्रतीतिर्भवेत् न चैवमिति न युक्तं ‘कारणमेव विषयः’ इति पक्षाश्रयणम् । अथ कारणं स्वाकाराधायकं विज्ञाने विषय एवेति पक्षः अयमप्ययुक्तः, यतः किं कारणमेव तदाधायकं तत्र, आहोस्वित् तत् तदाधायकमेवेति विकल्पद्वयानतिवृत्तिः । प्रथमविकल्पे

१५ केशोन्दुकादिज्ञानं कुतः कारणात् तदाकारमुपजायते? न तावदर्यात् तस्य तत्कारणत्वानभ्युपगमात् अभ्युपगमे वा तस्याध्रान्ततापत्तेः । न समनन्तरप्रत्ययात् तस्य तदाकारता(ताऽ)योगात् । नेन्द्रि-यादेः अत एव हेतोः । तत्र कारणमेव तदाधायकमिति पक्षाभ्युपगमः क्षमः । नापि तत् तदाधाय-कमेवेति पक्षोऽभ्युपगन्तुं युक्तः इन्द्रियस्यापि तदाधायकतापत्तेस्तज्ज्ञानविषयताप्रसक्तेः । अर्थस्य च सर्वात्मना तत्र स्वाकाराधाने ज्ञानस्य जडताप्रसक्तेः उत्तरार्थक्षणवदेकदेशेन तदाधायकत्वे साक्षाता-

२० प्रसक्तेः । समनन्तरप्रत्ययस्य तत्र स्वाकाराधायकत्वाच्च जडतापत्तिलक्षणो दोष इति चेन्, नः सैम-नन्तरप्रत्ययार्थक्षणयोः द्वयोरपि स्वाकारार्थकत्वे तज्ज्ञानस्य चेतनाचेतनरूपद्वयापत्तेः । प्राक्तन-ज्ञानक्षणस्यैव तत्र स्वाकाराधायकत्वे सर्वात्मना तदाधाने तस्य पूर्वरूपताप्रसक्तिरिति कारणरूपतैव स्यात् तथा च पूर्वपूर्वक्षणाणामप्येवं प्रसक्तेरेकक्षणवर्त्ती सर्वः सन्तानो भवेदिति प्रमाणादि-व्यवहारलोपः ।

२५ किञ्च, तदाकारं तत उत्पन्नं च यदि समनन्तरप्रत्यये न तत् प्रमाणम् तदुत्पत्ति-सारूप्ययोर्व्य-भिचार इति तर्पेऽपि तत् प्रमाणं भवेत् । तथा च—

“अर्थेन घटयेदेनां न हि मुक्त्यर्थरूपताम् ।

तस्मात् प्रमेयाधिगतेः प्रमाणं मेयरूपता” ॥ [

]

१ “नाकारणं विषयः इति वचनप्रामाण्यात्”—अनेका० टी० पृ० २०७ पं० १ । स्याद्वादक० पृ० ७६९ पं० १९ आ० । बोधिवर्थाव० प्रज्ञापार० पृ० ३९८ पं० १० । धर्मसं० पृ० १०६ द्वि० पं० १२ । स्याद्वाद० पृ० १३४ पं० १८ । “तदुक्तम्—नाननुकृतान्वयव्यतिरेकं कारणं नाकारणं विषयः”—पद्म० सं० वृ० २० पृ० ३७ पं० ३ । “नाननुकृतान्वय-व्यतिरेकं कारणं नाकारणं विषयः” इति हि सौपतानां मतम्”—शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० १५१ प्र० पं० ८ ।

२ “ननु प्रज्ञाकराभिप्रायेण भाविरोहिण्युदयकार्यतया कृत्तिकोदयस्य गमकत्वात् कथं कार्यहेतो नास्यान्तर्भाव इति चेत् कथमेवमभूद् भरण्युदयः कृत्तिकोदयादिसन्तमानम्? अथ भरण्युदयोपि कृत्तिकोदयस्य कारणं तेनायमदोषः । ननु येन स्वभावेन भरण्युदयात् कृत्तिकोदयस्तेनैव यदि शकटोदयात् तदा भरण्युदयादिव अतोपि पश्चादती स्यात् । यथा च शकटोदयात् प्राक् तथैव भरण्युदयादपि”—प्रमेयक० पृ० ११० प्र० पं० ९—

३ प्र० पृ० पं० २ । ४ “केशोन्दुकाज्ञानस्य”—वृ० ल० टि० । ५—णमेव तत्तदा-भा० मां० । ६—णमेतत् तदा-आ० । ६—मः नापि ल० वा० वा० मां० मां० विना । ७ शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० १५९ प्र० पं० १० । ८ मुक्त्यर्थ-वा० वा० आ० हा० वि० । “तदुक्तम्” इत्युत्तरादौ नृत्तं पयमिदमस्ति सिद्धिनिमित्तयटीकायाम्—
टि० पृ० ११९ पं० १ । “अर्थेन घटयेदेनां न हि मुक्त्यर्थरूपताम्”—प्रमेयक० पृ० २८ प्र० पं० ७ । प्रमाणादी० पृ० ३३ पं० १७ । स्याद्वाद० पृ० १३६ पं० २३ ।

इत्यसङ्गतमभिधानम् । अथ यदाकारं यदुत्पन्नं यदध्यवस्यति तत्र तत् प्रमाणम् नन्वेवापि यदाकारं यदुत्पन्नं विज्ञानमेवार्थाध्यवसायं जनयति, उत तत् तमेव, आहोस्विज्जनयत्येवेति कल्पनाश्रयम् । आद्यकल्पनायां कारणान्तरनिषेधाद् विकल्पवासनापि तत्कारणं न भवेत् एवं च निर्विकल्पकयोधाद् यथा सामान्यावभासी विकल्पस्तथार्थादेव तथाभूताद् भविष्यतीति किमन्तरालवर्तिनिर्विकल्पदर्शन-कल्पनया ? न चाविकल्परूपताविशेषेऽपि दर्शनादेव विकल्पोत्पत्तिर्नार्थाद् वस्तुसाभाव्यादित्युत्तरम् ५ तस्य स्वरूपेणैवासिद्धेः । किञ्च, यथा (याऽ) विकल्पादार्थादविकल्पदर्शनप्रभवस्तथा दर्शनादपि तथा-भूतात् तथाभूतस्यैवाविकल्पस्य प्रसव इति विकल्पवार्ताभ्युपरतैव भवेत् । किञ्च, स्थिरस्थूरावभासि स्तम्भादिज्ञानं यद्यविकल्पकं कोऽपरो विकल्पो यस्तैजस्यो भवेत् ? अथ 'स्तम्भः स्तम्भोऽयम्' इत्यनु-गताकारावभासि ज्ञानं विकल्पः सामान्यावभासित्वात् तर्ह्यव्यभिचारेणैकावयवसाधारणस्थूलैकाकार-स्तम्भावभासि विकल्पः किं न भवेत् सामान्यावभासस्यात्रापि तुल्यत्वात् ? अस्यापलापेऽपरस्याप्रति-१० भासनात् प्रतिभासविकलं जगत् स्यात् । न च स्तम्भप्रतिभासात् प्राग् निरंशक्षणीकैकपरमाणु-गोचरमविकल्पकं ज्ञानं पुरुषवत् प्रतिभाति तथापि तत्कल्पने पुरुषपरिकल्पनापि भवेदिति न लौगत-पक्षस्यैव सिद्धिः । किञ्च, निरंशक्षणीकानेकस्तम्भादिपरमाण्वाकाराद्यनेकं तद् विमर्ति स्वात्मनि तदा सविकल्पकमासज्येत अनेकानुविधानस्य विकल्पनान्तरीयकत्वात् । अथ भिन्नं प्रतिपरमाणु तद्विष्यते भवेदेवमविकल्पकं किन्तु एकपरमाणुग्रहणव्यापारार्थेनापरपरमाणुग्रहणाय व्याप्रियत इति तेषां पर-१५ लोकप्रत्यताप्रसक्तिः तद्भेदनैश्च तस्यावेदनमिति तस्याप्यभावः । न चैकैकपरमाणुनियतभिन्नं वेदनम-विकल्पकम् अन्यविधित्तैकपरमाणोरव्यापारश्च अप्रतिभासनाद् विवादगोचरस्य तज्ज्ञानस्य विकल्प-जनकेत्यासिद्धेः । तत्र प्रथमः पक्षो युक्तिसङ्गतः । इतश्चायमसङ्गतो यतो येन स्वभावेनाविकल्पकं दर्शनं स्वजातीयमुत्तरं जनयति तेनैव यदि विकल्पं तर्ह्यविकल्पो विकल्पः प्रसज्येत विकल्पो वाऽविकल्पः अन्यथा कारणभेदः कार्यभेदविधायां न भवेत् ; स्वभावान्तरेण जनने सांशतापत्तिरिति । २० अथ तत् तमेव जनयति तथासति धारावाहिनिर्विकल्पसन्ततिर्न भवेत् । अथ तत् तं जनयत्येवेति तृतीयपक्षाश्रयणं तथासति क्षणभङ्गादावपि निश्चय इति न ज्ञानसंततौ सत्यसमारोपः । न च रागा-दयस्तन्निबन्धना इति तद्व्यवच्छेदार्थमनुमितिर्नैक्यमनुभवेत् । किञ्च, यदि व्यवसायशब्दो निर्वि-कल्पकस्य प्रामाण्यव्यवस्था तर्हि तदुत्पत्तिसारूप्यार्थग्रहणमन्तरेणाध्यवसाय एव प्रमाणं भवेत् । अथ तथाभूतानुभवमन्तरेण विकल्प एव न भवेत्, असदेतत् ; तस्य तज्ज्ञानस्यासिद्धेरविकल्पदोषानति-२५ क्रमात् । किञ्च, यदि तदाकारदर्शनाधिर्णयप्रभवस्तदा स्वलक्षणगोचरो निर्णयो भवेत् निर्णयवद् वा सामान्यविषयमविकल्पकमासज्येत अन्यथा स्मृतिसारूप्याद् दर्शनस्य सारूप्यसाधनमयुक्तं भवेत् । अथार्थलेशमात्रानुकारि स्मरणं तथापि स्वलक्षणविषयत्वं स्मरणस्य सर्वथा तदनुकारित्वमविकल्प-कस्याप्यसिद्धम् अन्यथा तस्य जडतापत्तिरिति प्रतिपादनात् तथा च—“विकल्पोऽवस्तुनिर्भासाद् विर्सयादादुपप्लव्यः” इत्युक्ततया व्यवस्थितम् । अथ न लेशतोऽपि परमार्थतस्तदनुकारी विकल्पः ३० प्रतिपन्नभिप्रायवशात् तु तदभिधानमिति न स्वलक्षणगोचरत्वम् निर्विकल्पकस्यापि व्यवहार्यभिप्राय-

१ “अथ यदाकारं यदुत्पन्नं यदध्यवस्यति तत्र तत् प्रमाणम् । नन्वन यदाकारं यदुत्पन्नं विज्ञानमेवार्थाध्यवसायं जनयतीत्यर्थः, उत तमेवेति आहोस्विज्जनयत्येवेति ! आद्ये विषयवासनापि तत्कारणं न भवेत् । एवं च निर्विकल्पक-योधाद् यथा सामान्यावभासी विकल्पः, तथाऽर्थादेव तथाभूताद् भविष्यति, इति किमन्तरालवर्तिनिर्विकल्पककल्पनया ? न चाविकल्परूपताविशेषेऽपि दर्शनादेव विकल्पोत्पत्तिः, नार्थाद्, वस्तुसाभाव्यादित्युत्तरम्, तस्य स्वरूपेणैवासिद्धेः, ‘स्तम्भः स्तम्भोऽयम्’ इतिवत् स्थिरैकस्तम्भावभासिज्ञानस्य सामान्यविषयत्वात्, ऊर्ध्वतासामान्यापत्ये तिर्यक्सामान्यस्याप्यपलापजगतः प्रतिभासवैकल्यप्रसङ्गात्, निरंशक्षणीकानेकपरमाण्वाकारस्य तस्य साशलेनाभ्युपगन्तुमशक्यत्वात्, प्रतिविधिकपरमाणु-तद्भेदस्य दुर्भ्रान्तत्वात् । किञ्च, यथाऽविकल्पादार्थादविकल्पदर्शनप्रभवः तथा दर्शनादपि तथाभूताद् विकल्पस्यैव प्रभव इति विकल्पकस्याप्युच्छिन्ना । द्वितीये धारावाहिकनिर्विकल्पकसंततिर्न स्यात् । तृतीयेऽपि अलन्तायोगव्यवच्छेदः स्वभावेन विना दुर्भेद इति न किमिदं । तस्मात् तदुत्पत्तिसारूप्यार्थग्रहणमन्तरेणाध्यवसायस्य प्रमाण्यं युक्तम्, अनाद्यस्वलविक-ल्पवासनात् एव तदुत्पत्त्यभ्युपगमे दर्शनस्याप्यहेतुत्वात् “मयैव जनयेदनां” इत्याद्यभ्युपगमव्याघातात् ।”—शास्त्रा-३५ स्याद्वादकं ५० १५९ प्र० पं० १३ ।

२ “अर्थाध्यवसायमेव”—५० टि० । ३ “अविकल्पः”—५० टि० । ४ “मनुष्य-प्रत्ययः”—५० टि० । ५ “अपरपरमाणुवेदेनः”—५० टि० । ६ “विज्ञानमेवार्थाध्यवसायं जनयतीत्यर्थः”—५० टि० । ७—शास्त्रं न नि-
या० वा० । ८—रादर्श-ल० । ९—पौषाग्र-ल० । १० ५०० पं० १५ टि० ८ ।

घशात् तदनुकारित्वं न परमार्थतः “सर्वमालम्बने भ्रान्तम्” [ ] इत्यभिधानात् । ननु किमिति न परमार्थतोऽपि तदनुकारित्वं ? सामान्याभावादिति चेत् ; नन्वसावपि कुतः ? अनाद्य-सत्यविकल्पासनात् नन्वेवं न दर्शनं विकल्पजनकमिति “यत्रैव जनयेदेनां तत्रैवाम्य प्रमाणता” [ ] इत्यसङ्गतं वचो भवेत् । न च तद्भासनाप्रयोधविधायकत्वेन तदपि तद्वेतुः शब्दः-

५ यार्थमभिधानस्यैव तदप्रयोधहेतुत्वात् । न च वासनाप्रभवत्वेनाक्षयस्य भ्रान्ततैव भवेत् अर्थस्यापि कारणत्वेनानुमानवत् प्रमाणत्वात् । न च निर्विषयत्वात् व्यवसायस्याप्रामाण्यम् अनुमानस्यापि तत्प्रसक्तेः प्रत्यक्षप्रभवविकल्पवत् तस्योप्यवस्तुसामान्यगोचरत्वात् । न च तद्वाह्यविषयस्यावस्तुत्वेऽप्यध्यवसेयस्य स्वलक्षणत्वात् दृश्यविकल्पा (ल्या) वर्यावैकीकृत्य ततः प्रवृत्तेरनुमानस्य प्रामाण्यम् प्रकृतविकल्पेऽप्यस्य समानत्वात् अन्यथा “पक्षधर्मतानिश्चयः प्रत्यक्षतः क्वचित्” [ ] इति १० कथं वचो युक्तं भवेत् ? न च गृहीतग्रहणाद् विकल्पोऽप्रमाणम् क्षणक्षयानुमानस्यापि तत्प्रसक्तेः शब्दस्वरूपावभास्यक्षयगतक्षणक्षयविषयत्वात् । न चाध्यक्षेण धर्मस्वरूपप्राहिणा शब्दग्रहणेऽपि न क्षणक्षयग्रहणम् विरुद्धधर्माध्यासतत्वेतत्तैवैदम्प्रसक्तेः । प्रक्षारकप्रमाणेण तु लिङ्ग-लिङ्गिनोः साफल्येन योगिप्रत्यक्षतो व्याप्तिग्रहणेऽनभ्यासदशायां प्राप्ये भाविन्यनधिगतार्थाधिगन्तृत्वाभावादनुमानं प्रमाणं न भवेत् । अर्थो निर्णायकमनुमेयं निश्चिन्वत् प्रमाणमनुमानं तद्वनिश्चितं नीलं निश्चिन्वत् विकल्पस्तथा- १५ विधः किं न प्रमाणम् ? अथ समारोपव्यवच्छेदकत्वादननुमानं प्रमाणं तर्हि नीलविकल्पोऽपि तत् एव प्रमाणं भवेत् । न च सादृश्यादेव समारोपः—येन तत्रानीलसमारोपो न भवेत्—किन्तु सागमाहित-विकल्पाभ्यासवासनातोऽपि यथा “सर्वं सर्वात्मकम्” इति साहचर्यस्य एवं च नीलेऽनीलात्मकत्व-समारोपं व्यवच्छिन्दानो विकल्पः क्षणक्षयानुमानवत् कथं न प्रमाणम् ? दृश्यन्ते हि शुक्तिका-रज्ज्वादितु रजत—सर्पादिसमारोपास्तथाभूतविकल्पवशाद्विज्ञानुसरणमन्तरेणापि निवर्तमानाः ।

२० अथ भवत्यसौ विकल्पः प्रमाणम् न च प्रमाणान्तरम् अनुमानेऽन्तर्भावात् ; न, अनभ्यास-दशायां भाविनि प्रवर्तकत्वादननुमानं प्रमाणमिष्टं तच्च निश्चितविरूपाल्लिङ्गादुपजायते निश्चयस्य चानु-मानान्तर्भावे चैरूप्यनिश्चयोऽप्यनुमानं तदपि निश्चितवैरूप्याल्लिङ्गात् प्रवर्तत इत्यनवस्थानात् अनु-मानाप्रवृत्तिरेवेति कुतो विकल्पस्य तैर्भ्रान्तर्भावः ? अथ पक्षधर्मोन्वयव्यतिरेकनिश्चयके लिङ्गस्य नानुमानं तर्हि प्रमाणान्तरस्याभावादध्यक्षं निर्णयात्मकं पक्षधर्मत्वादितिश्चयः सिद्धः । अत एव २५ “अनभ्यासदशायामनुमानम् अभ्यासदशायां तु दर्शनमेव प्रमाणं न च तृतीया दशा विद्यते यस्यां विकल्पः प्रमाणं भवेत्” इति निरस्तम् अनभ्यासदशायामनुमानस्यैव तमन्तरेणाप्रवृत्तेस्तदपेक्षस्यैव तस्य प्रमाणत्वात् । न च भवतु प्रत्यक्षानुमानव्यतिरेको विकल्पस्तथापि न तदपेक्षं दर्शनं प्रमाणं स्वत एव तस्य प्रमाणत्वात् अन्यथा विकल्पस्यापि विकल्पान्तरापेक्षया प्रमाणत्वादनवस्था दुष्परिहारा अर्थविषयीकरणाद् विकल्पस्यान्यनिरपेक्षस्य प्रामाण्ये निर्विकल्पकस्यापि तथैव प्रामाण्यं भविष्यतीति

३० किं विकल्पापेक्षयेति वक्तव्यम् यतः संशय-विपर्ययोत्पादकमपि दर्शनमेव प्रमाणं स्यात् तथा च तत्राप्यर्थक्रियार्थी प्रवर्तत । अथ जले “जलमेतत्” इति निर्णयविधायि प्रमाणं तर्हि सिद्धं विकल्पा-पेक्षणं तस्येति यद् विकल्प एव प्रमाणमभ्युपगतस्तस्यैव प्रवृत्त्यादिव्यवहारसाधकतमत्वात् । यदपि “अभ्यासदशायां दर्शनमेव विकल्पनिरपेक्षं प्रमाणम्” इति तत्र वक्तव्यं क तत् प्रमाणम् ? प्राप्ये

१-शादनु-भा० हा० वि० । २ “सर्वमालम्बने भ्रान्तमिति रादान्तात्”—सिद्धिवि० टी० लि० पृ० ५४ पं० १३ । ३-ति प-वृ० । ४ “स्वलक्षणानुकारि”—वृ० ल० टि० । ५ “निर्विकल्पकम्”—वृ० ल० टि० । ६ “विकल्पा”—वृ० ल० टि० । ७ “यत्रैव जनयेदेनाम्”—प्रमेयक० पृ० १० हि० पं० ५ । “अनापरः सौगतः प्राह-यत्रैव जनयेदेनां तत्रैवास्य प्रमाणतेति धर्मोत्तरस्य मतमेतत्”—सिद्धिवि० टी० लि० पृ० ९१ पं० १६ । शास्त्रवा० साद्वादक० पृ० १५१ हि० पं० ६ । ८ “दर्शनम्”—वृ० टि० । ९-पि कर-वा० वा० । १० “अनुमानस्यापि”—वृ० ल० टि० । ११-यसा-यस्य भा० हा० वि० । शास्त्रवा० साद्वादक० पृ० १५१ हि० पं० १२ । “न च तद्वाह्यस्य सामान्यरूपत्वेऽप्यध्य-वसेयस्य स्वलक्षणरूपत्वाद् दृश्यविकल्पव्यवर्थावैकीकृत्य ततः प्रवृत्तेरनुमानस्य प्रामाण्यं प्रकृतविकल्पेऽप्यस्य समानत्वात्”—प्रमेयक० पृ० ११ प्र० पं० १० । साद्वादक० पृ० ८८ पं० ६ आ० । १२ पृ० ७६ पं० ३३-३४ । १३ “धर्मिणः”—वृ० ल० टि० । १४ “क्षणक्षय”—वृ० ल० टि० । १५ शास्त्रवा० साद्वादक० पृ० १६० प्र० पं० १-१६ एव च भा० हा० वि० । १७ “अनुमाने”—वृ० ल० टि० । १८ “सामानाधिकरूपमेतत्”—वृ० ल० टि० । १९-यमन-भा० हा० वि० । २० “दर्शनस्य”—वृ० ल० टि० ।

भाविनि रूपादाविति चेत्, तस्याविषयीकरणे तेनायुक्तम् अन्यथा नीलज्ञानं पीते प्रमाणं स्यात् विषयीकरणे भाविविषयत्वं तस्यैव भवेत् तथा च “वर्तमानावभासि सर्वे प्रत्यक्षम्” [ ] इति विरुध्येत । अथ वर्तमानविषयमपि भाविनि प्रवृत्तिविधानात् प्रमाणम्, न; अविषयीकृते प्रवर्तकत्वासंभवात् प्रवर्तकत्वे वा शान्दमपि सामान्यमात्रविषयं विशेषे प्रवृत्तिं विधास्यतीति न मीमांसकमतप्रतिक्षेपो युक्तः । यदि वा (चा) विषयेऽपि कुतश्चिन्निमित्ताद् ज्ञानं प्रवर्तकं तर्हि प्रत्यक्षं-५ पृष्ठभाविना सामान्यमात्राध्यवसायविकल्पस्य विशेषे प्रवर्तकत्वं भविष्यतीति न युक्तम् ‘इदय-विरूप-’ (ल्य) योरर्थयोरैकीकरणं तत्र प्रवृत्तिनिमित्तम्’ इत्यभिधानम् । तत्र प्राप्ये तत् प्रमाणम् । इदय-प्राप्ययोरेकत्वे तत् प्रमाणमिति चेत् कुत एतत् ? व्यवहारिणां तत्राविसंवादाभिप्रायात् अविसंवादि च ज्ञानं प्रमाणम् । तदुक्तम्—“प्रमाणमविसंवादिज्ञानम् अर्थक्रियास्थितिरविसंवादनम्” [ ] इति चेत्, ननु तदेकत्वं कस्य विषयः ? दर्शनस्येति चेत्, न, तस्य सामान्यविषयतया सविकल्प-१० कत्वप्रसक्तः । चिरपरस्येति चेत्, न; अभ्यासदशायां विकल्पस्थानभ्युपगमात् । कथं च इदय-प्राप्ययोरेकत्वं विकल्पस्यैव विषयो नाविरूपस्य एकत्वस्यायोगादिति चेत् कथं विकल्पविषयः ? अवस्तुविषयत्वात् तस्येति चेत् दर्शनस्य को विषयः ? इदयमानक्षणमात्रमिति चेत् ननु यदि तत् सञ्चितपरमाणुसमाधेयं तत्र दर्शने प्रतिभाति तदा तस्य सविरूपकत्वमिति प्राक् प्रतिपादितम् । विविकलैकपरमाणुरूपं चेत् सर्वशून्यताप्राप्तेर्न काचिदभ्यासदशा यस्यां दर्शनं प्रमाणं विकल्पविरुद्धं-१५ भवेत् । यथा चानेकपरमाण्वाकारमेकं ज्ञानं तथा इदय-प्राप्ययोर्घटादिकमेकमिति तद्विषयं पर-मार्थतोऽभ्यासदशायां सविरूपकमध्यक्षे किमिति नाभ्युपगम्यते ? अथाशक्यविधेचनत्वाच्चित्र-प्रतिभासाप्येकैव बुद्धिः घटादिकस्तु चित्रो नैकस्तद्विपर्ययात्, ननु किमिदं बुद्धेरशक्यविधेचनत्वं ? यदि सहोत्पत्तिविनाशौ तदन्याननुभवो वा तदभ्युपगम्यते तदैकक्षणभाविनस्तानान्तरज्ञानेषु मिश्र-रूपतयोपगतेष्वपि तस्य भाषादित्यनैकान्तिको हेतुः । अथ सन्तानान्तराण्यपि नाभ्युपगम्यन्ते-२० कथमवस्थाद्वयाभ्युपगमः ? व्यवहारेण तदभ्युपगमे तथैव सन्ताननानात्वोपगमादनैकान्तिकत्वं तद-वश्यमेव । न च प्रतिभासादेतवादोपगमात् तान्यपि पक्षीक्रियन्त इति नानैकान्तिकः एकशाखा-प्रभवत्यहेतोरपि विपक्षविषयपक्षीकरणादनैकान्तिकत्वाभावात्प्रसक्तः । न चानाऽऽमताग्राह्यध्वेण पक्षमाधनात्र पक्षीकरणलभयः प्रकृतेऽपि युगपद्भावितानां नाम्नाचित्तस्ततानानां भेदावभासिसर्वधे-दनाध्यक्षेण बाधनादस्य समानत्वात् । अथानन्यवेद्यत्वमशक्यविधेचनत्वम् तदपि सुखादिभिः-२५ क्रमेणैकसन्तानभाविमिद्व्यभिचारि । अथेवंमपि पक्षीकरणम्, नन्वेवं परिणाम्यात्मसिद्धेः ‘यद् यथाधभासते’ इत्याद्यनुमानमयुक्तम् हेतोरसिद्धताप्राप्तेः । अथ भेदाभेदात्मकत्वेन प्रतिभासने तद्विमतं तर्हि इदय-प्राप्ययोरेपि तदस्तीति कथं नैकत्वम् ? अथ नीलादिप्रतिभासानां नेकत्वं चित्रप्रतिभासात् न नानात्वं तदात्मकस्य वा तद्ग्राहकस्याभावात् सर्वविकल्पातीतं तु तत्रमिति अत्रापि यद्येकत्वसैकान्तेन निषेधः साध्यस्तदा सिद्धसाध्यता अन्यथा चित्रप्रतिभासाभावात्-३० कथाद्विदेकत्वस्य तु निषेधऽसिद्धश्चित्रप्रतिभासादिति हेतुः यतः पीतादीनां नीलप्रतिभासेनाविषयी-करणे सन्तानान्तरत्वदभावस्तथापि भावे न सन्तानान्तरनिषेधः तेषां च क्षणक्षयसाधने ग्राह्यग्राहक-भावा इति न सर्वविकल्पातीतं तत्त्वं विषयीकरणे तदाकारेणापि तद्ग्राहकभावात् नापि नानात्वमित्यस्य विरोधः स्वपरग्राहकस्यैव तद्ग्राहकत्वात् सर्वथा तदाकारत्वे नीलमात्रं पीतमात्रं भवेदिति न चित्र-प्रतिभासः कथञ्चित् तदाकारत्वे सिद्धं सग्निरूपदर्शनम् । अथ सर्वविकल्पातीतं तत्त्वे इदमप्य-३५ यक्तव्यम् तर्हि न परस्यापि परतो गतिः किन्तु “स्वरूपस्य स्वतो गतिः” [ ] इत्ये-

१ “माविरूपादे”-वृ० ल० टि० । २ तस्य भ-वृ० ल० वा० वा० । ३-क्षदृष्टभा-आ० हा० वि० । ४ विरोधप्रवर्तक-वृ० ल० विना । ५ पृ० १५ पं० २३ । ६ “विकल्पस्य”-वृ० ल० टि० । ७ अशक्य-विधेचनत्वं तन्निराकरणं च प्रमेयकमार्तण्डे मध्यन्तरेण चर्चिनं दृश्यते-पृ० २५ प्र० पं० ६ । ८ “प्रथमपक्षे दृष्टमेतत्”-वृ० ल० टि० । ९ “प्रसङ्गवाधस्य”-वृ० ल० टि० । १०-विचेतन-वृ० । ११ “एकसन्तान-मुत्पादनीनाम्”-वृ० ल० टि० । १२ पृ० ४८८ पं० २२ । १३ “असम्यविधेचनत्वम्”-वृ० ल० टि० । १४-रणेऽत-वृ० । १५ “नानात्व”-वृ० ल० टि० । १६-कल्पं द-ल० आ० । ६६ स० त०

तदपि न चक्यम् तथा च विज्ञानाद्वैतमपि कुतः? न चान्यग्रहणविमुक्तज्ञानसंवेदनादेवमुच्यते अन्यत्राप्यस्य समानत्वात् । तदेवं चित्रप्रतिभासमभ्युपगच्छता चित्रमेकं ज्ञानमभ्युपगन्तव्यमिति अभ्यासदशायामपि व्यवसायात्मकमध्यक्षं सिद्धिमासादयेत् ।

- यदपि 'अर्थग्रहणं व्यवसायोऽविकल्पे तथा नामकरणमथ जात्यादिविशिष्टार्थग्रहणं तत् प्रत्यक्षेऽसंभवि' इत्युच्यते, तदपि निरस्तं द्रष्टव्यम्; अर्थग्रहणस्य विकल्पसम्भवनान्तरीयकत्वात् । यदि ऐक्यकपरमाणुनियतभिन्नदर्शने तन्नाम क्रियेत तदा स्यादेतत् न चैवम् स्थूलैकप्रतिभासामात्रप्रसक्तेः । यदपि 'जात्यादिविशिष्टग्रहणं प्रत्यक्षेऽसंभवि' तदपि सदृशपरिणामसामान्याभ्युपगमे सिद्धम् तथाभूतस्य तस्याध्यक्षे प्रतिभाससंवेदनात् तथाभूतस्यापि तस्य निराकरणे "नो चेन्नान्तिनिमित्त—" इत्यादेस्ताथा "अर्थेन घटयेदेनाम्" इत्यादिध्यामिधानमसङ्गतं भवेत् । तथाहि—शुक्लिका-रजतयोः १० कथञ्चित् सदृशपरिणामाभावे रूपसार्धर्म्यदर्शनाभावाद् अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । अथ मरीचिकासु यथा जलाभावेऽपि तद्दर्शनं तथा तयोर्भविष्यति न च तयोस्तद्दर्शनं सत्यम् तत्परिणामस्य परमार्थतत्त्वज्ञो-भावात् इतरेतराश्रयदोषप्रसक्तेः । तथाहि—तत्परिणामस्य परमार्थतत्त्वज्ञोः सत्ये तद्दर्शनस्य सत्यता ततश्च तत्परिणामस्य पारमार्थिकत्वमिति व्यक्तमितरेतराश्रयत्वमिति चेत्, असदेतत्; सर्वभावे-ष्वेवमव्यवस्थाप्रसङ्गात् । तथाहि—स्वसंवेदनमविकल्पमध्यक्षं तथाप्रतीतेर्यदि सिद्धिमासादयति तत् १५ एव सदृशपरिणामोऽपि सेत्स्यति अनयगतसम्बन्धस्यापि गण्डमुण्डादिषु समानप्रत्ययोत्पत्तेः तस्य भ्रान्तत्वे संवेदनेऽपि तत्प्रसक्तेः । अथ सत्येव स्वसंवेदने तद्दर्शनमिति न भ्रान्तम्, न। इतरेतराश्रय-दोषप्रसक्तेः । तथाहि—स्वसंवेदनस्य सत्यत्वे तद्दर्शनमभ्रान्तम् अतश्च तत्सत्यत्वमिति कथं नेतरेतरा-श्रयदोषाः? अथ बाधकासद्भावाच्चायं दोषः सदृशपरिणामस्य किं बाधकमिति चक्यम्? विशेषे-भ्यस्तस्य मेदे सम्यग्धासिद्धिः अमेदे विशेषा एव न तत्सद्भाव इति बाधकमिति चेत्, न। एकान्त- २० मेदाभावेदपक्षस्य तन्नामिष्टेस्त एव विशेषाः कथञ्चित् परस्परं समानपरिणतिभाज इत्यसदभ्युपगमात् । न च चित्रैकविज्ञानयत् समानासमानपरिणतेरेकत्वविरोधः 'यदेवाहमद्राक्षं तदेव स्पृशामि आस्वादयामि जिघ्रामि' इति प्रतीतेर्गुणगुणिनोरेकत्वप्रतीतेः । न च यदेव रूपं दृष्टं तदेव कथं स्पृश्यते इन्द्रियविषयसंकरप्रसक्तेरिति चक्यम् चक्षुर्ग्राह्यतास्वभावस्यैकस्य स्पर्शनादिविषयतास्वभावा-विरोधात् । तथाहि—दूरादिदेशं सहकारिणमासाद्यैकोऽपि भूकहोऽविशदतयेन्द्रियजे प्रत्यये प्रतिभाति २५ स एव निकटादिदेशसचियो विशदतयेत्युपलब्धम् । न चाविशदं दर्शनमवस्तुविषयम् तस्य वस्तु-विषयतया प्रतिपादितत्वात् । न च चक्षुःप्रमेवे प्रत्यये रूपमेव चकास्ति नापरस्तद्वानिति चक्यम् यतोऽत्रापि स्तम्भव्यपदेशाद् रूपं किमेकं प्रतिभाति, उतानेकाऽनंशपरमाणुसञ्चयमात्रम्? प्रथम-पक्षेऽधोमध्योर्ध्वात्मकैकरूपवद्रसाद्योर्त्मात्मैकैकस्तम्भप्रसिद्धिः । द्वितीयपक्षेऽपि किमेकमनेकपरमा-ण्वाकारं चक्षुर्गन्तम्, उतैकैकपरमाण्वाकारमनेकम्? प्रथमपक्षे रूपाद्योर्त्मात्मैकवस्तुसिद्धिप्रसक्तिः ३० चित्रैकज्ञानयत् । द्वितीयेऽपि विविक्तज्ञानपरमाणुप्रतिभासस्यासंवेदनात् सकलशून्यताप्रसक्तिरिति प्रतिपादितम् एतेन क्रियायतोऽपि भावस्याध्यक्षविषयता प्रतिपादिता । न चैकस्य देशाद् देशान्तर-प्रसिद्धेः क्रिया न केनचित् प्रमाणेनावसानात् शक्येति चक्यम् पूर्वेपर्यायग्रहणपरिणाममभ्युपगमात् ५-अध्यक्षेणोत्तरपर्यायग्रहणात् यथा स्तम्भादावधोभागग्रहणमत्यजतोर्ध्वादिभागग्रहणेन अन्यथा सकल-शून्यतेत्युक्तत्वात् । यदपि—

१ "परमग्रहणसमुत्पत्तिसंवेदनात् परतो गतिरित्येवम्"—पृ० ल० टि० । 'ग्रह' इत्यङ्गितं पदं ल० टि० नास्ति । २-द्वेष्टव्य-पृ० । ३ "अविकल्पेऽपि वस्तुग्रहणस्य मतत्वात्तामसात्रेण मेद"—पृ० ल० टि० । ४-भावानन्तरी-यकत्वात् आ० हा० वि० । ५-भावानन्तरीयकत्वात् ल० । ६ क्रियते त-पृ० ल० वा० घा० विना । ६ पृ० ५०७ पं० १८ । ७ पृ० ५१० पं० २० । ८-धर्म्याद्-पृ० । ९ "इह किमपि कूटं समायते"—पृ० ल० टि० । अत्र 'रूपसार्धर्म्यदर्शनाभावाद् भ्रान्तिर्न स्यात् अन्यथातिप्रसङ्गात्' एतादृशपाठव्यनवा वृत्तं धन्यं परित्यज्यम् । १० "रजत"—पृ० ल० टि० । ११ "शुक्लिकायाम्"—पृ० ल० टि० । १२-सि आ-ल० । १३-सक्तिः आ० हा० वि० । १४-यमस्य पृ० । १५-चात्मकै-भा० गा० । १६-चात्मकैक-पृ० । १७ "प्रत्यक्षेण"—पृ० ल० टि० ।

“विशेषणं विशेष्यं च सम्यग्धं लौकिकीं स्थितिम् ।

गृहीत्वा संकल्पयैतत् तथा प्रत्येति नान्यथा” ॥ [

इत्युक्तम् तदपि निरस्तं द्रष्टव्यम् ; चित्रपतङ्गस्यैवानेकात्मनो वस्तुनः प्रथमतयैव प्रतिभासनात्
एवंरूपनाया दूरापास्तत्वात् । यदपि—

“संकेतस्मरणोपायं दृष्टं सङ्कलनात्मकम् ।

पूर्वोपरपरामर्शान्ये तच्चाक्षुषे कथम्” ॥ [

इत्यभिधानम्, तदप्यसङ्गतम् ; संकेतकालानुभूतशब्दस्मरणमन्तरेणापि व्यवसायात्मकस्य ज्ञानस्याक्ष-
प्रभवस्य प्रतिपादनात् अन्यथा विकल्पानुत्पत्तिरित्युक्तत्वात् । तस्मात् पुरोवर्तिस्थिरस्थूलसगुणपर्याय-
साधारणस्तम्भादिप्रतिभासस्याक्षप्रभवस्य निर्णयात्मनः स्वसंवेदनाध्यक्षतोऽनुभूतेः स्वार्थनिर्णयात्मक-
मध्यक्षं सिद्धम् । न चेदं मानसम् एतद्व्यतिरेकेण निरंशैकपरमाणुग्राहिणोऽविकल्पस्य कदाचिदप्य १०
ननुभयात् । यदि चायं स्तम्भादिप्रतिभासो मानसो भवेत् विकल्पान्तरतोऽस्य निवृत्तिर्भवेत् न चैवम्
क्षणक्षयित्वमनुमानाभिध्वन्यतोऽभ्यादिकं वा विकल्पयतस्तदैवाय प्रतिभाससंवेदनात् । ततोऽध्यक्ष-
प्रमाणसिद्धत्वाच्च सविकल्पकत्वे साधकप्रमाणाभावात् । तथानुमानादपि सविकल्पकत्वमध्यक्षस्य
नासिद्धम् । तथाहि—यद् ज्ञानं यद्विपयीकरोति तत् तन्निर्णयात्मकतया अनुमानसिद्धादयादिकम्
विपयीकरोति च स्वार्थमध्यक्षमिति । न चास्याध्यक्षयाधितकर्मनिर्देशानन्तरप्रयुक्तत्वेन कालात्यया- १५
पदिष्टत्वम् पक्षस्य बाध्यक्षधाधः साध्यविपरीतार्थोपस्थापकाध्यक्षस्य निषिद्धत्वात् । न च स्वार्थ-
विपयीकरणं विज्ञानस्यासिद्धम् प्राक् तस्य प्रसाधितत्वात् । अतो नासिद्धो हेतुः । न च सपक्षावृत्ति-
त्वाद्साधारणनैकान्तिकः स्वार्थनिर्णयात्मकत्वेन प्रसिद्धेऽनुमाने अस्य वृत्तिनिश्चयात् । न चानुमान-
स्यान्यर्थविपयीकरणमन्तरेण तन्निश्चयसरूपता संभवति समारोपव्यवच्छेदकत्वादेः प्रामाण्य-
निमित्तस्य तत्र निषिद्धत्वात् तदन्तरेण प्रामाण्यस्यैवायोगात् । न च निर्णयात्मकार्थविपयीकरणयो- २०
नुमाने साहचर्यदर्शनेऽपि विपर्यये धाधकप्रमाणाभावतः संदिग्धविपक्षव्यावृत्तिकत्वाद्नेकान्तिकः
तदुत्पत्तिसारूप्यादेर्निर्णयस्वभावताव्यतिरिक्तस्यैकान्त्यादेर् अर्थविपयीकरणनिवन्धनस्य विज्ञानेऽसंभ-
वात् तदसंभवस्य च प्राक् प्रतिपादितत्वात् । ततो न संदिग्धविपक्षव्यावृत्तिकोऽपि । अत एव न
विरुद्धः विपक्षवृत्तेरेव विरुद्धत्वात् । ततोऽसिद्धविरुद्धानैकान्तिकादिदोषविकलाद् भवत्यतः साधनाद्
विवक्षितसाध्यसिद्धिरिति न तत्साधकप्रमाणाभावाच्चिर्णयात्मकाध्यक्षाभावः । } २५

नापि तद्वाधकप्रमाणसङ्गादात् तस्यैवासिद्धेः । तथाहि—तद्वाधकमध्यक्षम् अनुमानं वा प्रकल्प्येत
प्रमाणान्तरानभ्युपगमात् । न तावदध्यक्षं तद्वाधकं संभवति अविकल्पप्रसाधकस्य तस्य तद्वाधकत्वात्
न च निरंशक्षणिकैकपरमाणुसंवेदनं स्वसंवेदनाध्यक्षतः सिद्धमिति प्राक् प्रतिपादितमिति नाध्यक्षं
तद्वाधकम् । नाप्यनुमानं तद्वाधकं संभवति अध्यक्षाप्रवृत्तौ तत्पूर्वकस्य तस्यैवापि तत्राप्रवृत्तेः । यदपि
‘यद् यथा प्रतिभाति तत् तथा सद्भववद्वतिमवतरति’ इत्यादि निर्विकल्पकाध्यक्षप्रसाधकमनुमान- ३०
मुपन्यस्तं तत्रापि प्रत्यक्षानुमाननिराकृतत्वं पक्षदोषः नामादिविशेषणोल्लेखनिवृत्ततया नाक्षमति-
रङ्गातीति हेतोरसिद्धता च जातिगुणक्रियाचनेकविशेषणविशिष्टस्थिरस्थूराकारस्तम्भादिविषयाक्षज-
प्रत्ययस्यैकानेकस्वभावस्य विशेषणविशिष्टतया स्वसंवेदनाध्यक्षतो निर्णयात् अस्य च प्राक् प्रसाधि-
तत्वात् । यदपि ‘विशेषणपरिण्यक्तवपुः संवेदोऽध्यक्षत्वविरोधात्’ इत्युक्तम् तदपि प्रलापमानम् ;
स्वसंवेदनाध्यक्षप्रसिद्धे सरूपे विरोधायोगात् अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । यदपि ‘सञ्चितमर्थमवतरत्य- ३५
ध्यक्षं नामादिकं च विशेषणमसञ्चितमिति न तद्योजनामवतरतीतुं क्षमम्’ इति तत्रापि यदि सञ्-
चितमर्थमध्यक्षमवतरेत पक्षमूलपरिष्वक्तमञ्जनादिकं सञ्चितं किं नावतरेत ? अथ यत् प्रतिभास-

योग्यं घस्तु तदेवाधनरेत्; ननु क्षामादिकं व्ययहितमपि योग्यम् अक्षनाविकं त्वतिमग्निरहितमप्य-
 योग्यमित्येतदेव कुतः? क्षामादेः प्रतिभासनात् तत् तत्र योग्यं नेतरन् निषयंयादिति चेत्, न,
 इतरेतराध्यक्षप्रत्यक्षः। तथाहि-प्रतिभासनान् साम्नादि योग्यं ततश्च तत्प्रतिभासनमिति कथं
 नेतरेतराध्यक्षत्वम्? अथ न योग्यतातस्तत्प्रतिभासनव्यवस्था किन्तु तत्प्रतिभासनान् नद्योग्यता
 ५ व्यवस्थाप्यते तर्हि तत्प्रतिभासनं कुतो व्यवस्थाप्यम्? स्वसंवेदनादिति चेत्; ननु यत्प्रतिभासः
 'संवेद्यते तत् तत्र योग्यमितरथायोग्यमिति व्यवस्थायां तत्सन्निधानासन्निधाने कौपयोगिनी? एवं
 च यद्यसन्निरहितस्यापि नामादिविशेषणस्याप्यक्षमतौ प्रतिभासः को विरोधोऽध्यक्षत्वेन? निरोधे
 वा चिरातीतमविवक्षितद्वयराशेरन्निहितस्य युद्धसंवेदने प्रतिभासनाध्यक्षताविरोधस्तस्यापि भवेत्।
 अथ विशदय्यात् तज्ज्ञानस्य नाध्यक्षताविरोधः तद् विशेषणविशिष्टार्थावभासिन्यध्यक्षप्राने
 १० नमानम्। एतेन 'उपाधीनामुपाधिमत्तः पूर्वकालत्वे उपाधिमद्वादिषा घानेनामग्निरहितत्वेनाग्रहणात्
 तद्विशेषणविशिष्टार्थप्राहिण्यध्यक्षमतिविंशद्वा संभवति' इति प्रत्युक्तम् युद्धज्ञानेऽप्यनेन न्यायेन
 देशाभावात्तोऽनध्यक्षतापत्तेः। न चामग्निरहितस्यापि विशेषणस्याध्यक्षप्रतिभासे सकलस्याप्यसन्नि-
 हितस्य प्रतिभासप्रसक्तिः यतो यस्येवाऽसन्निरहितस्यापि प्रतिभासः संवेद्यते तदेव तत्र प्रतिभासीत्य-
 भ्युपगन्तव्यम् अन्यथा अनन्तरातीतार्थक्षणस्याध्यक्षप्रतिभासे चिरतरातीतस्याप्यतीततया प्रति-
 १५ भासप्रसक्तिरित्यनाद्यतीतजन्मपरम्पराप्रतिभास्यर्थागन्तव्यं भवेत्। यच्च 'वाचोऽव्यापितयाऽपदार्था-
 त्ततया च नार्थदेशे सन्निरिति तद्वर्तने न सा प्रतिभाति' इति तत् सिद्धमेव साधितम्। यच्च
 'व्यवहितायास्तु वाचः प्रतिभासे निखिलातीतार्थपरम्परा प्रतिभासताम्' इति तदसङ्गतम् न ह्येकस्य
 व्यवहितस्य प्रतिभासे अतीतक्षणयत् सकलस्य व्यवहितस्य चिरातीतक्षणस्येव प्रतिभासः संभवी-
 त्युक्त्यात्। यच्च 'सामन्तरप्रत्ययाद् बोधरूपतेव वाग्रूपताऽपि वाचकस्मृतिमग्निरहितोदया
 २० भविष्यति' इति तद्युक्तमेव। यच्च हेतुविषयभेदाद्वक्षस्मृतिप्रभवसंवेदनसरणयोर्भेदप्रसक्तिः' इति,
 तदसङ्गतमेव, चक्षुरूपालोकमनस्कारप्रभवस्य यथा रूपज्ञानस्य हेतुभेदेऽप्येकसामग्रीप्रभवत्वाद्-
 भेदस्तथा विशिष्टशब्दसरणमनस्कारप्रसक्तिसामग्रीप्रभवस्य 'रूपम्' इत्युल्लेखतो विशदस्यैकतया
 प्रतीयमानस्य किमिति भेदो भवेत्? यथा हि चक्षुषो रूपग्रहणप्रतिनियमः बोधाधिग्रहणता आलोकाद्
 निशदत्तेत्याद्यनेकधर्माकान्तस्य रूपज्ञानस्यैकरूपतया प्रतिभासनादेकता तथा विशिष्टाच्छब्दसरण-
 २५ मनस्काराद् 'रूपम्' इति विशिष्टोल्लेखाकान्तस्यैकतया प्रतीयमानस्य बोधविशेषस्यैकरूपता युक्ति-
 सङ्गतैव सामग्र्यन्तर्गतकारणभेदेऽपि सामग्रीलक्षणस्य कारणस्याभिन्नत्वात्। यदपि 'तद्व्यवहारप्रता-
 विशिष्टा वा अर्थमाना गृह्यन्ते वाग्रूपतापन्ना वा' तत्पक्षद्वयमप्यनभ्युपगमाभिरस्तम् विशिष्टशब्द-
 वाच्यतया तु विशिष्टपक्षयोपशमसत्यपेक्षेन्द्रियजप्रतिपत्त्याऽर्थमाना गृह्यन्ते एव तद्वाच्यत्वं चार्थ-
 मात्राणां कथंचिदनव्यभूतो निजो धर्म इति प्रतिपादितं शब्दप्रामाण्यं व्यवस्थापयद्भिः केवलं
 ३० तद्वाच्यताप्रतिपत्तिस्तासां मतिः श्रुतं वा? इत्यत्र विचारः स च यथास्थानं निरूपयिष्यते। अक्ष-
 प्रभवा तु 'रूपमिदम्' इति प्रतिपत्ती रूपशब्दवाच्यताविशिष्टार्थप्राहिण्येका स्वसंवेदनाध्यक्षतोऽनुभू-
 यत एव अस्या अपलापे स्वसंवेदनमात्रस्याप्यपलापप्रसक्तेः शून्यतामात्रमेव स्यात्। न च शब्द-
 गोचरोऽर्थ इन्द्रियाविषयः सामान्यविशेषात्मनस्तस्याक्षप्रभवप्रतिपत्तौ प्रतिभासनात्। न च प्रति-
 भासमानस्याविषयत्वम् अतिप्रसङ्गात्। यच्च 'न संविदन्तरप्रतीतोऽर्थः संविदन्तरप्रतीतस्य
 ३५ विशेषणम्' तद्युक्तमेव विशिष्टशब्दवाच्यताविशेषणस्य रूपस्य 'रूपमिदम्' इत्येकप्रतीतिविषयत्वा-
 भ्युपगमात्। अत एव 'केयं तदनुरक्तता' इति विरूपणये यद् दोषाभिधानं तदनभ्युपगमादेव
 निरस्तम्। यदपि 'यदि नांमपरिणद्धस्य सकलार्थस्य संचित् तदार्थसंवेदनमेव न भवेत्' इति
 दोषाभिधानम् तदप्यनभ्युपगमाभिरस्तम् न हि शब्दानुविद्यार्थप्रतिपत्तिरेव सविकल्पिका तथाभ्युपगमे
 सविकल्पप्रतिपत्त्युत्पत्तिरेव न भवेदित्युक्तं प्राक्। 'अर्थहीनसंकेतस्य पुंसोऽर्थप्रतिपत्तिर्निर्विकल्पिका'
 ४० तथा 'अर्थं विकल्पयतो गोप्रतिपत्तिः गोशब्दोल्लेखविकल्पो' इति, अत्रापि प्रतिविहितमेव। यदपि

‘वायुपता चेद् व्युत्क्रामेत्’ इत्यादि दोषाभिधानम् तदपि सिद्धसाध्यतया निरस्तम् । यच्च ‘समान-
कालयोर्वा भावयोर्विशेषणविशेष्यभावमिन्द्रियप्रतिपत्तिरविगच्छति भिन्नकालयोर्वा’ इति पक्षद्वयेऽपि
दोषाभिधानम् तदप्यसङ्गतम् यत्र हि समानासमानकालविशेषणविशिष्टोऽर्थः अवाधिताकाराक्षज-
प्रतिपत्तौ प्रतिभाति सा तद्वाहिकाऽभ्युपगम्यते नाऽन्येति कुतोऽतिप्रसङ्गदोषावकाशः? यथा च
स्तम्भाकारोत्पन्नैकपरमाणुग्रहणप्रवृत्तं संवेदनं मिश्रदेशं परमाण्वन्तरमवभासयति—अन्यथा प्रति-५
भासविरतिप्रसङ्गात्—तथा विशेषणग्रहणप्रवृत्तं भिन्नकालविशेष्यभावमासि तदभ्युपगन्तव्यम् अन्यथा
विशेषणविशिष्टार्थावभासाभावो भवेदित्युक्तं प्राक् । न च विशेषणविशेष्यभावम्यानवस्थानात्
समानकालयोरपि तयोस्तद्वाचप्रतिपत्तिः अनेकधर्मकलापाकान्तस्य वस्तुनो विशिष्टसामग्रीप्रभवप्रति-
पत्त्या प्रतिनियतधर्मविशिष्टनया ग्रहणात् । न चार्थावगच्छने अशेषधर्माध्यासितवस्तुस्वरूपप्रति-
भानः कस्यचित् कथञ्चित् कथञ्चित् प्रतिपत्त्या यथाक्षयोपशमं ग्रहणात् । न च तत्प्रतिपत्त्याऽऽह-१०
माणस्यात्यन्तिकस्ततो मेदः असत्त्वं वा क्षणिकत्वादिरपि नीलप्रतिपत्त्याऽप्रतीयमानस्य तथात्वप्रसङ्गे-
रित्युक्तत्वात् । यदपि ‘पुरोयत्तिर्नि रूपे प्रवृत्तमर्थं यद्यतीते विशेषणादौ प्रतिपत्तिमुपजनयति अति-
चिरमुपगतासु पदार्थपरम्परयापि प्रतिपत्तिमुपजनयेत्’ तदप्ययुक्ताभिधानम् यतो यदेव दृश्यमती
परिरुद्धमवभाति तत्रैवाक्षं प्रतिपत्तिमुपरचयतीति व्यवस्थाप्यते अन्यथैकस्तम्भपरित्यागपक्षेकपरमा-
णुग्रहणज्ञानजननप्रवृत्तमर्थं तदपरपरमाणुग्रहणज्ञानजननवत् सकलपदार्थग्राहिज्ञानजननेऽपि प्रवर्तते १५
मेदविशेषात् भवदभ्युपगमेनानन्तरातीतक्षणग्रहणज्ञानजननप्रवृत्तं वा सकलातीतक्षणग्रहणज्ञान-
जनने वा प्रवर्तते अतीतत्वाविशेषात् । अथ यदेव तज्ज्ञाने प्रतिभाति तज्जनन एव तस्य व्यापारः
परिकल्प्यते तदितरेणाऽपि समानम् । न च विशेषणाद्यस्तद्वाऽसन्निहिता एवैकान्ततो येन नान्
प्रति प्रत्यक्षवृद्धिर्निरालम्बना भवेत् निरन्वयक्षणक्षयस्य निषिद्धत्वात् कथञ्चिदनुगतस्य च प्रसाधि-
तत्वात् । यदपि ‘सुप्तादिव्यतिरिक्तस्याक्षप्रभवसंवेदनस्यार्थावभासकत्वं प्रतिपादितम्’ तदपि सिद्ध-२०
साधनमेव । यच्च ‘सुप्तादिवद् चिकुरोऽपि नार्थसाक्षात्करणस्वभावः’ इति, अत्र यद्यविशेषेण
विकल्पमात्रमभिधीयते तदा सिद्धसाध्यता । अथ प्रकृतो चिकुरस्तद्वाऽसिद्धम् तमन्तरेणापरस्यार्थ-
साक्षात्कारिणोऽविकल्पस्याभावात् । यदपि ‘यदि नाम पुरोयत्तिर्नमर्थं विकल्पमतिदृष्टोतयति तथा-
प्यर्थक्रियासमर्थरूपापरिच्छेदाच्च तत्र प्रवृत्तिमारचयितुं शमा’ इति, तदप्ययुक्तम् ; अर्थक्रियासमर्थ-
रूपस्य तस्या एव परिच्छेदकत्वेन प्रवर्तकत्वात्—अन्यथा प्रवृत्तेरभावप्रसङ्गात्—तौमन्तरेण कस्यचित् २५
प्रत्ययस्य तद्रूपपरिच्छेदकत्वेन प्रवर्तकत्वायोगादिति प्रतिपादनात् । अत एव ‘यदि नयनप्रसरमनु-
सरन्ती प्रथमा मतिर्न तत्त्वं प्रत्येति पश्चादपि नैव प्रत्येप्यति स्मरणसहायस्यापि लोचनंस्याविपयतय-
कत्वे प्रतिपत्त्यजनकत्वात्’ इत्यादि सर्वं प्रतिक्षिप्तम् स्थिरस्थूरार्थावभासप्रभवसंवेदनस्य प्रतिपर्य-
यसानफलनिमित्तस्य स्वसंवेदनाध्यक्षतः प्रसिद्धेस्तथापि तत्त्वस्याक्षप्रतिपत्त्यविपयत्वे संवेदनस्य
स्वसंवेदनाध्यक्षविपयताऽपि न भवेत् । अवाधितप्रतिपत्तिविपयत्वादिकं च सर्वमन्यत्रापि समानम् । ३०

अथ स्वसंवेदनं संवेदनाभावे न दृष्टमिति तत् तद्विषयम् संवेदनं तु विपर्ययाच्च तद्विषयम् ;
ननु किं क्षणिकनिरर्थैकपरमाण्वाकारसंवेदनाभावे तत्र दृष्टम् उत तद्विपरीतसंवेदनाभावे? यथाद्यः
पक्षः स न युक्तः सर्वदा तदभाव एव तस्य दृष्टेः । अथ द्वितीयस्तदा विपर्ययसिद्धिः । यथा
स्थिरस्थूरकारसंवेदनाभावेऽभवत् स्वसंवेदनं तद्विषयं सिध्यति तथा स्थिरस्थूरार्थाभावेऽभवत्
संवेदनं किं न तद्विषयं सिध्यति येन लोचनाविपयत्वं तत्त्वस्य भवेत्? यथा च पूर्वदेशदशादर्शना- ३५
नामग्रहणेऽपीदानीन्तनदर्शनेन स्वग्राह्यस्य तद्विवेकः प्रतीयते तथा तेन तस्य तत्संरूपता किमिति
नावगम्यत इति न युक्तं पूर्वदर्शनाद्यप्रतीतौ तद् दृष्टतादिकं तस्य न प्रत्येतुं शक्यमित्याद्यभिधानम् ।
यदि च प्राप्याप्रतीतायपि दृश्यदर्शनेन स्वग्राह्यस्य तदेकत्वं प्रतीयते—अन्यथा तस्यापिर्मवाद्कत्वा-

१ पृ० ४९१ पं० १ । २ पृ० ४९३ पं० २६—। ३ “आलम्बिकभेद”—वृ० ल० टि० । ४ पृ० ४९४
पं० ७ । ५—यत्ते मे-आ० हा० वि० । ६—यत्ते अ-आ० हा० वि० । ७ “मिरोपनेऽपि”—वृ० टि० ।
८ पृ० ४९४ पं० १९ । ९ पृ० ४९४ पं० २१ । १० पृ० ४९४ पं० ३२ । ११ “सर्विकल्पमतिम्”—वृ० ल० टि० ।
१२—तस्य चि—वृ० ल० वि० । १३ पृ० ४९५ पं० ८ । १४ “एकत्वम्”—वृ० ल० टि० । १५ “पूर्वदेश-
कारि”—वृ० ल० टि० ।

योगात् प्रामाण्यं न स्यात्-किमित्यर्थः क्रियाऽदर्शने तत्समर्थरूपां प्रतिपत्तिर्येन प्रकृतविकल्पात् प्रवृत्तिर्न भवेत् । यदपि 'सर्वमाण्यार्थस्य सत्त्वासिद्धेस्तद्वृत्तिस्मृत्यनन्तरभाविनोऽध्यक्षस्य सत्यता' इत्यादीतरेतराश्रयत्वं प्रेरितं तत् स्वसंवेदनेऽपि समानम् । तथाहि-संवेदनस्य सत्यत्वे तत्स्वसंवेदनस्य सत्यवेदिता तस्योश्च तत्सत्यतेति कथं नेतरेतराश्रयत्वम् ? 'यथा च लिङ्गनिश्चयाद् निरादृतनोरनु-
 ५ मितिरविशदाद्यभासा पृथगवसीयते न तथा प्रकृतविकल्पात् पृथगविकल्पिका मतिः कदाचिदप्यनुभूयते' इति तत् सत्यमेव, निरादृशणिकैकपरमाण्ववभासस्यामन्त्रप्रतिपादनात् । यदपि "न चापि लिङ्गतः पञ्चादिन्द्रियस्य प्रवर्तनम्" इत्यादि प्रत्यंगि(प्रत्यंगि)रयोपन्यस्तम् तत् सर्वमयुक्ततया व्यितम् । यदपि 'जात्यादेरभावात् तद्विशिष्टार्थप्रतिपत्तिः सविकल्पिका न संभवति' इति, तदपि प्रतिक्षिप्तत्वात् पुनः प्रतिसमाधानमर्हति । यच्च 'फलयोग्यता परोक्षेति नाध्यक्षमतिनिश्चयात्मिका
 १० तत्र प्रवर्तते' इति, तदपि प्रतिविहितमेव । यच्च 'दर्शनपरिणत्यनवगतं फलसम्बन्धित्वमवगच्छन्ती कथं न भिप्रविषया' इति, तत् सिद्धमेव साधितम् तद्व्यतिरेकेण दर्शनपरिणतेरविकल्पिकाया अभावात् । यदपि 'रूपदर्शनाद्विज्ञात् परोक्षार्थक्रियायोग्यताध्यवसायानुमानमुद्यमासादयद् व्यवहृतिमुपजनयति' इति, तदप्ययुक्तम् ; फलजननयोग्यतायाः परोक्षत्वासिद्धेः । प्रतिभासमानरूपस्य चानिश्चितस्य लिङ्गत्वायोगादनुमानात् तन्निश्चये अनवस्थाप्रतिपादनात् अध्यक्षतस्तन्निश्चये च सिद्धे निर्णयात्मक-
 १५ मध्यक्षम् । यदपि 'अनिश्चयात्मकमध्यक्षमभ्यासदशायां प्रवृत्तिमुपरचयद् दृष्टम्' तदप्यसङ्गतम् ; द्वाद्दोह्यशून्यस्यापि साधयवैकरूपार्याधिगतिसंभावस्य सविकल्पकतया व्यवस्थापनात् तन्मन्तरेणाभ्यासदशायामपि प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । यत् पुनः सर्वदाऽनुमानात् प्रवृत्त्यभ्युपगमे लिङ्गग्रहणाभावतोऽध्यक्षेणाऽनवस्थादुपगमभ्यधाय तद्व युक्तमेव । यदपि 'पूर्वापर्येऽप्रवृत्तमध्यक्षं कथं तादृग्लिङ्गग्रहणे क्षमम्' इति पूर्वपक्षमुत्थाप्य 'लोकभिमानादेवाऽध्यक्षं लिङ्गग्राहि व्यवहाररुच्य तत्त्वतस्तु
 २० स्वसंविन्मानत्वाच्च प्रत्यक्षानुमानमेव' इत्युत्तराभिधानम्, तदप्यसङ्गतम् । प्रत्यक्षानुमानमेदस्यापारमार्थिकत्वे स्वसंवेदनमात्रस्याप्यपारमार्थिकत्वप्रसक्तेः सर्वशून्यतापत्तिरिति निर्विकल्पकत्वादि-व्यवहारो दूरापास्त एव स्यात् । न च शून्यतैवास्तित्यभिधानं युक्तिसङ्गतम् प्रमाणमन्तरेण तदभ्युपगमस्याप्ययदमानत्वात् इत्युक्तत्वात् । तदेवं सकलबाधकापाये साधकप्रमाणविषयत्वात् सविकल्पकमध्यक्षं सिद्धमिति व्यवस्थितं प्रमाणं स्वार्थनिर्णीतिसंभावानमिति ।

२५ अत्र च स्वस्य ग्रहणयोग्योऽर्थः स्वार्थ इत्यस्यापि समासस्याश्रयणाद् व्यवहारिजनपेक्षया यस्य यथा यत्र ज्ञानस्याविसंघादस्तस्य तथा तत्र प्रामाण्यमित्यभिहितं भवति तेन संशयादेरपि धर्मिमानापेक्षया न प्रामाण्यव्यावृत्तिः । एतेन "प्रत्यक्षं कल्पनापोढमभ्रान्तम्" इति प्रत्यक्षलक्षणं सौगतपरिकल्पितमयुक्ततया व्यवस्थापितम् ।

[३ प्रमाणविशेषनिरूपणम्]

३० [प्रत्यक्षम्]

[प्रत्यक्षे निरूपयितव्ये पूर्वं सौगतमतविरोधितया नैयायिकसम्मतस्य प्रत्यक्षलक्षणसोपन्यासः]

तत्राऽऽहुर्नैयायिकाः—मा भूत् सौगतपरिकल्पितं निर्विकल्पकमध्यक्षं प्रमाणम् "इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम्" [न्यायद-१-१-४] इत्येतद्वक्ष्यलक्षितं तु प्रत्यक्षं प्रमाणम् । अस्यार्थः—इन्द्रियं द्रव्यत्वकरणत्वनियताधिष्ठानत्वातीन्द्रियत्वे सत्य-
 ३५ परोक्षोपलब्धिजनकत्वात् चक्षुरादि मनःपर्यन्तम् तस्यार्थः परिच्छेद्य इन्द्रियार्थः । "पृथिव्यादिगुणौ

१-पाप्र-४० ल० वा० धा० । २ "स्वसंवेदनसत्यवेदितायाः"—वृ० ल० टि० । ३ "सविकल्पसंवेदनम्"—वृ० ल० टि० । ४-सस्य स-आ० ह्य० वि० । ५ वृ० ४९६ पं० ३१ । ६ वृ० ४९६ पं० ३९ । ७ यच्च यद्दर्श-भा० । ८-गतिफल-वा० वा० । ९ वृ० ४९८ पं० २२ । १० वृ० ४९९ पं० १३—। ११ तदयु-हा० वि० । १२ वृ० ४९९ पं० १५ । १३ वृ० ४९९ पं० २०—। १४ वृ० ४८८ पं० ११, टिप्पण ७ । १५ वृ० ४८८ टि० ९ । १६ "गन्ध-रस-रूप-सर्ष-वाचा, पृथिव्यादिगुणसदृशः"—न्यायद० १-१-१४ ।

रूपादयस्तदर्थः” [ ] इति तदर्थलक्षणत्वात् अर्थ इति लक्ष्यनिर्देशः तदर्थत्वं लक्षणं तदर्थत्वं चेन्द्रियार्थत्वम् । ननु ‘तदर्थः’ इत्येतावदेवास्तु तदर्थलक्षणं पृथिव्यादिगुणग्रहणं तु न कर्तव्यम्, न; तदर्थत्वेन लक्षणेन ये संगृहीतास्तेषां विभागार्थं पृथिव्यादिगुणग्रहणम् । तथा चोद्घो-
तकैः—“पृथिव्यादिग्रहणेन त्रिविधं द्रव्यमुपलब्धिलक्षणप्राप्तं गृह्यते गुणग्रहणेन सर्वो गुणोऽसदा-
द्युपलब्धिलक्षणप्राप्त आश्रितत्व-विशेषणत्वाभ्याम्” [ ] एवं च पृथिव्यादिगुणग्रहणं ५
लक्ष्यविभागास्तत्रोपलक्षणार्थम्; नन्वेवमपि रूपादिग्रहणं व्यर्थं गुणग्रहणेन संगृहीतत्वात्, न; विशेष-
लक्षणप्रतिपादनार्थत्वात् । तथा च प्रतिपादितम्-पृथिव्यादिगुणस्य सतश्चक्षुर्ग्राह्यत्वमेव यस्य तद्रूपं
‘चक्षुर्ग्राह्यं यत् तद् रूपम्’ इत्यभिधीयमाने घटादावतिप्रसक्तस्तन्निवृत्त्यर्थमवधारणम् तथापि
रूपत्वेऽतिप्रसङ्गः तन्निवृत्त्यर्थं पृथिव्यादिगुणग्रहणम् एवं रसादिव्यपि । “एकादिव्यवहारहेतुः सहजा”
[प्रशस्त० भा० पृ० १११ पं० ३] इत्यादिविशेषलक्षणं वैशेषिकमतप्रसिद्धं सर्वत्र द्रष्टव्यम् । नन्वेवं १०
रूपादीनामपि विशेषलक्षणं न वाच्यं तत्रैव प्रसिद्धत्वात्, न; अविप्रतिपत्तिशेषनार्थत्वात् रूपादयो
हि बहुभिर्विपर्ययत्वेन संप्रतिपन्ना इति पञ्चानामपि लक्षणाभिधानम् पुरुषस्य चैतेऽतिशयेनासक्ति-
हेतवः एतावत्त्वत्रोपयुज्यते इन्द्रियविपर्ययभूतोऽर्थः अर्थशब्देनाभिप्रेतः नार्थमात्रम् । तेन सन्निकर्षः
प्रत्यासत्तेरिन्द्रियस्य प्राप्तिः तस्य च व्यवहितार्थानुपलब्ध्या सद्भावाः सूत्रकृता प्रतिपादितः तत्सद्भावे
च सिद्धे परिशेष्यात् तत्संयोगादिकल्पना; परिशेष्येन्द्रियेण सार्द्धं द्रव्यस्य संयोग एव युतसिद्धः १५
त्वात् १ । गुणादीनां द्रव्यसमवेतानां संयुक्तसमवाय एव अद्रव्यत्वे सति अत्र संमवायात् २ ।
तत्संमवेतेषु संयुक्तसमवेतसमवाय एव अन्यस्यासंमवात् प्राप्तेश्च प्रसाधितत्वात् ३ । शब्दे समवाय
एवाकाशस्य श्रोत्रत्वेन व्यवस्थापितत्वात् शब्दस्य च गुणभावात् गुणत्वेन आकाशलिङ्गत्वादाकाश-
समवायित्वं निश्चितमिति समवाय एवेत्युक्तम् ४ । शब्दत्वे समवेतसमवाय एव परिशेषात् ५ ।
समवायाभावयोश्च विशेषणविशेष्यभाव एव परिशेषात् ६ । लक्षणस्य च प्रैविष्यात् कथमेतल्लक्षणं २०
व्यञ्जितनस्तीत्यन्यव्यञ्ज्यच्छेदार्थमिन्द्रियार्थसन्निकर्षः कारणमित्यभिधीयते कारणत्वेऽप्यसंभविदोषा-
शङ्कापरिजिहीर्षयाऽन्याननुयायि कारणवचनं नै त्वन्याननुयायिकारणनिरुक्तिः एवंभूतस्य इन्द्रियार्थ-
सन्निकर्षस्यैव कारणत्वाभिधानम् नत्तन्तःकरणेन्द्रियसम्बन्धस्य तस्याऽव्यापकत्वात् अव्यापकत्वं तु
सुखादिज्ञानोत्पत्तायसंभवात् । अथ ‘निकर्षग्रहणमेवास्तु ‘संग्रहणं व्यर्थम्, न; संज्ञायादिज्ञान-

१ लक्षणनि-वा० पा० । २ “अत्र बोधेशक्रमस्मारिता अर्था लक्ष्यतया प्रतिपत्तव्याः तेषां च लक्षणं तदर्थं
इति । सदिति अनन्तरलक्षितानीन्द्रियाणि परामृशति । तेषामिन्द्रियाणामर्था इन्द्रियैरर्प्यमानलक्ष्यार्थानां लक्षणम्”-न्यायवा०
ता० टी० पृ० २१४ पं० १७-२० । तदर्थत्वं चेन्द्रिया-श्रु० ल० । ३ तदर्थत्वं पञ्चेन्द्रिया-वा० पा० ।

४ “पृथिव्यादिग्रहणेन पृथिव्यप्तेजासि बाह्यवरणप्राद्याणि अपदिश्यन्ते, गुणग्रहणेन च सर्वे आश्रितो गुण इति सहजा-
परिमाण-पृथक्त्व-संयोग-विभाग-परलाऽपरल-ज्जैह-वैग-कर्मसामान्यविशेषा अनाश्रितस्य समवायस्यैवमेवाद् गुण इति”
—न्यायवा० पृ० ७२ पं० २१-२४ । न्यायवा० ता० टी० पृ० २२५ पं० १७-—

५ “गन्ध-रस-रूप-स्पर्श-शब्दास्तर्हि पृथक् न वक्ष्याः गुणग्रहणेन ग्रहणात् । पृथिव्यादिगुणास्तदर्थो इति सूत्रे
वक्ष्यम् । लघु चेदं भवतीति स एवार्थः । सेत्स्यतीति । न कर्तव्यम्; गन्ध-रस-रूप-स्पर्श-शब्दां पृथगभिधानमिन्द्रिय-
विशेषनियमज्ञापनार्थम् । इन्द्रियाणि गन्ध-रस-रूप-स्पर्श-शब्देषु तत्सामान्येषु नियतानि अन्यत्रानियतानि । तत्र पृथि-
व्यप्तेजासि द्वीन्द्रियप्राद्याणि, शेषस्य गुणराशिः सत्ता-गुणत्वे च सर्वेन्द्रियप्राप्ते समवायोऽभावश्च तथा”-न्यायवा० पृ०

निवृत्त्यर्थत्वात् 'सं' शब्दोपादानस्य । तथाहि-सम्यग् निरूपः संनिकर्षः सम्यक्तत्वं तु तस्य यथोक्त-
विशेषणविशिष्टफलजनकत्वेन, नैतत् । अव्यभिचारादिप्रोपादानवैयर्थ्यप्रसक्तेस्तदर्थस्य 'सं' शब्दोपादा-
नादेव लब्धत्वात्, न; अव्यभिचारादिविशेषणोपादानमन्तरेण तत्सम्यक्तत्वं ज्ञातुमशक्तेः कारणस्य
ह्यतीन्द्रियस्य सम्यक्त्वमसम्यक्तत्वं वा सम्यगसम्यक्कार्यद्वारेणैव निश्चीयत इति तत्फलविशेषणार्थम्-
५ व्यभिचारादिप्रोपादानं कारणसाधुत्वावगमाय न व्यर्थम् । नन्वेवमपि 'सं' शब्दोपादानानर्थक्यम्
अव्यभिचारादिप्रोपादानादेव तत्फलस्य विशेषितत्वात्, न; 'सं' ग्रहणस्य सन्निकर्षपक्षप्रतिपादनार्थ-
त्वात् एतदेव सन्निकर्षपक्षं ज्ञानोत्पादे समर्थं कारणं न संयुक्तसंयोगादिकमिति 'सं' ग्रहणालम्ब्यते ।
नन्वेवमपीन्द्रियग्रहणानर्थक्यम्, न; अनुमानव्यवच्छेदार्थत्वात् । तथाहि-'अर्थसन्निकर्षादुत्पन्नम्'
इत्यभिधीयमानेऽनुमाने प्रसङ्ग इतीन्द्रियग्रहणमिन्द्रियविषयेऽर्थं सन्निकर्षाद् यदुत्पद्यते ज्ञानं तत्
१० प्रत्यक्षमनुमानादिभ्यो व्यपच्छिनत्ति न चानुमानिकमिन्द्रियसम्बन्धादिन्द्रियविषये समुत्पद्यत इति ।
तथाप्यर्थग्रहणमनर्थकमिति चेत्, न; स्मृतिफलसन्निकर्षनिवृत्त्यर्थत्वात् । तथाहि-आत्मान्तःकरण-
सम्बन्धात् स्मृतिरुपजायत इति तज्जनकस्यापि प्रत्यक्षत्वं स्यादसत्यर्थग्रहणे न चेन्द्रियार्थसन्निकर्षजा
स्मृतिः अतीतस्याऽपि स्मर्यमाणत्वात् तस्य न तदाऽसत्त्वात् । उत्पत्तिग्रहणं कारकत्वज्ञापनार्थम् ।
ज्ञानग्रहणं सुखादिनिवृत्त्यर्थम् ।

१-कर्षः २-आ० । २ "बन्धुतम्"-पृ० टि० । ३ स्मृतिस-वृ० । ४-हणं न आ० । ५ "बीजा-
दिवत् कारकोऽर्थसन्निकर्षः बीपादिवद् व्यञ्जकः"-पृ० टि० ।

६ "अथ ज्ञानग्रहणं किमर्थं? सुखादिव्यवच्छेदार्थम् । इन्द्रियार्थसन्निकर्षात् सुखदुःखे अपि भवतः तद्व्यु-
दासार्यमाह ज्ञानमिति" ।-न्यायवा० पृ० ३६ पं० २२-।

"वृच्छति अथ ज्ञानेति । प्रत्यक्षसमाज्ञातवस्थानुवादेन लक्षणे विधीयमाने ज्ञायव एवैतज् ज्ञानमिति, लोके साक्षा-
त्कारिज्ञानहेतोः प्रत्यक्षलादिति भावः । उत्तरं सुखादिव्युदासार्यम् । तदेव हि लक्षणवाच्यमुच्यते यस्य लक्ष्यानपेक्षोऽतिव्या-
प्त्यव्याप्तिव्युदासो लक्षणपदेभ्य एव प्रतीयते । लक्षणानुरोधेन तु लक्षणव्यवस्थापनेऽन्योन्याश्रयत्वमपत्तिर्वैति भावः ।

सुखादीनां विज्ञानाभिधहेतुत्वमेव विज्ञानलादिसत्यं व्यावर्तनमिति चेत् । न । अभिधहेतुजलासिद्धे । न यत्तु यैर-
चन्दनसर्वाज्ञानस्योत्पत्तौ सामग्री वैषं सुखस्यापीति, अस्ति हि क्षीतार्तास्यापि चन्दनेन्द्रियसंयोगाच्छीतसर्वाज्ञानमिति तद्वदेवास्य
सुखमपि भवेत् । अवान्तरसामग्रीमेदेऽपीन्द्रियार्थमनस्कारजलाज् ज्ञानजातीयत्वमिति चेत् । न । किञ्चित्कारणमेदेऽपि कार्य-
मेदस्यानाकस्मिकलोपपत्तेः । तदर्थत्वाच्च कारणमेदानुसरणप्रयासस्य । न चोपादानामेदादमेद इति युक्तम् । विज्ञानामपि
ज्ञानानामेकसमनन्तरप्रत्ययोपादानत्वस्य भवद्विरभ्युपगतत्वात् । अपि चोपादानामेदश्च कृतवित् कारणमेदात् कार्यमेदधेति को
विरोधः । अत एवास्माकमेदेऽप्युपादानस्य पिठरस्यौष्माण्वापराम्यस्य च बहिस्ययोगस्य पूर्वरूपादिप्रवृत्तानां कारणानां मेदाद्
भिन्नजातीया जायन्ते गन्धरूपरसस्पर्शा इति सिद्धान्तः । तस्मादर्थप्रणयेभ्यो ज्ञानेभ्यस्त्वद्वयवर्णनतया भिन्नजातीयाः सुखादयो
यथास्वमनुकूलवेदीयत्वादितिर्भिन्नैश्वर्योन्यमपि मेदवन्तस्तीव्रसंवेगितया प्रमित्तानपेक्षमानसप्रत्यक्षवेदनीया इति रमणीयम्" ।

न्यायवा० ता० टी० पृ० ११३ पं० २-।

"अथवा सुखादिव्याप्यमर्थं ज्ञानप्रदोपादानम् । इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं हि सुखमपि भवति तत्र तज्जनकं कारकचक्रे
प्रमाणं मा भूद् ज्ञानजनकत्वेन प्रमाणं यथा स्यादिति ज्ञानग्रहणम् ।

अत्र शाक्याश्रयमिति न ज्ञानप्रदेन सुखादिव्यवच्छेदः कर्तुं युक्तः शक्यो वा सुखादीनामपि ज्ञानलभ्यत्वात् । ज्ञान-
सैवामी मेदा सुखं दुःखमिच्छा द्वेषः प्रयत्न इति । कारणधीनो हि भावानां मेदो भवितुमर्हति सामानकारणानामपि तु
मेदेऽभिधीयमाने न कारणवृत्तं पदार्थानां नियतं रूपमिति तदाऽऽकस्मिकत्वप्रसङ्गः । तदुक्तम् ।

तदतद्रूपिणो भावास्तदद्रूपहेतुजाः । तत्सुखादि किमज्ञानं विज्ञानाभिधहेतुजम् ॥ इति ।

तस्मान् ज्ञानरूपाः सुखादयः तदभिधहेतुजलादिति तदिदमनुपपन्नम् । प्रत्यक्षविरुद्धत्वादेतोः । सुखादि सवेद्यमाना-
नन्दादिरूपतयाऽनुभूयते ज्ञानं विषयानुभवस्त्वभावतयेति प्रत्यक्षसिद्धमेदत्वात् कथमेवेदं अनुमानं व्रमते । अत एव इदमपि न
वचनीयम् । एवमेवेदं च विप्रूर्णं दृष्टिप्रदायनेकाकारविषयं पदमात्रं सन्न अयेष्टं सन्न न्रियन्तमिति । सविशेषो विषयानुभव-
स्त्वभावतयेव प्रतिभासतः सुखादेव विषयानुभवस्त्वभावानुस्यूतस्याप्रतिभासात् । ज्ञानमेव विषयग्रहणरूपं प्रकाशते न सुखं दुःखं
वा । यत्तु सुखज्ञानं दुःखज्ञानमिति प्रतिभासः स ज्ञानस्त्वभावमेददृष्ट एव सन्नयज्ञानं विषयज्ञानमिति यत् । उक्तमात्रं सन्नय-

न च तुल्यकारणजन्यत्वात् ज्ञान-सुखादीनामेकत्वमिति तन्निवृत्त्यर्थं ज्ञानग्रहणं न. कार्यम् तुल्यकारणजन्यत्वस्यासिद्धत्वात् । वक्ष्यति च चतुर्थोऽध्याये—“एकयोनयश्च पाकजाः” [४-१-५ वात्स्या० भा०] । न च तेषामेकत्वमिति व्यभिचारः । प्रत्यक्षविरोधश्च सुप्रसिद्ध एव । तथाहि—अल्हादादिसभायाः सुखादयोऽनुभूयन्ते ग्राह्यतया च ज्ञानं त्वर्यावगमस्वभावं ग्राह्यतयाऽनुभूयत इति ज्ञान-सुपाद्योर्भेदोऽध्यक्षसिद्ध एव । विशिष्टादृष्टकारणजन्यत्वात् सुखादेः सुपादिजात्युत्पाद्य-त्वाच्च न भिन्नहेतुजत्वमसिद्धं ज्ञान-सुपाद्योः अतो बोधजनकस्य ज्ञापनार्थं युक्तं ज्ञानग्रहणम् ।

अव्यपदेश्यग्रहणमप्यतिव्याप्तिनिवृत्त्यर्थम् व्यपदेशः शब्दः तेन इन्द्रियार्थसन्निकर्षेण चोत्पादित-मध्यक्षम्-शब्देऽनन्तर्भावात्-स्यात् तन्निवृत्त्यर्थमव्यपदेश्यपदोपादानम् । नन्विन्द्रियविषये शब्दस्य

विपर्ययादौ विषयाभुवत्वभावत्वमनुस्यूतमवगमति संशयो हि विषयग्रहणात्मनोऽनुभूयते अनिश्चितं तु विषयं यद्वाति विपर्य-योऽपि विषयग्रहात्मक एव विपरीतमतस्तं वा विषयं यद्वाति न तु विषयग्रहणस्यार्थं सुखं दुःखं आनुभूयते । अन्य एवार्थं प्रायश्चित्तभाव आन्तरो धर्मः सुखदुःखादिरिति पट्टज्ञानवद्विषयतयैव ज्ञानं भिनसि न स्वभावमेवेन संशयवदिति । तत्रैतत् स्यात् स्वप्नराजालात् सुखादेर्न प्राप्तौ कस्मभावत्वम् । अतश्च प्राप्ताग्रहणोभयस्वभावत्वान् ज्ञानमेव तदिति । मैवं बोधः । प्रकाशसं ज्ञानेऽपि प्रतिक्षिप्तं प्रतिक्षेप्यते तत् कृतः सुपाद्यौ भविष्यति । न हि ग्रहणस्वभावं कथितं सुखमनुभवति ज्ञानयदिति । नन्वस्य प्रकाशत्वा-नभ्युपगमे सुखादिस्वपादानुत्पादयोरविशेषात् सर्वदा सुखितं न कदाचिद्वा स्यादिति । नैतदेवम् । उत्पन्नमेव सपदि सुखं दृश्यते ज्ञानेनेति कथमनुत्पन्नान् विक्षिप्यते । प्रत्युत स्वप्नराजसुखवादिनामेव दोषः स्वप्नराजस्य वीपादेः सर्वान् प्रत्यक्षिष्टत्वात् । कश्चित् संगतान् स्वप्नराजसुखोत्पादात् तैवैव स्वप्नराजेन सुखेनान्योऽपि सुखी स्यादयस्यापि सुखं नोत्पन्नमिति । किं किमेकमेव ज्ञानं सर्वसुखदुःखाद्यभेदाकारभूयितस्मिन्नेति उत किञ्चित् सुखात्मकं किञ्चिद् दुःखात्मकं ज्ञानमिति । आद्ये पक्षे सर्वाकारखचितज्ञानो-पजननादेकस्मिन्नेव क्षणे परस्परविरुद्धसुखदुःखादिधर्मप्रबन्धवेदनप्रसङ्गः । उत्तरस्मिन्नु किञ्चित् सुखज्ञानं किञ्चिद्ःखज्ञानमिति यत्किञ्चिदसुखदुःखवितं विषयाभुवत्वस्वभावमपि ज्ञानमनुभूयमानमेवित्यमेव । तच्च न सच्छब्दम् अपि तु केनचिद् घटादिना विषयेणोपरकमन्वयव्यतिरेकान्यां च घटापुपजननाभायेऽपि बोधस्वभावमनुवर्तमानं प्रतीयते । तदिदानीं सुखज्ञानमप्यनु-भूयमानं सुखेन विषयभावजुषा घटादिनेवोपरज्यते इति गम्यते न स्वस्वेषेव सुपात्मकं ततो निश्चलस्य बोधमात्रस्वभावस्य ज्ञानस्यान्यादा दृष्ट्यादिति । तस्माच्च बोधरूपाः सुखादयः । अभिन्नहेतुजत्वादिति चायमसिद्धो हेतुः समवायिकारणस्यात्मनः भस्मवायिकारणस्यात्मनः संयोगस्य अभेदेऽपि निमित्तकारणस्य सुखलक्षणत्वादेर्भ्रमत्वात् । ननु सुखोत्पादात् पूर्वमनाश्रयं सुखलक्ष्मणान्यं कथं तत्र स्यात् । कथापि सुखहेतुभिः कारकैः संसर्गः असंघट्टं च कथं कारकं स्यात् । उच्यते । सर्वसर्वगतानि सामान्यानि साधर्मियन्ते इति सन्ति तत्रापि सुखलक्षणीनि योग्यतालक्षण एव चैषां सुखहेतुभिः कारकैः संसर्गः धर्माधर्मवत् । धर्माधर्मौ हि सर्वस्य प्राणिनां सुखदुःखहेतोः जायमानस्य शास्त्रादेः कार्यस्य कारणं तयोध तत्कारणैः प्रीतिक्षितिजलादिभिः सहयोग्यतयैव संसर्गः एवं सुखलक्षणीनामपि स्यात् । तस्माच्च निमित्तकारणभेदाद् भिन्नानि ज्ञानसुखादीनि कार्याणि ।

निमित्तकारणान्यत्वमपि कार्यस्य भेदकम् । विलक्षणा हि दृश्यन्ते घटादौ पाकजा गुणाः ॥

अपि च ज्ञाननिष्ठमिति न सर्वं ज्ञानपूर्वकम् । सुखदुःखादि सर्वं तु विषयज्ञानपूर्वकम् ॥

विषयाभुवत्वोत्पत्त्या यत्रापि न सुखादयः । तत्रापि तेषामुत्पत्तौ कारणं विषयस्थितिः ॥

कचिन्नु सङ्कल्पोऽपि सुखस्य कारणतां प्रतिपद्यते । तस्मात् सर्वं सुखादि ज्ञानपूर्वकमेव । ज्ञानमपि ज्ञानपूर्वकमेवेति चेद् उपरिष्ठाभिराकरिष्यमाणत्वात् । न हि गर्भादौ मदमूर्द्धावन्तरे वा ज्ञानमुपजायमानं ज्ञानान्तरपूर्वकं भवतीति वक्ष्यामः । तेन सुखादीनां वैकल्योपपादनात् सुपादिव्यवच्छेदस्य सिद्धत्वात्” । न्यायमञ्ज० भा० २ पृ० ७४ पं० ११—।

१ “एकप्रखनीकाः पृथिव्यां श्यामादयोऽग्निर्बोधिनेनैकेन एकयोनयश्च पाकजा इति”—पृ० ३६६ पं० १६ ।

“व्यभिचारादहेतुः ॥ एकप्रखनीकाश्च रूपादयः एकान्तिसंयोगविरोधिनः न चैषामेकत्वमिति धनैकान्तिकम् । एकयो-निन्नादेकं रागादयः शब्दवदित्यप्यनेनैव प्रत्युक्तम् । एकयोनयो रूपादयो न चैषामेकत्वमिति” । न्यायवा० पृ० ४५० पं० १६ ।

“एकयोनयो हि रूपादयो न चैषामेकत्वं, यदि पुनस्तत्र रूपादीनां परस्परभेदसिद्धये कथितं कारणभेद आस्थीयते च रागादिष्वपि समान इति भावः” । न्यायवा० ता० टी० पृ० ५८९ पं० ४ ।

२ “ज्ञानस्य ज्ञानजालुत्पायत्वात्”—वृ० ल० टि० । ३ “परः”—वृ० टि० । ४ अव्यपदेश्यपदद्वयस्य चर्चा भाष्य-वार्तिक-तात्पर्यटीकासु उत्तरोत्तरमधिकृतया विविधतया च कृता दृश्यते—१-१-४ वात्स्या० भा० पृ० २० पं० ९ । न्यायवा० पृ० ३६ पं० २४ । न्यायवा० ता० टी० पृ० १२७ पं० ६ । जयन्तस्तु ता सर्वामपि चर्चा संश्रय, समीक्ष्य चातिपठव्याचकार—न्यायमञ्ज० भा० २ पृ० ७७ पं० २१-पृ० ८० पं० ६ ।

सामान्यविषयत्वेन व्यापारासंभवादिन्द्रियस्य च स्वलक्षणविषयत्वात्त्रोभयोरेकविषयत्वमिति न तज्जन्यमेकं ज्ञानं संभवति, न; तयोर्मिश्रविषयत्वस्य "व्यवहारतुतिज्ञानयस्तु पदार्थः" [न्यायद० २-२-६५] इत्यत्र निषेत्स्यमानत्वात् तद्वाचभावित्वाच्चोभयजन्यत्वं ज्ञानस्यावगतमेव । तथाहि-चक्षुर्गो-शब्दव्यापारे सति 'अयं गोः' इति विशिष्टकाले ज्ञानमुपजायमानमुपलभ्यत एव तद्वाचभावित्वेन चान्यत्रापि कार्यकारणभावो व्यवस्थाप्यते तत्रापि तुल्यमिति कथं नोभयजं ज्ञानम्? न चान्तःकरणानधिष्ठितत्वदोषश्चक्षुः तेनाधिष्ठानात् शब्दस्य च प्रदीपवत् करणत्वात् । न च ब्राह्मत्वकाले शब्दस्य करणत्वमयुक्तम् शोधस्यैव तदा करणभावात् शब्दस्य तु तदा ब्राह्मत्वमेव गृहीतस्य चोत्तर-कालमन्तःकरणानधिष्ठितचक्षुःसहायस्यार्थप्रतिपत्तौ व्यापार इति भवत्युभयजं 'गोः' इति ज्ञानम् । न चास्य प्रमाणान्तरत्वं युक्तम् उभयविलक्षणत्वात् शब्देऽव्यपदेश्यविशेषणस्याभावात् प्रत्यक्षे च १० भावादस्य शब्दत्वात् । न च शब्देनैव यज्जन्यते तच्छब्दमिति शब्दलक्षणे नियमः अपि च शब्देन यज्जनितं तच्छब्दम् अस्ति च प्रकान्ते एतद्रूपमिति कथं न शब्दम्? न चैतन्नास्ति न चाप्रमाणम् अव्यभिचारित्वादिविशेषणयोगात् । न चानुमानम् पक्षधर्मत्वाद्यभावात् । प्रत्यक्षमप्येतन्न भवति शब्देनापि ज्ञानत्वात् । नाप्युपमानम् तद्वक्षणादिरहात् । पारिशेष्यात् शब्दम् । ननु शब्दमपि न युक्तम् इन्द्रियेणापि जनितत्वात्, न; शब्दस्यात्र प्राधान्यात् प्राधान्यं च तस्य प्रभूतविषयापेक्षया १५ यतोऽसौ न कचिद् व्याहृत्यते-तथा च प्रत्यपादि भाष्यकृता-"वाचदर्थं वै नामधेयशब्दाः" [१-१-४ वात्स्या० भा०] इति । न त्वेवमिन्द्रियं तस्य स्वर्गादौ प्रतिहन्यमानत्वात् । तस्मात् प्राधान्याच्छब्देनैव व्यपदेशः ।

व्यपदेशकर्मतापन्नज्ञाननिवृत्त्यर्थमव्यपदेश्यमिति विशेषणमिति केचित् प्रतिपन्नाः । तथाहि-इन्द्रियार्थसन्निकर्षादुपजातस्य ज्ञानस्य शब्देनाऽनभिधीयमानस्य प्रत्यक्षत्वम् अयुक्तमेतत् प्रदीपेन्द्रिय- २० सुचूर्णादीनामभिधीयमानत्वेऽपि प्रत्यक्षत्वानिवृत्तेः । न च ज्ञानस्याभिधीयमानत्वे करणत्वव्याहतिः शक्तिनिमित्तत्वात् कारकशब्दस्य । न ह्यभिधीयमानार्थोऽन्यत्र तदेव परिच्छिप्तिं न विदधाति । न चायं न्यायो नैयायिकेर्नाभ्युपगतः "प्रमेया च तुल्यप्रामाण्यवत्" [न्यायद० २-१-१६] इत्यत्र प्रतिपादयिष्यमाणत्वात् । फलविशेषणपक्षेऽप्यभिधीयमानस्य स्वकारणव्यवच्छेदकत्वमस्त्येव । शब्द-ग्रहणनिवृत्त्यर्थमेतदिति, एतदप्ययुक्तम्; अप्रकृतत्वात् । शब्दप्रमेयत्वेऽपीन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नत्वं २५ ज्ञानस्य संभवति किमनेन विशेषणेन कृतम्? तथाहि-इन्द्रियविषयभूतेन रूपेण शब्देन वा जनितं ज्ञानमिति कोऽत्र प्रत्यक्षत्वे विशेषः? सर्वथा लक्षणं युक्तिमदेव विशेषणं चातिव्याप्तादिदोष-निवृत्त्यर्थं लक्षणे उपादेयम् न परपक्षमुदासार्थम् ।

इन्द्रियार्थसन्निकर्षादुपजातं शब्देन चाजनितं व्यभिचारिज्ञानं न प्रत्यक्षव्यवच्छेदकमित्यव्यभि-चारिपदोपादानम् । इन्द्रियजन्यं च मरीचिपूदकज्ञानस्य तद्वाचभावित्वेनावसीयते । मरीच्यालम्बन-

१ "प्रत्यक्ष-शब्दोभयविलक्षणत्वं च न प्रमाणान्तर इत्याह"-वृ० टि० । "प्रत्यक्ष-शब्दोभयविलक्षणत्वेन प्रमाणा-न्तरता गौरिति ज्ञानस्य नाभिपेया पुन इत्याह"-ल० टि० ।

२ भाष्ये तु "वाचदर्थं वै नामधेयशब्दाः"-इति पाठोऽस्ति । न्यायवा० ता० टी० पृ० १२५ पं० १४ । ३ "प्रमे-यता च तुल्यप्रामाण्यवत्"-न्यायवा० पृ० ११३ । "यथा तुल्यं फलं कलमिति प्रमाणातां तथा प्रमेयतामपि तुल्य-न्तराश्रयणेन"-वृ० ल० टि० । ४ "सामग्रीप्रमाणातपक्षे न केवलम्"-वृ० ल० टि० । ५ अव्यपदेश्यपदस्य शब्दप्रमाणित्वतिपत्तां व्याख्यातुकामेन वाचसतिमिषेण "तत्र नामरहितमविकल्पकं नास्तीति ये विप्रतिपद्यन्ते तन्मतमपानि-फीर्षुरूपमव्यसति माप्यकारः" इत्यादिना वैयकारणीयः शब्दब्रह्मवाद उपन्यस्तः अनन्तरं च सा निरुतिपत्ता "अव्यभि-सन्धिः-सामानाधिकरण्येन शब्दादव्यक्तत्वं रूपादीनामभिधीयमानं शब्दब्रह्मात्मत्वं बोध्यते श्रूयमाणगौरित्यादिपदभेदात्मत्वं वा" इत्यादिना समितरे दर्शिता-न्यायवा० ता० टी० पृ० १२५ पं० १२ तथा पृ० १२७ पं० ९ । ६-क्षणमुपा-शा० हा० नि० । ७-न घाज-वृ० विना । ८ "विशेषकम्"-वृ० ल० टि० । भाष्यारिपु 'अव्यभिचारि' पदस्यैतद् व्याख्यं दर्शितमस्ति-वात्स्या० भा० पृ० २० पं० २०- । न्यायवा० पृ० १७ पं० ६ । न्यायवा० ता० टी० पृ० १२० पं० २२-१२३ पं० १४ । न्यायमञ्ज० भा० २ पृ० ८८ पं० ७-पृ० ९० पं० ६ । ९ "इन्द्रिय"-वृ० ल० टि० ।

त्वमपि तंत एवावसीयते मरीचिदेशं प्रति प्रवृत्तश्च । पूर्वानुभूतोदकविषयत्वे तु तद्देशेव प्रवृत्तिर्भवेत् मरीचिदेशे । भ्रान्तत्वाच्च तद्देशे प्रवर्तत इति चेत् य एवाभ्रान्तः स उदकस्मरणदुदकदेश एव प्रवर्तते अयं तु भ्रान्त इति अयुक्तमेतद् भ्रान्तिनिमित्ताभावात् । इन्द्रियव्यापार एव तन्निमित्त इति चेत् अयुक्तमेतत् तत एवेन्द्रियजत्वसिद्धेः । न च स्मृतिर्वाह्येन्द्रियजा दृष्टा इदं तु याह्येन्द्रियजमिति न स्मृतिः । ननु कथमुदकज्ञानस्यालम्बनं मरीचयोऽप्रतिभासमानाः ? उक्तमेतत् तेषु सत्सु भावादस्य । ननु यद्येतद् अनुदके उदकप्रतिभासं भवत्यन्यत्र किमिति न भवेत् ? न भवत्यन्यस्योदकेन सारूप्याभावात् तस्मादुदकसरूपा मरीचय एव देशकालादिसव्यपेक्षा उदकज्ञानं जनयन्ति । तथाहि-सामान्योपक्रमं विशेषपर्यवसानम् 'इदमुदकम्' इत्येकं ज्ञानं तस्य सामान्यवानर्थः स्मृत्युपस्थापितविशेषापेक्षो जनकः तिरस्कृतस्वाकारस्यागृहीताकारान्तरस्य सामान्यविशिष्टस्य वस्तुनो विपर्ययजनकत्वे तथाविधस्येन्द्रियेण सम्यग्धोषपक्षेः कथं नैन्द्रियार्थसन्निकर्षजो विपर्ययः ? नन्वस्य शब्दसहायेन्द्रियार्थ-सन्निकर्षजत्वेन नाव्यभिचारिपदव्यवच्छेद्यत्वम् अव्यपदेश्यपदेनैव निरस्तत्वात्, न, प्रथमाहसंनिपात-जस्य शब्दस्मरणनिमित्तस्येन्द्रियार्थसन्निकर्षप्रभवस्याशब्दजन्यस्याव्यभिचारिपदापोह्यत्वाभ्युपगमात् । अभ्युपगमनीयं चैतत् अन्ययोदकशब्दस्मृतेरयोगात् "यत्सन्निधाने यो दृष्टस्तदृष्टेस्तद्वृत्तौ स्मृतिः" [ ] इति न्यायात् । न च तरङ्गायमाणवस्तुसन्निधाने उदकशब्दस्य दृष्टिः किन्तु उदक-सन्निधान एव अतो मरु-जङ्गलादौ देशे कचिद्दूरस्थस्य निदाघसमये तरङ्गायमाणवस्तुनः सामान्य-विशिष्टस्य दर्शनम् तदनन्तरं तत्सहचरितोदकत्वानुस्मरणम् तस्मात् सामान्यवत्ताध्यारोपितोदक-ग्रहणम् तत उदकशब्दानुस्मृतिः ततोऽप्यनुस्मृतोदकसहायादिन्द्रियार्थसन्निकर्षात् 'उदकम्' इति ज्ञानम् अतो यत् पूर्वमुदकशब्दस्मृतौ निमित्तं तत् इन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वेनाव्यभिचारिपदापोह्यमिति केचित् संप्रतिपन्नाः ।

अपरे तु सार्यमाणशब्दसहायेन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यव्यभिचारिपदापोहमेव मरीचिषु 'उदकम्' इति शब्दोद्देश्यवज्ज्ञानं मन्यन्ते अव्यपदेश्यपदव्यवच्छेद्यं तु यत्र प्रथमतः पक्षेन्द्रियसन्निकृष्टेऽर्थे संकेतानभिज्ञस्य श्रूयमाणाच्छब्दात् 'पनसोऽयम्' इति ज्ञानमुत्पद्यते तत्र शब्दस्यैव तदवगतौ प्राधान्यात् इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य तु विद्यमानस्यापि तदवगतत्वाप्राधान्यात् तदेवाव्यपदेश्यपदव्यवच्छेद्यं न पुनरवगतसमयसार्यमाणशब्दसचिवेन्द्रियार्थसन्निकर्षप्रभवम् तत्र तत्सन्निकर्षस्यैव प्राधान्याद् याचकस्य च तद्विपर्ययात् । ननु सामर्थ्यां कस्य व्यभिचारः कर्तुः, करणस्य, कर्मणो वा ? तत्र स्वाकारसंस्मरणेनाकारान्तरेण ज्ञानजननात् कर्मणो व्यभिचारः कर्तृ-करणयोस्तु तथाविधकर्मसह-कारित्वादसंभिति मन्यन्ते । भवत्वयं व्यभिचारः न त्वेतन्निवृत्त्यर्थमव्यभिचारिपदापोहानमर्थवत् अनिन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वादेव तन्निवृत्तिसिद्धेः । नहि ज्ञानरूपतेन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वे तत्र सिद्धे तस्माद् यद् अतस्मिंस्तदित्युपपद्यते तद् व्यभिचारिज्ञानम् तद्व्यवच्छेदेन 'तस्मिंस्तत्' इति ज्ञानमव्यभिचारिपदसंप्राप्तम् । नन्वेवमपि ज्ञानपदमनर्थकम् अव्यभिचारिपदादेव ज्ञानसिद्धेः व्यभिचारित्वं हि ज्ञानस्यैव तद्व्यवच्छेदार्थमव्यभिचारित्वमपि तस्यैवेति ज्ञानपदमनर्थकम्, न, इन्द्रियार्थसन्निकर्षो-त्पन्नस्याज्ञानरूपस्यापि सुपस्थायव्यभिचारात् तन्निवृत्त्यर्थं ज्ञानपदमर्थवत् । किं पुनः सुखं व्यभिचारि ?

१ "तद्भावभावितात्"-वृ० ल० टि० । २ "परः"-वृ० ल० टि० । ३ "परः"-वृ० ल० टि० । ४ "शब्दः"-वृ० ल० टि० । ५ "वस्तु"-वृ० ल० टि० । ६ "जङ्गले निजं देशे"-इत्यादि-हैस० अनेका० ३, ६४४ । ७-घप्राध्या-वृ० । ८-कारं स्-आ० हा०, वि० । ९ "व्यभिचारः"-वृ० टि० । १० "तथाहि-मरीचिकायां जलज्ञानस्येन्द्रियार्थसन्निकर्षो नास्ति तदि जलं परिच्छिनत्ति न च जलं तत्र विद्यते येन त्वार्थसन्निकर्षः स्यात् तेन तन्निवृत्तयेऽव्यभिचारिपदं न कार्यमिति"-वृ० ल० टि० । ११ "परः"-वृ० ल० टि० ।

"व्यभिचारव्यभिचारौ हि ज्ञानस्य धर्मौ न-मुखादेः अतस्तदुपादानात् तद्वर्त्मयोगि ज्ञानं लभ्यत एव किं ज्ञानग्रहणेन । नैतदेवम् । सुखस्यापि नाव्यभिचारस्य दृष्टत्वात् । किं पुनः सुखं व्यभिचारवद् दृष्टम् ? यदेतत् परदारभिमर्शोदिनिषिद्धाचरणसंभवं सुखं तद् व्यभिचारि । ननु सुखस्य कीदृशो व्यभिचारः ? ज्ञानस्यापि कीदृशो व्यभिचारः ? अतस्मिंस्तथाभावः सुखस्यापि अतस्मिंस्तथाभाव एव । किं परपुरुषपरिरम्भसंभवं सुखं सुखं न भवति ? किं लुप्तिकायां रजतज्ञानं ज्ञानं न भवति ? ज्ञानं तु तद् भवति किन्तु मिथ्या । इदमपि सुखं भवति किन्तु मिथ्या । ननु न सुखं मिथ्या तदपि हि ज्ञानन्दस्वभावमेव ।

यत् पर्योपिति । ननु कस्तस्य व्यभिचारः ? ज्ञानस्य क इति वाच्यम् ? अतस्सिस्तदिति भावः स सुप्तेऽपि समानः । किं पराङ्मनोत्पन्नं सुग्नं न भवति ? मरीचिपूदकज्ञानं किं न ज्ञानम् ? अथातस्सिस्त-
दितिभावाद् ज्ञानत्वेऽपि तद् व्यभिचारि असुरसाधने पराङ्मनादीं सुग्नस्य भावात् समानं व्यभि-
चारित्वमिति सुग्ननिवृत्त्यर्थं ज्ञानपदमर्थयत् । एतच्च केचिद् दूषयन्ति-नहि तापादिस्वभावं पराङ्मनायां
५ सुग्नमुत्पद्यते अपि त्वाल्पादस्वरूपम् यथा स्खललनायाम् सुग्नसाधनत्वादेव चासक्तिहेतुत्वादधर्मो-
त्पादकत्वेन तस्या भाविनि काले दुःखसाधनत्वम् । न च यस्यैकदा दुःखजनकत्वं तस्य सर्वदा
तद्रूपत्वमेव अन्यथा पावकस्य निदाघसमये दुःखजनकत्वाच्छिश्नेऽपि तज्जनकत्वमेव स्यात् एवं
वेशाद्यपेक्षयापि न नियतरूपता भावानाम् । उक्तं च भाष्यकृता-“सोऽयं प्रमाणार्थोऽपरिग्रहयेयः”
[घात्सा० भा० पृ० १ पं० १२] इति । ततो व्यभिचारामावाद्य सुखनिवृत्त्या ज्ञानपदोपादानमर्थ-
१० यत् । न चैवमनर्थकमेवैतत् धर्मिप्रतिपादनार्थत्वादस्य ज्ञानपदोपात्तो हि धर्मो इन्द्रियार्थसन्निकर्ष-
जत्वादिभिर्विशेष्यते अन्यथा धर्म्यभावे काऽव्यभिचारादीन् धर्मास्तत्पदानि प्रतिपादयेयुः ? न च
विशेषणसामर्थ्याद्धर्मिणः प्रतिलम्भ इति यत्तव्यम् तथाभ्युपगमे “प्रत्यक्षं प्रत्यक्षम्” इत्येव यत्तव्यं
शेषस्य सामर्थ्यलभ्यत्वात् । यथोक्तविशेषणविशिष्टं संशयज्ञानं भवति ‘व्यभिचारिप्रतियोगि अव्य-
भिचारि’ इति कृत्या न चैतत् प्रत्यक्षव्यवच्छेदकम् न चास्येन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वं नास्ति तद्भाषितया
१५ तज्जन्यत्वस्य तत्र सिद्धेः अतस्तद्व्यवच्छेदार्थं व्यवसायात्मकपदोपादानम् । व्यवसीयते अनेनेति व्य-
सायो विशेष उच्यते विशेषजनितं व्यवसायात्मकम् संशयज्ञानं तु सामान्यजनितत्वाच्चैवम् अथवा
निश्चयात्मकं व्यवसायात्मकम् संशयज्ञानं त्वनिश्चयात्मकम् अत एव विपर्ययाद् भिन्नम् व्यवस्यति
व्यवसायः अन्यपदार्थव्यवच्छेदेनैकपदार्थालम्बनत्वमस्य तद्विपरीतस्तु संशयः ।

[निर्विकल्पकस्यैव प्रत्यक्षत्वमामनतां सौगतानां नैयायिकसम्मतो विकल्पप्रामाण्ये प्रतिक्षेपः]

२० ननु च विकल्परूपत्वाच्च व्यवसायात्मकस्येन्द्रियार्थजत्वम् कथमस्य प्रत्यक्षफलता ? न च
व्यवसायात्मकस्याप्यध्यक्षता जैनमतानुसारेण व्यवस्थापनीया तेनानै(नि)कान्तात्मकस्य वस्तुनोऽङ्गी-
कृतत्वात् भवतस्स्यैकान्त्यादिनस्तद्युक्तितः तद्व्यवस्थापनासंभवात् । कुतः पुनर्विकल्पस्यानर्थजत्वम् ?
शब्दार्थप्रतिभासस्वभावत्वात् । नहि विकल्पोऽर्थसामर्थ्योपेक्षः समुपजायते निर्विकल्पकं त्वर्थसन्नि-
धानोपेक्षं तत्सामर्थ्यसमुद्भूतत्वात् प्रत्यक्षं प्रमाणम् । तदुक्तम्-“यो ज्ञानप्रतिभासमन्यव्यतिरेकावनु-
२५ कारयति” [ ] इत्यादि । अथ शब्दार्थप्रतिभासित्वेऽपि किसिति विकल्पानां
नार्थजत्वम् ? रूपादेरर्थस्य स्खलक्षणत्वेन व्यावृत्तरूपत्वात् शब्दार्थत्वानुपपत्तेः विकल्पप्रतिभासा-
कारस्य तु तद्व्यतिरिक्तस्यार्थत्वानुपपत्तेः सदसद्रूपस्य नित्यत्वासत्त्वाभ्यां तस्य ज्ञानजनकत्वनिषेधात्
अनुगतस्य चाशब्दार्थत्वात् स्खलक्षणस्य च सर्वतो व्यावृत्ततयाऽनुगतत्वासंभवादनर्थया विकल्पाः ।

यथैवं शुक्तिकायां रजतज्ञानमपि न मिथ्या तदपि विषयानुभवस्वभावमेव । ननु विषयानुभवस्वभावमपि तद् ज्ञानं विषयं
व्यभिचारि । सुप्तमपि तर्हि इदमानन्दस्वभावमपि विषयं व्यभिचारत्वेव । किमुसत्ताधनेन तद् जनितम् । ज्ञानमपि किम-
ज्ञानराधनेन जनितम् ? ननु ज्ञानं ज्ञानसाधनेन जनितमसत्त्वेन प्रत्यक्षबाधितेन रजतादिना । सुखमपि सुखसाधनेन जनितम-
सत्त्वेन तु श्लाघबाधितेन परवनितादिना । किं परवनितादि न सत्यम् ? तत्रापि ज्ञानजनकं सत्यम् असत्त्वं प्रत्यक्षबाधितत्वात् ।
परवनितायपि सुखसाधनमसत्त्वं श्लाघबाधितत्वात् । ननु श्लाघेण किमत्र बाध्यते ? ज्ञानेऽपि प्रत्यक्षेण किं बाध्यते ? विषयो
मिथ्येति द्वाप्यते । श्लाघेणापि सुप्तस्य हेतुर्मिथ्येति ह्याप्यते । किं च विषयः सुखहेतुर्न भवति ? यथा त्वेव विषयः
कल्पस्य ज्ञानस्य हेतुत्वात् सोऽपि कल्पस्य कटुविपाकस्य सुखस्य हेतुरिति तथाविधं सुप्तमपि व्यभिचारि भवत्येवेति
अलमतिकेहिना-“न्यायमञ्ज० भा० २ पृ० ७६ पं० १८-।

१-त्याच्छशि-ल० वा० वा० । २-नपदोपपत्तो हि वृ० । नपदोत्पत्तौ हि ल० वा० वा० ।
३ “संशये”-वृ० टि० । “संशय”-ल० टि० । ४ वात्सा० भा० पृ० २१ पं० ५ । न्यायवा० पृ० ३७ पं० १६-।
न्यायवा० ता० टी० पृ० १४४ पं० ३-। न्यायमञ्ज० भा० २ पृ० ९० पं० ७ । ५-रमकमसंश-आ० हा० वि० ।
६ “ननु च” इत्यादिशब्दं कुत इत्यादिना निगदति-वृ० टि० । ७ “परः” वृ० टि० । ८-भासस्या-ल० ।
९-नकत्त्वानि-आ० हा० वि० । १० “यत् सद तत् तावत् परेण नित्यमिष्टम् नित्यस्य च हेतुता नास्ति असतोऽपि न
हेतुता निरुपास्यताम्”-वृ० टि० ।

इतोऽप्यक्षार्थजा न भवन्ति अक्षार्थसन्निपातवेलायां प्रथमत एव तेषामनुद्भूतेः यदि हि तदुद्भवास्ते स्युः स्मृतिमन्तरेणानुभवत उत्पद्येरन् । न चार्थोपयोगेऽपि तामन्तरेण उत्पद्यन्ते । तदुक्तम्—

“अर्थोपयोगेऽपि पुनः स्मार्त्तं शब्दानुयोजनम् ।

अक्षार्थ्यघपेक्षेत सोऽर्थो व्यवहितो भवेत्” ॥ [ ]

यो हि यजन्यः स तदापात एव भवत्यविकल्पवत् न भवन्ति च तदापातसमये विकल्पा इति नार्थ-५ जन्यत्वं तेषां स्मृतिव्यवहितत्वात् । न चार्थस्य स्मृत्याऽव्यवधानं तस्यास्तत्सहकारित्वादिति वाच्यम् यतो यद्यर्थस्य ज्ञानजनकत्वं तदा तज्जनने किमित्यसौ स्मृत्यपेक्षः? न च तथा विना ज्ञानस्योत्पत्ति-स्तत्रार्थस्तज्जनकः । न च तदपेक्षस्य तस्य तज्जनकत्वं तस्यास्तत्र व्यतिरिक्ताव्यतिरिक्तोपकारजनक-त्वेनाकिञ्चित्करत्वात् । तदुक्तम्—

“यः प्रागजनको बुद्धेरुपयोगाविशेषतः ।

स पश्चादपि तेन स्यादर्थोपायेऽपि नेत्रधीः” ॥ [ ]

अपि च, जात्यादिविशेषणविशिष्टार्थग्राहिविकल्पज्ञानम् न च जात्यादीनां सद्भावः तत्त्वेऽपि तद्वि-शिष्टग्रहणं बहुप्रयाससाध्यमध्यक्षं न भवति । उक्तं च—

“विशेषणं विशेष्यं च सम्यन्धं लौकिकीं स्थितिम् ।

गृहीत्वा संकल्पयेत्तत् तथा प्रत्येति नान्यथा” ॥ [ ]

“संकेतस्मरणोपायं दृष्टसङ्कलनात्मकम् ।

पूर्वापरपरामर्शश्च तच्चाक्षुषे कथम्?” ॥ [ ] इति ।

अतोऽर्थसन्निधानाभावेऽपि भावाद्यर्थप्रभवा विकल्पाः । अथ मा भूयन् राज्यादिविकल्पा अर्थप्रभवाः इदंताविकल्पास्त्यर्थमन्तरेणानुद्भवन्तः कथं नार्थप्रभवाः? तदुक्तम्—“नान्यथेदं तथा” [ ] इति चेत्, न; इदंताविकल्पानामपि घन्तुप्रतिभासित्यासंभवात् न हि शब्दसंसर्गयोग्यार्थप्रतिभासिनो २० विकल्पा घन्तुनिश्चायका अन्यथा शब्दप्रत्ययस्याध्यक्षप्रतीतितुल्यता भवेत् । उक्तं च—

“शब्देनावापृताक्षस्य बुद्धावप्रतिभासनात् ।

अर्थस्य दृष्टाविव तदनिर्देशस्य वेदकम्” ॥ [ ] इति ।

तच्चाधीक्षप्रभवत्वं व्यवसायस्येति प्रत्यक्षत्वमयुक्तम् ।

[नैयायिकैः सांगताक्षेपस्य प्रतिविधानम्]

२५

अत्र नैयायिकाः प्रतिविधति-किमिदं विरूपत्वं परस्याभिप्रेतम्? किं शब्दसंसर्गयोग्यवस्तु-प्रतिभासित्वम्, आहोस्विदविद्यमानार्थग्राहित्वम्, किं विशेषणविशिष्टार्थोपभासित्वम्, उताकारान्त-रानुपपत्तयस्त्यवभासकत्वम्? तत्र यद्याद्यः पक्षस्तदा यकव्यम् किमिदं शब्दसंसर्गयोग्यार्थप्रति-भासित्वं विकल्पत्वं पारिभाषिकम् उत वास्तवम्? यदि पारिभाषिकम् तदा न युक्तम् परिभाषाया

१ अष्टसं. पृ० १२२ पं० २ । तत्त्वोप० लि० पृ० ५१ पं० ११ । सिद्धिवि० टी० लि० पृ० ७६ पं० १६ । न्यायवा० ता० टी० पृ० १३६ पं० २१ । न्यायमञ्ज० आ० २ पृ० ९३ पं० २३ । २ अष्टसं. पृ० १२२ पं० १० । तत्त्वोप० लि० पृ० ५१ पं० ९ । सिद्धिवि० टी० लि० पृ० ३५ पं० ११ । न्यायवा० ता० टी० पृ० १३७ पं० १ । न्यायमञ्ज० आ० २ पृ० ९२ पं० १९ ।

सात्पर्यदीकायां तु—“दक्षायामेऽपि नेत्रधीः” इति पाठमाश्रित्य “अन्यानामपि रूपसाक्षात्काशप्रवहः” इति भावो वर्णितो दृश्यते ।

३ “सद्भावेऽपि”—बु० ल० टि० । ४ सिद्धिवि० टी० लि० पृ० ३१ पं० १ । न्यायवा० ता० टी० पृ० १३७ पं० ९ । न्यायमञ्ज० आ० २ पृ० ९३ पं० ३ । पृ० ५१५ पं० १ टि० १ ।

५ “दृष्टसङ्कलनात्मकम् । पूर्वापरपरामर्शश्च तच्चाक्षुषं कथम्”—न्यायमञ्ज० आ० २ पृ० ९३ पं० ७ । पृ० ५१५ पं० ५ ।

६ “तत्रैतत् स्यात् । द्विविधा विकल्पाः छात्रमनोरथविरचिताः इदन्ताप्राहिण्य नीलमित्यादयः तत्र पूर्वं मा भूय प्रमाणं क्लेश्वर्यनिरपेक्षजन्यसु प्रामाण्येऽभिनिवेशः । इदन्ताप्राहिणां त्वर्याविनाभूतत्वात् कथं न प्रामाण्यमिति”—न्यायमञ्ज० आ० २ पृ० ९३ पं० ९ । ७ पृ० २६० पं० १७ टि० ११ ।

- अग्रानवतारात् । अथ चास्तवम् तदपि न, प्रमाणाभावात् । भवतु वा तस्य तद्रूपत्वं तथापि कथमन-
ध्यक्षत्वम् ? अथार्थसामर्थ्याद्भूतत्वात् तस्येत्युक्तम् विकल्पानां च तदसंभवात्प्राध्यक्षता; ननु नीलादि-
ज्ञानवच्छब्दार्थप्रतिभासित्वेऽपि कथं नार्थग्रभयत्वं तेषाम् ? स्वलक्षणातिरिक्तशब्दार्थस्याभावात्
तत्प्रभवत्वं तेषामिति चेत् । नन्येवमसदर्थग्राहित्वं कल्पनात्वं प्रसक्तम् तच्च सामान्यादेः सत्यप्रति-
पादनाधिरस्तम् जातिविशिष्टमर्थस्य शब्दार्थत्वेन प्रतिपादनात् तदवभासिनो ज्ञानस्य कथमसदर्थ-
विषयत्वेन कल्पनात्वं भवेत् ? न चार्थाभावेऽपि विकल्पानामुत्पत्तेर्नार्जित्वम् अविकल्पस्याप्यर्थो-
भावेऽपि भावादनर्थजत्वप्रसक्तेः । अथ तदध्यक्षं प्रमाणमेव नाभ्युपगम्यते तर्हि विकल्पानामप्यर्थ-
न्यायः समानः तेऽप्यसदर्थं अध्यक्षप्रमाणतया नाभ्युपगम्यन्ते असदर्थत्वं च विकल्पाविकल्प-
योर्बाधकप्रमाणायसेयम् तच्च यत्र न प्रवर्तते तस्य कथमसदर्थता ? एतेन द्वितीयो विकल्पः प्रति-
विहितः । अथ विशेषणविशिष्टार्थग्राहित्वं कल्पनात्वं तदा किं तथाभूतार्थाभावात् तद्ग्राहिणो ज्ञानस्य
विकल्पकत्वम्, आहोस्विद् विशेषणविशिष्टार्थग्राहित्वेनैवेति वक्तव्यम् आद्यविकल्पे सिद्धसाध्यता
असदर्थग्राहिणः प्रत्यक्षप्रमाणत्वेनानभ्युपगमात् । न च द्वितीयपक्षादस्य पक्षान्तरत्वम् द्वितीयपक्षस्य च
प्रतिविधानं विहितमेव । अथ द्वितीयः पक्षोऽभ्युपगम्यते सोऽपि न युक्तः नीलादिज्ञानस्यापि अप्रत्य-
क्षत्वप्रसक्तेः । अथास्य न विशेषणविशिष्टार्थग्राहिता, ननु विशेषणविशिष्टार्थग्राहकत्वेनाध्यक्षत्वस्य को
विरोधो येन तद्ग्राहिणोऽध्यवसायस्यानध्यक्षता ? अथ विशेषणविशिष्टार्थग्राहित्वे विचारकत्वमध्यक्ष-
विषयम् अर्थसामर्थ्याद्भूतस्य विचारकत्वायोगात्, असदेतत् ; विशेषणविशिष्टार्थवभासिनस्तस्या-
विकल्पवत् विचारकत्वायोगात् स्वरणाद्यनुसंधान (संधान) समर्थस्य प्रमातुरेव विचारकत्वात् कथं
विशेषणग्रहणादिसामग्रीप्रभवस्य तस्याप्रत्यक्षता ? विशिष्टसामग्रीप्रभवस्यास्याप्रत्यक्षत्वे चक्षुरूपा-
लोकमनस्कारसापेक्षस्याविकल्पस्याप्रत्यक्षताप्रसक्तिः । न च विशेषणादिसामग्र्यनपेक्षत्यादस्य प्रत्यक्षता
प्रतिनियतस्यसामग्र्यपेक्षस्य विशेषणविशिष्टार्थवभासिनोऽपि प्रत्यक्षत्वाविरोधात् अन्यथा रूपज्ञान-
स्यालोकाद्यपेक्षस्याध्यक्षत्वे रसज्ञानं सामग्र्यन्तरसापेक्षमनध्यक्षं स्यात् विभिन्नस्वभावसामग्रीसापेक्ष-
त्वात् । न च विशेषणविशिष्टार्थग्रहणे विशेषणविशेष्यसम्बन्धलौकिकस्थितीनां परामर्शः यतो विशेषण-
विशेष्यतत्सम्बन्धानां न स्वतन्त्राणां विशिष्टार्थग्रहणात् प्रागवभासः अपि तु चक्षुरादिव्यापारे स्वतन्त्र-
नीलग्रहणवत् विशेषणविशिष्टार्थग्रहणं सरूदेव; केवलं तत्र 'ग्रयम्' इति प्रतिभासो विशिष्टार्थग्रहण-
स्यान्यथाऽसंभवात् कथ्यते । न च यथार्थस्थितवस्तुग्रहणं कल्पना अतीतादिग्रहणवत् । न च
जात्यादित्रयस्याभिन्नस्य मेदाध्यवसायः दण्ड-शब्दयोर्भिन्नयोरमेदाध्यवसायो वा कल्पनाद्वयस्याप्य-
संभवात् । तथाहि-न जात्यादित्रयस्य वस्तुनोऽप्यतिरेकादसत्त्वाद्वाऽमेदे मेदाध्यवसायः द्वयोरप्यनु-
पपत्तेः न हि जात्यादेरमेदे असत्त्वे वा तद्वयवच्छिन्नवस्तुग्रहणसंभवः असतोऽभिन्नस्य वा अवच्छेद-
कत्वानुपपत्तेः । न च तत्प्रतिभासेऽपि प्रतिभासविषयस्य द्विचन्द्रादेरिव प्रमाणवाधितत्वात् तत्प्रति-
भासोऽप्रमाणम् यतो न द्विचन्द्रादेरिव जात्यादेः किञ्चिद् बाधकम् घृत्तिविकल्पादेस्तद्बाधकस्य
निषेधात् । तत्र जात्यादित्रयस्याभिन्नस्य मेदप्रतिभासः कल्पना । नापि दण्ड-शब्दयोरमेदाध्यवसायः
यदि तत्रामेदप्रतिपत्तिर्नैकप्रतिभासेऽवच्छेदकावच्छेद्यभावेन ग्रहणं न भवेत् किं हि तदर्थस्याव-
च्छेदकमवच्छेद्यं वा अर्थान्तरापेक्षत्वात् तयोः । तथाहि-दण्डस्य दण्डिनं प्रति व्यवच्छेदकत्वेन
प्रतिभासो नैकत्वेन एवं वाचकस्याऽपि वाच्यप्रतिपत्तौ द्रष्टव्यम् । वाचकावच्छिन्नवाच्यप्रतिभासा-
भ्युपगमवादिनामेतन्मतम् येषां तु तदस्य एव वाचकः वाच्यप्रतिपत्तौ वाचकत्वेन प्रतिभातीति मते
तेषाममेदाध्यवसायो दूरापास्त एव । अपि च, एवंवादिना तिरस्कृतत्वाकारस्याकारान्तपानु-
पत्त्यर्थस्य ग्रहणं कल्पनेति चतुर्थपक्ष एवाभ्युपगतो भवेत् । न चायमभ्युपगमः सौगतानां
युक्तः स्वसिद्धान्तविरोधात् । तथाहि-अविकल्पकमेतद्विज्ञानं भ्रान्तमध्यक्षाभासमभ्रान्तपदव्यवच्छेद्यं
सौगतसमये प्रसिद्धम् । तथा च—

१ "प्रत्यक्षस्य"-वृ० ल० टि० । २ वृ० ५२५ पं० २७ । ३ प्र० वृ० पं० ११ । ४-ग्राहित्वे-आ० ।
५-तस्य तस्य वि-ल० मा० मा० । ६-ग्रहणवि-मा० मा० । ७-वैषम्ये-वृ० ल० टि० । ८-ग्रह-वृ०
भा० हा० वि० । ९-विशिष्ट-वृ० ल० टि० । १०-भासक-आ० हा० वि० । ११-पि पिण्ड-ल० ।
१२-स्तदेक-या० मा० मा० वि० । १३ तदापे-वृ० आ० हा० वि० । १४-पेक्षाव-आ० हा० वि० ।

“भ्रान्तिसंवृत्तिसंज्ञानमनुमानानुमानिकम् ।

सार्ताभिलाषिकं चेति प्रत्यक्षाभं सतैमिरम्” ॥ [ ]

इत्यत्र ‘सार्ताभिलाषिकं चेति’ ‘इति’ शब्दपरिसमापिताद् विकल्पवर्गात् पृथक् ‘सतैमिरम्’ इत्यनेन-
विकल्पस्यैवजातीयकस्य प्रत्यक्षाभासत्वं प्रतिपादितम् । कल्पनात्वे चास्याऽभ्रान्तपदोपादानमेतद्व्य-
वच्छेदार्थं प्रत्यक्षलक्षणे न युक्तियुक्तं स्यात् । तत्र चतुर्थपक्षाभ्युपगमोऽपि न्यायोपपन्न इति नार्थ-५
सामर्थ्यानुद्भूतत्वादप्रत्यक्षता विकल्पानाम् । यच्च ‘अर्थोपयोगोऽपि’ इत्यादिदूषणमक्षजत्वे तेषां
प्रतिपादितम् तदप्यसङ्गतम् ; यतो यथा निर्विकल्पोत्पादकसामर्थ्यन्तर्भूताश्चक्षुरादयः सहकारिणोऽ-
न्योन्यसव्यपेक्षा अपि कार्यात्पादनेनैव परस्परतो व्यवधीयन्ते-तज्जननसम्भावत्वात् तेषां-तथा
सविकल्पोत्पादका अपि । न चान्यावस्थाप्राप्तं निर्विकल्पोत्पादकं चक्षुरादिकमन्यनिरपेक्षमेव स्वकार्य-
निर्वर्तकमन्यसन्निधिस्तु तत्र सहेतुनियन्धनो नोपालम्भविषय इति यत्कथ्यम् “न वै किञ्चिदेकं १०
जनकम्” [ ] इत्यादिर्विरोधप्रसक्तेः । अतश्चक्षुरादिवन्न स्मृत्याऽर्थस्य व्यवधानम् ।

न च क्षणिकत्वात् स्मृतिकाले अर्थस्यातीतत्वात् तथा तस्य व्यवधानं क्षणिकत्वस्यास्मान् प्रत्य-
सिद्धत्वात् स्फोटिकसूत्रे निराकरिष्यमाणत्वाच्च । यदपि अर्थस्य स्मृतिसाधेश्चत्वे दूषणमभ्यधायि-‘यः
प्रागजनक’-इत्यादि, तदप्यसङ्गतम् ; उपयोगविशेषस्यासिद्धत्वात् । तथाहि-भावानां द्विविधा शक्तिः
प्रतिनियतकार्यजनने एका स्वरूपशक्तिरपरा सहकारिस्वभावा । तत्र ग्रान्तरणात् स्वरूपशक्तिः १५
केवला न कार्यं जनयति, यदा तु समासादितसहकारिशक्तिः स्वरूपशक्तिर्मयति तदा कार्यमाविर्भाव-
यत्येव । न च स्वरूपशक्तेः सहकारिशक्त्या व्यतिरिक्तोऽव्यतिरिक्तो वा कश्चिदुपकारः क्रियते किन्तु
संभूय ताभ्यामेकं कार्यं निष्पाद्यते । तथाहि-अन्यावस्थाप्राप्तक्षणवत् सहकृत्वत्वमेव सयन सह-
काराद्यो न त्यतिशयाधानमिति क्षणभङ्गभङ्गे विस्तरेण प्रतिपादयिष्यते । यदपि ‘विशेषणं विशेष्यं
च’ इत्यादि दूषणमभिहितम् तथा, ‘सङ्केतस्वरूपोपायम्’ इत्यादि च तदपि प्रागेव निरस्तम् । २०
यदपि ‘विकल्पाध्यक्षयोरेकविषयत्वे प्रतिभासमेदो न स्यात् इत्येते च तदुक्तम्—‘शब्देनाव्यापृताक्षस्य’
इत्यादि तदप्यसङ्गतम् ; शब्दाक्षप्रभवप्रतिपत्त्योर्विषयमेदस्य प्रसाधितत्वात् । शब्दजप्रतिपत्तौ
शब्दायच्छेदेन घाच्यस्य कैश्चित् प्रतिभासोपगमात् कारणमेवादेकविषयत्वेऽपि प्रतिभासमेदस्य च
कैश्चिदभ्युपगमाच्चैकान्तेन तयोर्भिन्नविषयता । तत्र व्यवसायात्मकं विकल्परूपत्वादनशार्थजम् ।
व्यवसायस्य ज्ञानरूपत्वाद् ज्ञानग्रहणं न कार्यमिति चेत्, न; धर्मनिर्देशार्थं ज्ञानपदोपादानस्य २५
दर्शितत्वात् । व्यवसायात्मकग्रहणं तु धर्मनिर्देशार्थमिति न पुनरुक्तम् ।

[केनाचित् न्यायसूत्रीयप्रत्यक्षलक्षणे प्रतियोगः]

ननु फल-स्वरूप-सामग्रीविशेषणत्वेनासंभवाद्येदं लक्षणम् । तथाहि-प्रत्यक्षफलविशेषणत्वे
हन्दिप्रार्थसन्निकर्षजत्वादपि ज्ञान-प्रत्यक्षशब्दयोः सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः फलप्रमाणाभिधाय-
कत्वेन; ज्ञानं हि फलं प्रत्यक्षं तत्साधकतमत्वात् प्रमाणमिति कथं तयोः सामानाधिकरण्यम् ? न च ३०
पर्यभूतं फलं यतस्तत् प्रत्यक्षम्, ‘यतः’ इत्यस्याश्रुतत्वात् । तत्र फलविशेषणपक्षः ।

अथैतदोपपरिजिहीर्षया स्वरूपविशेषणपक्षः समर्थयते सोऽप्ययुक्तः एतद्विशेषणविशिष्टम्
प्रत्यक्षनिर्णयस्याकारकस्य प्रत्यक्षत्वप्रसक्तेः, न चाकारकस्यासाधकतमत्वात् प्रत्यक्षत्वं युक्तम् । अथ
कारकत्वं विशेषणमुपादीयते तयोपि संस्कारजनके प्रसङ्गः । अथैवविशिष्टमुपलब्धिसाधनं यत् तत्
प्रत्यक्षम् । नन्वेवमप्यश्रुतपरिकल्पनाप्रसक्तिः । सामान्यलक्षणानुवादद्वारेण विशेषलक्षणविधानात् ३५
श्रुतकल्पनेति चेत्, न; एवमपि द्वितीयलिङ्गदर्शनेऽविनाभावस्मृतिजनके गोन्वयदर्थदर्शने च सङ्केत-

१-क्षामासित्वं वा० वा० १-क्षायमासित्वं गां० मा० । २-“कल्पनायोपदेनैव व्यञ्जितत्वात्”—वृ०
उ० टि० । ३-वृ० ५२५ पं० ३ । ४-वृ० १२ पं० ५ । ५-स्फुटि-वा० वा० गां० गां० विना । “स्फुटिकेऽप्य-
परापेक्षतेः क्षणिकत्वाद् व्यञ्जितमद्वेष्टः”—आम्य० ३-२-१० । ६-वृ० ५२५ पं० १० । ७-वृ० ५२५ पं० १४ ।
८-वृ० ५२५ पं० १६ । ९-“शब्दसिद्धित्वा”—वृ० उ० टि० । १०-तु फल-वा० वा० गां० गां० विना ।
११-वृ० ५२५ पं० १० । १२-“ज्ञान”—वृ० उ० टि० । १३-“प्रप्राप्ति सम्प्रविशेषणपक्षे”—वृ० उ० टि० ।
१४-“ग हि संस्कारं जनयन् कारक एवेति प्राप्नोति धाम्य प्रज्ञाता”—वृ० उ० टि० ।

स्मृतिजनके प्रसङ्गः । तद्विवृत्यर्थमर्थोपलब्धिजनकत्वाध्याहारे विपर्ययज्ञानजनके प्रसङ्गः । विपर्ययज्ञाने हि साक्यज्ञानादुपजायते यथोक्तविशेषणविशेषितात् तस्य चार्थोपलब्धित्वमिन्द्रियार्थसन्निकर्षजनक-
प्रतिपादनात् सूत्रकारस्यामीष्टमेव । अथ तद्व्यावृत्तये अव्यभिचारिविशिष्टोपलब्धिजनकत्वाध्या-
हारस्तथापि संशयज्ञानजनके प्रत्यक्षत्वप्रसक्तिः । अथ तद्विवृत्यये व्यवसायात्मकार्थोपलब्धि-
जनकत्वाध्याहारस्तथाप्यनुमाने प्रसङ्गः यस्मात् प्राक् प्रतिपादिताशेषविशेषणाध्यासितं विशिष्टो-
पलब्धिजनकं च परामर्शज्ञानमव्ययनादिभिरभ्युपगम्यत इति तस्यानुमितिकलजनकस्याध्यक्षता-
प्रसक्तिः । अथेन्द्रियार्थसन्निकर्षजोपलब्धिजनकस्येत्यध्याहारस्तथाप्युभयजनज्ञानजनकस्य प्रत्यक्षता-
प्रसक्तिः यस्मादिन्द्रियजनस्वरूपज्ञानात् केनचिद् 'देवदत्तोऽयम्' इति शब्द उच्चारिते इन्द्रियशब्द-
व्यापाराद् 'देवदत्तोऽयम्' इति सद्ब्रूतग्रहणसमये ज्ञानमुत्पद्यते यथोक्तविशेषणविशिष्टमिति तज्जन-
१० फम्य स्वरूपज्ञानस्य प्रत्यक्षताप्रसक्तिः । तद्विवृत्यर्थमव्यपदेशपदाध्याहार इति चेत् तद्विश्रुतस्य
द्वितीयसूत्रस्य कल्पनाप्रसक्तिः । सत्यामप्यश्रुतसूत्रकल्पनायामव्याप्त्यतिव्याप्त्योरनिवृत्तिः तुला-
सुवर्णादीनामयोधरूपाणामप्रत्यक्षत्वप्राप्तेः सन्निकर्षेन्द्रियादीनां च । न च सन्निकर्षस्य प्रामाण्यं
सूत्रकृता नेष्टुं "सन्निकर्षविशेषात् तद्ग्रहणम्" [ ] इति वचनात् ग्रहणहेतोश्च
प्रामाण्यम् । न च कर्म-कर्तृरूपता तस्येति कर्म-कर्तृविलक्षणस्य ज्ञानजनकत्वात् कथं न तस्य
१५ प्रामाण्यम् ? एवमिन्द्रियाणामपि प्रमाणत्वं सूत्रकृतोऽभिमतम् "इन्द्रियाणि अतीन्द्रियाणि स्वविषय-
ग्रहणलक्षणाणि" [ ] इति वचनात् । न च प्रमाणसहकारित्वात् तेषां प्रमाणत्वम्
अन्यस्येन्द्रियात् प्रागुपग्राहकस्योपग्राहिणोऽभावात् भावेऽप्यज्ञानरूपत्वात् तस्य न प्रमाणता भवेदित्य-
व्याप्तिस्तदवस्थैव । प्रदीपादीनां चाज्ञानात्मकत्वेऽपि प्रमाणत्वं प्रसिद्धं लोके तथा सुवर्णादेः—“प्रमेया
च तुलाप्रामाण्यवत्” [न्यायद० २-१-१६] इति-प्रामाण्यं प्रतिपादितं सूत्रकृता । सूत्रस्य धार्यः—
२० यथा सुवर्णादि परिच्छिद्यते तदा तुला प्रमाणम् प्रमाणं चानुमानमागमपूर्वकम् दशपलादिकानस्या-
निन्द्रियार्थसन्निकर्षपूर्वकत्वात् तदभावश्च यत्नादिव्ययहितेऽपि भावात् तथा प्रमेयं च यदा सुवर्णादिना
तुलान्तरं नितेतानुमीयते तदा सुवर्णादिद्रव्यं प्रत्यक्षं प्रमाणमिन्द्रियार्थसन्निकर्षज्ञानजनकत्वात्
इन्द्रियार्थसन्निकर्षजं च पञ्चपलरेखादिज्ञानं तद्भावभावित्वोत् अत इन्द्रियादिसहकारि तत् सुवर्णादि
पञ्चपलरेखादिज्ञानमुत्पादयत् प्रत्यक्षं प्रमाणम् । सुवर्णवेदिन्द्रियार्थज्ञानमुत्पादयन्तः सर्वे एव भावाः
२५ प्रत्यक्षप्रमाणतामायिञ्चति । स्मृति-संशय-विपर्ययादीनां चेन्द्रियार्थसन्निकर्षेण सह व्यापारे विशिष्ट-
फलजनकत्वेन प्रत्यक्षतोपेयते । तथाहि-संशय-विपर्यययोरपि यागे विषये सालम्बने स्वावच्छेदकत्वेन-
न्द्रियार्थसन्निकर्षेण सह व्यापारादात्मप्रत्यक्षत्वादिनां चात्मने विशेषणत्वेन विशिष्टप्रतीतिजनकत्वेन
प्रत्यक्षत्वात् । न च तयोः सूत्रोपात्तविशेषणयोगिता सन्दिग्धविपर्ययसभावत्वात् । अतिव्याप्तिरपि
यदेन्द्रियार्थसन्निकर्षाल्लिङ्गाद् गतिमदिन्द्रियं प्रतिपद्यते तदा सकलसूत्रोपात्तविशेषणयोगात् सन्निक-
३० र्फलक्षणलिङ्गालम्बनस्य ज्ञानस्य तथाविधफलजनकस्य प्रत्यक्षताप्रसङ्गात् । एतच्च 'इन्द्रियस्यार्थः'
इति समासोऽर्थयणे दूषणं द्रष्टव्यमिति स्वरूपविशेषणपक्षे अनेकदोषापत्तिः ।

अथ ज्ञानप्रामाण्यत्वादिभिर्निर्णयस्य प्रामाण्यमिष्यत एवेति नानिष्टप्रेरणाधकाशः । तथाहि-
तत्सद्भावे विपर्ययोधिगतिरिति लोकस्याभिमानः यच्च तथाविधविपर्ययाधिगमे करणं तत् प्रमाणम् ।
निर्णये च सति तदधिगतिरिति स एव प्रमाणम् अत एव नाश्रुतसूत्रान्तरकल्पनादोषानुपप्लोऽपि,
३५ नैतत् सारम् ; यतो निर्णये सति योऽयं विपर्ययाधिगत्यभिमानः स किं साधकतमत्वाभिर्निर्णयस्य उत

१ "विपर्ययज्ञानस्य"—वृ० ल० टि० । २ "अनुमानजनके प्रसङ्ग इत्यर्थः"—वृ० ल० टि० । ३ "सन्निक-
र्षस्य"—वृ० ल० टि० । ४ "यदि हि इन्द्रियात् प्राक् किञ्चिदन्यदपि भवेत् तदा इन्द्रियं तस्य सहकारि भूयात् ।
न च किञ्चित् प्रसिद्धं तदा तदुपग्राह्यत्वाभावात्"—वृ० ल० टि० । ५ "गुरुत्वपरिमाणज्ञानसाधनं तुला प्रमाणम्
ज्ञानविषयो गुरुद्रव्यं सुवर्णादि प्रमेयम् । यदा सुवर्णादिना तुलान्तरं व्यवस्थाप्यते तदा तुलान्तरप्रतिपत्तौ सुवर्णादि
प्रमाणम् तुलान्तरे प्रमेयमिति" इत्यादि—वात्सा० भा० पृ० ११३ पं० ८-११ । न्यायवा० पृ० ११३ पं० ८-११ ।
न्यायवा० ता० टी० पृ० ३६४ पं० २२-पृ० ३६५ पं० ८ । ६-तु यथा भा० भा० । ७ "तुला"—वृ० ल० टि० ।
८ यथा सु-भा० मी० । ९-रमेतेना-वृ० सं० । १० "तुलामासु प्रमेयत्वम्"—वृ० ल० टि० । ११-स्यादित
६-भा० भा० । १२-सानाश्रय-वृ० ल० टि० । १३-यावग-वृ० ।

विषयाधिगतिस्वभावत्वादिति सन्देहः विशेषहेत्वभावात् साधकतमत्वे च सिद्धे तत्प्रामाण्यावगतिः ।
अथ विषयाधिगतिस्वभावत्वेनैव निर्णयस्य विषयाधिगत्यभिमानो न साधकतमत्वेनेति भवतोऽपि
विशेषहेत्वभावः, न; अवोधस्वभावानामप्यर्थोपलम्भनिमित्तानां भावे विषयाधिगतिरिति सिद्धे; तथा च
“धूमाज् ज्ञातोऽग्निः” इति व्यपदेशलोक उपलभ्यते नाशिक्षानादिति एवं चक्षुषः प्रदीपादेश्चान्धकारे
विषयाधिगतिनिमित्तताव्यपदेशो लोकप्रसिद्ध इति परिच्छेदेऽवोधस्वभावस्य तज्जनकस्य साधकतम-
त्याद्यर्थज्ञानस्य प्रमाणता । अथापि स्यात् साधकतमज्ञानजनकत्वेनापि धूमादीनां तथैव्यपदेशः
संभवीति न तेषां ततः साधकतमत्वसिद्धिः तथा च धूमसद्भावेऽपि विषयाधिगतिरित्यभिमाना-
भावात् सति त्वर्थज्ञाने प्रत्येकशस्तेषामर्भावेऽपि भावाद् विषयाधिगत्यभिमाने अनन्तरवृत्तमर्थज्ञानमेव
साधकतमम् न विषयाधिगतौ ज्ञानस्य साधकतमता विषयाधिगतिस्वरूपत्वात् तस्य न च किञ्चिद्वस्तु
स्वरूपे साधकतमं तद्विशेषाभिधानं च प्रमाणपदम् अथ स्वविषये सव्यापारप्रतीततामुपादाय फलस्यैव
प्रमाणतोपचारः । उक्तं च—

“सव्यापारप्रतीतत्वात् प्रमाणं फलमेव सति” । [ ] तथा,

“सव्यापारमियाभाति व्यापारेण स्वकर्मणि” । [ ] इति

चेत्, न; मुख्यसद्भावे उपचारपरिकल्पनात् । घोटपक्षे तु न मुख्यं साधकतमत्वं कचिदपि सिद्धमिति
नोपचारः असम्भवे तु धूमादीनां साधकतमत्वं विशिष्टावगतिहेतुत्वात् ज्ञानस्य तु न तद् युक्तं तस्य
तत्स्वभावात् अविमानवशात् तस्य साधकतमत्वं प्रमाण-फलयोर्भेदः प्रसज्यते स च भवतोऽग्निः ।
यद्य “धूमादिभावेऽपि विषयाधिगतेरभावात् तद्भावे च भावात्” इत्युक्तम्, तदसंगतम् । यतो नैव
ज्ञानसद्भावे काचित् तज्जन्या विषयाधिगतिः धूमादिसद्भावे तु तस्याः सद्भावोऽनन्तरमुपलभ्यत एव
अतो धूमाद्येव साधकतमम् अभिमानस्तु ज्ञानानन्तरमुपजायमानो धूमादिभावेऽप्यनुपजायमानो
ज्ञानस्य न साधकतमत्वं प्रकाशयति अपि त्वर्थाधिगमस्वरूपताम् । तथाहि—अर्थाधिगतावयोरधिगत
इत्यभिमानः प्रभवति न तु धूमादिभावे । अतो विषयाधिगत्यभिमानस्यानेन प्रकारेण भावान्न तदव-
गतौ साधकतमत्वं ज्ञानस्यैव निर्णयेऽध्यक्षताप्रसक्तिप्रेरणा तदवस्थैव । किञ्च, सुप्तावस्थोत्तरकालं
घटादिज्ञानोत्पत्तौ यद्ययोधरूपं तज्जनकं प्रमाणं नेप्यते तदा प्रागपरज्ञानस्याभावात् कस्य तत् फलं
भवेत् ? घटव्यसामान्यज्ञानस्य घटज्ञानं फलमिति चेत् ननु घटव्यज्ञाने किं प्रमाणम् ? तदेवेति चेत्
एकस्य प्रमाण-फलताप्रसक्तिः । अभ्युपगम्यत एवेति चेत् न, विशेष्यज्ञानेऽपि तत्प्रसङ्गात् । न च
विशेष्यज्ञानोत्पत्तौ विशेषणज्ञानस्य प्रमाणत्वं दृष्टमिति ततस्तद्विज्ञमभ्युपगम्यत इति वक्तव्यम्
इन्द्रियार्थसन्निकर्षानन्तरं घटव्यादिसामान्यज्ञानस्य दर्शनात् तत्र सन्निकर्षस्य प्रमाणः प्रसक्तः ।
अज्ञानत्वाच्चेति चेत् न, विशेषणज्ञानं विशेष्यज्ञानोत्पत्तौ ज्ञानत्वाद् विशेष्यविषयत्वेन प्रमाणं स्यात् न
च तद्विष्यते विशेषणविशेष्यालम्बनभिन्नज्ञानवादिभिः अतो यथा विशेषणज्ञानस्य विशेष्यज्ञानोत्पत्तौ
प्रामाण्यं तथा सन्निकर्षस्यापि विशेषणज्ञानोत्पत्तौ तदभ्युपगन्तव्यम् । तथाहि—सन्निकर्षः प्रमाणं
विशिष्टज्ञानोत्पत्तौ कारणत्वात् विशेषणज्ञानवत् । ज्ञानत्वात् प्रमाणत्वाभ्युपगमेऽकारकाणां निर्ण-
यादीनां प्रमाणत्वं स्यात् न च स्वसंवेद्यत्वेन तेषामजनकानामपि प्रमाणत्वम् अर्थान्तरफलवादित्य-
ज्ञानप्रसङ्गात् । न च नैयायिकैरनर्थान्तरभूतं बौद्धैरिव फलमभ्युपगम्यते तदभ्युपगमे वा तत्पक्ष-
निरासादयमपि निरस्त एव अतो ज्ञानप्रमाणवादिनः सुप्तावस्थोत्तरकालं घटव्यादिज्ञानाभाव-
प्रसक्तघटादिज्ञानस्याप्यभावप्रसङ्ग इत्यशेषस्य जगत आन्वयापत्तिः । न च सुप्तावस्थायां ज्ञान-
सद्भावाच्चायं दोषः असंवेद्यमानस्य तदवस्थायां तस्य सद्भावसिद्धिः । न च जाग्रतप्रत्ययेन तत्सद्भावो-
ऽवसीयते तस्य तत्प्रतिबन्धसिद्धिः । तत्कार्यत्वात् तत्प्रतिबन्ध इति चेत् न, वैशेषिकैः सर्वस्य ज्ञानस्य

१-ति भाव-वृ० ल० वा० विना । २-गते सि-वृ० । ३ “विषयाधिगतिनिमित्ततायाः”—वृ० ल०
टि० । ४-भवतीति वृ० आ० हा० वि० । ५ सन्निकर्षज्ञाने वा० वा० विना । ६-भावेपि भावेपि भा-
वा० वा० । ७-त्यभिधाने आ० हा० वि० । ८ “ज्ञानस्य”—वृ० ल० टि० । ९ “साधकतम”—वृ० ल० टि० ।
१० “प्रत्यक्षज्ञानस्य”—वृ० ल० टि० । ११ न्यायमञ्ज० आ० २ पृ० ७० पं० १६ । १२ “अवगतिस्वभावः”—वृ०
ल० टि० । १३ अत्र ‘तत्पदं यदि धूमादिपरं तदा तदभावं च’ इति पाठः संभाव्ये, यदि च ‘तत्पदमर्थज्ञानपरं
तदा यथाश्रुतमेव सम्यक् । १४ “विषयाधिगमरूपः”—वृ० ल० टि० । १५ सुप्ता-गा० मा० ।
६८ स० त०

ज्ञानपूर्वकत्वानभ्युपगमात् विशेष्यज्ञानादीनामेव विशेषणज्ञानादिपूर्वकत्वं नान्येषां प्रतिबन्धाभावात् ।
 योधरूपता प्रतिबन्ध इति चेत् न, अयोधसभावादपि योधस्योत्पत्त्यविरोधादन्यथा अधूमस्वभावा-
 दग्नेर्धूमोत्पत्तिर्न भवेत् । तस्य तज्जननस्वभावत्वाददोष इति चेत् न, इतरप्राप्यस्य समानत्वात् ।
 तथाहि—अयोधात्मिका कारणसामग्री योधजननस्वभावत्वात् तं जनयिष्यतीति न प्रतिबन्धः ।
 ५ तत्सादयोधात्मकस्यापि प्रमाणत्वमभ्युपगन्तव्यमित्यव्यापकत्वं लक्षणदोषः । तत्र स्वरूपविशेषण-
 पक्षोऽपि युक्तिसंगतः ।

नापि सामग्रीविशेषणपक्षः तत्रासौपचारिकत्वात् । तथाहि—सामग्रीविशेषणपक्षे इन्द्रियार्थ-
 सन्निकर्षोत्पन्नमित्युपपन्नमिति व्याख्येयम् तच्चायुक्तम् उत्पत्तिशब्दस्य स्वरूपनिष्पत्तौ प्रसिद्धत्वात् ।
 तथा ज्ञानशब्दोऽपि सामग्रीविशेषणपक्षे ज्ञानजनकत्वात् 'सामग्र्यं ज्ञानम्' इति व्याख्येयम् एवम् ।
 १० व्यभिचारि व्यवसायात्मकं च सामग्र्यम् तथाविधफलजनकत्वात् अव्यपदेश्यमपि तच्छब्देन सहा-
 व्यापारात् । तदेवं सूत्रोपाच्चविशेषणयोमित्वं सामग्र्यस्य तथाविधफलजनकत्वेन न स्वतः इति
 न युक्तस्तत्पक्षोऽपि ।

[नैयायिकैः फलविशेषणपक्षाश्रयेण प्रतिषेधसमुद्दस्य प्रत्यक्षसूत्रोक्तलक्षणस्य समर्थनम्]

तर्ह्यनर्थकं सूत्रम्, न; फलविशेषणपक्षस्योपपत्तेः । ननु तत्रापि 'यतः' इत्यव्याहारोऽस्त्येव दोषः,
 १५ न; तावन्मात्रेण सकलदोषविकलभिमितपक्षसिद्धिः । अतस्तथाविधं ज्ञानं यतो भवति तत् प्रत्यक्षमिति
 सकलदोषविकलं प्रत्यक्षलक्षणं सिद्धम् । नन्वेतस्मिन्नापि पक्षे ज्ञानस्य प्रामाण्यं न लभ्यते इष्टं च तस्य
 प्रामाण्यम्—“यदा ज्ञानं प्रमाणं तदा हानादिवुद्ध्यः फलम्” [१-१-३ वात्स्या० भा०] इति वचनात्,
 नैव दोषः; ज्ञानस्याप्येवंविधफलजनकत्वेन प्रमाणत्वात् । तथा चानुभवज्ञानार्थराजायाः स्मृतेः 'तथा

१ “इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेशमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम्—[न्यायद० १-१-४]

प्रत्यक्षमिति लक्ष्यनिर्देशः इतरलक्षणम् । समानासमानजातीयव्यवच्छेदो लक्षणार्थः । समानजातीयं प्रमाणतया अनु-
 मानादि, विजातीयं प्रमेयादि ततो व्यवच्छिन्नं प्रत्यक्षस्य लक्षणमनेन सूत्रोपपाद्यते ।

अत्र बोद्धव्यं—इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नादिविशेषणे स्वरूपं वा विशिष्यते, सामग्री वा, फलं वा ? तत्र स्वरूपवि-
 शेषणपक्षे यद् एवंस्वरूपं ज्ञानं तत् प्रत्यक्षमिति तत्स्वरूपस्य विशेषितत्वात् फलविशेषणानुपादानाच्च लक्षणमव्याप्ति—अस्तिव्याप्ति-
 भ्यामुपहृतं स्यात् । अव्याप्तिस्तत्राद अतथाविधस्वरूपस्य योधस्य इन्द्रियादेष्ट निर्मलफलजनकतया लब्धप्रमाणभावस्यापि
 प्रामाण्यं नोक्तं भवेत् । अस्तिव्याप्तिश्च तत्राविधस्वरूपस्यापि ज्ञानस्वाकारकस्य वा संस्कारकारिणो वा कृति जनयतो वा स्रष्टव्य-
 मादधानस्य वा विपर्ययमुत्पादयतो वा प्रमाणत्वं प्राप्नोति फलस्याविशेषितत्वात् । तद्विशेषणाभिधाने पुनरश्रुतमुत्पन्नतराव्याह-
 रप्रसक्तिः अव्याप्तिश्च तदवस्थेति न स्वरूपविशेषणपक्षः—“न्यायमञ्ज० भा० २ वृ० ६५ पं० ४-१ । २ “नापि सामग्री-
 विशेषणपक्षः तत्र हीन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमिति इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं सामग्र्यमिति व्याख्यातव्यम् । अव्यपदेशमव्यभिचारि
 व्यवसायात्मकं ज्ञानमिति च तज्जनकलादुपचारेण तथा सावर्त्यं वर्णनीयमिति क्लिष्टकल्पना” ।—न्यायमञ्ज० भा० २
 वृ० ६५ पं० १७-१ । ३-न स्व-वृ० ल० ।

चायम्' इत्येतद् ज्ञानमिन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वात् प्रत्यक्षं फलं तत्स्मृत्येस्तु प्रत्यक्षप्रमाणता, सुख-
दुःखसम्बन्धस्मृत्येस्त्विन्द्रियार्थसन्निकर्षसहकारित्वात् 'तथा चायम्' इति सारूप्यज्ञानजनकत्वेना-
ध्यक्षप्रमाणता सारूप्यज्ञानस्य च 'सुखसाधनोऽयम्' इत्यानुमानिकफलजनकत्वेनानुमानप्रमाणता ।
न च सुखसाधनत्वज्ञानमिन्द्रियार्थसन्निकर्षजनकं शक्तेरसन्नहितत्वात् शक्तिर्हि सहकारिकारणान्तर-
साधित्र्यम् 'तथासन्नहितमिति नाध्यक्षप्रमाणफलं सुखसाधनत्वज्ञानमिति केचित् । अपरे तु
वाहोऽप्यर्थे विशेष्याकृष्टमसन्नहिते विशेषणे मनः प्रवर्तते इति मनोलक्षणेन्द्रियार्थसन्निकर्षजनमध्यक्ष-
प्रमाणफलमेतत् ज्ञानमिति सम्प्रतिपत्ताः । नन्वेवमप्यव्यापकं लक्षणम् आत्मसुखादिविषयज्ञानस्या-
प्रत्यक्षफलत्वात् तच्च मनसोऽनिन्द्रियत्वात् अनिन्द्रियत्वं तु मनस इन्द्रियसूत्रे अपरिपठितत्वात्
प्रत्यक्षफलता च तद्विषयज्ञानस्याभ्युपगम्यते, असदेतत्; मनस इन्द्रियधर्मोपेतत्वेनेन्द्रियत्वात् अधि-
गतानधिगतविषयग्राहकत्वमिन्द्रियधर्मः स च मनसि विद्यत एव तेनेन्द्रियधर्मोपेतस्य सर्वस्यैव १०
प्रत्यक्षसूत्रे इन्द्रियग्रहणेनारोधः । ततः प्रत्यक्षसूत्र एवेन्द्रियत्वं मनसः सिद्धम्, तत्सिद्धौ च
नाव्यासिलक्षणादोषः । इन्द्रियसूत्रे च मनसोऽपाठः तत्सूत्रस्य नानात्वे इन्द्रियाणां लक्षणपरत्वात्
सुखशब्देन हि जाल्यपेक्षया सूत्रसमूह एवोच्यते तेन लक्षणसूत्रसमूहोद्देशार्थं तत्सूत्रम् । तथा च
जिप्रत्ययेनेति घ्राणं भूतं गन्धोपलब्धौ कारणम् 'घ्राणम्' इत्यभिधीयमाने सन्निकर्षे प्रसङ्गः तन्नि-
वृत्त्यर्थं 'भूतम्' इति भूतस्वभावत्वं विशेषणम् । एवं चोपेक्षेनेति चक्षु रूपोपलब्धौ कारणम् सन्निकर्षे १५
प्रसङ्गस्तन्निवृत्त्यर्थं भूतग्रहणं सम्बन्धनीयम् प्रदीपे प्रसङ्गस्तन्निवृत्त्यर्थमिन्द्रियाणामिति वाच्यम् एवं
त्वगादिष्वपि योज्यम् । एवं च सूत्रपञ्चकमेतल्लक्षणार्थं प्रत्येकमिन्द्रियाणां न पुनर्विभागार्थम् आदि-
सूत्रोद्दिष्टस्य मेदवतो विभागाभ्युपगमात् विभक्तविभागौ चानवस्था विभागार्थं वा बाह्यानामित्यध्याहारः
कार्यः स्वलक्षणसामर्थ्यात् । मनसस्तु तदनन्तरं लक्षणानुपदेशो वैधर्म्यात् तच्च तस्याभूतस्वभाव्यात्
भूतस्वभाव्येनेन्द्रियाणि व्यञ्जयन्ति "भूतेभ्यः" [न्यायद० १-१-१२] इति वचनात् न तु मनस २०
एतल्लक्षणमस्ति अत एव सर्वविषयत्वं मनसः न त्विन्द्रियाणि बाह्यानि सर्वविषयाणि तन्मनुक्या वा
मनसोऽनभिधानम् परमतमप्रतिषिद्धमनुमतमिति हि तन्प्रयुक्तिः । न चेवं घ्राणादीनामप्यनभिधानं
प्रसज्यते घ्राणवेरप्यनभिधाने स्वमतस्यैवाभावात् परमतमिति व्यपदेशात्संभवात् । अस्ति च
'युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम्' [न्यायद० १-१-१६] इति वचनात् मनसोऽभिधानमिन्द्रियत्वेन
इन्द्रियानन्तरं त्वनभिधानं वैधर्म्यादित्युक्तम् । तन्नाव्यासिदोष इति स्थितम् । २५

प्रमाणम् । यदि भावसाधन प्रमाणशब्द किं फलम् विषयसाधितत्वात् । उक्तं फलं ज्ञानादियुद्ध इति । ज्ञाते तद्भावात्
ज्ञाते स्वत्वे त्रिषा दुर्दिग्भवति हेनो वा उपादेयो वा उपेक्षणीयो वेति । केचित् तु सन्निकर्षमेव प्रत्यक्षं दर्शयन्ति न तद्व्याप्यं
प्रमाणाभावात्-सन्निकर्ष एव प्रमाणमिति न प्रमाणमस्ति । उभयं तु शुक्लं परिच्छेदकत्वात्-उभयं परिच्छेदकम्-सन्निकर्षा ज्ञानं
व । एकान्तवारिणस्तु दोष इति"—न्यायवा० पृ० २९ पं० १-। न्यायवा० ता० दी० पृ० १०२ पं० ८-पृ० १०५ पं० १६ ।

"तस्मात् सुपूर्कं यदा ज्ञान प्रमाणं तदा ज्ञानादियुद्धः फलमिति । तदेवं फलविशेषणपक्षे 'यत् शब्दाध्याहारेण
शार्फं सूत्रम् नत इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पत्तिसाधिविशेषणविशेषितं ज्ञानार्थं फलं भवति तत् प्रत्यक्षमिति"—न्यायमञ्ज०
भा० २ पृ० ७२ पं० ४-।

१-त्यक्ष फ-वा० भा० विना । २ सर्वस्यैव भो० भा० । ३-नाविरोधः ल० वा० भा० आ० ६१० वि० ।
४-चत्वं च वि-वृ० । ५-भागे धा-वृ० । ६ "मनस"—वृ० ल० टि० । ७ "घ्राण-रसन-चक्षु-
स्पर्श-श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्यः" इति सूत्रम् । न्यायवा० पृ० ६९-। न्यायवा० ता० दी० पृ० २११-। न्यायमञ्ज०
भा० ८ पृ० ४७६-। ८ प्र० पृ० ५० १९ । ९ "आत्मादिषु सुखादिषु च प्रत्यक्षलक्षणं वक्तव्यम् अनिन्द्रियार्थसन्निकर्षेन
हि तदिति इन्द्रियस्य वै सतो मनस इन्द्रियेभ्यः प्रथमपदो धर्ममेदात् भावितकानीन्द्रियाणि नियतविषयाणि रागुणता चैवाभि-
न्द्रियभाव इति, मनस्समौक्तिकं सर्वविषयं च नास्ति सगुणसेन्द्रियभाव इति । सति चेन्द्रियार्थसन्निकर्षे सन्नधिमतसन्नधि चास्ति
युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिस्फारणं वक्ष्याम (अ० १ भा० १ सू० १६) इति । मनसथेन्द्रियमभावात् तच्च वाच्यं लक्षणान्तरमिति ।
तन्मान्तरसमाचारमेतत् प्रत्येकत्वमिति । परमतमप्रतिषिद्धमनुमतमिति हि तन्प्रयुक्तिः"—वात्सा० भा० पृ० २१ पं० १४-।

"इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पत्तिसमवेतल्लक्षणमात्मादिषु सुखादिषु च नास्ति मनसोऽनिन्द्रियत्वादव्यापकमेतत्
मिति । कथं पुनरिन्द्रियं मनो न भवति ? इन्द्रियसूत्रेऽपठितत्वात् । अपरिपठितानि घ्राणादीनीन्द्रियाणि । न च २५

पठितम् । तस्मान्मनो नेन्द्रियम् । दृष्ट्वा चानभिधानादस्ति मनस इन्द्रियत्वे प्रमाणं ततश्च नेन्द्रियं मनः । न चैवं प्रत्यक्षाः सुखादयो भविष्यन्तीति । प्रत्यक्षाद्यैवे नानुमानिकाः लिङ्गाभावात् । न हि लिङ्गमन्तरेणानुमेयायै गम्यते । नाप्यन्यत् प्रमाणं प्रतिपादयमस्ति सुखादीनाम् । न च तेषामनुमेयत्वम् । न चान्या गतिरस्ति । तस्मात् कर्तव्यं सुखीनां प्रत्यक्षेण ग्रहणोपसंख्यानमिति । कथंयमाह न प्रत्यक्षाः सुखादय इति ? इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यप्रत्यक्षायाहाह । नैष दोषः । मनस इन्द्रियत्वाद्विन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं सुखादिज्ञानमिति । यत्तु सूत्रेऽनभिधानं तद्वैधर्म्यात् । किं तद्वैधर्म्यं ? सर्वविषयत्वासर्वविषयत्वे । सर्वविषयं मनोऽसर्वविषयप्राणीतराणि । सर्वविषयं तु मनः स्मृतिस्मरणसंयोगाधारत्वात् आत्मवत् । सुखप्रादुर्भावसंयोगाधिकरणत्वात् समस्तेन्द्रियाधिष्ठातृत्वाच्च आत्मवत् । भौतिकाभौतिकत्वं तु न, विरोधात् । न हि भौतिकं मनो नाप्यभौतिकमिति । कार्यधर्माधेतौ भौतिकत्वमभौतिकत्वं च । न च कार्यं मनः । तस्माच्च भौतिकं नाप्यभौतिकमिति । श्रोत्रं चासम्भवः यदि भौतिकत्वाभौतिकत्वलक्षणाद् वैधर्म्यादपरिपाठः सूत्रे मनसः, श्रोत्रमपि सूत्रे न पठितव्यं तर्हि, न हि श्रोत्रं भौतिकं नाप्यभौतिकमिति । स्वायं प्रत्ययविधानमिति चेत् । न । प्रत्ययवैयर्थ्यात् । सादेया बुद्धिः स्वार्थिक एव प्रत्ययो भूतमेव भौतिकमिति । तच्च न । प्रत्ययवैयर्थ्यात् । न हि भौतिकमित्यनेन कश्चित्छिदायै लभ्यते । तस्माद् व्यर्थमेतत् स्वायं प्रत्ययविधानमिति । यत्पुनरेतद् दृष्टगभिधानं नास्तीति । न नास्ति युगपज्ज्ञानानुपपत्तेरिति । युगपज्ज्ञानास्तत्पत्तिर्मनसो लिङ्गमित्युच्यते । तेन च प्रतिपादितमेतन्मनसः करणत्वमिति सगुणानामिन्द्रियभावो वैधर्म्यमित्येतदप्ययुक्तम् । श्रोत्रानभिधानप्रसङ्गादेव । तस्मात् सर्वविषयत्वासर्वविषयत्वमेव वैधर्म्यमित्येतदेव ज्ञायम् । तस्मान्तरसमाचाराच्च । तस्मान्तरे मन इन्द्रियमिति पठ्यते । तच्चेह न प्रतिपिष्यते । अप्रतिषेधादुपात्तं तदिति न । शेषाभिधानवैयर्थ्यात् । शेषाण्यपीन्द्रियाणि तैः परिपठितानि तस्मात् तान्यपि न युक्तव्यानि यद्यप्रतिषेधादुपादानं स्यादिति । न । तद्व्युत्पन्नवबोधात् । न भवता तद्व्युक्तिः परिज्ञायते । परमतमप्रतिषिद्धमनुमतमिति हि तद्व्युक्तिः । न च यस्य स्वमतपरिग्रहो नास्ति तस्य स्वमतं परमतं वा भिद्यते । भवता च परमतानुरोधेन सर्वस्वमतं निवार्यत इति । तच्चिचारणात् स्वमतं परमतमित्येतदेव न स्यात् । तस्मादस्ति मन इन्द्रियं चेति । तदुपपन्नमिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं सुखादिज्ञानमिति व्यापकं लक्षणम्” —न्य यवा० पृ० ३८ पं० १-५

“अव्यापकत्वेन लक्षणाक्षेपपरं आप्यमाहमादिभिरस्यादि, तद्वाच्ये । इन्द्रियार्थेति । देशयति । कथं पुनरिति । परिहृयति । इन्द्रियेति । ना भूदिन्द्रियसूत्रे पाठः, तदि वाह्येन्द्रियलक्षणमान्तरं च मन इत्यत आह । दृष्ट्वा चेति । न च सुखादौ प्रमाणान्तरमस्ति, तस्मात् पारिशेष्यात् सिद्धं प्रत्यक्षत्वमित्याह । प्रत्यक्षाद्येति । ननु नैते प्रमेयाः, स्वसंवेदनसिद्धत्वात्, तत्किमत्र प्रमेयार्थेन प्रमाणेनेत्यत आह । न च तेषामिति । ननु कं स्वसंवेदनतया न प्रमाकर्मभाव एवमित्यत आह । न चान्या गतिरिति । संवेदनत्वेन हि तेषां स्वसंवेदनता न कैते स्ववेदनमित्युक्तमपस्यादिति भावः । आक्षेपमुपसंहरति । तस्मादिति । भाष्ये चात्माविषु सुखादिभिरिति नित्यानिताभिप्रायं वर्गद्वयमात्मसुखादुत्पत्त्यादयो नित्या अनित्याश्च सुखदुःखादय इति । तद्विदमुक्तं दिवागेन ।

[नैयायिकैर्विन्ध्यवासीयप्रत्यक्षलक्षणस्य निराकरणम्]

“श्रोत्रादिवृत्तिरविकल्पिका” [ ] इति विन्ध्यवासिप्रत्यक्षलक्षणमनेनैव निरस्तम् । यथा ह्याविकल्पिका शाक्यदृष्ट्याऽध्यक्षमतिः प्रमाणं न भवति तथा विन्ध्यवासिपरिकल्पिताऽपि सा

‘अनिषेधादुपात्तं चेदनेन्द्रियवत्तं ह्येव ।’

तद् दूषयितुमुपन्यस्यति । न शेषेति । तद् दूषयति । न तच्छ्रुतीति । सर्वस्य तन्त्रान्तरे लोके च सिद्धत्वादवकथ्यतायां स्वमतमपि नास्ति । वचनलिङ्गं हि मतज्ञानं न चानुमते निषेधमार्गं स्वस्य कर्तुमभावस्य भावनिरूपणाधीननिरूपणत्वादिति भावः । सिद्धमर्थमुपसंहरति । तस्मादिति । प्रकृतमुपसंहरति । तदिति” —न्यायवा० ता० टी० पृ० १४६ पं० १— ।

१ साङ्ख्यकारिकाप्रमुपेदानींतनोपलभ्यमानसाङ्ख्यदर्शनग्रन्थेषु प्रत्यक्षलक्षणमित्थं दर्शितमस्ति—

“प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्टम्” —साङ्ख्यका० ५ ।

“विषयं विषयं प्रति योऽध्यवसायो नेत्रादीनामिन्द्रियाणां पञ्चानां रूपादिषु पञ्चषु तत् प्रत्यक्षं प्रतिपत्तिरुक्तं दृष्टाव्यम्” —साठर० पृ० १२ पं० १०— ।

“× × × विषयं विषयं प्रति वर्तते इति प्रतिविषयम् । वृत्तिश्च सन्निकर्षः । अयंसन्निकृष्टमिन्द्रियमित्यर्थः । तस्मिन् अध्यवसायः तदाश्रित इत्यर्थः । अध्यवसायश्च बुद्धिर्न्यापारो ज्ञानम् उपात्तविषयाणामिन्द्रियाणां वृत्तौ तस्यां बुद्धेस्त्वमोऽभिमतिरिति यः सत्त्वसमुद्भूतः सोऽध्यवसाय इति वृत्तिरिति ज्ञानमिति चाख्यायते । इदं तत् प्रमाणम् —साङ्ख्य० श्लो० पृ० २४ पं० ११— ।

“यत् सचयं सत् तदाकारोऽस्ति विज्ञानं तत् प्रत्यक्षम्” —साङ्ख्यद० १-८१ ।

“संबन्धं भवत् संबन्धवत्त्वाकारादि भवति यद् विज्ञानं बुद्धिदृष्टिस्तत् प्रत्यक्षं प्रमाणमित्यर्थः” —साङ्ख्यप्र० भा० पृ० ६५ पं० ११— ।

“तत्र प्रत्यक्षं तावत् श्रोत्रादिपञ्चकं लोकोचितशब्दादिगुणमाहकम्” —साङ्ख्यस० साङ्ख्यतत्त्ववि० पृ० २७ पं० ५ ।

यद्यपि टीकाङ्कनिर्दिष्टमिदं साङ्ख्यसंमतं प्रत्यक्षलक्षणं पूर्वं निर्दिष्टसाङ्ख्यग्रन्थेषु न क्वाप्युपलभ्यते तथाप्यन्ये समालोचकाः टीकाङ्कनिर्दिष्टां ‘श्रोत्रादिवृत्तिरविकल्पिका’ इति शब्दानुपूर्वमिवाऽविकल्पतया विकल्पतया बोद्धव्यैतन्नक्षणं समालोचितं भवति । तद्यथा—

“तथा, श्रोत्रादिवृत्तिरविकल्पिका एतदपि प्रत्यक्षम्” —इत्यादि तत्त्वोप० लि० पृ० ७७ पं० १०—पृ० ८१ पं० ५ ।

“तथा, श्रोत्रादिवृत्तिरिति । किं कारणम् ? पञ्चपदपरिग्रहेण प्रत्यक्षलक्षणमुक्तं यत्रान्यतरपदपरिग्रहो नास्ति तत् प्रत्यक्षमाप्तमिति” —न्यायवा० पृ० ४३ पं० १०— ।

“वार्थगम्यस्यापि लक्षणमुक्तमित्याह—श्रोत्रादिवृत्तिरिति । पञ्चानां खल्विन्द्रियाणामर्थकारेण परिणतानामलोचनमार्गं वृत्तिरित्येव, सा च चक्षुरादिव्यापकत्वालक्षणमिति” —न्यायवा० ता० टी० पृ० १५५ पं० ११— ।

“श्रोत्रादिवृत्तिरपरैरविकल्पिकेति प्रत्यक्षलक्षणमवर्णितं तदप्यपस्तम् ।

साम्प्राज्ज न च सिध्यति बुद्धिरित्या ब्रह्ममात्मन इति प्रतिपादितं प्राक्” ॥

—न्यायमञ्ज० भा० २ पृ० १०० पं० १३— ।

“ईश्वरकृणस्तु प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्टमिति प्रत्यक्षलक्षणमवोचत् । तदपि न मनोक्तम् । अनुमानादिज्ञानानामपि विषयाध्यवसायस्वभावत्वेनातिव्याप्तेः । यत् राजा व्याख्यातवान् प्रतिगमिषुष्ये वर्तते तेनाभिषुष्येन विषयाध्यवसायः प्रत्यक्षमिति तदपि अनुमानत्वादवश्यम्” इत्यादि—न्यायमञ्ज० भा० २ पृ० १०१ पं० ४-१४ ।

“श्रोत्रादिवृत्तिरध्यक्षमित्यप्येतेन चिन्तितम् । तस्या विचार्यमाणाया विरोधश्च प्रमाणम्” ॥ ३६ ॥ × × ×

“न च प्रमाणतो विचार्यमाणा श्रोत्रादिवृत्तिः साङ्ख्यानं युज्यते” इत्यादि—तत्त्वार्थश्लो० वा० पृ० १८७ पं० २६-३२ ।

“एतेनेन्द्रियवृत्तिः प्रमाणमित्यभिधानः साङ्ख्यः प्रत्याख्यातः” इत्यादि—प्रमेयक० पृ० ६ प्र० पं० ७-१४ ।

“तथाहि—श्रोत्रादिवृत्तिः प्रत्यक्षमिति साङ्ख्यः प्रत्यक्षलक्षणमाचक्षते” इत्यादि—स्यद्वावर० पृ० ३४३ पं० १-४ भा० ।

“श्रोत्रादिवृत्तिरविकल्पिका प्रत्यक्षमिति ब्रह्मसाङ्ख्यः” × × × “प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्ट(दृष्टम्) इति प्रत्यक्षलक्षणमितीश्वरकृणः” इत्यादि—प्रमाणमी० पृ० ३९ पं० ७-१७ ।

२ “आचार्येण गुमारिणेन शान्तरक्षितेन कमलसीडेन हरिमदेण च खल्वग्रन्थे विन्ध्यवासिनो नाम निर्दिष्टम् । तद्यथा—

“सदियमानसद्भाववस्तुबोधोऽतः प्रमाणता । विशेषदृष्टमेतच्च लिखितं विन्ध्यवासिना” ॥—श्लो० वा० अनु० श्लो०

१४३ पृ० १९३ । तत्त्वसं० का० १४४५ पृ० ४२२ ।

पठितम् । तन्मानुषो नेन्द्रियम् । पृथक् चानभिधानाद्भावि मनस इन्द्रियत्वे प्रमाणं तत्तद् नेन्द्रियं मनः । न चैवं प्रत्यक्षः सुखादयो भविष्यन्तीति । प्रत्यक्षाद्येते नानुमानिकाः लिङ्गाभावात् । न हि लिङ्गमन्तरेणानुमेयाथो गम्यते । नाप्यन्यत् प्रमाणं प्रतिपादकमस्ति सुखादीनाम् । न च तेषामनुमेयत्वम् । न चान्या गतिरिति । तस्मात् कर्तव्यं सुखादीनां प्रत्यक्षेण ग्रहणोप-
 ११ ह्यानमिति । कथंयमाह न प्रत्यक्षाः सुखादय इति । इन्द्रियार्थसंनिधयर्षजन्यप्रत्यक्षत्वात् । नैव दोषः । मनस इन्द्रियत्वादि-
 १२ न्द्रियार्थसंनिधयर्षजन्यं सुखादिज्ञानमिति । यत्तु सूत्रेऽभिधानं तद्वैधर्म्यात् । किं तद्वैधर्म्यं । सर्वविषयत्वात्सर्वविषयत्वे । सर्व-
 विषयं मनोऽसर्वविषयाणीतराणि । सर्वविषयं तु मनः स्मृतिवारणसंयोगाप्रचालात् आत्मवत् सुखप्रादुर्घसंयोगाधिकरणत्वात्
 रामस्तेन्द्रियाधिष्ठितत्वाच्च आत्मवत् । भौतिकाभौतिकत्वं तु न, विरोधात् । न हि भौतिकं मनो नाप्यभौतिकमिति । कार्यधर्मा-
 येतौ भौतिकत्वमभौतिकत्वं च । न च कार्यं मनः । तस्माच्च भौतिकं नाप्यभौतिकमिति । श्रोत्रे चासम्भवः यदि भौतिकत्वा-
 भौतिकत्वलक्षणं वैधर्म्यादपरिपाठः सूत्रे मनसः, श्रोत्रमपि सूत्रे न पठितव्यं तर्हि, न हि श्रोत्रं भौतिकं नाप्यभौतिकमिति ।
 स्वार्थे प्रत्ययविधानमिति चेत् । न । प्रत्ययवैधर्म्यात् । स्वादेया बुद्धिः स्वार्थिक एष प्रत्ययो भूतमेव नैतिकमिति । तच्च न ।
 प्रत्ययवैधर्म्यात् । न हि भौतिकमिलनेन कथितद्वितीयार्थो लभ्यते । तस्माद् व्यर्थमेतत् स्वार्थे प्रत्ययविधानमिति । मत्पुनरेतत्
 पृथगभिधानं नास्तीति । न नास्ति युगपज्ज्ञानानुपपत्तेरिति । युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गमित्युच्यते । तेन च प्रतिपादि-
 तमेतन्मनसः करणत्वमिति सगुणानामिन्द्रियभावे वैधर्म्यमिलेतदन्वयकम् । धोत्रानभिधानप्रसङ्गादेव । तस्मात् सर्वविषय-
 त्वासर्वविषयत्वमेव वैधर्म्यमिलेततत्रैव ज्यायः । तन्प्राप्तरेसमाचाराच्च । तन्प्राप्तरे मन इन्द्रियमिति पठ्यते । तच्चेह न प्रतिपि-
 प्यते । अप्रतिपेधादुपासं तदिति न । शेषाभिधानवैधर्म्यात् । शेषाभ्यधीन्द्रियाणि तैः परिपठितानि तस्मात् ताभ्यपि न
 वृक्तव्यानि यद्यप्रतिपेधादुपादानं स्यादिति । न । तन्ननुक्त्यनयोधात् । न भवता तन्नयुक्तिः परित्यागते । परमतमप्रतिषिद्धमनु-
 मतमिति हि तन्नयुक्तिः । न च यस्य स्वमतपरिग्रहो नास्ति तस्य स्वमतं परमतं वा भिद्यते । भवता च परमताशुलोपेन सर्वं
 स्वमतं निवार्यत इति । तत्तिवारणात् स्वमतं परमतमिलेतदेव न स्यात् । तस्मादस्ति मन इन्द्रियं चेति । तदुपपत्तमिन्द्रियार्थ-
 सन्निकर्षोत्पन्नं सुखादिज्ञानमिति व्यापकं लक्षणम्”-न्य यवा० पृ० ३८ पं० १-१

“अव्यापकत्वेन लक्षणक्षेपपरं भाष्यमात्रमादिधियादि, तद्भाष्ये । इन्द्रियार्थेति । देशयति । कथं पुनरिति । परिह-
 रति । इन्द्रियेति । मा भूदिन्द्रियसूत्रे पाठः, तदि वाह्येन्द्रियलक्षणमान्तरं च मन इत्यत आह । पृथक् चेति । न च सुखादौ
 प्रमाणान्तरमस्ति, तस्मात् पारिशेष्यात् सिद्धं प्रत्यक्षत्वमित्याह । प्रत्यक्षाद्येति । ननु नैते प्रमेयाः, स्वसंवेदनविद्वत्त्वात्, तत्
 किमत्र प्रमेयार्थेन प्रमाणेनेत्यत आह । न च तेषामिति । ननु कं स्वसंवेदनतया न प्रमाकर्म्ममात्रं एवामिष्यत आह । न चान्या
 गतिरिति । संवेदनत्वेन हि तेषां स्वसंवेदनता न चेते संवेदनमित्युक्तमथस्तादिति भावः । आक्षेपमुपसंहरति । तस्मादिति ।
 भाष्ये चात्मादिषु सुखादिभिर्निर्वाणानिर्वाणप्रार्थं वर्णद्वयमात्मसुखदुःखत्वादयो निरा अमिष्याथ सुखदुःखादय इति ।
 तदिदमुक्तं दिग्गणेन ।

“न सुखादिप्रमेयं वा मनो वाऽस्तीन्द्रियान्तरम् ।”

न च तत् सम्भवति । प्राणादिसूत्रेण विभागपरेण निषेधादिति भावः ।

समाधिभाष्यमिन्द्रियस्य वै सत इति । तद्वाचिरूपासुर्गुडाभिप्रायः पृच्छति । कथंयमिति । आक्षेपमुक्तमिन्द्रियार्थेति ।
 रामाभावात् आह । नैव दोष इति । आक्षेपमुक्तस्यैवोक्तसुखाद्य दूषयति । यत्तु सूत्र इति । नेदं विभागपरे प्राणादिसूत्रमपि तु
 लक्षणपरं, तत्र चेन्द्रियमपि मनो न लक्षितं वैधर्म्यादित्यर्थः । वैधर्म्यमाह । वैधर्म्यमिति । तत्र प्रमाणमिति । सर्वविषय-
 त्वमिति । वैधर्म्यान्तरं दूषयति । भौतिकेति । कार्यस्य हि विशेषौ भौतिकत्वाभौतिकत्वे, भूतकार्यं भौतिकं भद् भूतकार्यं न
 भवति तद् भौतिकं न भवति । भूतकार्यत्वप्रतिषेधश्च तदन्वयकार्यत्वं गमयति । विशेषनिषेधस्य शेषाभ्यनुज्ञानहेतुत्वात् । इतरथा
 स्वकार्यमेवोच्येत न लक्ष्मीतिकम् । तस्मादकार्यस्य मनसोऽभौतिकत्वं कार्यधर्मो विद्वदित्यर्थः । अपि च वैधर्म्यान्मनोवत्
 श्रोत्रमपि न वक्तव्यमित्याह । श्रोत्रे चेति । शङ्कते । स्वार्थ इति । भूतानि हि प्राणादीनि धोत्रान्तानि मनस्तु न भूतमिति
 वैधर्म्यमित्यर्थः । निराकरोति । तच्च नैति । दर्शयिष्यति हि वार्तिककारो यथा स्वार्थिके न कथिदपि प्रत्यय इत्यर्थः । आक्षेपहे-
 तुमनुभाषते । यत्पुनरिति । दूषयति । तत्रास्तीति । तदनेन सति चेन्द्रियार्थसंनिधयर्ष इत्यादि भाष्यं व्याख्यातम् । यथापरं
 वैधर्म्यं प्राणादिभ्यो मनस उक्तं भाष्यकारेण तत्सिद्धावलोकितेन दूषयति । सगुणानामिति । प्राणादीनि यथा स्वसगुणेन गन्धा-
 दिना वाद्यं गन्धादि बोधयन्ति तैवं स्वगुणेन दृष्ट्वेन श्रोत्रं वाद्यं शब्दं बोधयति, तन्मनोवत् श्रोत्रमपि प्राणादिसूत्रे न पठित-
 व्यमित्यर्थः । भाष्योक्तं सग्येऽभिमतं वैधर्म्यमुपसंहरति । तस्मादिति । भूतत्वाभूतत्वलक्षणं वैधर्म्यं न भौतिकत्वाभौतिकत्वलक्षण-
 १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १०० १०१ १०२ १०३ १०४ १०५ १०६ १०७ १०८ १०९ ११० १११ ११२ ११३ ११४ ११५ ११६ ११७ ११८ ११९ १२० १२१ १२२ १२३ १२४ १२५ १२६ १२७ १२८ १२९ १३० १३१ १३२ १३३ १३४ १३५ १३६ १३७ १३८ १३९ १४० १४१ १४२ १४३ १४४ १४५ १४६ १४७ १४८ १४९ १५० १५१ १५२ १५३ १५४ १५५ १५६ १५७ १५८ १५९ १६० १६१ १६२ १६३ १६४ १६५ १६६ १६७ १६८ १६९ १७० १७१ १७२ १७३ १७४ १७५ १७६ १७७ १७८ १७९ १८० १८१ १८२ १८३ १८४ १८५ १८६ १८७ १८८ १८९ १९० १९१ १९२ १९३ १९४ १९५ १९६ १९७ १९८ १९९ २०० २०१ २०२ २०३ २०४ २०५ २०६ २०७ २०८ २०९ २१० २११ २१२ २१३ २१४ २१५ २१६ २१७ २१८ २१९ २२० २२१ २२२ २२३ २२४ २२५ २२६ २२७ २२८ २२९ २३० २३१ २३२ २३३ २३४ २३५ २३६ २३७ २३८ २३९ २४० २४१ २४२ २४३ २४४ २४५ २४६ २४७ २४८ २४९ २५० २५१ २५२ २५३ २५४ २५५ २५६ २५७ २५८ २५९ २६० २६१ २६२ २६३ २६४ २६५ २६६ २६७ २६८ २६९ २७० २७१ २७२ २७३ २७४ २७५ २७६ २७७ २७८ २७९ २८० २८१ २८२ २८३ २८४ २८५ २८६ २८७ २८८ २८९ २९० २९१ २९२ २९३ २९४ २९५ २९६ २९७ २९८ २९९ ३०० ३०१ ३०२ ३०३ ३०४ ३०५ ३०६ ३०७ ३०८ ३०९ ३१० ३११ ३१२ ३१३ ३१४ ३१५ ३१६ ३१७ ३१८ ३१९ ३२० ३२१ ३२२ ३२३ ३२४ ३२५ ३२६ ३२७ ३२८ ३२९ ३३० ३३१ ३३२ ३३३ ३३४ ३३५ ३३६ ३३७ ३३८ ३३९ ३४० ३४१ ३४२ ३४३ ३४४ ३४५ ३४६ ३४७ ३४८ ३४९ ३५० ३५१ ३५२ ३५३ ३५४ ३५५ ३५६ ३५७ ३५८ ३५९ ३६० ३६१ ३६२ ३६३ ३६४ ३६५ ३६६ ३६७ ३६८ ३६९ ३७० ३७१ ३७२ ३७३ ३७४ ३७५ ३७६ ३७७ ३७८ ३७९ ३८० ३८१ ३८२ ३८३ ३८४ ३८५ ३८६ ३८७ ३८८ ३८९ ३९० ३९१ ३९२ ३९३ ३९४ ३९५ ३९६ ३९७ ३९८ ३९९ ४०० ४०१ ४०२ ४०३ ४०४ ४०५ ४०६ ४०७ ४०८ ४०९ ४१० ४११ ४१२ ४१३ ४१४ ४१५ ४१६ ४१७ ४१८ ४१९ ४२० ४२१ ४२२ ४२३ ४२४ ४२५ ४२६ ४२७ ४२८ ४२९ ४३० ४३१ ४३२ ४३३ ४३४ ४३५ ४३६ ४३७ ४३८ ४३९ ४४० ४४१ ४४२ ४४३ ४४४ ४४५ ४४६ ४४७ ४४८ ४४९ ४५० ४५१ ४५२ ४५३ ४५४ ४५५ ४५६ ४५७ ४५८ ४५९ ४६० ४६१ ४६२ ४६३ ४६४ ४६५ ४६६ ४६७ ४६८ ४६९ ४७० ४७१ ४७२ ४७३ ४७४ ४७५ ४७६ ४७७ ४७८ ४७९ ४८० ४८१ ४८२ ४८३ ४८४ ४८५ ४८६ ४८७ ४८८ ४८९ ४९० ४९१ ४९२ ४९३ ४९४ ४९५ ४९६ ४९७ ४९८ ४९९ ५०० ५०१ ५०२ ५०३ ५०४ ५०५ ५०६ ५०७ ५०८ ५०९ ५१० ५११ ५१२ ५१३ ५१४ ५१५ ५१६ ५१७ ५१८ ५१९ ५२० ५२१ ५२२ ५२३ ५२४ ५२५ ५२६ ५२७ ५२८ ५२९ ५३० ५३१ ५३२ ५३३ ५३४ ५३५ ५३६ ५३७ ५३८ ५३९ ५४० ५४१ ५४२ ५४३ ५४४ ५४५ ५४६ ५४७ ५४८ ५४९ ५५० ५५१ ५५२ ५५३ ५५४ ५५५ ५५६ ५५७ ५५८ ५५९ ५६० ५६१ ५६२ ५६३ ५६४ ५६५ ५६६ ५६७ ५६८ ५६९ ५७० ५७१ ५७२ ५७३ ५७४ ५७५ ५७६ ५७७ ५७८ ५७९ ५८० ५८१ ५८२ ५८३ ५८४ ५८५ ५८६ ५८७ ५८८ ५८९ ५९० ५९१ ५९२ ५९३ ५९४ ५९५ ५९६ ५९७ ५९८ ५९९ ६०० ६०१ ६०२ ६०३ ६०४ ६०५ ६०६ ६०७ ६०८ ६०९ ६१० ६११ ६१२ ६१३ ६१४ ६१५ ६१६ ६१७ ६१८ ६१९ ६२० ६२१ ६२२ ६२३ ६२४ ६२५ ६२६ ६२७ ६२८ ६२९ ६३० ६३१ ६३२ ६३३ ६३४ ६३५ ६३६ ६३७ ६३८ ६३९ ६४० ६४१ ६४२ ६४३ ६४४ ६४५ ६४६ ६४७ ६४८ ६४९ ६५० ६५१ ६५२ ६५३ ६५४ ६५५ ६५६ ६५७ ६५८ ६५९ ६६० ६६१ ६६२ ६६३ ६६४ ६६५ ६६६ ६६७ ६६८ ६६९ ६७० ६७१ ६७२ ६७३ ६७४ ६७५ ६७६ ६७७ ६७८ ६७९ ६८० ६८१ ६८२ ६८३ ६८४ ६८५ ६८६ ६८७ ६८८ ६८९ ६९० ६९१ ६९२ ६९३ ६९४ ६९५ ६९६ ६९७ ६९८ ६९९ ७०० ७०१ ७०२ ७०३ ७०४ ७०५ ७०६ ७०७ ७०८ ७०९ ७१० ७११ ७१२ ७१३ ७१४ ७१५ ७१६ ७१७ ७१८ ७१९ ७२० ७२१ ७२२ ७२३ ७२४ ७२५ ७२६ ७२७ ७२८ ७२९ ७३० ७३१ ७३२ ७३३ ७३४ ७३५ ७३६ ७३७ ७३८ ७३९ ७४० ७४१ ७४२ ७४३ ७४४ ७४५ ७४६ ७४७ ७४८ ७४९ ७५० ७५१ ७५२ ७५३ ७५४ ७५५ ७५६ ७५७ ७५८ ७५९ ७६० ७६१ ७६२ ७६३ ७६४ ७६५ ७६६ ७६७ ७६८ ७६९ ७७० ७७१ ७७२ ७७३ ७७४ ७७५ ७७६ ७७७ ७७८ ७७९ ७८० ७८१ ७८२ ७८३ ७८४ ७८५ ७८६ ७८७ ७८८ ७८९ ७९० ७९१ ७९२ ७९३ ७९४ ७९५ ७९६ ७९७ ७९८ ७९९ ८०० ८०१ ८०२ ८०३ ८०४ ८०५ ८०६ ८०७ ८०८ ८०९ ८१० ८११ ८१२ ८१३ ८१४ ८१५ ८१६ ८१७ ८१८ ८१९ ८२० ८२१ ८२२ ८२३ ८२४ ८२५ ८२६ ८२७ ८२८ ८२९ ८३० ८३१ ८३२ ८३३ ८३४ ८३५ ८३६ ८३७ ८३८ ८३९ ८४० ८४१ ८४२ ८४३ ८४४ ८४५ ८४६ ८४७ ८४८ ८४९ ८५० ८५१ ८५२ ८५३ ८५४ ८५५ ८५६ ८५७ ८५८ ८५९ ८६० ८६१ ८६२ ८६३ ८६४ ८६५ ८६६ ८६७ ८६८ ८६९ ८७० ८७१ ८७२ ८७३ ८७४ ८७५ ८७६ ८७७ ८७८ ८७९ ८८० ८८१ ८८२ ८८३ ८८४ ८८५ ८८६ ८८७ ८८८ ८८९ ८९० ८९१ ८९२ ८९३ ८९४ ८९५ ८९६ ८९७ ८९८ ८९९ ९०० ९०१ ९०२ ९०३ ९०४ ९०५ ९०६ ९०७ ९०८ ९०९ ९१० ९११ ९१२ ९१३ ९१४ ९१५ ९१६ ९१७ ९१८ ९१९ ९२० ९२१ ९२२ ९२३ ९२४ ९२५ ९२६ ९२७ ९२८ ९२९ ९३० ९३१ ९३२ ९३३ ९३४ ९३५ ९३६ ९३७ ९३८ ९३९ ९४० ९४१ ९४२ ९४३ ९४४ ९४५ ९४६ ९४७ ९४८ ९४९ ९५० ९५१ ९५२ ९५३ ९५४ ९५५ ९५६ ९५७ ९५८ ९५९ ९६० ९६१ ९६२ ९६३ ९६४ ९६५ ९६६ ९६७ ९६८ ९६९ ९७० ९७१ ९७२ ९७३ ९७४ ९७५ ९७६ ९७७ ९७८ ९७९ ९८० ९८१ ९८२ ९८३ ९८४ ९८५ ९८६ ९८७ ९८८ ९८९ ९९० ९९१ ९९२ ९९३ ९९४ ९९५ ९९६ ९९७ ९९८ ९९९ १०००

[नैयायिकैर्विन्ध्यवासीयप्रत्यक्षलक्षणस्य निराकरणम्]

“श्रोत्रादिवृत्तिरविकल्पिका” [ ] इति विन्ध्यवासीप्रत्यक्षलक्षणमनेनेच निरस्तम् । यथा ह्यविकल्पिका शास्त्र्यदृष्ट्याऽध्यक्षमतिः प्रमाणं न भवति तथा विन्ध्यवासीपरिकल्पिताऽपि सा

‘अनिषेधादुपातं चेदप्येन्द्रियवत्तं वृथा ।’

तद् दूषयितुमुपन्यसति । न शोषेति । तद् दूषयति । न तन्त्रयुचीति । सर्वस्य तन्त्रान्तरे लोके च सिद्धत्वादवकथ्यतायां स्वमतमपि नास्ति । वचनलिङ्गं हि मतज्ञानं न चानुमते निषेधमानं क्षम्य कर्तुमभावस्य भावनिवृत्त्याधीननिरूपणत्वादिति भावः । सिद्धमर्थमुपसहरति । तस्मादिति । प्रकृतमुपसहरति । तदिति—न्यायवा० ता० टी० पृ० १४६ पं० १—१ ।

१ साहचर्यकारिकाप्रसूतेदानीं ततोपलभ्यमानसाहचर्यदर्शनप्रत्येयु प्रत्यक्षलक्षणमित्यं दर्शितमस्ति—

“प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्टम्”—साहचर्यका० ५ ।

“विषय विषयं प्रति योऽध्यवसायो नेशादीनामिन्द्रियाणां पञ्चानां रूपादिषु पञ्चसु तत् प्रत्यक्षं प्रतिपत्तिरूपं दृष्टाव्यम्”—

भा० १२ पं० १०—१

“X X X विषय विषयं प्रति वर्तते इति प्रतिविषयम् । दृष्टिषु सन्निकर्षं । अर्थसन्निकृष्टमिन्द्रियमित्यर्थः । तस्मिन् अभ्यवसाय तदाश्रित इत्यर्थः । अभ्यवसायस्य बुद्धिव्यापारो ज्ञानम् । उपात्तविषयाणामिन्द्रियाणां वृत्तौ सत्या बुद्धेस्ततोऽभिभवे सति य सत्त्वसमुद्देशे सोऽध्यवसाय इति श्रुतिरिति ज्ञानमिति चाख्यायते । इदं तत् प्रमाणम्—साहचर्य० का० पृ० २४ पं० ११—१

“यत् सद्यः सत् तदाकारोऽपि विज्ञानं तत् प्रत्यक्षम्”—साहचर्य० १—८९ ।

“सद्यः भवत् सद्यस्त्वस्मात्कारधारि भवति यद् विज्ञानं बुद्धिरिति तत् प्रत्यक्षं प्रमाणमित्यर्थः”—साहचर्य० भा० पृ० ६५ पं० १६—१

“तत्र प्रत्यक्षं तद्वत् श्रोत्रादिपञ्चकं लोकोचितशब्दादिगुणमाहकम्”—साहचर्य० साहचर्यवृत्ति० पृ० २७ पं० ५ ।

यद्यपि टीकाहृदिर्दिष्टमिदं साहचर्यसमतं प्रत्यक्षलक्षणं पूर्वं निर्दिष्टसाहचर्यमन्वेयु न क्वाप्युपलभ्यते तथाप्यप्ये समालोच-
कादीनामिन्द्रियाणां “श्रोत्रादिवृत्तिरविकल्पिका” इति शब्दादुपपूर्वमियाऽविकलतया विकलतया बोद्धव्यैतदलक्षणं समालोचित-
वन्तः । तद्यथा—

“तथा, श्रोत्रादिवृत्तिरविकल्पिका एतदपि प्रत्यक्षम्”—इत्यादि तत्त्वोप० लि० पृ० ७७ पं० १०—पृ० ८१ पं० ५ ।

“तथा, श्रोत्रादिवृत्तिरिति । किं कारणम् ? पञ्चपदपरिग्रहेण प्रत्यक्षलक्षणमुक्तं अनान्यतरपदपरिग्रहो नास्ति तत् प्रत्यक्षमात्रमिति”—न्यायवा० पृ० ४३ पं० १०—१

“दार्पणव्यवसायि लक्षणमयुक्तमित्याह—श्रोत्रादिवृत्तिरिति । पञ्चानां सत्त्विन्द्रियाणामर्थकारेण परिणतानामालोचनमात्रं वृत्तिरित्येते, सा च सशयादिव्यापकत्वादलक्षणमिति”—न्यायवा० ता० टी० पृ० १५५ पं० ११—१

“श्रोत्रादिवृत्तिरपरैरविकल्पिकेति प्रत्यक्षलक्षणमवर्णि तदप्यप्याह ।

साम्बन्धं यस्य न च सिध्यति बुद्धिरित्या इष्टत्वमात्मन इति प्रतिपादितं प्राह” ॥

—न्यायवृत्ति० भा० २ पृ० १०० पं० १३—१

“इत्थरक्षणस्तु प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्टमिति प्रत्यक्षलक्षणमवोचत् । तदपि न मनोदम् । अनुमानादिसानानामपि विषयाध्यवसायसमागमनेनातिव्याप्तिः । बहु राजा व्याख्यातवान् इति अभिमुख्ये वर्तते तेनाभिमुख्येन विषयाध्यवसायः प्रत्यक्ष-
मिति तदपि अनुमानादावस्त्येव” इत्यादि—न्यायवृत्ति० भा० २ पृ० १०९ पं० ४—१४ ।

“श्रोत्रादिवृत्तिरप्यध्वमित्येतेन चिन्तितम् । तस्या विचार्यमाणया विरोधश्च प्रमाणः” ॥ ३६ ॥ X X X

“न च प्रमाणतो विचार्यमाणो श्रोत्रादिवृत्ति साहचर्यानां युज्यते” इत्यादि—तत्त्वार्थसौ० वा० पृ० १८७ पं० २६—३२ ।

“एतेनेन्द्रियवृत्तिः प्रमाणमित्यभिदधानं साहचर्यं प्रत्याख्यातम्” इत्यादि—प्रमेयक० पृ० ६ प्र० पं० ७—१४ ।

“तथाहि—श्रोत्रादिवृत्तिः प्रत्यक्षमिति साहचर्यं प्रत्यक्षलक्षणमाचक्षते” इत्यादि—स्याह्वार० पृ० ३४३ पं० १—४ भा० १

“श्रोत्रादिवृत्तिरविकल्पिका प्रत्यक्षमिति वृद्धत्वात्” X X X “प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्टः (दृष्टम्) इति प्रत्यक्षलक्षण-
मितीश्वरकण” इत्यादि—प्रमाणगी० पृ० ३९ पं० ७—१७ ।

३ “आचार्येण कुमारिणेन शान्तरक्षितेन कमलसीलेन हरिसिन्धेन च स्वस्वप्रत्ये विन्ध्यवासिनीं नाम निर्दिष्टम् । तद्यथा—

“सुदिक्षमानसंयवस्तु बोधतः प्रमाणतः । निक्षेपदृष्टमेतच्च लिखितं विन्ध्यवासिना” ॥—श्री० वा० १४३ पृ० १९३ । तत्त्वसं० का० १४४ पृ० ४३३ ।

प्रमाणं न युक्ता । न च सांख्यदर्शनकरिपतस्य श्रोत्रादेः पदार्थस्य सिद्धिः मत्कार्यवाद्सिद्धौ तत्पदार्थ-
व्यवस्थितेः तस्य च निषिद्धत्वात् । किञ्च, श्रोत्रादीनां घृत्तिस्तेभ्यो यद्यव्यतिरिक्ता तदा श्रोत्रादिकमेव
तच्च सुप्तमत्ताद्यवस्थास्यपि विद्यत इति तदाप्यध्यक्षप्रमाणप्रसक्तिरिति सुप्तादिव्यवहारोच्छेदः । अथ
व्यतिरिक्ता तेभ्यो घृत्तिस्तदा वक्तव्यम् किमसौ तेषां धर्ममानम् आहोस्विदर्थान्तरम् ? यथाद्यः पक्षः
५ तदा घृत्तेस्तैः सम्बन्धो वक्तव्यः यदि तदात्म्यं तदा श्रोत्रादिमात्रमेवासाधिति पूर्वोक्तो दोषः । अथ
समवायस्तदाऽयुतसिद्धिप्रसक्तिरिति व्यापिश्रोत्रादिसङ्गावे सति नियतदेशा घृत्तिरभिव्यज्यत इति
श्रूयते । अथ संयोगस्तदार्थान्तरप्रसक्तिरिति न तद्वर्मां घृत्तिर्भवेत् । अथार्थान्तरं घृत्तिस्तदा नासौ
घृत्तिः अर्थान्तरत्वात् पटादिवत् । अथार्थान्तरत्वेऽपि प्रतिनियतविशेषसङ्गावात् तेषामसौ घृत्तिः
नन्वसौ विशेषो यदि श्रोत्रादिविषयप्राप्तिस्वरूपस्तदेन्द्रियार्थसन्निकर्षोऽभिधानान्तरेण प्रतिपादितो
१० भवेत् । स च यद्यव्यभिचारादिविशेषणविशिष्टार्थोपलब्धिजनकः प्रत्यक्षं प्रमाणमभिधीयते तदा
अस्तपक्ष एव समाश्रितो भवेत् । अथ तथाभूतोपलब्ध्यजनकः न तर्हि प्रमाणमसाधकतमत्वात् ।
अथार्थाकारपरिणतिः श्रोत्रादीनां घृत्तिस्तदात्रापि वक्तव्यम् किमसौ परिणतिः श्रोत्रादिव्यभावा, उत
धर्मः, आहोस्विदर्थान्तरमिति ? पक्षत्रयेऽपि च पूर्ववद्बोधाभिधानं विधेयम् । न च श्रोत्रादीनां
विषयाकारपरिणतिः परपक्षे संभविनी परिणामस्य व्यतिरिक्तस्याव्यतिरिक्तस्य चासंभवादिति प्रति-
१५ पादितत्वात् । प्रतिनियताध्यवसायस्तु श्रोत्रादिसमुत्थोऽध्यक्षफलम् न पुनरध्यक्षं प्रमाणमसाधक-
तमत्वात् । विशिष्टोपलब्धिनिर्धेतकत्वेनाध्यक्षत्वेऽस्मन्मतमेव समाश्रितं भवेत् । तन्न सांख्यमतानु-
सारिपरिकल्पितमन्यध्यक्षलक्षणमुपपन्नम् ।

[नैयायिकैर्जैमिनीयसूत्रोक्तप्रत्यक्षलक्षणस्य निरासः]

जैमिनिपरिकल्पितमपि प्रत्यक्षलक्षणम् "सत्सम्प्रयोगे पुरुषसेन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत् प्रत्यक्षम्"
२० [मीमांसादृ १-१-४] इति संशयादिषु समानत्वात् यार्तिककारप्रभृतिभिर्निरस्तमेव । पैरपि—

"एतच्च यथोक्तं प्रत्यक्षदृष्टसम्बन्धमनुमानं विशेषतोदृष्टवतुमानमित्येवं विन्ध्यवासिना गदितम्"—तत्त्वसं० पञ्चि०
पृ० ४२३ पं० २९ । "सारूप्यं सादृश्यं विन्ध्यनासीदम्"—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ६३६ पं० ७ ।

"यदेव दधि तत् क्षीरं यत् क्षीरं तद्दहीति च । वदता रुदिलेनैव रूप्यपिता विन्ध्यवासिता" ॥

—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २२ पं० २६ ।

"देहभोगेन नैवास भावतो भोग इत्यते । प्रतिविम्बोदयात् किन्तु यथोक्तं पूर्वसूरिभिः"—शास्त्रवा० सू० ३, श्लो० २७ ।

"पूर्वसूरिभिः विन्ध्यवासिदिभिः"—शास्त्रवा० स्याद्वादकः पृ० १०९ प्र० पं० ८ । आचार्यहेमचन्द्र-यादवप्रकाशौ
तैत्रि 'व्याप्ति' इति नाम्नापि प्रत्यभिज्ञापयतः—

"अथ व्याप्तिर्विन्ध्यवासी नन्दिनीतनयश्च सः"—अभिधान० १, श्लो० ५१६ । "विन्ध्ये पसति विन्ध्यवासी"—
अभिधान० टी० ।

"अथ व्याप्तिर्विन्ध्यवासी नन्दिनीनन्दनोऽपि च"—वेङ्कय० श्लो० १५८ पृ० ९६ ।

१ पृ० २९६ पं० ८ । २ इदं विन्ध्यवासिप्रणीतप्रत्यक्षलक्षणनिराकरणं शब्दशः प्रमेयकमलमार्तण्डे भवति—
पृ० ६ प्र० पं० ७-१४ । तदेव चारातः साम्येन स्याद्वादरक्षाकरेऽपि दृश्यते—पृ० ७३ पं० ४ आ० । ३ "श्रोत्रादिभिः
सह"—पृ० ल० टि० । ४ प्र० पृ० पं० २ । ५-णतिश्रो-पृ० वा० बा० आ० हा० वि० १-णतश्रो-ल० ।
६ प्र० पृ० पं० २-४ । ७ पृ० २९७ पं० २-३० ।

८ "सत्सम्प्रयोगे पुरुषसेन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत् प्रत्यक्षम् अनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात्" इति सूत्रम् । सोपप-
त्तिकमेतत्, गीमासाश्लोकार्थार्तिककादितोज्ज्वलव्यम्—श्लो० वा० पृ० १३३-२०७ श्लो० १-२५४ । शास्त्ररीपिका पृ० ३५
पं० १६-पृ० ४३ पं० ११ ।

९ "तथा, सत्सम्प्रयोगे पुरुषसेन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत् प्रत्यक्षम् तदपि प्रत्युक्तम्" इत्यादि—तत्त्वोप० लि० पृ० ७३
पं० १४-पृ० ७७ पं० ९ ।

"सत्सम्प्रयोगे पुरुषसेन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत् प्रत्यक्षमिति एतदपि संशयाद्युत्पत्तिनिमित्तत्वादलक्षणमिति । तथा कोकं
प्रत्यक्षरूपं वर्णयद्विरिति"—न्यायवा० पृ० ४३ पं० ६-१ । "जैमिनिप्रत्यक्षलक्षणं दूषयति-सत्सम्प्रयोग-इति" इत्यादि—
न्यायवा० ता० टी० पृ० १५५ पं० ९-१९ ।

“सम्यगर्थे च संशब्दो दुष्प्रयोगनिवारणः” । [श्लो० वा० सू० ४ प्रत्यक्ष० श्लो० ३८]

इत्यादिना तल्लक्षणं व्याख्यातम् तेषामपि प्रयोगस्यातीन्द्रियत्वात् सम्यक्त्वं न विशिष्टफलमन्तरेण ज्ञातुं शक्यम् फलविशेषणत्वेन च न किञ्चित् पदं श्रूयत इति न कार्यद्वारेणापि तत्सम्यक्त्वावगतिः । बुद्धिजन्मनः प्रमाणत्वं तु न सम्भवत्येव बुद्धेर्ज्ञातव्यापारलक्षणायाः पूर्वमेव प्रमाणत्वनिषेधात् । यैस्तु “नैदं प्रत्यक्षलक्षणविधानं किन्तु लोकोपसिद्धप्रत्यक्षानुवादेन प्रत्यक्षस्य धर्मं प्रत्यनिमित्तत्वविधानम्” ५] इति व्याख्यातं तैरपि वाच्यम् कतरस्य प्रत्यक्षस्य धर्मं प्रत्यनिमित्तत्वं विधीयते ?

“सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत् प्रत्यक्षम्” इत्यादिना जयन्तकृतं जैमिनिप्रत्यक्षलक्षणसमालोचनमनसया सर्वथा चर्चया समानप्रायं वर्तते—न्यायमञ्ज० आ० २ पृ० १०० पं० १७-पृ० १०८ पं० २५ ।

तदेव च तत्तत्तार्थलोकवार्तिक-स्याद्वादब्रह्मकर-प्रमाणमीमांसादितोऽपि क्रमेण समवगन्तव्यम्-पृ० १८७ श्लो० ३७ । पृ० ३४१ पं० १९-पृ० ३४२ पं० २५ आ० १-१-३० पृ० ३७ पं० १९-पृ० ३९ पं० ७ ।

१ श्लोकवार्तिके “प्रयोग इन्द्रियाणां च व्यापारोऽर्थेषु कथ्यते”—इत्युत्तरार्धम् ।

“सम्यगर्थे च संशब्दो दुष्प्रयोगनिवारणः । दुष्टान्युक्तिकायोगो वार्थतामश्लेषणात्”—न्यायमञ्ज० आ० २ पृ० १०१ पं० ३ ।

“वार्थते रजतेक्षणात्”—स्याद्वादर० पृ० ३४२ पं० ६ आ०, प्रमाणमी० पृ० ३८ पं० ११ ।

२ पृ० २० पं० १ । प्रमेयक० पृ० ६ प्र० पं० १५-पृ० ७ द्वि० पं० १४ ।

३ पृ० ४८ पं० १७-“भवत्यस्येतत् सर्वं द्विधा कृत्वा सत्संप्रयोगे इत्येवमादि तत् प्रत्यक्षमित्येवमन्तं प्रत्यक्षलक्षण-परम् अनिमित्तमित्यादि च तस्य धर्मं प्रत्यनिमित्तत्वपरं व्याख्यातम् तदुपपन्नस्य दूषयति”—श्लो० वा० पार्थव्या० पृ० १३३ पं० १५-पृ० १३४ पं० ९ । “अत्र भाष्यकारेणैतत् सूत्रं सकलमेव प्रत्यक्षस्यानिमित्तत्वलक्षणपरत्वेन व्याख्यातम्, दृष्टयन्तरे तु सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत् प्रत्यक्षमित्येतावत् प्रत्यक्षलक्षणपरत्वेन व्याख्यातम् अवशिष्टं तु तस्य धर्मं प्रत्यनिमित्तत्वेन । तदस्य लक्षणपरत्वे परोद्गमिति दूषणमनूय परिहरति”—शास्त्ररीपिका युक्तिश्रेष्ठप्रपूर्णासिद्धान्त० पृ० ३५ पं० ३६-। गं० श्लो० वा० पृ० ६९ द्वि० १२ ।

४ “कतरस्य प्रत्यक्षस्य धर्मं प्रत्यनिमित्तत्वं प्रतिपाद्यते किमसदादिप्रत्यक्षस्य योगिप्रत्यक्षस्य वा । तत्रासदादिप्रत्यक्षस्य तत्राले सर्वेषामविवाद एवेति किं तत्रेयता ध्येयेण । योगिप्रत्यक्षस्य तु भवतामसिद्धत्वात् कस्य धर्मं प्रत्यनिमित्तत्वप्रतिपादनम् ।

एवं च धर्मिणोऽभावादाश्रयासिद्धतां स्पृशेत् । विद्यमानोपलम्भप्रत्यक्षत्वादिसाधनम् ॥

परप्रसिद्धया तत्सिद्धिरिति चेत्केयं तत्सिद्धिर्नाम । प्रमाणमूला तद्विपरीता वा । आद्ये पक्षे प्रमाणस्यापहपातित्वात् परस्येव तत्रापि तत्सिद्धिर्भवद्गु । अप्रमाणमूलत्वे तु न कस्यचिदप्यसौ तत्सिद्धिः ।

योगिज्ञानं परैषा तत्सिद्धिं तदनुभाषणे । प्रतिज्ञापदयोरेव व्यापातत्वे प्रसज्यते ॥

तर्हि धर्मप्राप्तिं योगिज्ञानमभ्युपगतम् अतस्तदनुभाषणे धर्मप्राहकं न धर्मप्राहकमिति उक्तं स्यात् ।

परसंसिद्धमूलं च नानुमानं प्रवर्त्यते । उक्तं भवद्भिरेवेदं निरालम्बनदूषणम् ॥

साध्यसिद्धिर्यथा नास्ति परसिद्धेन हेतुना । तथैव धर्मसिद्धत्वं परसिद्ध्या न युज्यते ॥

तत्रैतत्स्यात् प्रसङ्गसाधनमिदं प्रसङ्गश्च नाम परसिद्धेन परस्यानिष्ठापादनमुच्यते । परस्य च विद्यमानोपलम्भनं सत्सम्प्रयोग-जन्यं च प्रत्यक्षं तत्सिद्धम् । अतस्तेनैव धर्मेण हेतुना धर्मोनिमित्तत्वं तस्योपपद्यते इति को दोषः । नैतदेवम् ।

प्रसङ्गसाधनं नाम नास्त्येव परमार्थतः । तदिदं शुब्धं विना तत्र चित्रकर्मैव लक्ष्यते ॥

न हि नक्षत्रस्य सौरभासौरभविचारो युक्तः । अद्यापि किं न एतेन भवतिदं प्रसङ्गसाधनम् ।

तदत्रापि न तु व्याप्तिप्रतीतिरिह मादृशाम् । न धर्मप्राप्तिं सर्वेषां प्रत्यक्षमिति चेति कः ॥

मत्प्रत्यक्षमक्षमं धर्मप्रद्वेष्टे इति भवाच्च जानीते त्वत्प्रत्यक्षमपि न धर्मप्राप्तिं नाहं जाने अन्यस्य प्रत्यक्षमीदृशमेवेत्यु-भाषण्यानां न जानीवहे ।

तथा तु यदि सर्वेषां प्रत्यक्षं ज्ञातमीदृशम् । तर्हि त्वमेव योगीति योगिनो द्वेक्षि किं वृथा ॥

प्रामाणिकस्थितिं तस्मादित्यं श्रोत्रिय । युष्यसे । परोक्षेऽतीन्द्रिये ह्यर्थं मा वादीदूषणं पुनः ॥

प्रमाणसिद्धे हतशक्तिदूषणं प्रमाणशून्येऽपि वृथा तदुक्तम् ।

निरस्य चोद्यव्यसनं तु मृग्यतामतीन्द्रिये वस्तुनि साधनं पुनः ॥

स चेत् पर्यनुयुक्तः सन् वक्तुं शक्नोति साधनम् ।

ओमिति प्रतिपत्त्यर्थं नो चेन्नास्त्येव तस्य तत्”—न्यायमञ्ज० आ० २ पृ० १०२ पं० ८-।

प्रमाणं न युक्ता । न च सांख्यदर्शनकल्पितस्य श्रोत्रादेः पदार्थस्य सिद्धिः संत्कार्यवादसिद्धौ तत्पदार्थ-
व्यवस्थितेः तस्य च निषिद्धत्वात् । किञ्च, श्रोत्रादीनां वृत्तिस्तेभ्यो यद्यव्यतिरिक्ता तदा श्रोत्रादिकमेव
तच्च नुममत्ताद्यवस्थास्यपि विद्यत इति तदाप्यध्यक्षप्रमाणप्रसक्तिरिति सुप्तादिव्यवहारोच्छेदः । अथ
व्यतिरिक्ता तेभ्यो वृत्तिस्तदा यद्यव्यम् किमसौ तेषां धर्ममात्रम् आहोस्विदर्थान्तरम् ? यद्याद्यः पक्षः
५ तदा वृत्तैः सम्बन्धो यद्यव्यः यदि तादात्म्यं तदा श्रोत्रादिमात्रमेवासाविति पूर्वोक्तो दोषः । अथ
समवायस्तदाऽयुतसिद्धिप्रसक्तिरिति व्यापिश्रोत्रादिसङ्गावे सति नियतदेशा वृत्तिरभिव्यज्यत इति
ह्यवते । अथ संयोगस्तदार्थान्तरप्रसक्तिरिति न तद्धर्मो वृत्तिर्भवेत् । अथार्यान्तरं वृत्तिस्तदा नासौ
वृत्तिः अर्थान्तरत्वात् पटादिवत् । अथार्यान्तरत्वेऽपि प्रतिनियतविशेषसङ्गावात् तेषामसौ वृत्तिः
नन्यसौ विशेषो यदि श्रोत्रादिविषयप्राप्तिसवरूपस्तदेन्द्रियार्थसन्निकर्षोऽभिधानान्तरेण प्रतिपादितो
१० भवेत् । स च यद्यव्यभिचारादिविशेषणविशिष्टार्थोपलब्धिजनकः प्रत्यक्षं प्रमाणमभिधीयते तदा
अस्त्यपक्ष एव समाश्रितो भवेत् । अथ तथाभूतोपलब्ध्यजनकः न तर्हि प्रमाणमसाधकतमत्वात् ।
अथार्थाकारपरिणैतिः श्रोत्रादीनां वृत्तिस्तदात्रापि यद्यव्यम् किमसौ परिणतिः श्रोत्रादिसङ्गाया, उत
धर्मः, आहोस्विदर्थान्तरमिति ? पक्षत्रयेऽपि च पूर्वैवदोषाभिधानं विधेयम् । न च श्रोत्रादीनां
विषयाकारपरिणतिः पक्षे संभविनी परिणामस्य व्यतिरिक्तस्याव्यतिरिक्तस्य चासंभवादिति प्रति-
१५ पादितत्वात् । प्रतिनियताध्यवसायस्तु श्रोत्रादिसमुत्थोऽध्यक्षफलम् न पुनरध्यक्षं प्रमाणमसाधक-
तमत्वात् । विशिष्टोपलब्धिनिर्वर्तकत्वेनाध्यक्षत्वेऽसम्मतमेव समाश्रितं भवेत् । तत्र सांख्यमतानु-
सारिपरिकल्पितमध्यक्षलक्षणमुपपन्नम् ।

[नैयायिकैर्जैमिनीयस्योक्तप्रत्यक्षलक्षणस्य निरासः]

जैमिनिपरिकल्पितमपि प्रत्यक्षलक्षणम् "सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत् प्रत्यक्षम्"
२० [मीमांसाद० १-१-४] इति संशयादिषु समानत्वात् वार्तिककारप्रवृत्तिभिर्निरस्तमेव । यैरपि—

"एतच्च यथोक्तं प्रत्यक्षदृष्टम्बन्धमनुमानं विशेषतोदृष्टवानुमानमित्येवं विन्ध्यवाशिना गदितम्"—तत्त्वसं० पञ्चि०
पृ० ४२३ पं० २२ । "साख्यं सादृश्यं विन्ध्यवासीदृष्टम्"—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ६३६ पं० ७ ।

"भवेत् दधि तत् क्षीरं अतः क्षीरं तदधीति च । वदता रुद्रेणेव ख्यापिता विन्ध्यवासिता" ॥

—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २२ पं० २६ ।

"देहभोगेन नैवास्य भावतो भोग इष्यते । प्रतिविम्बोदयाद स्तिन्नु यथोक्तं पूर्वसूरिभिः"—शास्त्रवा० सू० १, श्लो० २७ ।

"पूर्वसूरिभिः विन्ध्यवासादिभिः"—शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० १०९ प्र० पं० ८ । आचार्यहेमचन्द्र-यादवप्रकाशौ
लेन 'व्याडि' इति नाम्नापि प्रत्यभिज्ञापयत—

"अथ व्याडिर्विन्ध्यवासी नन्दिनीतनयश्च स"—अभिधान० ३, श्लो० ५१६ । "विन्ध्ये वसति विन्ध्यवासी"—
अभिधान० टी० ।

"अथ व्याडिर्विन्ध्यवासी नन्दिनीतनवोऽपि च"—वैजय० श्लो० १५८ पृ० ९६ ।

१ पृ० १९६ पं० ८ । २ इदं विन्ध्यवाशिप्रणीतप्रत्यक्षलक्षणनिराकरणं शब्दस्य प्रमेयफलमार्तण्डे वर्तते—
पृ० ६ प्र० पं० ७-१४ । तदेष चाश्रितः साम्येन स्याद्वादलाकरेऽपि दृश्यते—पृ० ७३ पं० ४ आ० । ३ "श्रोत्रादिभिः
सह"—यु० ल० टि० । ४ प्र० पृ० पं० २ । ५-णतिश्रो-वृ० वा० बा० आ० हा० वि० ।-णतश्रो-ल० ।
६ प्र० पृ० पं० २-४ । ७ पृ० २९७ पं० २-३० ।

८ "सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत् प्रत्यक्षम् अनिमित्तं विद्यमानोपलब्धनत्वात्" इति सूत्रम् । सोप-
त्तिकमेतत्, मीमांसाश्लोकवार्तिकपादितोऽन्यन्तव्यम्—श्लो० वा० पृ० १३३-२०७ श्लो० १-२५४ । शास्त्रदीपिका पृ० ३५
पं० १६-पृ० ४३ पं० ११ ।

९ "तथा, सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत् प्रत्यक्षम् तदपि प्रत्युक्तम्" इत्यादि—तत्त्वोप० लि० पृ० ७३
पं० १४-पृ० ७७ पं० ९ ।

"तत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत् प्रत्यक्षमिति एतदपि संशयाद्युत्पत्तिनिमित्तत्वादलक्षणमिति । तथा चोक्तं
प्रत्यक्षमर्थं वर्षायद्विरिति"—न्यायवा० सू० ४३ पं० ६-१ । "जैमिनिप्रत्यक्षलक्षणं दूषयति-सत्सम्प्रयोग-इति" इत्यादि—
न्यायवा० ता० टी० पृ० १५५ पं० ९-१९ ।

योगिप्रत्यक्षं भविष्यति एवं प्रतिवादिप्रत्यक्षेऽपि साध्यसाधनयोर्व्याप्तिनिषेधो द्रष्टव्यः । अथ गृध्र-
चृपदंशचक्षुषोरेतत्त्वभावत्वेऽपि रूपग्रहणप्रतिनियमः न हि ते रसादौ कदाचित् प्रवर्तन्ते तथा
योगिप्रत्यक्षस्यापि स्वविषय एवातिशयो भविष्यति । तदुक्तम्—

“यत्राप्यतिशयो दृष्टः” इत्यादि । तथा,

“येऽपि सातिशया दृष्टाः प्रज्ञामेवादिभिर्नरां” । इत्यादि च ।

५

एवमेतत् किन्तु द्विविधं प्रत्यक्षम् बाह्येन्द्रियजम् मानसं च । तत्र पूर्वस्यातीतादिग्राहकत्वनिषेधे
रसादिग्राहकाणामिव इतरेतरविषयाग्राहणे सिद्धसाध्यता । मानसस्य त्वतीतादिरपि विषयः तस्य
सर्वविषयत्वात् । तथाहि—चादि-प्रतिवादिनोर्मानसं स्पष्टाभं स्मार्तमतीतार्थग्राहि विज्ञानं सिद्धम् एव
मनागतार्थाप्यवसायि मानसं चादि-प्रतिवादिनोस्तथाविधं द्रष्टव्यम् । तस्य चाभूतार्थस्यापि स्पष्टाभता
भायनाप्रकर्षात् काम-शोक-भयादिज्ञाने प्रतिपादिता । यत् पुनर्भूतार्थं प्रमाणद्वयपूर्वकं भावनाप्रकर्ष-१०
समुद्भूतं तत् संचादात् प्रमाणम् विशदत्वाच्च प्रत्यक्षम् संभाव्यते च तथाविधं प्रत्यक्षं योगिनाम्
यथाऽस्मदादीनां प्रातिभम्—‘भो मे भ्राता आगन्ता’ इत्यनागतार्थग्राहकम् । न च सन्दिग्धस्वभावा-
त्तस्य निश्चितत्वेनोत्पादाद् बाधकाभावाच्च विपर्यस्ततापि । अथ सार्था प्रतिभा सत्यार्था न सिद्धेति
न प्रमाणं प्रातिभं तर्हीन्द्रियजमपि सर्वं न सत्यार्थं सिद्धमिति तदप्यप्रमाणं भवेत् । अथ मा भूत् प्रमाणं
यद्वाध्यते इतरं तु (इतरत् तु) प्रमाणम् प्रातिभेऽपि समानमेतत् । अथ प्रतिभाया न प्रमाणफलता १५
अर्थजत्वानुपपत्तेः । तथाहि—कर्मशक्तिः कर्तृकरणसहकृता क्रियानिर्वर्तिका कर्तृकरणशक्तिरिव कर्म-
शक्तिसहकृता । न चासती स्वरूपेणानागता वर्तमानकालकर्तृ-करणाभ्यां सह कर्मशक्तिः स्वकार्ये
व्याप्रियते । नापि कर्तृकरणशक्तिर्वर्तमानसमयसम्यग्निधनी भाविकर्मशक्त्या तदा नियमानया सह

- किमसदादिप्रत्यक्षस्य, उक्त योगिप्रत्यक्षस्येति ? तत्र यद्याद्यः पक्षः स न युक्तः सिद्धसाध्यताप्रसक्तः । द्वितीयपक्षोऽप्ययुक्तः योगिप्रत्यक्षस्य स्वमतेनासिद्धत्वात् । न चासिद्धम्यानिमित्तत्वविधानम् अन्यथा परविषाणादेरपि तं प्रत्यनिमित्तत्वविधिर्भवेत् । न च योगिप्रत्यक्षं परेणाभ्युपगतमिति तं प्रति तस्य तदनिमित्तत्वं साध्यत इति वक्तव्यम् यतो यदि प्रमाणतस्तत् तेनाभ्युपगतं तदा प्रमाणप्रसिद्धस्य भवतोऽपि प्रसिद्धत्वात् कथं तस्य तदनिमित्तत्वं साध्येत तन्निमित्ततयैव योगिप्रत्यक्षस्य प्रमाण-प्रसिद्धत्वात् ? अथाप्रमाणतस्तत् तेनाभ्युपगतं तदा प्रमाणाभावादेव नासावभ्युपगम इति कथं ततस्तस्य तदनिमित्तत्वसिद्धिः ? अत एवातीन्द्रियं वस्तुनङ्गीकुर्वता परप्रतिपक्षे वस्तुन्यतीन्द्रियेऽसौ प्रमाणं प्रष्टव्यः—स चेत् तत् तत्र वृत्ते तदा तद्वस्तुवद्गीकर्तव्यम् । अथ न वृत्ते तदा तस्य प्रमाणा-भावादेवासिद्धिः न तदुक्तप्रमाणप्रतिषेधात् न दृतीन्द्रिये वस्तुनि प्रमाणं प्रतिषेधविधायि प्रवर्तितु-
- १० मुत्सहते धर्म्यसिद्धत्वादितोपेराप्राप्तत्वात् । अथापि स्यात् भवेदेव दोषः स्वतन्त्रसाधनपक्षे नत्विद स्वतन्त्रसाधनम् अपि तु प्रसङ्गसाधनम् तथा स्वतोऽप्रसिद्धेऽपि वस्तुनि परप्रसिद्धेन परस्वानिष्टापादन-मिति परैरभ्युपगतं यथा सामान्यादिनिषेधे, एतदप्ययुक्तम्, दृष्टान्तस्याप्यसिद्धेः । यथा च सामान्या-दिनिषेधे न प्रसङ्गसाधने प्रवर्तते तथा नैयायिकैः प्रतिपादितं सामान्यादिपरीक्षायाम् । किञ्च, प्रसङ्ग-साधनानुपपत्तिरत्र, यतः प्रसङ्गः सचोऽपि विपर्ययफल इति पूर्वं प्रसङ्गः प्रदर्शनीयः । स च कथं प्रद-
- १५ द्यत इति वक्तव्यम् ? अथ योगिप्रत्यक्षं धर्मप्राहकं न भवति विद्यमानोपलम्भनत्वात्, न, हेतोरसिद्ध-त्वात् । अथ तत्सिद्धयर्थं हेतुवन्तरोपादानम् । तथाहि—विद्यमानोपलम्भनं योगिप्रत्यक्षं सत्संप्रयोगज-त्वात्, न, अस्याप्यसिद्धत्वात् । अथेतत्सिद्धये हेतुवन्तरमुपादीयते—प्रियादासपदं सत्संप्रयोगजं प्रत्यक्ष-त्वात् तच्छब्दवाच्यत्वाद्वा असदादिप्रत्यक्षवदिति दृष्टान्तः सर्वत्र वक्तव्यः । धर्मादिप्राहकत्वे वा धर्मा-देरसत्त्वात् विद्यमानोपलम्भकत्वमिति विपर्ययः अविद्यमानोपलम्भनत्वे च न सत्संप्रयोगजम् अस-
- २० त्संप्रयोगजत्वे वा न प्रत्यक्षम् नापि तच्छब्दवाच्यम् ननु भवत्येवंप्रसङ्गपूर्वको विपर्ययः तस्य त्वनेन किं सद्भावो निषिध्यते, उक्त प्रत्यक्षत्वम् ? प्राच्ये विकल्पे धर्म्यसिद्धता हेतुनामित्युक्तम् । द्वितीयेऽपि तस्य प्रमाणान्तरत्वप्रसक्तिः विशेषप्रतिषेधस्य शेषाभ्यनुज्ञानलक्षणत्वात् । स्यादेतत् विशेषप्रतिषेधे धर्मिण एव प्रतिषेधः तस्य तद्वृत्तयैवाभ्युपगमात् न च धर्म्यसिद्धत्वादिहेतुदोषः 'यदि'अर्थस्याभ्युपगमात्, असदेतत् । व्याप्तौ सत्यो प्रसङ्गपूर्वकस्य विपर्ययस्य प्रवृत्तेः । न च प्रत्यक्षत्वस्य तच्छब्दवाच्यत्वस्य वा
- २५ सत्संप्रयोगजत्वेन व्याप्तिसिद्धिः कश्चित् संजाता । अथ प्रसङ्गसाधनवादिनि तत्सिद्धिस्तथापि दोषः—न हि यत् तेन न गृह्यते तद्व्येनापि न गृह्यत इति व्याप्तिसिद्धिः । तथाहि—यथा प्रसङ्गसाधनवादि-चक्षुर्नातिदूरस्थविषयप्राहि संमत्प्रादेर्गुभ्राजस्य तु चक्षुषेऽपि चक्षुर्जनशतव्यवहितायभासि श्रूयते रार्मायणादी । न च कादम्बर्यादेरिव काव्यत्वादस्याप्रमाणतेति न तद्विवन्धना वस्तुव्यवस्था भारतेऽपि प्रमाणभूते अस्यार्थस्य संसृजनात् । स्वरूपार्थप्रतिपादकत्वेऽपि च भारतादीनां प्रमाणता सिद्धेय ।
- ३० यद्यातप्रणीतावे निश्चयस्तदा वृषदंशचक्षुश्चक्षुषेऽपि तच्छब्दवाच्यत्वेऽपि वा भिन्नस्वभावं दृष्टं तद्वत्

१ पृ० १११ पं० ३-३४ । २ पूर्व प्र-वृ० हा० विना । ३ तद्वित्सि-आ० । तस्मित्सि-वा० पा० ।

४ सम्पत्त्या-वा० हा० । सम्पत्त्या-भा० मा० । सम्पातिनामा च गुभ्राजो योजनशतव्यवहितानपि दशरथनन्दनमुन्दरी ददर्शति श्रूयते रामायणे—न्यायमञ्ज० आ० २ पृ० १०३ पं० २३ । ५ तु चक्षुश्चक्षुषेऽपि वा० पा० । तु चक्षुष्केऽपि ल० । ६ गुभ्राजस्य सविस्तरवर्णनार्थं दृष्टव्यम्—रामाय० अरण्य० स० १४ श्लो० १-३६ ।

७ "सया दशरथस्यासीज्जटायुररुणात्मज । गुभ्राजो महर्षीर सपातिर्यस्य सोदर ॥

स ददर्श तदा सीतो रावणाहता सुदाम् । सकोथोऽभ्यद्रवत् पक्षी रावण राक्षसेश्वरम् ॥

सप्रेममन्त्रवीहृप्रो मुग्धमुचेति मेघिलीम् । प्रियमाणे मयि कथं हरीष्यसि निशाचर ! ॥

न हि मे मोक्षये जीयर् यदि नोत्सजसे वधूम् । उक्तैवैव राक्षसेन्द्र तं चक्रे नखैर्युग्मम् ॥

पञ्चदशप्रहारेण शतशो जर्जेरीकृतम् । चक्षर रुधिरं भूति गिरि प्रक्षवणैरिव" ॥ इत्यादि—

महामा० वनप० अ० २८० श्लो० १-५ ।

८—स्तथा वृ-वृ० विना । ९ "वृषदंशो मार्जारः" अमर० सिंहादिवर्ग० २, ६ । अभिधान० ४, ३६७ । "तथाहि-योजनशतव्यवहितमन्धकायान्तरितं वा नासदादिलोचनगोचरतामुपपाति सम्पातिगृहदशशतोलु विषयो भवत्येव" ।—न्यायमञ्ज० आ० २ पृ० १०४ पं० १ ।

योगिप्रत्यक्षं भविष्यति एवं प्रतिवादिप्रत्यक्षेऽपि साध्यसाधनयोर्व्याप्तिनिषेधो द्रष्टव्यः । अथ गुप्त्र-
चुपदंशचक्षुषोरेतत्स्वभावत्वेऽपि रूपग्रहणप्रतिनियमः न हि ते रसादौ कदाचित् प्रवर्तन्ते तथा
योगिप्रत्यक्षस्यापि स्वविषय एवातिशयो भविष्यति । तदुक्तम्—

“यत्राप्यतिशयो दृष्टः” इत्यादि । तथा,

“येऽपि सातिशया दृष्टाः प्रज्ञामेधादिभिर्नराः” । इत्यादि च ।

५

एवमेतत् किन्तु द्विविधं प्रत्यक्षम् बाह्येन्द्रियजम् मानसं च । तत्र पूर्वस्यातीतादिग्राहकत्वनिषेधे
रसादिग्राहकाणामिव इतरेतरविषयाग्रहणे सिद्धसाध्यता । मानसस्य त्वतीतादिरपि विषयः तस्य
सर्वविषयत्वात् । तथाहि—चादि-प्रतिवादिनोर्मानसं स्पष्टाभं सातमतीतार्थग्राहि विशानं सिद्धम् एव
मनागतार्थाभ्यवसायि मानसं चादि-प्रतिवादिनोस्तथाविधं द्रष्टव्यम् । तस्य चाभूतार्थस्यापि स्पष्टाभता
भावनाप्रकर्षात् काम-शोक-भयादिज्ञाने प्रतिपादिता । यत् पुनर्भूतार्थं प्रमाणद्वयपूर्वकं भावनाप्रकर्ष-१०
समुद्भूतं तत् संवादात् प्रमाणम् विशदत्वाच्च प्रत्यक्षम् संभाव्यते च तथाविधं प्रत्यक्षं योगिनाम्
यथाऽऽसदादीनां प्रातिभम्—‘श्वो मे भ्राता आगन्ता’ इत्यनागतार्थग्राहकम् । न च सन्दिग्धस्वभाव-
ताऽस्य निश्चितत्वेनोत्पादाद् बाधकाभावाच्च विपर्यस्ततापि । अथ सर्वा प्रतिभा सत्यार्था न सिद्धेति
न प्रमाणं प्रातिभं तर्हीन्द्रियजमपि सर्वं न सत्यार्थं सिद्धमिति तदप्यप्रमाणं भवेत् । अथ मा भूत् प्रमाणं
यद्वाध्यते इतरं तु (इतरत् तु) प्रमाणम् प्रातिभेऽपि समानमेतत् । अथ प्रतिभाया न प्रमाणफलता १५
अर्थजत्वानुपपत्तेः । तथाहि—कर्मशक्तिः कर्तृकरणसहकृता क्रियानिर्वर्तिका कर्तृकरणशक्तिरिव कर्म-
शक्तिसहकृता । न चासती स्वरूपेणानागता वर्तमानकालकर्तृ-करणाभ्यां सह कर्मशक्तिः स्वकार्ये
व्याप्रियते । नापि कर्तृकरणशक्तिर्वर्तमानसमयसम्यग्धिनी भाविकर्मशक्त्या तदा विद्यमानया सह
स्वकार्ये व्याप्रियत इति कथमनागतार्थविषयार्थजा प्रतिभा ? ततो न प्रमाणफलं सेति, अयुक्तमेतत् ।
असमानकालत्वेऽपि प्रतिभाविषयस्य कर्तृकरणव्यापारसमानकालतोपपत्तेः । तथाहि—करणं प्रति-२०
भाजनकं न वर्तमानसमयवस्तुपरिच्छेदकं किन्त्वनागतस्य तेनानागते वस्तुनि करणस्य व्यापाराद्
वस्तुनश्च तेन रूपेण सत्त्वात् कथं प्रतिभा निर्विषया ? यदि च सा भाविभावविषयं ज्ञानं निर्विषयं
तर्हि चोदनाजनितं ज्ञानं बाध्यप्रभवं बाध्यकाले कार्यस्वार्थस्यासत्त्वान्निर्विषयमासज्येत । अथ
वर्तमानार्थग्रहणस्वभावोऽध्यक्षस्थेय न शब्दादेः । उक्तं च—

“सम्यद्धं वर्तमानं च गृह्यते चक्षुरादिना” । [श्लो० वा० प्रत्यक्षं श्लो० ८४]

२५.

तथा—

“एष प्रत्यक्षधर्मश्च वर्तमानार्थतैव यः” ॥ [श्लो० वा० निरा० श्लो० ११४]

“सन्निरुद्धार्थवृत्तित्वं न तु ज्ञानान्तरेष्वयम्” । [श्लो० वा० निरा० श्लो० ११५] इति,

१ घृ० ४९ पं० १२ । तत्त्वसं० वा० ३३८७ घृ० ८८६ । न्यायमञ्ज० आ० २ घृ० १०४ पं० ३ । २ घृ० ४६
पं० १० । “प्रज्ञामेधावलैर्नराः”—तत्त्वसं० का० ३१६० घृ० ८२५ । “प्रज्ञामेधावलैर्नराः”—न्यायमञ्ज० आ० २
घृ० १०४ पं० ६ । ३-कर्पात् का-वृ० ल० ।

४ “अपि नानागतं ज्ञानमसदादेरपि क्वचित् । प्रमाणं प्रातिभं श्वो मे भ्राताऽऽगन्तेति दृश्यते ॥

नानार्थजं न संदिग्धं न बाधविधुरीकृतम् । न दुष्टकारणं चेति प्रमाणमिदमिष्यताम् ॥

क्वचिद्बाधव्ययोगधेदस्तु तस्मात्प्रमाणात् । यत्रापरेषुरभ्येति भ्राता तत्र किमुच्यताम्” ॥

न्यायमञ्ज० आ० २ घृ० १०६ पं० १३—।

५-शक्तिः स्वक-वा० वा० । ६-शक्तिरेव वा० वा० । ७-“मनोलक्षणम्”—वृ० ल० टि० । ८ च भा-
भा० मां० गिना ।

९ “सम्यद्धं वर्तमानं च गृह्यते चक्षुरादिना । सामान्यं वा विशेषो वा ग्राह्यं नाऽतोऽत्र कल्प्यते” ॥ श्लो० वा० ।
न्यायकु० लि० घृ० २४ द्वि० पं० १० । “सन्निरुद्धं वर्तमानं च गृह्यते चक्षुरादिना”—विद्विषि० टी० लि०-
घृ० ४१३ पं० ४ ।

१० “तसोत्पत्तौ कथयितुं स्युः पृथिव्यादीनि कारणम् । एष प्रत्यक्षधर्मश्च वर्तमानार्थतैव यः” ॥ श्लो० वा० ।

११ ननु ज्ञा-वृ० ल० ।

“सन्निरुद्धार्थवृत्तित्वं न तु ज्ञानान्तरेष्वयम् । कथमुत्पादयेज् ज्ञानं तत्राऽऽधेयलुतोन्वियम्” ॥ श्लो० वा० ।

१२ “वर्तमानार्थतारूपः प्रत्यक्षधर्मः”—वृ० ल० टि० ।

१९ स० त०

असदेतत्; मनोविद्यानस्यातीतानागतार्थग्रहणे व्याघाताभावात् चक्षुरादिप्रभवप्रतिपत्तीनां तु युक्तं एव वर्तमानार्थग्रहणलक्षणो धर्मः न तु मानसस्य अन्यथा चोदनाजनितस्यापि सै स्यादित्युक्तम् ।

नन्वेवमपि भाविरूपता भावस्य सावधिः प्रागभावः न च मिश्रकालत्वाद् वस्तुवस्तुनोः सम्बन्ध इति कथं तस्य भाविरूपता? अत्र केचिदाहुः—न तयोरसम्बन्धिता विशेषणविशेष्यतया प्रतिपत्तेः, नैतत्; न हि सम्बन्धपूर्वको विशेषणविशेष्यभावः किं तर्हि भाविता भावस्योच्यते? बुद्धौ प्रतिभासमानस्याकारस्य घुतश्चित्रिमित्तात् प्रागभावविशेषणता तच्च निमित्तं भोजनादिकार्यं आहूतम् तद् भ्रातुरनागतस्य नोपपद्यत इत्यनागमनकाल एव कार्येण बुद्धगुणस्थापितस्य भ्रातुः श्वस्तनागमनविशिष्टतां प्रतिपद्यते । सङ्ख्यवहारनिवन्धनं च सत्त्वम् तच्च विधिप्रतिभास एव अतो विधिप्रतिभासस्वभावत्वाच्च निर्विषया प्रतिभा । मा भूतिर्विषयत्वं तस्याः तेन त्वर्थेन सह सन्निरूप्य १० इन्द्रियस्य घात्यः इन्द्रियार्थासन्निकर्षजस्य प्रत्यक्षत्वानुपपत्तेः । अत्र केचित् प्रतिसमादधति—‘श्वो मे भ्राताऽत्र देशे आगन्ता’ इति प्रतिभोत्पादाद् देशादेशेन्द्रियेण संयोगात् तद्विशेषणत्वाच्च श्वस्तनागमनविशिष्टस्य भ्रातुः संयुक्तविशेषणभावः सन्निकर्षः । एतत् परे नाऽनुमन्यन्ते विशेषणविशेष्ययोरेकविषयत्वाच्च भ्रात्रा विशेषणेन चक्षुरादेः सन्निकर्षः तद्भावाद् विशेषणाग्रहणे कथं विशेष्यबुद्धिः? अपि च, श्वस्तनागमनविशिष्टभ्रातृत्वात् प्रतिभा न देशादिज्ञानम् न चेन्द्रियस्य तेन कश्चित् सम्बन्धः । १५ अत एव आप्तमपि ज्ञानं न प्रतिभा । यतः—

“ऋषीणामपि यद् ज्ञानं तदप्यागमपूर्वकम्” ॥ [वाक्यप० प्र० का० श्लो० ३०]

अनेनोपायजत्वमार्यस्य वक्ष्यति उपायश्च सन्निकर्ष-लिङ्ग-शब्दस्वभावः आगमग्रहणस्य प्रदर्शनार्थत्वात् । नापि धर्मविशेषात् सन्निकर्षं विनापि प्रतिभायाः समुद्भवः यतो धर्माधर्मयोः फलजनकत्वं साधनजनकत्वेनैव यथा सुखादौ जन्ये शरीरादेर्जननम् एवं प्रतिभाया अपि धर्मविशेषजन्यत्वे २० केनचिदिन्द्रियार्थसन्निकर्षादिना साधनेन धर्मविशेषजनितेन भाव्यम् । अत एव सिद्धदर्शनमपि न प्रतिभा रथ्यापुरुषस्यापि भावात् । अनियतनिमित्तप्रभवेत्येनाप्रमाणं प्रतिमेति यत् कैश्चिदभ्यधायि तथैवापिकैनिराकियत एव मनसस्तन्निमित्तत्वेन तत्र तत्र प्रतिपादनात् । नाप्यस्या लिङ्ग-शब्द-प्रभवत्वम् तद्भावेऽपि भावात् । उपमानजत्वाशङ्का दूरोत्सारिता अतः प्रत्यक्षं प्रतिभा । यद्येवं तदुत्पत्तावक्षं वक्तव्यम् किमनोच्यते मनसः सन्नहितत्वात् तस्य विशिष्टार्थग्रहणे विशेषणविशेष्य- २५ भावः सन्निकर्षः नियामकत्वेन पूर्वं प्रदर्शितः यथा प्रत्यभिज्ञानोत्पत्तौ स्यात्प्रमाणप्रतीयमानानुभवविशेषणं वस्तु तस्या विषयः न चैतावति यारोन्द्रियव्यापार इति मानसं प्रत्यभिज्ञानम् तद्वत् प्रातिभमपि ।

१ “वर्तमानार्थतारूपः प्रत्यक्षधर्मः”—बृ० ल० टि० ।

२ “ननु भाविता ग्रहणमष्टमानम् भावित्वं हि नाम सावधिः प्रागभावः अभावस्य च भावेन भ्रात्रा सह कः सम्बन्धः । वस्तुवस्तुनोर्विरोधात् । तदेतदसम्यक् । तदेषासंबन्धस्य तत्र प्रागभावो न तु धर्मिण । स हि विद्यते एव प्रागभावतः । स च घुतचिद्राजोत्कण्ठादेः कारणात् स्वरूपपदवीमुपाह्वः श्वस्तनागमनविशिष्टत्वेन प्रतिभातीति प्रातिभस्य स एव जनक इति । तस्मादनर्थजलामावात् प्रमाणं प्रातिभम्”—न्यायमञ्ज० धा० २ पृ० १०६ पं० २३— ।

३-पता वृ० । ४-ते सिद्ध्यव्यव-भा० मा० । ५ “सन्निकर्षाभावात्”—बृ० ल० टि० । ६-या वि-ल० मा० या० ।-चादवि-भा० हा० वि० । ७ “भ्रात्रा”—बृ० ल० टि० ।

८ “न चागमादते धर्मस्त्वर्थेन व्यवतिष्ठते । ऋषीणामपि यद् ज्ञानं तदप्यागमहेतुकम्” ॥ वाक्यप० ।

न्यायमञ्ज० धा० २ पृ० १०७ पं० ८ ।

९ “उपायस्य”—बृ० ल० टि० । १० “यथा सुखादेर्धर्मविशेषजन्यत्वे शरीरादेर्धर्मविशेषजनितस्य भावस्तथेति”—बृ० ल० टि० । ११-यत्वेन प्र-या० था० । १२-भावे भा-बृ० धा० हा० वि० । १३ प्रशस्त्रपादभावे तत्त्वसंप्रत्यक्षिकायां च प्रातिभस्य वर्णनमित्ये हस्यते—

“भासायविधातृणामृषीणामतीतानागतवर्तमानेष्वतीन्द्रियेष्वर्थेषु धर्मादिषु मन्योपनिवेदेष्वनुपनिवेदेषु चात्मनसोऽप्योगाद् धर्मविशेषाच्च यत् प्रातिभं यथार्थनिवेदनं ज्ञानमुत्पद्यते तदार्थमिहाचक्षते । तत् तु प्रत्यक्षेण देवर्षीणाम् कदाचि-
लौकिकानां यथा कस्यका प्रवीति श्वो मे भ्राताऽऽगन्तेति हृदयं मे कथयतीति” ।

अन्धाद्यभावो बाह्यार्थाभ्युपगमे मनसः स्वातन्त्र्येण पूर्वं निरालतः । एवं मानसस्य प्रत्यक्षस्याविद्यमानो-
पलम्भकस्य सद्भावाच्च प्रसङ्गसाधने व्याप्तिसिद्धिः । तथा सर्वस्यैव स्वर्पत्यादेः क्रियमाणवस्तुग्रहणं
प्रत्यक्षं सिद्धमेव । किञ्च, कथं जैमिनीयाः स्थिरग्रहणवादिनो वर्तमानविषयमेव प्रत्यक्षं संचक्षते?
स्थिरग्रहणं हि वस्तुन एवं भवति यदि वर्तमानविशिष्टस्यैवातीतानागतकालविशिष्टग्रहणम् अन्यथा
स्थिरग्रहणाभावः । तथा चोक्तम्—

“रजतं गृह्यमाणं हि चिरस्थायीति गृह्यते” [ ]

ततः परस्परव्याहृतार्थाभिधानात् यत्किञ्चिदेतत् । तदेवं न प्रत्यक्षस्यातीन्द्रियार्थग्रहणनिषेधः
पूर्वोक्तनीत्या, संभाव्यते चातीन्द्रियार्थग्रहणमप्यक्षस्य । यथा तत् संभवति तथा सर्वशक्तिर्द्वौ प्रति-
पादितमिति न पुनरुच्यते ।

किञ्च, सत्संयोगजत्वाद् यैदि विद्यमानोपलम्भनत्वमुच्यते तत्र ‘सता सीदता साधुना सद्भिर्वा’ १०
इत्येतान् पक्षान् व्युदस्याभिमतपक्षस्थापनं कृतम्—सति सम्प्रयोगे, प्रयोगश्च द्विधा प्रदर्शितः—
अर्थेन्द्रियाणां व्यापारः योग्यता या न तु नैयायिकाभ्युपगत एव संयोगादिः । स द्विविधोऽप्य-
तीतानागतादिलक्षणेऽर्थे अन्तःकरणस्य चोदनाया इव कार्येऽर्थे न वार्यते । अथाविद्यमाने कथं
करणव्यापारः? करणत्वेनाभ्युपगतायाश्चोदनाया अपि कथं कार्येऽर्थे? ततो नान्तःकरणस्य विशेषः
तत्प्रमेयस्य त्रिकालावच्छिन्नत्वात् भाविरूपस्यापि वा तद्रूपत्वेन सतो वर्तमानत्वापत्तिः । तथा १५
चोक्तं व्यासेन—

“अवश्यं भाविनं नाशं विद्धि सम्प्रत्युपस्थितम् ।

अर्थमेव हि ते कालः पूर्वमातीदनागतः” ॥ [ ]

यत् पुनः कार्यं कालत्रयापरावृष्टं शशशृङ्गप्रख्यं तत्र कथं प्रेरणात्प्यकरणव्यापारः? अथावाधित-
प्रतीतिजनकत्वेन प्रेरणायास्तत्र व्यापारस्तर्ह्यन्तःकरणेऽप्येतत् तुल्यम् । ततोऽविद्यमानोपलम्भनस्य २०
मानसाभ्यक्षस्य सद्भावाच्च प्रसङ्गसाधने व्याप्तिसिद्धिरिति न प्रथमा व्याख्या ।

द्वितीयव्याख्याने तत्संतोर्व्यत्ययेऽपि च न संशयज्ञानव्युदासः । तत्र ह्ययमर्थो व्यवतिष्ठते
यदिपयं विज्ञानं तेनैव संप्रयोगे इन्द्रियाणां प्रत्यक्षम् प्रत्यक्षाभासं त्वन्यसंप्रयोगजमिति । तत्र संशय-
ज्ञानं सम्यग्ज्ञानवत् यत्प्रतिभासि तेनैव संयोगे भवति । ननु उभयालन्वनत्यादुभयप्रतिभासि
संशयज्ञानम् न चोभयामकेनेन्द्रियसम्बन्धः यद्यपि नोभयात्मकेन तेनेन्द्रियसम्बन्धस्तथापि तत्त्वतः २५
सामान्यवान् पुरोऽवस्थितो धर्मी प्रतिभासमानान्यतरविशेषाभयः अतो यत् प्रतिभासि तेन सहे-
न्द्रियस्य संयोगे संशयज्ञानमुदेति न चैतद्व्यवच्छेदाय किञ्चित् पदमुपांक्षमिति नैतल्लक्षणात् तैद्व्युदास
इति न जैमिनीयैर्मपि प्रत्यक्षलक्षणमनवद्यम् । चावांकेस्तु प्रत्यक्षमपि न तत्त्वतः प्रमाणमभ्युपगम्यत
इति न तद्विचारणप्रयासः सफल इत्यक्षपादविरचितमेव प्रत्यक्षलक्षणमनवद्यमिति नैयायिकाः ।

“इन्द्रियलिङ्गाभावे यदर्थप्रतिभासं सा प्रतिभा प्रतिभैव प्रातिगमित्युच्यते तत्र भवद्भिः । तस्योत्तरितनुपपत्ता
कारणाभावादित्यनुपयोगे सति इदमुक्तम् धर्मविशेषादिति । विधिष्यते इति विशेषो धर्मे एव विशेषो धर्मेविशेषः विद्यातप-
समाभिनः प्रकृष्टे धर्मस्वत्वात् प्रतिभोदयः । तत्तु प्रसारेण बाहुल्येन देवर्षीणां भवति कदाचिदेव लौकिकानामपि यया
कन्यका ब्रवीति श्वे मे भ्राताऽऽगन्तेति इदं य मे कथमतीति । न चेदं संशयः उभयकोटिदंस्वर्षाभावात् न च विषयैः
संवादादतः प्रमाणमेव”—अश्लोकं ६० २५८ पं० १— ।

“प्रातिमं तु ज्ञानमार्थं यथा श्वे मे भ्राताऽऽगमित्यतीति”—तत्सर्वं पञ्चि० पृ० ८० पं० २१ ।

१ “सूत्राददेः”—वृ० ल० टि० । २ “यथाह भट्टः—रजतं गृह्यमाणं हि चिरस्थायीति गृह्यते इति”—न्यायमञ्ज०
भा० ७ पृ० ४६२ पं० १७ । ३ पृ० ५३-६९ । ४ यद्यपि—भा० मां० वि० । ५ अर्थेन्द्रि-भा० हा० वि० ।
६-ना इ-भा० मां० । ७ “व्यापार इति योगः”—वृ० ल० टि० । ८ “वर्तमानः”—वृ० ल० टि० । ९-धमव्या-
भा० मां० । १०-त्सतोव्य-भा० वा० । ११-त्ययोऽ-भा० मां० । १२ “जैमिनीयैः”—वृ० ल० टि० । १३ “संशय-
ज्ञानः”—वृ० ल० टि० । १४-यप्रत्यक्षलक्षणमप्यनव-भा० मां० ।

[सिद्धान्तिना न्यायसूत्रीयप्रत्यक्षलक्षणस्य खण्डनम्]

[प्रसङ्गादिन्द्रियाणां प्राप्याप्राप्यकारित्ववर्चा]

असदेतत् तदभ्युपगमेनेन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नत्वादेरघटमानत्वात् । तथाहि-इन्द्रियं यदि चक्षुर्गोलकादिकमवयविरूपमभ्युपगम्यते तदा तस्य स्वविषयेण व्यवहितवेदनेन पर्वतादिना सन्निकर्षाऽसिद्धः । न ह्यत्यन्तव्यवहितयोर्हिमवद्विन्ध्ययोरिव चक्षुर्गोलक-तदर्थयोः सन्निकर्षः संयोगादिलक्षणः सिद्धः । न चावयविलक्षणं गोलकादि वस्तु सिद्धम् तद्भाह्मकामितप्रमाणस्य निषिद्धत्वात् । न च तद्वाधारः संयोगादिकः सम्यग्धः समस्ति पराभ्युपगतस्य तस्य निषिद्धत्वात् निषेत्समानत्वाच्च । योऽपि कथंचित् पदार्थाव्यतिरिक्तः संश्लेषलक्षणः काष्ठ-जतुनोरिव सम्यग्धः प्रसिद्धः सोऽपि व्यवहितेन पर्वतादिना स्वविषयेण सह चक्षुर्गोलकस्यानुपपन्नः तत्प्रसाधकप्रमाणाभावात् । अथास्ति १० तत्प्रसाधकं प्रमाणम् । ननु तत् किं प्रत्यक्षम्, उतानुमानम् ? न नावत् प्रत्यक्षमत्र विषये प्रयतिनु-मुत्सहते न हि 'देवदत्तचक्षुस्तद्विषयेण पर्वतादिना सम्यग्धम्' इत्यसदादेरक्षप्रमत्वा प्रतिपत्तिः । अथानुमानं तत्सन्निकर्षप्रसाधनाय प्रयतते । ननु किं तदनुमानमिति वक्तव्यम् ? अर्थ 'चक्षुः प्राप्ताय-प्रकाशकम् याहेन्द्रियत्वात् त्वगादिवत्' इत्येतदनुमानं तत्सन्निकर्षप्रसाधनम्, न, चक्षुर्गोलक-तदर्थ-योरप्यक्षेणेवासन्निकर्षयोः प्रतिपत्तेरप्यक्षयाधितकर्मनिर्देशानन्तरप्रयुक्तत्वेनास्य हेतोः कालात्यया- १५ पदिष्टत्वात् अवयविलक्षणस्य च चक्षुषोऽसिद्धेराश्रयासिद्धश्च हेतुः । अत एव स्वरूपासिद्धश्च न ह्यधिचमानस्यावयविनो याहेन्द्रियत्वमुपपन्नम् 'त्वगादिवत्' इति निर्दर्शनमपि साध्यसाधनविकलम् । अथ चक्षुःशब्देनात्र तद्रूपमयोऽभिधीयन्त इति न प्राप्नुतदोषावकाशः, न, तेषामसिद्धेः इतरथाऽस्या-नुमानस्य वैफल्यपत्तेराश्रयासिद्धो हेतुः । अथात एवानुमानात् तत्सिद्धेर्नार्थं दोषः, न, इतरेतराश्रय-दोषप्रसक्तेः । तथाहि-तद्रूपमसिद्धायाश्रयासिद्धत्वदोषपरिहारः तस्मिंश्च सत्यतो हेतोस्तत्सिद्धिरिति २० व्यक्तमितरेतराश्रयत्वम् अत एव स्वरूपासिद्धिरपि हेतोः तेषामसिद्धौ तदाश्रययाहेन्द्रियत्वासिद्धेः । यदि पुनर्गोलकाद् यहिर्भूता रक्षमयश्चक्षुःशब्दवाच्या अर्थप्रकाशकास्तर्हि गोलकस्याज्ञानादिना संस्कार

१ "अवयवि"-पृ० ल० टि० । २ "चक्षुर्विषय"-पृ० ल० टि० । ३ साङ्ख्य-मैयादिक-वैशेषिक-जैमिनीयाः सर्वेषां बहिरिन्द्रियाणां प्राप्यकारित्वं मन्यन्ते । योद्वास्तत्-प्राण-रसनानां प्राप्यकारित्वम् चक्षुः-श्रोत्रयोरप्राप्यकारित्वं च स्वीकृते । जैनास्तु त्वग्-प्राण-रसन-श्रोत्राणां प्राप्यकारित्वम् चक्षुषोऽप्राप्यकारित्वं च साधयन्ति । तदेवं साङ्ख्य-मैयादिक-वैशेषिक-जैमिनीय-यौद्ध-जैनतर्कग्रन्थेषु प्राप्यकारित्वाप्राप्यकारित्वविषयो वादः राविसरं चर्चितो दृश्यते । अत्र च तत्तद्वन्धीयतद्वादस्मलप्रदर्शनमात्रं क्रियते क्रमेण-

साङ्ख्यद० १, ८७ पृ० ६२ पं० २१-मुक्ताव० पृ० २९३ पं० १-२९४ ।

न्यायद० ३, १, ३३-५३ पृ० २५८-२७४ । न्यायवा० पृ० ३३ पं० १५-३६ पं० २१ तथा पृ० ३७३ पं० ४-३८५ पं० ६ । न्यायवा० ता० टी० पृ० ११६ पं० १८-१२३ पं० १ तथा पृ० ५२० पं० २२-५२६ पं० ११ । न्यायमञ्ज० भा० ८ पृ० ४७७ पं० २५-४८० पं० २० ।

प्रसङ्ग० कं० पृ० २३ पं० ४- ।

१, १, १३ शायरभा० पृ० १९-२० । खो० वा० पृ० १४६-१४९ तथा पृ० ७४०-७८१ । शास्त्रपीठिका अधि० ६ पृ० १३३-१४० ।

स्फुटार्थशशि० पृ० ८४-९४ ।

प्रज्ञा० १५, पृ० २९८ प्र० पं० ६-१० । आचक्ष्यकनि० गा० ५ । विशेषाव० भा० गा० २०४-२१२ पृ० १३२-१२७ तथा गा० ३३६-३४० पृ० १९९-२०० । १, १९ तत्त्वार्थमाध्यव्याख्या पृ० ८७ पं० २३- । राजवा० पृ० ४७ पं० ३३-४८ पं० ३२ । तत्त्वार्थश्लो० वा० पृ० २२९ श्लो० १-२३६ श्लो० ९८ । न्यायकु० लि० पृ० ३६ द्वि० पं० ११-४२ । प्रमेयक० पृ० ५९ प्र० पं० ११-६२ प्र० पं० ५ । २, ३ स्वाद्धादर० पृ० ३१८ पं० ११-३५१ भा० १, ५ रत्नाकराव० पृ० ५१ पं० २२-६० श्लो० ९३ ।

अन्तरिन्द्रियस्य मनसस्तु प्राप्यकारित्वं पुष्पाति साध्यवेदान्तप्रक्रिया न पुनस्तद्विषयदर्शनप्रक्रिया ।

४ "समिन्द्रियलक्षणावयविनोऽस्याभिः प्राप्तायप्रकाशकत्वं याहेन्द्रियत्वं च नेष्यते अवयविनोऽभावात्"-पृ० ल० टि० ।

उन्मीलनादिकश्च व्यापारो धैर्यमनुभवेत् । अथ गोलकाश्रयास्त इति तन्निमीलने असंस्कारे वा
तेषामपि स्थगनमसंस्कृतिश्चेति विषयं प्रति गमनं तत्प्रकाशनं च न स्यात् अतस्तदर्थं तदुन्मीलनं
तत्संस्कारश्च न वेद्यर्थमनुभवेत् तर्हि गोलकानुपलब्धकामलादेः प्रकाशकत्वं तेषां स्यात् न हि प्रदीप-
स्वलप्नं शलाकादिकं न प्रकाशयतीति दृष्टम् । येरपि 'गोलकान्तर्गतं तेजोद्रव्यमस्ति तदाश्रितास्ते'
इत्यभ्युपगतं तेषामपीदं दूषणं समानम् न हि काचकूपिकान्तर्गताः प्रदीपादिरश्मयस्ततो निर्गच्छन्तः-५
स्तद्योगिनमर्थं न प्रकाशयन्ति । तदेवं रश्मीनामसिद्धेर्न ते चक्षुःशब्दाभिधेयाः । अथ रसनादयो
बाह्येन्द्रियत्वात् प्राप्तार्थप्रकाशका उपलब्धाः बाह्येन्द्रियं च चक्षुः ततस्तदपि प्राप्तार्थप्रकाशकम् न च
गोलकस्य बाह्यार्थप्राप्तिः सम्भविनीति पारिदोष्यात् तद्रश्मीनां तत्प्राप्तिरिति रश्मिसिद्धिः, न, अल्पा-
सद्यमलाञ्जनशलाकादेः प्रकाशप्रसक्तेः । किञ्च, यदि गोलकाश्रित्य गारायैनाभिसम्बध्य तद्रश्मयोऽर्थं
प्रकाशयन्ति तर्ह्यत्र प्रत्युपसर्पन्तस्त उपलभ्येरन् रूप-स्पर्शविशेषवतां तेजसानां चक्ष्वादिवत् सता-१०
मनुपलम्भे निमित्ताभावात् न चोपलभ्यन्त इत्युपलब्धिलक्षणप्राप्तानामनुपलम्भादसत्त्वम् । अनुद्भूत-
रूप-स्पर्शत्वादनुपलभ्यास्त इति चेत् किं पुनरनुद्भूतरूप-स्पर्शं तेजोद्रव्यमुपलब्धं येनैवं कल्पना
भवेत्? अथ दृश्यते सतेरपि तेजसरूप-स्पर्शयोर्निर-हेम्नोरनुद्भूतिः, न, स्वर्ण-तप्तोदकयोस्तेजस्त्वा
सिद्धेः दृष्टानुसारेण चानुपलभ्यमानभावप्रकल्पनाः प्रभवन्ति अन्यथा राज्ञी भास्करकराः सन्तोऽपि
नोपलभ्यन्ते अनुद्भूतरूपस्पर्शत्वाच्चायनरश्मिवदित्यपि कल्पनाप्रसक्तेः । अथ यद्यपि नायना रश्मयोऽ-१५
ध्यक्षतो न प्रतीयन्ते तथाप्यनुमानतः प्रतीयन्ते अनुमानं च तेजोरश्मिवत् चक्षुःरूपादीनां मध्ये रूपस्यैव
प्रकाशकत्वात् प्रदीपकालिकावदिति तद्रश्मिसत्त्वप्रतिपादकम् नैवं भास्करकरसत्त्वप्रतिपादकं क्षपा-
यामनुमानमस्ति, न, निशायां वैकुलान्धकारायां वृषदंशचक्षुर्गोहालोकसव्यपेक्षमर्थप्रकाशकं चक्षुर्वात्
दिया पुरुषचक्षुर्वैदित्यस्यानुमानस्य राज्ञी तत्सत्त्वप्रतिपादकस्य भावात् । अथ वृषदंशादेश्चाक्षुषं
तेजोऽस्तीत्यर्थसिद्धेर्न किञ्चिद् भास्करज्योतिषाऽनुद्भूतरूपेण प्रकल्पितेन तर्हि मनुष्यादीनामपि २०
तदस्तीति किमुद्भूतरूपेण बाह्यतेजसा तेषां कृत्यम्? अथ यद् यथा दृश्यते तत् तथाऽभ्युपगम्यत
इति मनुष्यादीनां नायनं सौर्यं च तेजो विज्ञानकारणं दृश्यते ततस्तथैव तत् कल्प्यते क्षपायां
मार्जारदेर्नायनमेव दृश्यते अतस्तदेव तत्कारणं प्रकल्प्यते न सौर्यम् भवेदेवं यदि तथादर्शनं स्यात्
यावता यथा राज्ञी भास्करकरादर्शनं तथा दिवा चाक्षुषरश्म्यदर्शनम् यथा वा दिवा भास्करकराद्य
भासनं तथा क्षपायां वृषदंशनेत्रालोकावलोकनम् विशेषस्त्वयम्-एकदा भास्कररश्मयोऽन्यदा नाय-२५
नास्तेऽनुमेया इति । अथान्धकारावष्ट-प्रतिशीथिनीसमयेऽपि भास्करकरसंभवे न कंचराणांनिर्ध
नराणांमपि रूपदर्शनं स्यात्, न, सन्तोऽपि तदा तत्करा न नराणां रूपदर्शनजननप्रत्यक्षाः यथा स
एव वासरे उल्कादीनाम् भावशक्तीनां विचित्रत्वात् । तसादनुपलम्भात् क्षपायां यथा न भास्कर-
करास्तथा नायना रश्मयोऽन्यदिति स्थितम् । यद्यपि परेणानोक्तम् 'दूरस्थितकुड्यादिप्रतिफलित-
नामन्तराले गच्छतां प्रदीपरश्मीनां सतामप्यनुपलम्भदर्शनाच्चानुपलम्भात् तदभावसिद्धिः' इति, ३०
तदप्यनेनैव निरस्तम्, रश्मिरश्मीनामपि क्षपायामभावासिद्धिप्रसक्तेः । किञ्च, योगिन आत्ममनःसंयोगो
यदा सदसद्वर्गालम्बनमेकं ज्ञानं जनयति तदा सकलसदसद्वर्गस्तस्य चेन्न सहकारी तर्हि "अर्थवत्
प्रमाणम्" [वात्स्या० भा० पृ० १] इत्यत्र "अर्थः सहकारी यस्य विशिष्टप्रमितौ प्रमादप्रमेयाभ्या-
मर्थान्तर तदर्थवत् प्रमाणम्" [ ] इति विरुध्यते । सहकारी चेदसौ देशाद्यन्तरितोऽपि
तर्हि तत्कुड्यादेः प्रमासुरतयोत्पत्तौ प्रदीपो देशव्यवहितोऽपि सहकारीति नान्तराले तद्रश्मिसिद्धिः । ३५
ततो न तेरनुपलम्भविचारः अत एव नाप्यनुमानम् उदकं तेज उखादिव्यवहितमप्युष्णस्पर्शं
जनयिष्यतीति नोदके उष्णस्पर्शोपलम्भादनुद्भूतभास्वरूपस्य तेजसः सिद्धिः । यद्यपि चक्षुः स्वरश्मि-
सम्यद्धार्यप्रकाशकं तेजसत्वात् प्रदीपवदित्यनुमानम् अनेन किं चक्षुषो रश्मयः साध्यन्ते उतान्यतः
सिद्धानां प्राह्यार्थसम्बन्धस्तेषां साध्यत इति? आद्ये पक्षे तदण्णानीनयनानां दुग्धधवलतया भासुर-

१-५: प्रल-वृ० आ० हा० वि० । २-सम्बन्ध्य वृ० ल० विना । ३ बहला-वृ० आ० हा० वि० ।

४ "चाक्षुष तेजः"-वृ० ल० टि० । ५ "भास्करसम्बन्धना"-वृ० ल० टि० । ६-च रूप-ल० वा० या० ।

७ "रश्मिः"-वृ० ल० टि० । ८ "दिने"-वृ० ल० टि० । ९-कुड्यादि-भा० मा० विना । १०-ज्ञानं न ज-

वा० वा० मा० मा० विना । ११-प्युपलब्धं स्प-मा० । -प्युपलब्ध स्प-मा० ।

रश्मिरहितानामध्यक्षतः प्रतीतेरध्यक्षवाचितकर्मनिर्देशानन्तरप्रयुक्तत्वेन कालात्ययापदिष्टो हेतुः । अथ यदध्यक्षग्रहणयोग्यं साध्यमध्यक्षत एव तत्र नोपलभ्यते तत्र तद्वाधः कर्मणः यथाऽनुष्णोऽग्निः सत्त्वादिति न चाध्यक्षग्रहणयोग्या नायना रश्मयः सदा तेषामदृश्यत्वात्, न, पृथिव्यादिद्रव्येऽपि तेषां साध्यत्वप्रसक्तेः । तथाहि-रश्मिवन्तो भूम्यादयः सत्त्वात् प्रदीपवदित्यनुमातुं शक्यत्वात् यथैव हि तैजसत्वं प्रदीपे रश्मिवन्तया व्याप्तमुपलब्धं तथा सत्त्वमपि । अस्याऽन्यथाऽपि संभावना न तैजसत्वस्येति कुतो विभागः ? अथ भूम्यादेस्तत्साधनेऽध्यक्षवाधः, न, दुग्धचलक्षाललोचनानामपि तत्साधने तद्विरोधः समानः । अथ घृपदंशचक्षुषोऽध्यक्षतो वीक्ष्यन्ते रश्मय इति कथं तद्विरोधः ? ननु यदि तत्र त वीक्ष्यन्तेऽन्यत्र किमायातम् ? तत एवान्यत्र तत्साधने हेत्ति पीतत्वप्रतीती रजते पीतत्वप्रसङ्गः प्रमाणवाधनमुभयत्र तुल्यम् । अथ तत्र तत्प्रतीतेर्नान्यत्र सत्त्वेन ते साध्यन्ते अपि त्वनुमानतः तत् तु १० दृष्टान्तमात्रम् । नन्वत्र 'नेघत्वात्' इति यदि हेतुः 'तैजसत्वात्' इत्यस्याऽऽनर्थक्यम् अत एव प्रकृतसिद्धेः अध्यक्षाधाया चात्रापि तदवस्थैव 'तैजसत्वात्' इत्यस्य हेतुत्वे प्रदीपदृष्टान्तेनैवार्थसिद्धेर्घृपदंश-नेघनिदर्शनमनर्थकम् । न च तस्य तैजसत्वं परं प्रति सिद्धमिति तत्साधनविकलता तदपेक्षया दृष्टान्तदोषः । न च रश्मिवत्त्वाद् विडाललोचनस्य तैजसत्वं सिद्धम् मण्यादीनामपि तत्प्रसक्तेः । न च रश्मिवत्त्वान्मण्यादीनामपि तैजसत्वम् मूलोष्णप्रभाया एव तैजसत्वात् अन्यथा तरुणतश्चकिसल- १५ यानामपि तैजसत्वं स्यात् । न च नारीनयनानां तैजसत्वं सिद्धमित्यसिद्धो हेतुः । न च रश्मिवत्त्वादेव तेषां तत् साध्यते इतरेतराश्रयदोषप्रसक्तेः-सिद्धे भास्वरप्रभावत्वे तैजसत्वसिद्धिस्ततश्च भास्वर-प्रभावत्वसिद्धिरिति कथं नेतरेतराश्रयदोषः ? अथ तैजसं चक्षू रूपादीनां मध्ये रूपस्यैव प्रकाशकत्वात् प्रदीपवदित्यतोऽनुमानात् तैजसत्वसिद्धेर्नेतरेतराश्रयदोषः । नन्वत्र भास्वरूपोष्णस्पर्शतेजो-द्रव्यसमवेतगोलकस्तभायं कार्यद्रव्यं यदि 'चक्षुः'शब्दवाच्यं तस्य तैजसत्वसाधने अध्यक्षविरोधः २० तद्विपरीतरूपस्पर्शाधारतयाऽध्यक्षतः प्रतिपत्तेः । तथाहि-अयला-पारायत-यलीचर्दीदीनां चक्षुषो धयल-लोहित-नीलरूपतयोष्णस्पर्शविकलतया चाध्यक्षतः प्रतिपत्तिः सिद्धैव । न च गोलकव्यतिरिक्तं चक्षुस्तद्वाहकप्रमाणाभावात् सिद्धमित्याश्रयासिद्धः स्वरूपासिद्धश्च, रूपस्यैव प्रकाशकत्वादिति हेतु-रनैकान्तिकश्च तुहिनरकरनिकरेण तस्य रूपस्यैव प्रकाशकत्वेऽप्यतैजसत्वात् । न चास्यापि पक्षीकरणादोषः व्यभिचारत्रिपयस्य पक्षीकरणादेकान्तिकत्वे सर्वत्रानैकान्तिकहेत्वभावप्रसक्तेः । न २५ घैवं जलानलयोर्विशेषगुणसङ्कराद् भेदः सिध्येत् । न च तैजिकरान्तर्गतं तेजस्तत्रापि रूपप्रकाशकमिति न व्यभिचारः प्रदीपेऽप्यन्यस्य तदन्तर्गतस्य तत्प्रकाशकस्य प्ररूपणात् दृष्टान्तासिद्धिप्रसक्तेः । प्रत्यक्षवायोभयत्र चक्षुरूपसमन्वेन रूपस्यैव प्रकाशकेन च व्यभिचारः । न चासौ रसादेरपि प्रकाशकः इन्द्रियान्तरपरिकल्पनाद्यैकत्वप्रसक्तेः । रूपप्रकाशकत्वे च रूपज्ञानजनकत्वम् तैश्च नील-रूपेऽपि विद्यते अन्यथा "अर्थवत् प्रमाणम्" [घात्स्या० भा० पृ० १] इत्यत्रार्थसहकारित्वं तस्य न ३० स्यादिति तेन व्यभिचारः । अथ द्रव्यत्वे सति करणस्य रूपादीनां मध्ये रूपस्यैव प्रकाशकत्वादिति विशेषणान्न समन्ध-रूपाभ्यामनैकान्तः । ननु यथा समन्धादेरद्रव्यादेरुपेतैजसस्य रूपज्ञानजननं तथा चक्षुषोऽपि किं न स्यात् ? न च 'अदर्शनात्' इत्युत्तरम् असर्वदर्शिदर्शननिवृत्तेर्भावानि-वर्तकत्वात् । प्रदीपवदिति दृष्टान्तस्यापि रूपप्रकाशकत्वासिद्धेः साधनविकलता दृष्टान्तस्य । न च

- १-द्वाधकः फ-धु० ल० वा० वा० वि० । २-"पक्षस्य"-वृ० ल० टि० । ३-धने तु त-वृ० आ० हा० वि० । ४-"घृपदंशनेत्रे"-वृ० ल० टि० । ५-"रश्मिप्रतीतेः"-वृ० ल० टि० । ६-"नारीनयनानां तैजसत्वम्"-वृ० ल० टि० । ७-भास्वर-भा० मा० । ८-सिस्तथा सि-भा० मा० । ९-प्रादूनैका-वृ० वा० वा० । १०-"अयमभिप्रायः-यथा न हिमकरका रूपप्रकाशकाः किन्तु तदन्तर्गतमन्यदेव तेजो रूपप्रकाशकम्"-ल० टि० । ११-"अयमभिप्रायः-यथा न हिमकरका रूपप्रकाशकाः किन्तु तदन्तर्गतमन्यदेव तेजो रूपप्रकाशकम्"-ल० टि० । १२-"क्षीपेऽपि वल्लं नाप्यम्-न क्षीपो रूपप्रकाशकः किन्तु तदन्तर्गतमन्यदेव तेजो रूपप्रकाशकम्"-वृ० ल० टि० । १३-"अभिप्रायं हि चक्षुरूपसंबन्धरूपं स च रूपप्रकाशकोऽपि ते- (न ते)-नस्त-तामनुभवति"-वृ० ल० टि० । १४-"न च तैजसत्वं रूपप्रकाशकत्वेऽपि"-वृ० ल० टि० । १५-रूपे वि- वृ० आ० हा० वि० वि० ।

प्रदीपे सति प्रतिनियतप्राणिनां रूपदर्शनसंभवात् तस्य रूपप्रकाशकत्वम् अङ्गनादिसंस्कृतचक्षुषां तदभावेऽपि रूपदर्शनसद्भावात् । न च यदन्तरेणापि यद् भवति तत् तत्कार्यम् इतरत् तत्कारणम् अन्यव्यतिरेकनिबन्धनत्वात् तद्भावेऽपि । अथ प्रदीपे सति यद् दर्शनं तत् तदभावे न भवति यत् तदभावे भवति न तत् तत्रापि । तत्सदृशम् । न चान्यस्य व्यभिचारे अन्यस्यासौ अतिप्रसङ्गात्, असदेतत् ; यतो यादृशमेव रूपदर्शनमालोके संस्कृतचक्षुषाम् तदभावेऽपि तादृशमेव तद्देदानव-५ धारणात् । तथा हि तद्देवकल्पने न किञ्चित् कस्यचित् वस्तुनः सदृशमिति सौगतमतानुप्रवेशः स्यात् । रूप-प्रदीपयोश्च सद्व्यतिरेकयुगपदर्शने प्रदीपवत् रूपस्यापि प्रदीपप्रकाशकत्वाद् रूपं तैजसं भवेत् अन्यथा न प्रदीपोऽपि तैजसः स्यात् तज्जनकत्वाविशेषात् तयोः । न चान्यदा प्रदीपस्यैव रूपप्रकाशकत्वोपलब्धेः स एव तदापि प्रकाशकोऽन्यदाऽप्यङ्गनादिसंस्कृतचक्षुषां तदभावेऽपि रूपदर्शनसद्भावात् तस्यैव तत्प्रकाशकत्वासिद्धेः । अथ तस्मिन् सति कदाचित् कस्यचित् रूपदर्शनात् १० तस्य तत्प्रदर्शकत्वं तर्हि नक्तंचराणां संतमसे रूपदर्शनात् तदभावे च तदभावात् हेतुफलभावस्य सर्वत्र न तन्नियन्धनत्वात् तमोऽपि रूपप्रकाशकत्वात् प्रदीपवत् तैजसं भवेत् । अन्यथा हेतोरनेनेव व्यभिचारः स्यात् ।

[अनुपज्ञात् तमसो भावाभावत्वप्रक्रमः]

आलोकभावाय एव तम इति चेत्, न, आलोकस्यापि तमोऽभावरूपतामसकेः । आलोकस्य १५ तत्तत्मादिरूपतयोपलम्भात् नाभावरूपतेति चेत् न, तमस्यप्यस्य समानत्वात् । यथा चालोकः प्रतिभासविषयस्तथा तमोऽपि तद्विषयः । न चालोकप्रतिभासाभावाय एव तमप्रतिभासः इतरत्राप्यस्य समानत्वात् । न च चक्षुर्व्यापाराभावेऽपि तत्प्रतिभाससंवेदनादालोकप्रतिभासाभाव एव तमप्रतिभासः प्रतिनियतसामग्रीप्रभवविज्ञानावभासित्वात् प्रतिनियतभावाणां तमसस्तत्तत्प्रभवविज्ञानावभासित्वात् आलोकस्य च तद्विषयत्वात् यद्वा आलोकस्याप्यचक्षुर्जं सत्यस्वप्नज्ञाने प्रतिभासनात् २० तमोऽज्ञानाभावरूपता भवेत् । अथालोकस्य रूपप्रतिपत्तौ हेतुभावाद्भावरूपता तर्हि तमसोऽपि नक्तंचररूपप्रतिपत्तौ हेतुभावाद् निश्चित इति नाभावरूपता भवेत् । तदेवमालोकस्य वस्तुत्वे तमसोऽपि तदस्त्विति तेन हेतोर्व्यभिचारः । भवतु वा आलोकाभावाय एव तमस्तथापि व्यभिचारापरिहारः तदभावात्तैजसस्यापि तत्प्रकाशकत्वात् । अथ तमोऽभावेऽपि रूपदर्शनात् तस्य तत्प्रकाशकत्वं तर्हि नक्तंचराणामालोकाभावेऽपि रूपदर्शनादालोकस्यापि न तत्प्रकाशकत्वं भवेत् । अथासदादीनां २५

१ “दीपभावे”—वृ० ल० टि० । २ “व्यभिचार”—वृ० ल० टि० । ३ अत्र ‘तथापि’ पाठः सम्यक् स्यात् । ४—स्तुतः स—वृ० ल० । ५ “प्रदीप-रूपयो”—वृ० ल० टि० । ६ “आलोकाभावे”—वृ० ल० टि० । ७ “दीप-” वृ० ल० टि० । ८—स्य प्र—वृ० ल० टि० । ९ “तम-” वृ० ल० टि० । १० “रूपदर्शन-” वृ० ल० टि० । ११ “रूपप्रकाशकत्वादित्यस्य”—ल० टि० । १२ “तमसा”—ल० टि० ।

१३ तमस स्वरूपे मतद्वयम्—केचित् तमो भावरूपं मन्यन्ते केचित् तमभावरूपम् । तत्र जैना पुद्गलपरिणामतया भवहरिप्रमुखवैयकरण्य अनुपरिणामतया, साङ्ख्य प्रकृतिपरिणामतया गीमासकाश्च अभावस्य पदार्थान्तरत्वाभावेन च तमसो भावरूपतां प्रतिपद्यन्ते । नैयायिक-वैशेषिकौ तु तमसस्तेजोऽभावरूपत्वेन अभावरूपतां स्वीकृतवन्तः । तमोभावभाववर्चसविषयापि तत्तद्व्यवस्थितानि यथा—५, २४ राजवा० वा० १९, २०, २१ पृ० २३३ । ५, २४ तत्त्वार्थभाष्यव्याख्या पृ० ३६३ पं० ६—३६४ पं० १६ । प्रमेयक० पृ० ६५ प्र० पं० २-१ ५, ८ साङ्ख्यदर्० पृ० ८४९ पं० १९—८६७ पं० ९ आ० । २, २१ राजाकराव० पृ० ६४-७२ । साङ्ख्य० का० ५ पृ० १६ पं० ७-२१ ।

“अनय सर्वशक्तित्वाद् भेदसंज्ञावृत्तयः । छायाऽऽतपतम शब्दभावेन परिणामिनः ॥

स्वराशौ व्यञ्जमानायां प्रपञ्चेन समीरिता । अग्राणीव प्रतीयन्ते शब्दाख्या परमाणवः ॥”

—वाक्यप० प्र० का० श्लो० १११-११२ ।

न्यायवा० ता० टी० पृ० ३४५ पं० ४—१६ । प्रशस्त० कं० पृ० ९ पं० १-१० पं० ८ ।

१४ “वस्तुत्वम्”—वृ० टि० । १५ “रूपार्थिना मध्ये रूपस्यैव प्रकाशकत्वाद् इत्यस्य”—वृ० ल० टि० । १६ “नक्तंचरादीनां रूपप्रकाशकत्वाद्”—वृ० ल० टि० ।

किमित्यालोकाभावे रूपदर्शनं न भवति? भवत्येव कथमन्यथान्यकारमाक्षात्करणम्? घटरूपदर्शनं किं नेति चेत् यद्वहत्तमोव्यवधानात् तीमालोकतिरोहिताल्परूपवत् । प्रदीपोपादानं तु तस्य व्यवच्छेदार्थम् । अत एवान्यत्रोक्तम्—

“तमोनिरोधे वीक्षन्ते तमसानावृत्तं (घृतं) परम् ।

घटादिकम्” [ ] इत्यादि ।

५ प्रदीपस्य च घटरूपव्यवधायकतमोऽपनेहत्वे 'तैजसं चक्षुः रूपादीनां मध्ये रूपस्यैव प्रकाशकत्वात् प्रदीपवत्' इति साधनविकलत्वाद् दृष्टान्तस्य निरस्तं द्रष्टव्यम् ।

न चान्यत एव तस्य रश्मयः सिद्धाः केवलमनेन प्राप्तार्थप्रकाशकत्वं तेषां साध्यत इति यत्कथम् तत्सद्भाष्यप्रतिपादकस्य प्रमाणस्याभावात् । अथ यद्यप्राप्तार्थप्रकाशकं चक्षुः अविशेषेण सर्वं प्रकाशयेत्, १० न; भावानां नियतशक्तिवत् । यतो य एव यत्र योग्यः स एव तत् प्रकाशयति अन्यथा संयुक्त-समवायाविशेषाच्चक्षुर्यथा कुचलयरूपं प्रकाशयति तथा तद्वन्धमपि प्रकाशयेत् तथा चेन्मिन्द्रियान्तर-वैफल्यम् । अथ योग्यताऽभावाच्च तत् तद्वन्धमवभासयति तर्हि योग्यताऽभावात् प्राप्त्यभावेऽपि नातिव्यवहितप्रतिसन्निरूपेण वा तद्रूपं प्रकाशयतीति सर्वत्र योग्यतयाश्रयणीया नापरं सम्बन्ध-प्रकल्पनेन कृत्यम् 'रश्मयो वा कुतो न लोकान्तमुपयान्ति' इति प्रेरणायां परेणाप्ययोग्यतैव तत्र

१५ इतरत्र तु योग्यता प्रतिविधानत्वेन चकव्या । तथा, यस्य कारणाद् भिन्नमेव कार्यं तस्य भेदाविशेषात् सर्वं सर्वस्मात् कुतो नोत्पद्यत इति चोद्ये योग्यतातो नापरमुत्तरमिति सेवानाप्यभ्युपगमनीया । किञ्च, यदि प्राप्तार्थप्रकाशकं चक्षुः स्फटिकाद्यन्तरितवस्तुप्रकाशकं न स्यात् तद्वद्गमीनां विषयं प्रति गच्छन्तो स्फटिकादिना प्रतिबन्धात् । न च तैस्तस्य ध्वस्तत्वादयमदोषः तद्व्यवहितवस्तुदर्शनसमये स्फटिकादेर्व्यवधायकस्यादर्शनप्रसङ्गात् तदुपरि व्यवस्थापितस्य चाधारविनाशात् पातप्रसक्तेश्च न हि

२० परमाण्वो दृष्ट्याः कस्यचिदाधारभूता वा अवयविकल्पनापेयर्थप्रसक्तेः । अन्यस्यावयविन आधूतप-त्तेरदोषश्चेत्, न; तदा तद्व्यवहितस्यादर्शनप्रसक्तेः । तथा च यदा व्यवधायकदर्शनं न तदा व्यवहित-दर्शनम् यदा च व्यवहितदर्शनं न तदा व्यवधायकदर्शनमिति प्रसज्येत । न चैवम् युगपद् द्वयो-र्दर्शनात् । अथाधूतपत्तेर्निरन्तरं व्यवहितप्रतिपत्तिविभ्रमस्तर्हि तदभावाप्यपि आशुवृत्तेरभावप्रतिपत्ति-विभ्रमस्तथा किं न भवेत्? भावपक्षस्य बलीयस्त्वादिति चेत्, न; भावाभावयोः परस्परं स्वकार्य-

२५ करणं प्रत्यविशेषात् । किञ्च, कलुषजलाद्यावृत्तस्यार्थस्य किं न ते प्रकाशकौः स्फटिकादेरिव जलादेरपि भेदे तेषां सामर्थ्याप्रतिधातात् ? न च जलेन ते प्रतिदृश्यन्ते सच्छजलेनापि तेषां प्रतिधातात् तद्व्य-वहितस्याप्यप्रकाशनप्रसङ्गात् । अथ तेषां तत्र प्रकाशनयोग्यता तर्हि तत एव तेऽप्राप्तमप्यर्थं प्रकाश-यिष्यन्तीति व्यर्थं संयुक्तसमवायादिसन्निकर्षप्रकल्पनम् । अपि च, समवायसम्बन्धनिषेधे बहूपो-घटरूपेण संयुक्तसमवायप्रतिबन्धस्याभावात् तद्रूपाप्रकाशकत्वात् कथं नासिद्धो हेतुः 'रूपादीनां

३० मध्ये रूपस्यैव प्रकाशकत्वात्' इति? अथ 'इह तन्तुपु पटः' इति बुद्धिः सम्बन्धनियन्धना तद्वृद्धित्वात् 'इह कुण्डे दधि' इति बुद्धियत् इत्यतोऽनुमानात् समवायसिद्धेः न संयुक्तसमवायसम्बन्धाभावः, न; 'इह'बुद्ध्या सम्बन्धमात्रसाधने घट-तद्रूपयोः कथञ्चित्तादात्म्यसम्बन्धाभ्युपगमात् सिद्ध-साध्यताप्रसङ्गात् । अथ कथञ्चित्तादात्म्यसम्बन्धः तद्वृद्धिनिमित्तत्वेन न प्रतिपन्न इति कथमतोऽसौ साध्यस्तर्हि समवायेऽप्येतत् समानम् । तथापि ततस्तत्साधनेऽन्यत्र कः प्रदेयः? अथ घट-तद्रूपयोः

३५ कथञ्चित्तादात्म्यसम्बन्धो विरोधाप्येतत् तर्हि भावाभावयोः कथञ्चित्तादात्म्याभावे समवायादेर-संभवाद्सम्बन्धः स्यात् तथा च अभावेनाक्षाणां सन्निकर्षाभावाक्षाक्षतस्तत्प्रतिपत्तिः स्यात् । विशेषणविशेष्यभावस्य भावाभावायोः सम्बन्धस्य भावाधायं दोष इति चेत्, न; भावाभावाभ्यां

१ "जनाः"-वृ० ल० टि० । २-पस्य व्य-मां० मां० । ३-क्षुः स्फुटि-ल० वा० भा० । ४-तां स्फुटि-ल० का० भा० । ५ "प्रतिबन्धस्य"-वृ० ल० टि० । ६-मये स्फुटि-ल० वा० वा० । ७-स्य वाधा-वृ० ल० वा० वा० विना । ८-न्तर व्य-वा० वा० । "निरन्तरस्फटिकादिविभ्रमः"-प्रमेयक० पृ० ६१ दि० पं० ६ । ९ "व्यवयि"-वृ० ल० टि० । १० "रश्मयः"-वृ० ल० टि० । ११-काः स्फुटि-वा० भा० । १२ "सच्छ-जल"-वृ० ल० टि० । १३ व्यर्थं समवा-वृ० भा० हा० वि० । १४ अत्र प्रसक्त० कं० गतं रामवायनिरूपणं द्रष्टव्यम्-पृ० ३२४-३२५ । १५-न प्र-वा० वा० ।

तस्यानर्थान्तरत्वे तावेव स एव वा स्यात् । अर्थान्तरत्वे मायामावेयोः सद्भावेऽपि न विशेषणविशेष्य-
रूपता ताभ्यां तस्यासम्बन्धात् सम्बन्धे वा ताभ्यां तस्यापरेण सम्बन्धनिमित्तेन विशेषणविशेष्य-
भावेन भवितव्यम् । तस्यापि सम्बन्धनिमित्तेनापरेण तेनेत्यनवस्था भवेत् । तस्मात् कथञ्चित् तयो-
स्तादात्म्यमभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथाऽभावस्याध्यक्षप्रमाणग्राह्यता न भवेत् । तदेवं समवायासिद्धेर्ना-
क्षस्य रूपेण सम्बन्ध इति न तेन तस्य ग्रहणं परपक्षे भवेदिति “चक्षुषो घटेन संयोग एव युतसिद्ध-५
त्वात् द्रव्यसमवेतानां गुणादीनां संयुक्तसमवाय एव” [ ] इत्यादि पोढा सन्निकर्ष-
प्रतिपादनमयुक्तम् संयोग-समवाय-विशेषणविशेष्यभावसम्बन्धानामभावेन तदनुपपत्तेः संयोगा-
देश्वाभावः प्रतिपादित एव यथावसरमिति न पुनः प्रतिपाद्यते ।

अथ यथाऽस्माकं चक्षुषः प्राप्तार्थप्रकाशकत्वं प्रमाणाभावाच्च सिद्धं तथा भवतोऽप्यप्राप्तार्थ-
प्रकाशकत्वं तस्य तत् एव न सिद्धमिति कथम्—

१०

“रूपं पुण पासइ अपुडं तुँ” [आचक्ष्यकनि० गा० ५]

इत्यभिधानं युक्तिसिद्धतम्, न; तस्याप्राप्तार्थप्रकाशने अनुमानसद्भावात् । तथाहि—अप्राप्तार्थप्रकाशकं
चक्षुः अत्यासन्नार्थाप्रकाशकत्वात् यत् पुनः प्राप्तार्थप्रकाशकं तदत्यासन्नप्रकाशकमुपलब्धम् यथा
धोत्रादि अत्यासन्नार्थाप्रकाशकं च चक्षुस्तस्यादप्राप्तार्थप्रकाशकमिति व्यतिरेकी हेतुः । न चायमसिद्धो
हेतुः गोलकस्थस्य कामलादेः पक्षमपुटगतस्य चाञ्जनादेस्तेनैव प्रकाशनात् कथमन्यथा दर्पणादेः परो-१५
पदेरास्य वा तत्प्रतिपत्त्यर्थमुपादानं भवेत् ? अथ साध्यनिवृत्तौ नियमेन यतः साधनं निवर्तते स
यैधर्म्यदृष्टान्तः जीवच्छरीरस्य सात्मकत्वे साध्ये घट इव आत्मशरीरसंयोगविशेषे सात्मकत्वं
निवर्तमाने नियमेन ततः प्राणादिमत्त्यनिवृत्तेः न च धोत्रादेरप्राप्तार्थप्रकाशकत्वे निवर्तमानेऽत्या-
सन्नार्थाप्रकाशकत्वं नियमेन व्यावर्तते चक्षुष इव तस्याप्यत्यासन्नार्थाप्रकाशकत्वात् ततो नायं
व्यतिरेकी हेतुः, न; कर्णशङ्कुलीप्रथिष्टमशकादिशब्दस्य तेनैव प्रकाशनात् स्पर्शनादौ त्वविवाद एव । २०
“चक्षुः-धोत्र-मनसामप्राप्तार्थाकारित्वम्” [ ] इति वचनादप्राप्तार्थप्रकाशकं धोत्रमिति
न साध्यनिवृत्तौ साधननिवृत्तिस्तत् इति नायं व्यतिरेकी हेतुरिति सौगतः यथा सर्वगतताम्रपक्षे
सात्मकं जीवच्छरीरं प्राणादिमत्त्वादिति हेतुः, न; अप्राप्तकारित्वे धोत्रस्य चक्षुष इवात्यासन्नविषय-
प्रकाशकत्वं न स्यादिति मशकादिशब्दस्य प्राप्तस्य प्रत्यक्षतः प्रकाशकत्वेन प्रतीयमानस्याप्राप्तार्थ-
प्रकाशकत्वं तस्याध्यक्षयाधितम् अज्ञावनुष्णत्ववत् । अथ ‘दूरे शब्दो निकटे शब्दः’ इति प्रतीतेः २५
प्राप्तार्थाप्रकाशकम् प्राप्तार्थप्रकाशकं च धोत्रमिष्यते, न सदेतत्; यतः साकारज्ञानपक्षेऽनाकार-
ज्ञानपक्षे वाऽयमभ्युपगम इति वाच्यम् ? न तावत् प्रथमः पक्षः शब्दाकारस्य ज्ञानगतस्यावभासे
दूर-निकटव्यवहारानुपपत्तेः अन्यथा स्वसंवेदनाकारेऽपि तैत्प्रसक्तमिदिति सर्वज्ञासन्नदूरव्यव-
हारोऽघटमानकः स्यात् । अथाकाराधायकस्यासन्नादित्वात् तद्व्यवहारस्ताहि परपक्षेऽप्येतदुत्तरं
समानं भवेदिति किं तत्प्रतिषेधः ? शक्यं हि परेणाप्येवमभिधानम् कर्णशङ्कुत्वानुप्रविष्टस्य शब्दस्य ३०
ग्रहणेऽपि तत्प्रथमकारणस्य दूरत्वाद् दूरव्यवहारो विपर्ययाच्च विपर्यय इति । द्वितीयपक्षस्थयुक्तः
सौगतस्यानभिमतत्वात् । अथ परापेक्षयाऽप्राप्तार्थप्रकाशकं धोत्रमित्यभिधीयते दूरादिव्यवहारात्

१-घयोस्तद्भा-भा० गा० विना । २-पताभ्यां भा० गा० आ० हा० । ३-५० ५१९ पं० १५-२० टि० १ ।
४-५० ११३ पं० ४२ तथा ५० १०६ पं० १० ।

५ “पुडं मुणैः सई हवं पुण पासइ सपुडं तु । गंव रसं च फस बढपुडं विगागरे” ॥ इति संपूर्णा गाथा ।

६ “चक्षुषाऽप्रकाशनाद्”—यु० ल० टि० । ७ “घटादे सकशब्दः”—यु० ल० टि० । ८ “प्राप्तार्थप्रकाशकत्वं”—
यु० ल० टि० । ९ “धोत्रादेः”—यु० ल० टि० । १० “धोत्रेण”—यु० ल० टि० । ११ “धोत्रस्य”—यु० ल० टि० ।
१२ प्राप्तार्थप्र-भा० गा० आ० हा० वि० । अत्र ‘प्राप्तार्थप्रकाशकं च’ इत्यस्य अवर्णनप्रत्यया सासमानत्वात् ‘अथ
दूरे शब्दो निकटे शब्द इति प्रतीतेः प्राप्तार्थप्रकाशकं धोत्रमिष्यते’ एतवान् वाक्ये मोक्षिके सन्ति । “प्राप्तकारित्वे च
धोत्रस्य तत्रोचरे शब्दे द्रष्टव्यवहारो न स्यात् । अस्ति चात्रायं दूरे शब्दो निकटे शब्दः द्रव्यत इति प्रतीतिः अतोऽप्राप्त-
कारित्वेवास्योपपन्नम्”—साक्षादर० ५०-३३३ पं० १८ आ० । १३ “विशारदज्ञानस्य”—यु० टि० । १४ “मिरा-
कारज्ञानरूपः”—ल० टि० । १५-या प्रा-भा० गा० ।

- तद्विषये च ध्रुवंदिति, न, एवं परसिद्धेनानुमानेन प्रमाणेतरमामान्यव्यवस्थादेश्वार्थान्मोत्पत्तिरित्यदिना
 त्यादिना सुखादेरचेतनप्रसाधनं साध्यस्य चानिषिद्धं भवेत् यौडाभ्युपगतेनानुमानेनोत्पत्त्यादिना
 च तेनापि स्वाभिप्रेतमाध्यम्य साधयितुं शक्यतयात् । यच्च बाणादेरागतस्य ग्रहणेऽपि दूरादिव्यवहारं
 प्रतिपद्यते परः स कथं तत एव त्वदीय साध्यं प्रतिपद्येत? यदि च मोत्पत्तिदेशस्य एव शब्दः श्रोत्रेण
 ५ गृह्येत नागतस्तद्धि कथमनुवाते शब्दस्य तद्देशोत्पत्तिकस्यैव श्रवणम् प्रतिवातेऽश्रवणम् भन्दवाते
 मनाः श्रवणं भवेत्? न च प्रतिकूलवातेन शब्दस्य नागितत्वात् श्रोत्रस्य चाभिहतत्वात् श्रवणं
 शब्दविनाशे अनुकूलवातस्यस्यापि तदश्रवणप्रसक्तेः । शब्दस्य विनष्टत्वात् व्यवहितदेशस्य च तस्य
 श्रोत्राभिघातहेतुत्वानुपपत्तेः अन्यथा भ्रष्टादिव्यवस्थितस्यापि तस्य तदुपघातकत्वं स्यात् । अनुकूल-
 वातेन तस्य तं प्रति प्रेरणात् तेन तच्छ्रवणे 'प्राप्तः शब्दः श्रूयते' इति प्राप्तम् तथापि तत्र दूरादि-
 १० व्यवहारे न श्रोत्रमप्राप्तप्रकाशकमतः सिध्यतीति कथं न व्यतिरेकी हेतुः? न च 'चक्षुः' शब्देन
 नायनरस्यभिधानादत्यासन्नप्रकाशकत्वाच्च तेषाम् 'अत्यासन्नाप्रकाशकत्वात्' इति हेतुरसिद्धः तेषां
 प्रत्यक्षादिप्रमाणाविषयत्वेन सद्भाषासिद्धेरिति प्रतिपादनात् । तदसिद्धतादिदोषविकलादतो हेतोर्-
 प्राप्तार्थप्रकाशकत्वं चक्षुषः सिद्धमिति 'रुचं पुण पासइ अपुट्टं तुं' इति न युक्तियुक्तं यच्च तदेव-
 सिन्द्रियाथैतन्निकर्षोत्पन्नत्वं प्रत्यक्षस्यासिद्धम् ।
- १५ यदपि 'न त्वन्तःकरणेन्द्रियसम्बन्धस्य सुखादिज्ञानोत्पत्तावसंभवेन तस्याव्यापकत्वाद्भिधानम्'
 इति, तदव्यसम्बद्धम् । यथा हीन्द्रियार्थसन्निकर्षो यथोक्तन्यायेन रूपिज्ञानोत्पत्तो न संभवीति न
 प्रत्यक्षलक्षणं तथान्तःकरणेन्द्रियसम्बन्धोऽपि, अन्तःकरणस्य परपरिकरित्तस्यासिद्धत्वात् तत्सम्ब-
 २० ध्दस्य च दूरापास्तत्वात् । यथा चान्तःकरणस्यासिद्धिस्तथा स्निग्धं ज्ञानस्य साधयद्भिः प्रदर्शितम् ।
 यदपि 'अव्यभिचारिकाकार्यविशेषणोपादानमन्तरेण सन्निकर्षस्य साधुत्वं ज्ञातुं न शक्यते' इति
 २० अभिधानम् तदव्यसम्बद्धम् । परपक्षेऽव्यभिचारिद्वयमपेक्षितस्य ज्ञानकार्यस्येवासिद्धेः कथं ततः सन्निक-
 र्षस्य साधुत्वावगमः? कार्योत्पत्तिरयमन्तरेण ज्ञानस्य स्वसंविदितत्वाभ्युपगमे ज्ञानान्तरप्रत्यक्षताया-
 मनवस्थादिदोषोपपत्तेः प्राक् प्रतिपादनात् । यच्च 'अर्थग्रहणं स्मृतिफलसन्निकर्षनिवृत्त्यर्थम्' इत्युक्तम्,
 तदव्यसम्बद्धम्, स्मृतिवद् ज्ञानस्याप्यर्थजन्यत्वासिद्धेः तज्जन्यत्वात् तस्यैतद्ग्राहकत्वे समानसमय-
 चिरातीतानागतार्थग्राहकत्वं तस्य न स्यात् तथाभूतस्यार्थस्य तत् प्रत्यजनकत्वात् तथा च सर्वज्ञज्ञानं
 २५ सकलपदार्थग्राहकं न भवेदिति प्राक् प्रतिपादितम् । यदपि 'ज्ञानग्रहणं सुखादिनिवृत्त्यर्थम्' इति
 प्रतिपादितम्, तदव्यसम्बद्धम्, सुखादिज्ञानरूपत्वानतिक्रमात् अन्यथा आत्मादाद्यनुभवो न स्यात्
 तद्ग्राहकस्यापराधस्यानुभवज्ञानवस्थादिदोषतो निषिद्धत्वात् । यदपि भिन्नहेतुकत्वं सुखादेः प्रतिपा-
 दितम् तदपि सुखत्वादेः सामान्यस्यासिद्धेरसम्बद्धम् । यच्च प्रत्यक्षविरोधः प्रतिपादितो ज्ञानसुख-
 योरेकत्वे-ज्ञानमर्थाद्यवबोधसमायं सुखादिकमात्मादादिस्वभावं ततो भिन्नमप्यक्षतोऽनुभूयते' इति
 ३० सोऽप्यनुपपन्नः यतः स्वावबोध एव विज्ञाने अव्यभिचारितो धर्मः स्मरणो ज्ञानरूपतायामप्यर्थव्यवध-
 रूपताया अभावात् । एतच्च 'अर्थोपलब्धिः' इति विशेषणमुपाददता प्रमाणे परेणाभ्युपगतमेव ।
 स्वावबोधरूपता तु ज्ञानाव्यभिचरिता सुखादावप्यस्ति अन्यथा तस्यानुभव एव न स्यादिति प्रति-
 पादितम् ततश्च सुखादेर्ज्ञानरूपतायां कथमध्यक्षविरोधः? अदृष्टविशेषप्रभवत्वेन च सुखादेर्मदे
 ३५ सुखविषयस्य निरूपणानाद् ज्ञानरूपतया भेदो भवेत् अदृष्टविशेषजन्यताया अविशेषात् । तन्न
 सुखादिव्यवच्छेदार्थं ज्ञानपदोपादानं युक्तम् । अव्यपदेश्यपदोपादानमप्यनर्थकम् व्यवच्छेद्याभावात् ।
 उभयैर्जं ज्ञानं व्यवच्छेद्यमिति चेत्, न, तस्याध्यक्षतायां दोषामावात् । अथ शब्दजत्वात् तस्य शाब्देऽ-
 न्तर्भावः, नन्वक्षजत्वादध्यक्षे किमिति नान्तर्भावः? शब्दस्य तत्र प्राधान्याच्छाब्दं तदिति चेत्, न, अक्ष

१-स्य बानि-आ० । २-"परवादिना"-शृ० ल० टि० । ३-च श्रोत्रे-शृ० आ० हा० वि० विना । ४-हारी
 न श्रो-आ० हा० वि० । ५-हारे श्रो-आ० हा० । ५ पु० ५४५ पं० ११ । ६ पु० ५१९ पं० २३ । ७-स्य दू-
 भा० मा० विना । ८ पु० ४७७ पं० १७-पु० ४७८ पं० ६ । ९ पु० ५२० पं० ३ । १० कार्यान्-आ० वा०
 विना । ११ पु० ५२० पं० ११ । १२ "ज्ञानस्य"-शृ० ल० टि० । १३ "अर्थ"-शृ० ल० टि० । १४ सर्वज्ञानं
 वृ० । १५ पु० ५२० पं० १४ । १६ पु० ५२१ पं० ५ । १७ पु० ५२१ पं० ४ । १८-यजज्ञा-शृ० आ०
 वि० । १९-क्षतया दो-शृ० ।

लिङ्गातिशान्त एव शब्दस्य प्राधान्येन व्यापारोपगमात् । अथोभयजज्ञानविषयस्यापि तदतिशान्तत्वं तद्व्यपदेश्यपदोपादानमन्तरेणापि शाब्द एव तस्यान्तर्भावो भविष्यतीति तद्व्यवच्छेदार्थमव्यपदेश्यपदोपादानमनर्थकम् । अथोभयजत्वाद्वाऽप्रमाणान्तरत्वं स्यात् असति अव्यपदेश्यग्रहणे, न; अक्षप्राधान्ये प्रत्यक्षता शब्दप्राधान्ये तु शाब्दतेति कथं प्रमाणान्तरता ? न चोभयोरपि प्राधान्यम् सामग्र्यामेकस्यैव साधकतमत्वात् तेनैव च व्यपदेशप्राप्तेः । यदपि 'व्यभिचारिज्ञाननिवृत्त्यर्थमव्यभिचारिपदमुपा-५ त्तम्; तदव्ययुक्तम्; तत्प्रतिपाद्यस्यार्थस्य परमतेनासङ्गतेः । तथाहि—अदुष्टकारणप्रभवत्वं वाधारहितत्वं वा अव्यभिचारित्वं प्रवृत्तिसामर्थ्यावगमव्यतिरेकेण न ज्ञातुं शक्यमिति स्वतःप्रामाण्यनिराकरणप्रस्तावे प्रतिपादितमिति प्रवृत्तिसामर्थ्यमेवाव्यभिचारित्वम् । तच्च विषयप्राप्त्या विज्ञानस्याव्यभिचारित्वं ज्ञायमानं किं प्रतिभातविषयप्राप्त्याऽवगम्यते आहोस्विदप्रतिभातविषयप्राप्त्या ? यदि प्रतिभातविषयप्राप्त्या तदोद्दृक्ज्ञाने किमुदकाययवी प्रतिभातः प्राप्यते उत तत्सामान्यम् आहोस्विदुभयमिति पक्षाः । १० तत्र यद्यवयवी प्रतिभातः प्राप्यत इति पक्षः स न युक्तः अवयविनोऽसत्त्वेन प्रतिभासं प्रति विषयत्वासंभवात् सत्त्वेऽपि न तस्य पराभ्युपगमेन प्रतिभातस्य प्राप्तिः ह्यपादिविर्वर्तनाभिधातोपजातावयवक्रियादिक्रमेण ध्वंससंभवात् । अथावस्थितव्यूहैरवयवैराश्रयस्य तस्य तज्जातीयतया प्रतिभातस्यैव प्राप्तिः नन्वेवमव्ययः प्रतिभातोऽन्यत्र प्राप्यत इति कथं तदवभासिनो ज्ञानस्याव्यभिचारिता न हान्यप्रतिभासनेऽन्यत्र प्राप्ताव्यभिचारिता अन्यथा मरीचिकाजलप्रतिभासे दैवात् सत्यजलप्राप्तौ तदव-१५ भासिनस्तस्याऽव्यभिचारिता भवेत् । न च तद्विशजलप्रापकस्याव्यभिचारितेति नायं दोषः यतो देशस्यापि भास्करकरानुप्रवेशादिनाऽवयवक्रियाक्रमेण नाशान् तत्त्वानुपपत्तिः । न चैवमव्यभिचारिणांत्वादिनः चन्द्रादीदिज्ञानं विनश्यदवस्थपदार्थोत्प्रेक्षितत्वा (दितं वा) तदव्यभिचारि भवेत् । अथ प्रतिभातोदकसामान्यप्राप्त्या तदव्यभिचारिता इति पक्षः सोऽप्ययुक्तः एकान्ततो व्यक्तिभ्यो भिन्नस्याभिन्नस्य वा सामान्यस्यासत्त्वेन प्रतिभासप्राप्त्याऽवगमनत्वायोगात् सत्त्वेऽपि तस्य नित्यतया स्वप्रतिभासज्ञानजन-२० कत्वायोगादजनकस्य च परेण ज्ञानविषयत्वानभ्युपगमात् ज्ञानविषयत्वेऽपि तस्य पानावगाहनाद्यर्थक्रियाऽनिर्घतकत्वान्नार्थक्रियार्थिनां तज्ज्ञानात् जलाद्युपादानार्थो प्रवृत्तिर्भवेत् । न च समवायात् सामान्यावगमेऽपि व्यक्तावर्थक्रियार्थिनां प्रवृत्तिः अन्यप्रतिभासे अन्यत्र प्रवृत्त्ययोगात् योगे वाऽतिप्रसङ्गात् । न च समवायस्यातिसूक्ष्मतया जातिव्यक्त्योरेकलोलीभावेन जातिप्रतिपत्तावपि भ्रान्त्या व्यक्तो प्रवृत्तिः तज्ज्ञानस्यातिसूक्ष्मद्रव्यरूपतया भ्रान्तिरूपत्वादव्यभिचारित्वायोगात् । न च २५ समवायोऽपि जातेर्व्यक्तौ संभवति संभवेऽपि तस्य व्यापितया सर्वत्रैकस्य प्रतिनियतव्यक्तिर्प्रवृत्तिनिमित्तत्वानुपपत्तिः । न च नित्यस्य तस्यै ज्ञानजनकत्वमपि संभवीति स्वग्राहिणि ज्ञाने अप्रतिभासमानस्य कथं भ्रान्तिहेतुतापि तस्यै संभवति ? प्रतिभासनेऽपि स्वरूपेण प्रतिभासनात् कथं भ्रान्तिनिमित्ता ? न च सामान्यस्य प्रतिपत्तौ सामान्यसाध्यार्थक्रियार्थितया तैर्दर्थिनां प्रवृत्तिः ज्ञानाभिधान-

१ "इन्द्रियसत्त्विकर्षाभावेन"—वृ० ल० टि० । २-क्षप्राधान्ये तु शाब्दतेति कथं वृ० ल० आ० ।-क्षप्राधान्ये तु मानतेति कथं हा० वि० । ३ "शब्देन्द्रिययो"—वृ० ल० टि० । ४ "व्यभिचारिपद"—वृ० ल० टि० । ५ वृ० ८-११ । ६-कज्ञानेन किं-वृ० आ० हा० वि० ।

तत्त्वोपपत्ते (लि० पृ० २-३०) इन्द्रियार्थसत्त्विकर्षोत्पत्तौ ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षमिति नैयायिकमतप्रत्यक्षलक्षणस्य विचारासहस्रप्रदर्शिका सविस्तरा चर्चा इत्येते, तत्र यो योऽयं शब्देनार्थेन च प्रस्तुतदीकया समानभावं विमर्ति सोऽन्यान्यत्र च तत्तत्स्थले समुद्भूतोऽस्ति ।

'अथावगतं तदवगतेरव्यभिचारिता कथमवगम्यत इति पूर्वोक्तमनुसर्तव्यम् । उदकप्राप्त्या पूर्वोत्पन्नोदकविज्ञानस्याव्यभिचारिता व्यवस्थाप्यते । किं तत्प्रतिभातोदकप्राप्त्या आहोस्विद तज्जातीयोदक (दक) प्राप्त्या तद्विशजलप्राप्त्या वा ? तद्यदि प्रतिभातोदकप्राप्त्या तदयुक्तम् प्रतिभातोदकस्यावस्थानं नोपपद्यते । झपमहिषपरिवर्तनाभिधातोपजातावयवक्रियाव्यायेन प्रत्यक्षमवयवसंभवात् । अथ तज्जातीयोदकप्राप्त्या एवं तर्षसलोदकज्ञानेऽपि जाते क्वचित् तोयमत्तादयन्ति पुनर्मासत्वादपि अवितथं स्यात्" इत्यादि—तत्त्वोप० लि० पृ० ४ पं० ८ ।

३ "मत्स्य"—वृ० ल० टि० । ८-वर्तमानानि-वृ० आ० हा० वि० । ९ "विषयप्राप्तिलक्षणाव्यभिचारिलक्षणे"—वृ० ल० टि० । १०-चारावा-भा० मा० । ११-त्पादितत्वाच्च-भा० । १२ "सामान्यस्य"—वृ० ल० टि० । १३-तां ह्य-वृ० । १४-क्तिप्रतिनिमि-हा० वि० ।-क्तिनिमि-ल० वा० वा० मा० मा० । १५ "समवायस्य"—वृ० टि० । १६ "समवायस्य"—वृ० टि० । १७ "अर्थक्रियार्थिनाम्"—वृ० ल० टि० ।

लक्षणायास्तदर्थप्रियायास्तदर्थ निरूपेते । व्यापकत्वाच्च मामान्यस्य न प्रतिनियतदेशकालप्रवृत्ति-
विषयतेति प्रवृत्त्यभावात् न तत्सामर्थ्यम् तदभावाच्च तदवभासिनो ज्ञानस्याव्यभिचारितायगतिः । अथ
प्रतिभाततद्देशप्रस्था नदव्यभिचारित्वमिति पक्षः सोऽप्यसद्गतः अवयवि-सामान्ययोरभावे तद-
त्पक्षस्य दूरापास्तत्वात् । अथ प्रतिभातावयवप्राप्त्या तस्याव्यभिचारिता, न; अवयवानामपि द्व्यणुकं
५ यावदवयवित्वात् परमाणूनां चार्थावर्शनेऽप्रतिभासनाच्च कथंचित्प्रतिभातार्थप्राप्त्या ज्ञानस्याव्यभि-
चारितासंभयः । किञ्च, प्रवृत्तिसामर्थ्येनाव्यभिचारिता पूर्वोदितज्ञानस्य किं लिङ्गभूतेन प्रायते,
उताध्यक्षरूपेण ? यद्याद्यः पक्षः स न युक्तः तेन सह सम्यन्धानवगतेः अवगतौ वा न प्रवृत्तिसामर्थ्येन
प्रयोजनम् । अथ द्वितीयः सोऽपि न युक्तः ध्यस्तन पूर्वज्ञानेन सह इन्द्रियस्य सन्निकर्षाभावात् तद्विप-
यज्ञानस्याध्यक्षफलतानुपपत्तेः केशोन्मुकादिज्ञानवत् तस्य निगलम्यनत्वाच्च कथमव्यभिचारिताव्यव-
१० स्थापकत्वम् ? न चाविद्यमानस्य कथञ्चित्प्रियभायः संभवति जनकत्वाकारार्पकत्वमहत्त्वादिधर्मो-
पेतत्वसद्व्योपादसत्त्वमाप्रादीनां विपर्यवहेतुत्वेन परिकल्पितानामसति सर्वेषामभावात् । अथात्मा-
न्तःकरणसम्यन्धेनाव्यभिचारिताविशिष्टज्ञानमुत्पन्नं गृह्यत इति तदव्यभिचारितायगमः; नन्वप्राप्य-
व्यभिचारित्वं किं ज्ञानधर्मः उत तत्स्वरूपम् ? यदि तद्धर्मस्तदा न नित्यः सामान्यदृष्टेर्नोपेक्षितत्वात् ।
अनित्योऽपि यदि ज्ञानात् प्रागुत्पन्नस्तदा न तद्धर्मः धर्मिणमन्तरेण तस्य तद्धर्मत्वायोगात् ।
१५ सहोत्पादेऽपि तादात्म्य-तदुत्पत्ति-समवायादिसम्यन्धभावे 'तस्य धर्मः' इति व्यपदेशशानुपपत्तिः ।
पश्चादुत्पादे पूर्वं व्यभिचारि तद् ज्ञानं स्यात् । किञ्च, अव्यभिचारितादिको धर्मो ज्ञानाद् व्यतिरिक्तः
अव्यतिरिक्तो वा ? यदि व्यतिरिक्तस्तदा तस्य ज्ञानेन सह सम्यन्धो वाच्यः । स न समवायलक्षणः
तस्यासिद्धेः सिद्धावपि ज्ञानस्य धर्मतया अव्यभिचारितादिधर्माधिकरणताऽयोगात् धर्माणां धर्माधि-
करणताऽनभ्युपगमात् अभ्युपगमे वा तस्यापि धर्मिरूपताप्रसक्तिः । अथ समानधर्माधिकरणता
२० धर्माणां नाभ्युपगम्यते विजातीयधर्माधिकरणता त्विष्यत एव अन्यथा ज्ञाने 'अव्यभिचारि' इत्यादि-
व्यपदेशशानुपपत्तिर्भवेत् तर्ह्यव्यभिचारितादीनामपि धर्माणां सत्य-प्रमेयत्व-ज्ञेयत्वाद्यनेकधर्माधि-
करणतया धर्मिरूपतैव प्रसक्तैति कस्यचिद्धर्मस्यापरधर्मानधिकरणस्याभावाद् धर्माभावात् धर्मिणोऽ-
प्यभायप्रसक्तिः । नापि विशेषणविशेष्यभावलक्षणोऽसौ तस्याप्यपरसम्यन्धकल्पनया सम्यन्ध (ज)

१ "पानादिरूपा लक्षप्रिया ततः कथं प्रादुष्यात्"-बृ० टि० । २ "जातिमदर्थप्राप्त्या"-बृ० ल० टि० ।
३ "किञ्च, प्रवृत्तिसामर्थ्येनाव्यभिचारिता पूर्वोदितज्ञानस्य ज्ञान्यते किं लिङ्गभूतेन आहो अव्यभारमेकन । तद्यदि लिङ्गभूतेन
तदयुक्तम् तेन साकं सम्यन्धानवगतेः अवगतौ वा अलं प्रवृत्तिसामर्थ्येन । अथाव्यभारमेकन तदयुक्तम् पूर्वोदितप्रसक्तमितेन
सारं सन्निकर्षाभावात् तद्विषयविज्ञानं न प्रलक्षफलं निरात्मनस्तत् केशोन्मुकादिसवेदनवत् । न विज्ञानस्याभावोऽवभाति न
भाषस्तदभावात् । अविद्यमानस्य विषयायो वक्तव्यः । क्रिमाकारार्थ(प्रे)कत्वेन वा महत्त्वादियधर्मोपेतत्वेन वा एतत्तत्मात्रेण वा
सहोत्पादेन वा सर्वस्य प्रसक्तमितत्वात् कथमतौ विषयस्तद्विषयत्वे केशोन्मुकादिविज्ञानस्येव सिध्त्वात् पीजमन्वेदणीयम्
आत्मवत्तत्मात्रेण सिध्त्वात् सर्वस्य सिध्त्वात्तत्मात्रेण तत्तत्त्वोपपन्नं स्यात् । अथान्यथाऽव्यभिचारित्वं गृह्यते आत्मान्तः-
करणसम्यन्धेनोत्पन्नं विज्ञानमव्यभिचारिताविशिष्टं प्रयोस्यते तदयुक्तम् तदव्यभिचारित्वं तद्धर्मो वा तत्स्वरूपं वा ? तद्यदि
तद्धर्मः स नित्योऽनित्यो वा ? यदि नित्यस्तदा जातिदोषेणापोपो(णापो)दितो वेदितव्यः । अयानित्यः स पूर्वोत्पन्नः सह
पश्चाद् वा जातः ? तद्यदि पूर्वोत्पन्नस्तदा कस्यावो धर्मः ? न हि धर्मिणमन्तरेण धर्मो भवितुमर्हति सर्वतो व्यावृत्तरूपत्वात्
कः कस्येति वक्तव्यम् । अथ सहोत्पन्नः कस्योः संयन्ध इति वक्तव्यम् । तादात्म्य-तदुत्पत्ति-समवायसम्यन्धभावे सति
पक्षयो वक्तव्यस्तस्याव्यभिचारिसमिति । अथ प्रयोत्पन्नस्तर्हि पूर्वं व्यभिचारिता विज्ञानस्य प्राप्नोति न चाप्यात्मिको व्यभि-
चारिरूपो धर्मोऽसि सुषादिव्यतिरिक्तसत्प्रतीत्यसंभवेन स्वयमनभ्युपगमात् । यदि वाऽव्यभिचारिदयो धर्मो अर्थान्तरभूता
अभ्युपगम्यन्ते तैवच्छिन्नं विज्ञानं सामान्या अवस्थापकमुद्बुध्यते तच्चानुपपन्नम्"-इत्यादि-तत्त्वोप० लि० पृ० १२
पं० ३-पृ० १३ पं० ११ ।

४ "ज्ञानेन सह लिङ्गस्य"-बृ० ल० टि० । ५ "पूर्वज्ञानविषयः"-बृ० ल० टि० । ६-यद्दे-बृ० आ० हा० वि०
मिना० । ७-नापादि-बृ० ल० आ० हा० वि० । ८ "शब्दवापि व्य(अव्य)भिचारिता न जायते"-बृ० ल० टि० ।
९ "व्य(अव्य)भि० धर्मिणः"-बृ० टि० । "व्य(अव्य)भि० धर्मस्य"-ल० टि० । १० "सम्यन्धः"-ल० टि० ।
११-णां च धर्मो-आ० हा० वि० । १-णां न च धर्मो-बृ० ल० । १२-ऽसावस्या-२० आ० हा० वि० ।

त्वेऽनवस्थाप्रसक्तेः असम्बद्धत्वे 'तत्सम्बद्ध' इति व्यपदेशानुपपत्तेः । नाप्यसत्त्वेकार्थसमवायः
आत्मन्येवाव्यभिचारितादिधर्मकलापस्य प्रसक्तेः । न च समवायमैवे एकार्थसमवायः संभवी न
चान्यः सम्बन्धोऽत्र परेरभ्युपगम्यते । किञ्च, यदि अव्यभिचारितादयो धर्मा अर्थान्तरभूता ज्ञानस्य
विशेषणत्वेनोपेयन्ते तदेकविशेषणावच्छिन्नज्ञानप्रतिपत्तिराले नापरविशेषणावच्छिन्नस्य तस्य प्रति-
पत्तिरित्यशेषविशेषणानवच्छिन्नं तत् सामग्र्या व्यवच्छेदकं भवेत् अपरविशेषणावच्छिन्नतैत्प्रति-५
पत्तिराले ज्ञानस्य ज्ञानान्तरविरोधितया तस्यासत्त्वात् । अथ निर्विकल्पके युगपदनेकविशेषणा
वच्छिन्नस्य तस्य प्रतिभासाम्नायं दोषस्तर्हि 'व्यवसायात्मकम्' इति पदमध्यक्षलक्षणे नोपादेयम्
अनिश्चयात्मकस्याप्यध्यक्षलक्षत्वेनाभ्युपगमात् । अथ विशेषजनितं व्यवसायात्मकम् ; नन्वेवं सामान्य-
जनितं विशेषणज्ञानमध्यक्षफलं न भवेत् । यदि चानेकविशेषणावच्छिन्नेकज्ञानाधिगतिरेकं ज्ञानम्
कथमेकानेकरूपं यस्तु नाऽभ्युपगतं भवेत् ? अथाव्यतिरिक्तस्तर्हि ज्ञानमेव नाऽव्यभिचारितादि तदेव १०
या न ज्ञानमित्यन्यतरदेव स्यात् न सामग्रीव्यवच्छेदस्ततो भवेत् । अथाव्यभिचारितादि ज्ञानस्वरूपमेव
तत्र विपर्ययज्ञानेऽप्यव्यभिचारिताप्रसक्तिः । अथ विशिष्टं ज्ञानमव्यभिचारितादिसमवायम्, ननु
विशेषणमन्तरेण विशिष्टता कथमुपपत्तिमती ? विशेषणस्य चैकान्ततो भेदे सैव सम्बन्धासिद्धिः
अमेदे न निशिष्टता कथंचिद्वेदे परपक्षसिद्धिः । तत्र अव्यभिचारितापदोपादानमर्थवत् ।

इतोऽप्यपार्थक्यम् इन्द्रियार्थसन्निकर्षपदेनेव तद्व्यावर्त्यस्यापोदितत्वात् । तथाहि-मरीच्युदक १५
ज्ञानव्यवच्छेदायाऽव्यभिचारिपदोपादानम् तज्ज्ञाने च उदक प्रतिभाति न च तेनेन्द्रियसम्बन्धः अवि-
द्यमानेन सह सम्बन्धानुपपत्तेः विद्यमानत्वे वा न तद्विपर्ययज्ञानस्य व्यभिचारिता विद्यमानार्थज्ञानवत् ।
अथ प्रतिभासमानोदकसम्बन्धाभावेऽपि मरीचिभिः सम्बन्धादिन्द्रियस्य तत्सन्निकर्षप्रभयं तत् अत एव
मरीचीनां तदालम्बनत्वं तस्य तदन्यव्यतिरेकानुविधानात् तद्वेशं प्रति प्रवृत्तेश्च मिथ्यात्वमपि तज्
ज्ञानस्यान्यदालम्बनमन्यत् प्रतिभातीति कृत्वा, नन्वप्रतिभासमानं कथमालम्बनम् ? यदि ज्ञानजन-२०
कत्वात् इन्द्रियादेरप्यालम्बनत्वप्रसक्तिः आकारार्पकत्वतदधिकरणत्वादिकं त्यालम्बनत्वं न परस्या-
भिमतम् तस्मात् तदवभासित्वमेवालम्बनत्वम् न च मरीच्युदकज्ञाने मरीचयः प्रतिभान्ति ।
अथोदकाकारतया ता एव तत्र प्रतिभान्ति, ननु ताभ्य उदकाकारता यद्यव्यतिरिक्ता परमार्थसती च
तदा तत्प्रतिपत्तेर्न व्यभिचारित्वम् । अथापरमार्थसती तदा तासामप्यपरमार्थसत्त्वप्रसक्तिः । किञ्च,
अपरमार्थकोदकतादात्म्ये मरीचीना तदुदकज्ञानवद् मरीचिज्ञानमपि वितथं भवेत् । न च उदकाकार-२५
एकसिन् प्रतीयमाने मरीचयः प्रतीयन्त इति वक्तुं शक्यमिति प्रसङ्गात् । अथ व्यतिरिक्ता ताभ्य
उदकाकारता तर्हि तत्प्रतिपत्तो कथं मरीचयः प्रतिभान्ति अन्यप्रतिभासेऽप्यन्यप्रतिभासाभ्युपगमे
अतिप्रसङ्गात् ? किञ्च, केशोन्दुकज्ञाने किमालम्बनम् किं वा प्रतिभातीति वक्तव्यम् ? अथ केशोन्दु-
कादिकमेवालम्बनम् प्रतिभाति च तदेव तत्र तर्हि मरीच्युदकज्ञानेऽपि तदेवालम्बनम् तदेव प्रति-
भातीति किं न भवेत् ? न च तज्ज्ञानस्य प्रतीयमानान्यालम्बनत्वेन मिथ्यात्वम् अपि तु प्रतिभास-३०
मानस्यासंस्पृश्यत्वेन अन्यथा केशोन्दुकज्ञानस्य मिथ्यात्वं न भवेत् । न च मरीचिदेशं प्रति प्रवृत्तेर्मरीच्या-

१-सम्बन्धत्वे आ० । २-इत्येव इ-वृ० वा० बा० भा० आ० । ३-भावऽ(विऽ)पि ए-ल० । ४ "विशेष-
कम्"-वृ० ल० टि० । ५ "अव्यभिचारित्व"-वृ० ल० टि० । ६-कालेन ज्ञा-मा० मा० । ७ "ज्ञानस्य"-वृ० ल०
टि० । ८-फलं भ-ल० । ९ "अव्यभिचारिपदव्याख्यस्य"-वृ० ल० टि० ।

"अतोऽव्यभिचारिपदमपार्थक्यमितोऽप्यपार्थक्यमिन्द्रियार्थसन्निकर्षपदेनापोदितत्वात् न हि केशोन्दुकविज्ञानस्य नयनार्थ-
सन्निकर्षोऽव्यतिरिक्तः । नन्वस्ति मरीच्युदकविज्ञानस्य तदपनोदयाव्यभिचारि पदम् तत्र, यत उदक प्रतिभाति न च तेन सह
सम्बन्धोऽस्ति विद्यमानेन साकं सम्बन्धत्वे नाऽविद्यमानेन । तत्सम्बन्धे वा न तद्विपर्ययो मिथ्यात्वमिहोपपद्यते सत्योदकसन्धे-
दनवत्, ननु यद्यपि प्रतीयमानोदकेन सह सम्बन्धो नास्ति चक्षुषस्ययापाया (थाप्या) लभ्य मरीचिनिचयेन साकं
सम्बन्धोऽस्ति तस्यैवालम्बनत्वात् तद्वेशं प्रति प्रवृत्तेरत एव मिथ्यात्वमन्यद् आलम्बनमन्यथ प्रतिभाति"-इत्यादि-तत्त्वोप-
लब्धिः १५ पृ० ११-पृ० १६ पृ० २ ।

१० "मरीचिदेशम्"-वृ० ल० टि० । ११ "अव्यतिरिक्त"-वृ० ल० टि० । १२ "मरीच्युदक"-वृ० ल० टि० ।
१३-सत्त्वे-वृ० । १४ "न हि केशोन्दुकज्ञानस्य प्रतीयमानात् केशोन्दुकादन्यत् किञ्चिदालम्बनमस्ति ततोऽस्यापि मिथ्यात्वं
न स्यात्"-वृ० ल० टि० ।

- लभ्यन्तत्त्वम् तद्देशस्यैवमालम्ब्यन्तत्त्वप्रसक्तेः न च प्रतिभासमानान्यार्थसन्निकर्षजत्वं तज्ज्ञानस्य सत्यो-
दकज्ञाने आस्यादृष्टेः । न चा(वा) प्रतीयमानसन्निकर्षजत्वेस्य तस्यै तज्ज्ञत्वमभ्युपगन्तुं युक्तम्
अन्यथानुमेयदहनज्ञानस्यापीन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वं स्यात् । अथ मन एव तद्वेन्द्रियं तस्य च दहनेन
सह प्रतीयमानेन नास्ति सम्बन्धः इहापि तर्हि प्रतीयमानेनोदकेन न सम्बन्धश्चक्षुषः मरीचीनां तु न
५ प्रतीयमानत्वमिति तामिरपि कथं तस्य सम्बन्धः? यच्च 'सामान्योपपन्नं विशेषपर्यवसानम्' इदमुदकम्
इत्येकं ज्ञानं तस्य सामान्यवानर्थः स्मृत्युपस्थापितविशेषापेक्षो जनकः तिरस्कृतस्वाकारस्य परि-
गृहीताकारान्तरस्य सामान्यविशिष्टस्य वस्तुनो जनकत्वे तथाविधयेन्द्रियेण सम्बन्धोपपत्तेरिन्द्रि-
यार्थसन्निकर्षजो विपर्ययः' इति, तद्व्यन्तमसम्बन्धम्; पराभ्युपगमेनास्यानुपपत्तेः । तथाहि-सामान्यो-
पक्रममिति यदि सामान्यविषयम् 'इदम्' इति ज्ञानं तदा मरीच्युदकयोः साधारणमेकं सामान्यं
१० 'इदम्' इति ज्ञानस्य विषयो यत्तुः । न चैकान्ततो व्यक्तिभिन्नमभिन्नं वा सामान्यं संभवति
संभवेऽपि सत्त्वद्रव्यत्वव्यतिरिक्तस्य मरीच्युदकसाधारणस्य तस्य न सद्भावः सत्त्वद्रव्यत्वादेश्च
ज्वलनादाद्यपि सद्भाव इति न मरीच्युदकसाधारणत्वम् । तरङ्गायमाणत्वं तृभयसाधारणं सामान्यं
पराभ्युपगमेन न संभवत्येव संभवेऽपि न तस्य तदुभयनियतत्वम् अन्यत्रापि सद्भावोपपत्तेः ।
'विशेषपर्यवसानम्' इत्येतदपि यदि विशेषप्राहकं तदा सामान्यप्राहकत्वानुपपत्तिः न हि 'इदम्'-
१५ इत्येतस्य ज्ञानस्य विशेषप्राहिताऽनुभूयते तत्त्वे वा सामान्य-विशेषयोर्मिश्रस्वरूपत्वात् कथं सामान्य-
प्राहिताऽस्य? अथ 'उदकम्' इति ज्ञानं विशेषप्राहि तर्हि भिन्नावभासम् 'इदम्' 'उदकम्' इति
ज्ञानद्वयं प्रसक्तम् प्रतिभासमेदस्यान्यत्रापि मेदनियन्धनत्वात् तस्य चात्रापि भावात् । ज्ञानद्वये च
'इदम्' इति सामान्यावभासि सत्यार्थविषयं सन्निकर्षप्रभवम् 'उदकम्' इति त्वयिद्यमानविशेषावभासि
न तत् सन्निकर्षप्रभवम् यदसत्यार्थं न तद् व्य(अव्य)भिचारिपदोपादानव्यवच्छेद्यम् सन्निकर्षो-
२० त्पन्नपदेनैवापोदितत्वात् यच्च सन्निकर्षजं सामान्यज्ञानं तद् व्यभिचारि न भवतीति नाव्यभिचारिपद-
व्यवच्छेद्यम् । अथ 'इदमुदकम्' इत्युल्लेखद्वययुक्तमेकं ज्ञानं तर्हि सामान्ये तत् प्रत्यक्षं प्रमाणं च विशेषे
अन्वयक्षमप्रमाणं चेति कथमेकं ज्ञानमध्यक्षानध्यक्षरूपं प्रमाणप्रमाणरूपं च नाभ्युपगतं भवेत्?
अथ सामान्येऽपि नाध्यक्षं प्रमाणं चेदमभ्युपगम्यते तर्हीन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वाभावादस्य नाव्य-
भिचारिपदापोदता विशेषेऽप्यस्य प्रमाण्येऽध्यक्षत्वे चाव्यभिचारिपदमपार्थक्यमपोद्याभावात् । यदि
२५ च सामान्यवानर्थः स्मृत्युपस्थापितविशेषापेक्षोऽस्य जनकः कथमस्य विपर्यस्तता विद्यमानविशेष-
विषयत्वात्? अथ स्मृत्युपस्थापितत्वाद् विशेषस्य अविद्यमानविशेषविषयतया तस्य विपर्यस्तता
ननु तत्राविद्यमानः स्मृत्युपस्थापितो विशेषः कथं तज्जनको येन सामान्यवानर्थस्तदपेक्षस्तज्जनकः
परिणीयते? तथापि तज्जनकत्वे इन्द्रियस्य स्वदेशकालासन्निरहितार्थपेक्षस्य ज्ञानजनकत्वादर्थेन
सन्निकर्षकल्पना तस्य प्रमाणस्य चार्थवत्त्वकल्पना विशीर्यते तथा च "इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नम्"
३० [न्यायद० १-१-४] इति "अर्थवत् प्रमाणम्" [१-१-चात्स्या० भा० पृ० १] इति च न वक्तव्यं स्यात् ।
अथाजनकस्य तत्र न प्रतिभास इति स्मृत्युपस्थापितस्य तस्य तज्जनकता तत्राविद्यमानस्य न जनकत्व-
मिति विद्यमानविशेषविषयत्वेन तज्ज्ञानस्याविपर्यस्ततेति तद्व्यवच्छेदार्थमव्यभिचारिपदोपादान-
मन्तर्धकं भवेत् । सामान्ययतोऽर्थस्य केवलस्य तज्जनकत्वे तस्यैव तत्र प्रतिभासः स्यात् । यैदपि 'तिर-
स्कृतस्वाकारस्य परिगृहीताकारान्तरस्य तस्य तज्जनकत्वम्' तत्रापि वस्तुनः स्वाकारतिरस्कारे वस्तु-
३५ त्वमेव न स्यादिति कथं तस्य सामान्यविशिष्टता? तथाहि-मरीचीनां मरीच्याकारतापरित्यागे वस्तु-
त्वमेव परित्यक्तं भवेत् स्वाकारलक्षणत्वाद् वस्तुनः न चाकारान्तरस्य परिग्रहः संभवति वस्तुन्तरस्य

१ "न चावभातोदकभिन्नार्थसन्निकर्षजलमुदकविज्ञानस्योपपद्यते सत्योदकज्ञानेऽदृष्टत्वात् अन्यथानुमेयदहनज्ञानस्यापि
इन्द्रियार्थसन्निकर्षजलमापनीयेत आत्मन सन्निकर्षजत्वात् । अथ प्रतीयमानदहनेन सह मनसो नास्ति सम्बन्धः तदिहापि
प्रतीयमानेनात्मसा सह नास्ति सम्बन्धश्चक्षुषस्तस्याद् अव्यभिचारिपदं न युक्तम् इन्द्रियार्थसन्निकर्षपदेनापोदितत्वात्"-
इत्यादि-तत्त्वोप० लि० पृ० १७ पं० १०-१६ ।

२-त्व (तस्य) तस्य ल० । ३ "तज्ज्ञानस्य"-पृ० ल० टि० । ४ "सन्निकर्षजलम्"-पृ० ल० टि० ।
५ पृ० ५२३ पं० ८ । ६ तथा म-पृ० आ० हा० वि० विना । ७ "तरङ्गायमाणतत्सामान्यस्य"-पृ० टि० ।
८-चापोदित-पृ० वा० पा० विना । ९ "सन्निकर्षप्रभवत्वात्"-पृ० ल० टि० । १०-क्षत्वे वा-पृ० ल० वा०
वा० विना । ११ पृ० ५२३ पं० ९ ।

यस्त्वन्तरानापत्तिरूपत्वात् तदापत्तिरूपत्वे वा भरीचय उदकरूपतामापन्ना इति तत्प्रतिभासि ज्ञानं सत्योदकज्ञानवदविपर्यस्तमिति तद्व्यवच्छेदार्थमव्यभिचारिपदोपादानं न कार्यं भवेत् सामान्य-
विशिष्टस्य च घस्तुन इन्द्रियसम्बद्धस्य विपर्ययज्ञानजनकत्वे यत्रांशे तस्येन्द्रियसम्बन्धोत्पाद्यत्वं तत्राध्यक्षता प्रमाणता च अन्यत्र तद्विपर्यय इत्येकं ज्ञानमध्यक्षं प्रमाणं तद्विपर्ययरूपं च भवेदित्युक्तम् ।
यदपि "यत्सन्निधाने यो दृष्टः" इत्यादि, तदप्युक्तम्; शब्दावच्छेदेन 'उदकम्' इति ज्ञानस्यानुत्पत्तेः ५
न ह्युदकवत् शब्दोऽप्यत्र ज्ञाने विशेषणभूतो ग्राह्यतया प्रतिभाति तथाप्रतीतेरभावात् । शब्दविशि-
ष्टोदकप्रतिभासाभ्युपगमेऽपि यदि शब्दसरणाद्यन्तरेण नार्थनिश्चयस्तदाऽनवस्थादोषप्रतिपादान्न
तद्वनिसृतिर्भवेत् । अथ शब्दसरणाद्यन्तरेणाप्युदकादेर्निश्चयस्तदा जैनमतानुप्रवेशाच्च दोषासक्तिः
काचित् ।

एवं संशयज्ञानव्यवच्छेदार्थं व्यवसायात्मकपदोपादानमपि न कर्तव्यम् इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्प-१०
न्नपदेनैव तस्यापि निरस्तत्वात् न हि पराभ्युपगमेन 'स्याणुर्वा पुरुषो वा' इति संशयज्ञानमेकमुभयो-
हेतुर्निन्द्रियार्थसन्निकर्षजं संभवति असंभवप्रकारश्च पूर्ववदनुसृत्यात्रापि वक्तव्यः । सविकल्पनाध्यक्ष-
प्रसाधनप्रकारश्चैकान्ताक्षणीकपक्षे न सम्भवत्येव "यः प्रागजनको बुद्धेः" इत्यादेर्दूषणस्य तत्राविच-
लितस्वरूपत्वात् यथा चाक्षणीकैकान्ते सहकार्यपेक्षा न संभवति भावानां तथा प्राक् प्रतिपादित-
मिति न पुनरुच्यते । यदपि 'संशयज्ञानव्यवच्छेदार्थं व्यवसायात्मकपदम्' इत्यभिधानम् तत्र सामा-१५
न्यप्रत्यक्षात् विशेषाप्रत्यक्षात् विशेषसृष्टेस्तत्र 'किंस्वित्' इत्यनवधारणात्मकः प्रत्ययः सन्देहो व्यवच्छे-
द्यतयाभिमतः तत्र च किं प्रतिभाति धर्मिमात्रम् धर्मो वा? यदि धर्मो घस्तुसन् प्रतिभाति तदा
नास्याऽपनेयता सम्यग्ज्ञानत्वात् । अथायस्तुसन्नसाधन प्रतिभाति तदाऽव्यभिचारिपदव्यावर्तित-
त्वाच्च तद्व्यावर्तनाय व्यवसायपदोपादानमर्थवत् । अथ धर्मः प्रतिभाति तदाऽत्रापि वक्तव्यम्
किमसौ स्थाणुत्व-पुरुषत्वयोरन्यतरः उभयं वा? यदि स्थाणुत्वलक्षणो घस्तुसन् कथमस्य ज्ञानस्य २०
व्यवच्छेद्यता सम्यग्ज्ञानत्वादिति? अथापारमार्थिकोऽसौ तत्र प्रतिभाति तथाप्यव्यभिचारिपदोपा-
दैव सिध्द्याज्ञानत्वात् । एवं पुरुषत्वलक्षणप्रतिभासेष्येतदेव दूषणं वाच्यम् । उभयस्यापि तार्त्विकस्य
प्रतिभासे न तज्ज्ञानस्य सन्देहरूपतेति नापोह्यता । उभयस्याप्यतार्त्विकस्य प्रतिभासे तद्विपर्ययज्ञानस्य
विपर्ययरूपता न सन्देहात्मकतेत्यव्यभिचारिपदोपादौ तदैव । अथैकस्य धर्मस्य तार्त्विकत्वम् अपरस्याता-
त्विकत्वम् एवमपि तार्त्विकधर्मावभासित्वात् तज्ज्ञानमव्यभिचारि अतार्त्विकधर्मावभासित्वाच्च तदेव २५
व्यभिचारीति एकमेव ज्ञानं प्रमाणमप्रमाणं च प्रसक्तम् । न च सन्दिग्धाकारप्रतिभासित्वात् सन्देह-
ज्ञानमिति वाच्यम् यतो यदि सन्दिग्धाकारता परमार्थतोऽर्थं विद्यते तदाऽवाधितार्थगृहीतिरूपत्वान्न
सन्देहज्ञानता सत्यार्थज्ञानवत् । अथ न विद्यते तदाऽव्यभिचारिपदेन तद्वाहिज्ञानस्यापोदितत्वाद्
व्यवसायग्रहणं तद्व्यवच्छेदायोपादीयमानं निरर्थकम् । अथ न किञ्चिदपि तत्र प्रतिभाति न तर्हि
तस्येन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वमिति न तद्व्यवच्छेदाय व्यवसायात्मकपदोपादानमर्थवत् । तत्र तदपि ३०
प्रत्यक्षलक्षणे उपादेयम् ।

यदपि 'फलस्वरूपसामग्रीविशेषणत्वेनासंभवाभेदं लक्षणम्' इति, तद्युक्तमेवाभिहितम्; अस्य
पक्षत्रयेऽप्यघटमानत्वात् । यदपि 'यतः' इत्यध्याहारात् फलविशेषणपक्षाध्ययनम्, तदप्यसङ्गतम् ।
यतोऽपरिच्छेदस्वरूपस्याध्यक्षप्रमाणता विशिष्टप्रसिद्धिजनकत्वेन प्रमेय-प्रमात्रोरिवासङ्गता । न च
प्रमात्-प्रमेययोरन्यन्तरत्वे सति विशिष्टप्रसिद्धिजनकं यत् तत् प्रत्यक्षमिति विशेषणात् प्रमात्-प्रमेय- ३५
व्यतिरिक्तस्य तस्य प्रमाणता, सन्निकर्षादिप्रमाणत्वाभिमतव्यतिरिक्तस्य तज्जनकस्य प्रमाणतेत्यपि
घक्तुं शक्यत्वात् । न च सामर्थ्यस्य सन्निकर्षस्य वा साधकतमत्वात् प्रमाणता, साधकतमत्वस्य
प्रमाणसामान्यलक्षणप्रस्तावे निरस्तत्वात् । यदपि इन्द्रियादेरचेतनस्य प्रमाणत्वं प्रतिपादितम् तदप्य-

१-राय-वा० वा० । २-पृ० ५५० पं० २२ । ३-पृ० ५२३ पं० १३ । ४-मेकोले-ल० । ५-पृ० ५२५
पं० १० । ६ "सामान्यप्रत्यक्षाद् विशेषाप्रत्यक्षाद् विशेषसृष्टेस्तत्र संशयः"-वैशेषिकद० २-२-१७ । प्रशस्त० कं०
पृ० १७४ पं० २०-पृ० १७५ पं० ८ । "समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तिरूपलक्षणमुपलब्धव्यवस्थातश्च विशेषापादो विमर्शः
संशयः"-न्यायद० १-१-२३ । ७-यस्वरू-भा० गा० । ८-पि स्वाफल-वा० वा० गा० । पृ० ५२७ पं० २८ ।
९-पृ० ५३० पं० १४ । १०-पृ० ४७१ पं० २० ।

तिप्रसङ्गतोऽघटमानकम् । यदपि 'ज्ञानसद्भावे न काचित् तज्जन्या विषयाधिगतिः अक्षादिसद्भावे तु विषयाधिगतिर्भिन्नोपजायत इत्यक्षादेरेवाधिगतिजनकस्य प्रमाणता' इति, तदप्यममीक्षिताभिधानम्; ज्ञानस्यैव यथावस्थितार्थाधिगतिस्वभावतया प्रमाणत्वात् प्रमाणकलामेदाविरोधस्य च प्रतिपादितत्वात् अक्षादिसद्भावे तु विषयाधिगतेरसिद्धत्वात् । तथाहि—व्यापारवदक्षादिसद्भावेऽपि व्यासक्तचेतसो न विषयाधिगतिः सत्यस्मद्ज्ञाने त्वक्षादिव्यापाराभावेऽपि यथावस्थितार्थाधिगतिरप्यलभ्यत इति न सा अक्षादिकार्या । न चासावपि मनोऽक्षकार्या परपरिकल्पितमनोऽक्षस्य प्रागेव निषिद्धत्वात् । अत एव 'चक्षुषाऽधिगतम्' इति तस्य साधकतमत्वाभिमानः न साधकतमताव्यवस्थापकः तदभावेऽपि विषयाधिगतिसद्भावात् । 'ज्ञानेनाधिगतः' इत्यभिमानस्तु ज्ञानस्य साधकतमताव्यवस्थापक एव ज्ञानाभावे तदधिगतेरभावात् । परम्परया तृपचरितमार्थाधिगती साधकतमत्वमक्षार्देन प्रतिपिध्यते अस्मद्वादिप्रत्यक्षस्य स्वार्थाधिगतिस्वभावस्याक्षादिप्रभवत्वात् । तत् "इन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तम्" [तत्त्वार्थे १-१४] इति ध्वनात् एतेन प्रातिभस्यानक्षप्रभवस्यापि स्वार्थाधिगतिरूपस्य विशदतयाऽध्यक्षप्रमाणता प्रतिपादिता द्रष्टव्या । तेन यत् तत्रेन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वाभावप्रतिपादनेन मीमांसकैर्दूषणमभ्यधायि यच्च नैयायिकैर्मनोऽक्षार्थजत्वसमर्थनेनोत्तरं प्रतिपादितं तदुभयमप्ययुक्ततया व्यवस्थितम् । शेषं त्वत्र यथास्थानं प्रतिविहितत्वाच्च प्रत्युच्चार्य दूष्यते । तन्नैकान्तवादि-
१५ प्रकल्पितमध्यक्षलक्षणमनवद्यम् ।

[प्रत्यक्षस्य तज्ज्ञेदानां च सिद्धान्तसंमतं निरूपणम्]

किं पुनस्तदनवद्यम् ? "स्वार्थसंवेदनं रूपमध्यक्षं मुख्यगौर्णतः" [इत्येतत् ।

अत्र च मुख्यमतीन्द्रियज्ञानमशेषविशेषालम्बनमध्यक्षं सर्वज्ञसिद्धौ प्रतिपादितम् । गौर्णं तु संव्यवहारनिमित्तमसन्नेपर्यायद्रव्यविषयमिन्द्रियानिन्द्रियप्रभवमसदाद्यध्यक्षं विशदमुच्यते । अस्य च लघो-
२० ग्योऽर्थः स्वार्थः तस्य संवेदनं विशदतया निर्णयस्वरूपम् । तेन संशय-विपर्ययाऽनध्यवसायलक्षणस्य ज्ञानस्य संव्यवहारानिमित्तस्य नाध्यक्षताप्रसक्तिः नाप्यज्ञानरूपस्येन्द्रियादेः अधिकल्पस्य वा सौगतपरिकल्पितस्येन्द्रियज-मानस-योगिज्ञानस्य संवेदनरूपस्य । स्वं चार्थं अथ स्वार्थं तयोः संवेदनं स्वार्थसंवेदनमित्यस्यापि समासस्याश्रयणात् अर्थसंवेदनस्यैव जैमिनीय-वैशेषिकादिपरिकल्पितस्य परोक्षस्य तदेकार्थसमयेतानन्तरज्ञानप्राप्तास्यास्यसंविदितस्वभावस्याध्यक्षताव्युदासः विज्ञानवादिपरिकल्पितस्य
२५ च स्वरूपमात्रप्राहकस्य ।

प्रमाणप्रमेयरूपस्य च सकलस्य क्रमाक्रमभाष्यनेकधर्माक्रान्तस्यैकरूपस्य यस्तुनः सद्भावेऽध्यक्ष-
प्रमाणस्यैकस्य क्रमवर्तिपर्यायवशात् तथाव्यपदेशमासाद्यतश्चातुर्विध्यमवग्रहेहावायधारणरूपतयोप-
पन्नम् । तत्र "विषयविषयिसन्निपातानन्तरमाद्यं ग्रहणमवग्रहः" [विषयस्य तावत्

१ पृ० ५२९ पं० १८ । २ पृ० ५३७ पं० १५ । ३ पृ० ५३७ पं० २० ।

४ "प्रत्यक्षं विशदं ज्ञानं मुख्यसंव्यवहारतः । परोक्षं शेषविज्ञानं प्रमाणे इति समग्रः" ॥ ३ ॥—लघीयन्न० पृ० ६ ।

प्रमाणप० पृ० ६९ पं० २४-२५ ।

"तदुक्तम्—प्रत्यक्षं विशदं ज्ञानं निष्ठाभितमविह्वलम् । परोक्षं प्रत्यभिज्ञादि प्रमाणे इति समग्रः" ॥ अष्टम० पृ० २८१ पं० २ ।

५ पृ० ५३-६९ । ६-स्य संव्य-वृ० आ० हा० वि० । ७ "तत्राव्यक्तं यथास्मिन्निर्देयविषयाणामालोचनावधारणमवग्रहः"—१-१५ तत्त्वार्थे० मा० । "विषयविषयिसन्निपातसमयानन्तरमाद्यग्रहणमवग्रहः । विषयविषयिसन्निपाते सति दर्शनं भवति तदनन्तरमर्थस्य ग्रहणमवग्रहः"—१-१५ सर्वार्थे० तथा राजवा० ।

"विषयविषयिसन्निपातानन्तरमाद्यं ग्रहणमवग्रहः । विषयस्तावत् द्रव्यपर्यायात्मार्थः स्वियुक्तो द्रव्यभावेन्द्रियम् अर्थ-ग्रहणं योग्यतालक्षणम् तदनन्तरभूतं सन्मात्रं दर्शनं स्वविषयव्यवस्थापनविकल्पमुत्तरं परिणामं प्रतिपद्यतेऽवग्रहः"—लघीयन्न० खो० पृ० २ प्र० पं० १-३ ।

"विषयविषयिसन्निपातानन्तरसमुद्भूततत्त्वसामान्योचरदर्शनाज्जातमाद्यमनान्तरसामान्याकारविशिष्टवस्तुग्रहणमवग्रहः"—प्रमाणनयत० २-७ ।

द्रव्यपर्यायात्मनोऽर्थस्य विप्रक्षिप्यः निर्वृत्त्युपकरणलक्षणस्य द्रव्येन्द्रियस्य लब्ध्युपयोगस्वभावस्य च भावेन्द्रियस्य विशिष्टपुद्गलपरिणतिरूपस्यार्थग्रहणयोग्यतास्वभावस्य च यथाक्रमं सन्निपातो योग्यदेशावस्थानं तदनन्तरोद्भूतं संज्ञाभावदर्शनस्मात् तदर्थमुत्तरपरिणामं स्वविषयव्यवस्थापनविकल्परूपं अतिपद्यमानमवग्रहः । “पुनरवग्रहीतविप्रयाकाङ्क्षणीही” [ ] “तदनन्तरं तदीहितविशेषनिर्णयोऽवश्यः” [ ] “अवेतविषयस्मृतिहेतुस्तदनन्तरं धारणा” [ ] । ५

अत्र च पूर्वपूर्वस्य प्रमाणता उत्तरोत्तरस्य च फलतैल्येकस्यापि प्रतिज्ञानस्य चातुर्विध्यं कथञ्चित् प्रमाणफलमेदं प्रपन्नः । यथा च प्रतिभासमेदोऽपि ग्राह्यग्राहकसंविदां युगपदेकत्वं तथा क्रमभाविनामवग्रहादीनां हेतुफलरूपतया व्यवस्थितस्वरूपाणामेकत्वं कथञ्चिद्विरुद्धम् अन्यथा हेतुफलभावाभाचप्रसक्तिरिति प्रतिपादितमनेकशः । धारणास्वरूपा च मतिरयिसंवादस्वरूपस्मृतिफलस्य हेतुत्वात् प्रमाणम् स्मृतिरपि तथाभूतप्रत्यक्षमर्थस्वभावसंज्ञाफलजनकत्वात्, संज्ञाऽपि तथाभूततर्क-१० स्वभावचिन्ताफलजनकत्वात्, चिन्ताऽप्यनुमानलक्षणाभिनिबोधफलजनकत्वात्, सोऽपि हानादिबुद्धिजनकत्वात् । तदुक्तम्—“मतिस्मृतिसंज्ञाचिन्ताऽभिनिबोध इत्यनर्थान्तरम्” [तत्त्वार्थ-१-१३] अनर्थान्तरमिति कथञ्चिदेकविषयम् । “प्राक् शब्दयोजनात् मतिज्ञानमेतत् शेषमनेकप्रमेदं (दं) शब्दयोजनादुपजायमानमविशदं ज्ञानं श्रुतम्” [ ] इति केचित् । सैद्धान्तिकास्तु अवग्रहेहाषायधारणाप्रमेदरूपाया अतेर्वाचकाः पर्यायशब्दा मतिः स्मृतिः संज्ञा चिन्ता अभिनिबोध इत्येते शब्दा इति प्रतिपन्नाः । स्मृतिसंज्ञाचिन्तादीनां तु कथञ्चिद्वृद्धीतग्राहितेऽप्ययिसंवादकत्वादनुमानवत् प्रमाणताऽभ्युपेया । न चानुमानस्यावग्रहीतलक्षणव्यवसायात् प्रामाण्यं न यथोक्तस्मृत्यादेः शब्दानित्यत्वादपि लिङ्गलिङ्गिधियोऽप्रमाणताप्रसङ्गात् व्याप्तिग्राहकप्रमाणेन साकल्येनानधिगत-स्वलक्षणाश्चरसायिना संज्ञानित्यत्वादेर्ग्रहणे तयोः समधिगतस्वलक्षणविषयत्वात् । शेषमत्र साविकल्पकमध्यक्षं प्रसाधयद्विध्नितम् । अत्र च यत् शब्दसंयोजनात् प्राक् स्मृत्याविक्रमवि-२० संयादिव्यवहारनिर्वर्तनक्षमं प्रयतेते तन्मतिः शब्दसंयोजनात् प्रावृत्तं तु सर्वं श्रुतमिति विभागः ।

“अक्षार्थयोगे दर्शनानन्तरमर्थग्रहणमवग्रहः” । प्रमाणमी० १-१-२७ ॥

ईहादित्रयस्य लक्षणव्यवस्थानामपि कमविकासमवगन्तुकामैदकेभ्य एव ग्रन्थेभ्यस्तुलना विधेया ।

आवश्यकनिरुपि-विशेषावश्यकमाप्योस्तु अवग्रहादीनां चतुर्णां लक्षणानीत्यम्—

“अथाप्यवग्रहणं अवग्रहं तद् विधातुर्न ईहं । प्रवसायं च अवापं धरणं पुन धारणं वेति” ॥ नि० १७५ ॥

सामान्यत्वावग्रहणमुग्रहो भेदमवग्रहणमेहे । तत्सावयमोऽवाको अविचुर्न धारणा तत्त” ॥ भा० १८० ॥

१ “कर्णशब्दलिकारूपमुपकरणेन्द्रियम् कदम्बगोलक्याकारा चक्षुरादीन्द्रियनिर्गृहीतः”—पृ० ल० टि० ।

द्रव्येन्द्रिय-भावेन्द्रियस्वरूप-संज्ञान-प्रयुक्तादिकं प्रमाणतोपागमतेन्द्रियाख्यपदद्वयपदतोऽवबोद्धव्यम्—पृ० २९२ टि०—

११७ प्र० । २-णलक्षणस्य वा० पा० आ० मा० । ३-अवदर्शनमुत्तर-पृ० आ० हा० वि० । ४ “पुनरवग्रह-वृद्धीतविशेषाकाङ्क्षणीही”—लघीयख० खो० पृ० लि० पृ० २ प्र० पं० ३ । ५ “तथेहितविशेषनिर्णयोऽवश्यः”—

लघीयख० खो० पृ० लि० पृ० २ प्र० पं० ४ । ६ “स्मृतिहेतुधारणा संस्कार इति यावत्—लघीयख० खो० पृ० लि०

पृ० २ प्र० पं० ५ । ७ “प्रमाणमिति सर्वत्र संज्ञा”—पृ० ल० टि० । ८-त्यनर्थान्तरमिति कथ-पृ० ल० पा०

भा० विना । सर्वेष्वपि श्वेताम्बरीय-दिग्दम्बरीयेषु तत्त्वार्थव्याख्याप्रत्येयु “मतिः स्मृतिः संज्ञा” इत्यादिक एव पाठः ।

सिद्धिनिनिधयटीकायामपि तथैव समुद्धृतो ह्यते—लि० पृ० ९९ पं० १४ । “ज्ञानमायं मतिः संज्ञा चिन्ता चाभिनि-

बोधनम्”—लघीयख० पं० ३ खो० १ ।

९ “प्राह नामयोजनाच्छेषं श्रुतं शब्दानुयोजनात्” ॥—लघीयख० पं० ३ खो० १ । “अविप्रवादस्य हेतुत्वात्

प्रमाणं धारणा स्मृतिः (स्मृतिः) संज्ञायाः प्रत्यक्षमर्थस्य, संज्ञा चिन्तायास्वरूपस्य, चिन्ताभिनिबोधस्यानुमानादेः प्राक् शब्दयोज-

नाच्छेषं श्रुतज्ञानमनेकप्रमेदम्”—लघीयख० खो० पृ० लि० पृ० २ टि० पं० ११ । “प्राह नामयोजनाच्छेषम्” इत्याद्या-

कलङ्कं पदमादाय विधानान्दिना चर्चितम्—१,२० तत्त्वार्थ० खो०-वा० खो० ८४-८८ । विशेषा० गा० १९२ पृ० ९९ ।

१० विशेषा० गा० ३९६-४०१ पृ० २२६-२२९ । १,१३ तत्त्वार्थ० व्या० पृ० ७८ पं० १२—। ११ सत्यनि-वा०

भा० भा० सा० विना । १२ “लिङ्ग-लिङ्गिधिययोः”—पृ० ल० टि० ।

१३ “मति-श्रुतयोः स्वरूपविभागाभा भूयसी चर्चा शास्त्रेयु रस्यते, ततो विशेषार्थिना विशेषावश्यकमाप्य-ज्ञानविन्दु-

तोऽवस्था-विशेषाव०, मा० गा० ९७-१७५ पृ० ६३-१०६ । ज्ञाननि० पृ० १३६ टि०-१३८ टि० तथा १४२

टि०-१४३ टि० ।

[प्रत्यक्षैकप्रमाणवादिनः चार्वाकस्यानुमानप्रामाण्याशङ्का]

अनाहुश्चार्वाकाः—भवेत् सांख्यवद्भारिकं विशदमध्यक्षम् अनुमानादिकं तूपचरितरूपत्वादिपया-
भावाच्च प्रमाणमनुपपन्नमिति कथं शब्दसंयोजनात् श्रुतं स्मृत्याद्युपपत्तिमत्? तदुक्तम्—“प्रमाण-
स्यागौणत्वादनुमानादर्थनिर्णयो दुर्लभः” [ ] तथा “अनधिगतार्थपरिच्छित्तिः
५. प्रमाणम्” । [ ] न चानुमानमर्थपरिच्छित्तिसमायम् तद्विषयाभिमतस्य सामान्या-
देरर्थस्याभावात् । भावेऽपि यदि विशेषस्तद्विषयोऽभ्युपगम्यते तदा तत्र हेतोरनुगमाभावः अथ
सामान्यं तद्विषयस्तदा सिद्धसाध्यताप्रसक्तिः । तदुक्तम्—“विशेषेऽनुगमाभावः सामान्ये सिद्ध-
साधनम्” । [ ] इति । किञ्च, व्याप्तिग्रहणे पक्षधर्मतावगमे च सत्यनुमानं
प्रवर्तते न च व्याप्तिग्रहणमध्यक्षतः संभवति तस्य सन्निहितमात्रार्थग्राहकत्वेन सकलपदार्थाक्षेपेण
१० व्याप्तिग्रहणेऽसामर्थ्यात् । नाप्यनुमानं तद्ग्रहणक्षमम् तस्यापि व्याप्तिग्रहणपुरःसरतया तत्र प्रवृत्तेः
अनुमानात् तद्ग्रहणेऽनवस्थेतरैराश्रयदोषप्रसक्तेः । प्रत्यक्षानुमानव्यतिरिक्तस्य च व्याप्तिग्राहकत्वा-
योगात् विशेषविरुद्धानुमानविरोधयोश्च सर्वत्र सुलभत्वात् कुतोऽनुमानस्य प्रामाण्यम्?

[सौगतैरनुमानप्रामाण्यसमर्थनेन चार्वाकाशङ्कायाः प्रतिविधानम्]

अत्र प्रत्यक्षानुमानप्रमाणद्वयवादिनः सौगताः प्रतिविदधति—प्रमाणैतरसामान्यस्थितेः परबुद्धि-
१५ परिच्छित्ते स्वर्गापूर्थदेवतादिप्रतिषेधस्य चारुतलक्षणाभिः स्वसंविच्छिभिः कर्तुमशक्तेः प्रमाणान्तर-
सङ्गावः सिद्धः । यच्च ‘प्रमाणस्यागौणत्वात्’ इत्युक्तम् तत्र यद्यगौणत्वमनुपचरितत्वमभिप्रेतं
तदानुमानमप्यनुपचरितमेव अस्खलितबुद्धिरूपत्वात् अथ धर्मधर्मसमुदायस्य साध्यत्वे हेतोः
पक्षधर्मत्वम् अन्वयो वाऽसंभवीति धर्मिणः साध्यत्वं पक्षधर्मत्वप्रसिद्धयर्थं धर्मस्य चान्ययसिद्धयर्थ-
मुपचरितमित्युपचरितविषयत्वादानुमानमुपचरितम्, असदेतत्; यतो यत्र धर्मिणि धूममानमग्नि-
२० मात्रव्याप्तमुपलभ्यते तत्रेवाग्निप्रतिपत्तिर्मवन्ती लोके दृश्यत इति कस्यानोपचारः? समुदायस्याप्येवं
साध्यत्वं सिध्यत्येव । यदाह “केवल एव धर्मो धर्मिणि साध्यस्तदेष्टसमुदायस्य सिद्धिः कृता भवति”
[ ] इति । पुनरप्युक्तम्—

“धर्मस्याव्यभिचारस्तु धर्मेणान्यत्र दृश्यते ।

तत्र प्रसिद्धं तद्युक्तं धर्मिणं गमयिष्यति ॥” [ ] इति ।

२५ न चानुमानविषये साध्यशब्दोपचारे अनुमानमुपचरितं नाम । न चागौणत्वादभ्रान्तत्वात् प्रमाण-
स्यानुमानस्य च भ्रान्तत्वादप्रामाण्यम् भ्रान्तस्याप्यनुमानस्य प्रतिबन्धबलादुपजायमानस्य प्रामाण्य-
सिद्धेः । तथाहि—प्रत्यक्षस्यापि अर्थस्यार्थमवेऽभाव एवाव्यभिचारित्वलक्षणं प्रामाण्यम् तच्च साध्य-
प्रतिबद्धहेतुप्रमथस्यानुमानस्याप्यस्तीति कथं न प्रमाणम्? तदुक्तम्—

१ प्रत्यक्षैकप्रमाणसमर्थनप्रवण चार्वाकमते प्रमेयकमलमार्तण्डे द्रष्टव्यम्—पृ० ४५ द्वि० पं० ५ । २ पृ० ७० पं० ३७
टि० २ । “तथा चाहुः—प्रमाणस्यागौणत्वादनुमानार्थनिर्णयो दुर्लभः”—न्यायमञ्ज० भा० २ पृ० ११८ पं० २१ ।

३ “विशेषेऽनुगमाभावात् सामान्ये सिद्धसाधनात् । तद्वतोऽनुपपन्नत्वादनुमानकया कृता” ॥—न्यायमञ्ज० भा० ३
पृ० ११९ पं० ४-५ । “वेऽपि मन्यन्ते—विशेषेऽनुगमाभाव सामान्ये सिद्धसाध्यता”—१, १, ५ साखरीपिका पृ०
११ पं० १० ।

४ अत्रापि भारिकेयं वर्तते—“तदुक्तं धर्मवर्तिना—

प्रमाणैतरसामान्यस्थितेरन्यधिगे गते । प्रमाणान्तरसङ्गावः प्रतिषेधाच्च कस्यचित्”—प्रमाणप० पृ० ६४ पं० ३६-३८ ।
प्रमेयक० पृ० ४६ द्वि० पं० २ । “तथा चोक्तं सौगते” इति कृत्वाद्वृत्तोऽयं श्लोक प्रशस्तपादकन्दल्याम्—पृ० २५५
पं० १७-१९ । “धर्मकीर्तिरित्येतदाह” इति निर्दिश्योक्तोऽयं श्लोक प्रमाणमीमासायाम्—१-१-११ पृ० १४ पं० १४ ।
५-धस्याह-आ० हा० वि० । ६ प्र० पृ० पं० ४ । ७ धर्मत्वं प्र-मा० मा० आ० हा० वि० । ८ “साध्य-
धर्म”—वृ० टि० ।

“लिहसाव्यभिचारस्तु धर्मेणान्यत्र दृश्यते । तत्र प्रसिद्धं तद्युक्तं धर्मिणं गमयिष्यति ॥”—न्यायवा० ता० टी० पृ०
१८० पं० ९ ।

“अर्थस्यासंभवे भावात् प्रत्यक्षेऽपि प्रमाणता ।

प्रतिबद्धस्वभावस्य तदेतत्त्वे समं द्वयम्” ॥ [

] इति ।

तेन ‘अनधिगतार्थपरिच्छित्तिः प्रमाणम्’ इत्यादि यदुक्तम् तदप्यपास्तम्; यतः सर्व एव प्रेक्षावान् प्रवृत्तिकामः प्रमाणमन्वेष्टेते प्रवृत्तिविपर्ययप्रदर्शकम् । अर्थक्रियासमर्थश्चार्थः प्रवृत्तिविपर्ययः । अनागतं च प्रवृत्तिसाध्यमर्थक्रियासामर्थ्यमर्थस्य नाध्यक्षमधिगन्तुं समर्थम् भाविनि प्रमाणव्यापारासंभ-
वात् तत् कथमर्थार्थपरिच्छेदमात्रात् प्रामाण्यं युक्तम्? अतः स्वविपर्यये अध्यक्षं तदुत्पत्त्या ‘यत् पूर्वं मया प्रयत्नेनार्थक्रियाकारि प्रतिपन्नं वस्तु तदेवेदम्’ इति निश्चयं कुर्यात् प्रवर्तकत्वात् प्रमाणम् अनुमानेऽपि चैतत् समानम् यतोऽर्थक्रियाकारित्वेन निश्चितादर्थ्यात् पारम्पर्येणोत्पत्तिरेवाव्यभिचारित्वलक्षणं प्रामाण्यमनुमानेऽप्यध्यक्षवत् कथं नाविप्रतिपत्तिविपर्ययः? प्रतिपद्यत एव चाद्यनुमानस्य तदुत्पत्त्या याह्यवहपध्यवसायेन लोकोऽध्यक्षवत् प्रामाण्यम् । अथाध्यक्षमपि प्रमाणं नेप्यते तर्हि १० लोकप्रतीतियाद्या भयन्तमनुयध्याति अध्यक्षानुमानयोः प्रमाणतया लोके प्रतीतत्वात् । न च नाध्यक्षानुमानयोः प्रामाण्यमस्माभिर्निर्दिष्यते किन्तु त्रिलक्षणं चतुर्लक्षणं वा लिङ्गं न केनचित् प्रमाणेन भवतः प्रसिद्धमिति पर्यनुयोगे यद्यनुमानं साधकमभिधीयते ततस्तत्रापि स एव पर्यनुयोग इत्येवं सर्वत्र पर्यनुयोगपराप्येय बृहस्पतेः सूत्रोणीति यत्तद्व्यम् यतः पक्षधर्मात् तदंशव्याप्तात् प्रमाणतोऽव-
गतात् साध्यप्रतिपत्तिरनुमानम् पक्षधर्मतानिश्चयश्च कश्चित् प्रत्यक्षात् कश्चिदानुमानात् यत्रान्यनु-
मानात् तन्निश्चयस्तत्रापि नानवस्थादिदूषणम् प्रत्यक्षादेव कश्चित् तन्निश्चयादनवस्थादिदोषव्यावृत्तेः तदंशव्याप्तिनिश्चयश्च कार्यहेतोः कस्यचित् स्वभावहेतोश्च निश्चितप्रत्यक्षादेव । स्वभावहेतोरेव्यभि-
त्यत्वसाध्यक्षेणैव प्रतिपत्तेस्तैस्त्रिवन्धन एव तन्निश्चयः । अध्यक्षावगतेऽपि च क्षणिकत्वे तद्व्यवहार-
साधनाय प्रवर्तमानमनुमानं न धैर्य्यमनुभवेत् शिंशापात्वाद् वृक्षत्वानुमानवत् । न च सत्त्व क्षणिक-
त्वयोस्तादात्म्ये सत्त्वनिश्चये क्षणिकत्वस्यापि निश्चयात् तदनिश्चये वा सत्त्वस्याप्यनिश्चयात्—अन्यथा २० तत्तादात्म्यायोगात्—क्षणिकत्वानुमानवैयर्थ्यम् यतो निश्चयपेक्षो हि गम्यगमकभावः निश्चयश्चानुभ-
वाविशेषेऽपि सत्त्व एव न क्षणिकत्वे सहशापरापरोत्पत्त्यादेर्भ्रान्तिनिमित्तस्य सद्भावात् विपर्यये याचकप्रमाणवृत्त्या सत्त्व-क्षणिकत्वयोस्तादात्म्यसिद्धेर्वाचकप्रमाणस्य च प्रतिबन्धसिद्धिरप्यक्षत इति नानवस्थादिदोषः । न च निर्विकल्पकं व्याख्या प्रतिबन्धग्रहणाक्षमम् विकल्पोत्पादनद्वारेण तस्य तन सामर्थ्याभ्युपगमात् । न चाप्रमाणकेन परः पर्यनुयुज्यते यादिप्रतिवादिनोः पर्यनुयोगस्य प्रमाणत्वे-
नासिद्धेः । अथ यथा वचनात्मकमनुमानं न वक्तुः प्रमाणम् अथ चाऽनेन वक्ता परान् प्रतिपादयति तथाऽप्रमाणकेन पर्यनुयोगः क्रियत इत्युक्तमेतत् यतो वचनाद् द्वयोरेपर्ययप्रतीतिः प्रमाणभूतयोत्प-
द्यतेऽर्थपरिच्छेदकत्वात् केवलं वक्ररधिगमस्य निष्पन्नत्वात् प्रमाणं नोच्यते न पुनरप्रमाणं भवति अप्रामाण्ये वा द्वयोरेपर्ययप्रमाणमिति कैयं तथायप्रतीतिः? यदपि ‘परप्रसिद्धेनानुमानेन तदेव निर्दि-
ष्यते’ इत्युच्यते तदप्येतेनैव निरस्तम् । यद्य ‘तद्विषयस्य सामान्यादेरभावादनुमानमप्रमाणम्’ इत्यु-
क्तम् तदप्यतदूपावृत्तवस्तुमात्रप्रसाधकत्वेनानुमानस्य प्रतिपादनात् प्रतिविहितम् यद्योक्तस्य च सामान्यस्यायोगव्यवच्छेदेन प्रतिनियतदेशादिसम्बन्धितयाऽनुमानेन प्रसाधनात् । ‘विशेषेऽनुगमा-
भावः सामान्ये सिद्धसाधनम्’ इत्यपि प्रतिविहितमेव । अवगतातादात्म्यतदुत्पत्तिप्रतिबन्धस्य च लिङ्गस्य साध्यगमकत्वे विशेषविरुद्धानुमानविरोधयोः सहभावदर्शनमात्रप्रतिपत्ताविनाभावलिङ्गप्रभ-

- १ “प्रमाणहेतुत्वे”—वृ० टि० । २ वृ० १७ पं० ९ । तत्त्वसं० पञ्चि० वृ० ७७५ पं० २७ । आतप० वृ० ४३ पं० १६ । १-१-११ प्रमाणमी० वृ० १४ पं० १६ । ३ वृ० ५५४ पं० ४ । ४ “प्रलक्षस्य”—वृ० टि० । ५-पत्तिर्वि-
वृ० । ६-व चा-वृ० वा० वा० विना । ७ लोकेऽ-वृ० विना । ८ लिङ्गं के-वा० वा० मां० मां० विना । ९ वृ० ६९ पं० ३९ । “परपर्यनुयोगपरापि हि बृहस्पतेः सूत्राणि इति वचनात्”—प्रमाणप० वृ० ६३ पं० १ । १० “प्रत्यक्षनिबन्धन”—वृ० टि० । ११-न पर्य-वा० वा० । १२-न च-मां० मां० विना । १३ “वचनात्मकं हि अनुमानं परार्थं तत्तत्सत्यैव प्रमाणं न वक्तुः वक्ता चात्माप्रमाणेनाऽपि परं प्रतिपादयति”—वृ० ल० टि० । १४ नित्योत्पन्न-वृ० ल० । १५ कथं वितथार्थे प्र-मां० मां० । १६ वृ० ५५४ पं० ५ । १७ वृ० ५५४ पं० ७ ।

ययोः कथमवकाशः ? तेन 'विशेषविस्तृत-इत्याद्यन्वयसङ्गतमेव अतोऽनुमानं स्यापि प्रामाण्योपपत्तेः ।
"प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणम्" [ ] इति चाधिकमतमयुक्तम् । अत्र च-

"पञ्चधर्मस्तद्देशेन व्याप्तो हेतुस्त्रिधैव सः ।

अविनाभावनियमाद्वैवाभासास्ततोऽपरे" [ ]

५ इति वचनात् पञ्चधर्मस्तद्देशेन व्याप्त इति लक्षणनिर्देशः हेतुरिति लक्ष्यनिर्देशः त्रिधैव स हेतुरिति तत्प्रभेदेनिर्देशः ।

१ पु० ५५४ पं० १३.१

२ क्वचित् क्वचित्, राशिगतोऽपि हेतुविन्दुतर्कटीकागतः पाठः समानप्रायत्वेन परस्परशुद्धीकरणं-तुलनयोपयोगितया राशिपञ्चिकात्वेन च अर्थवैशद्योपयोगितया तादृशप्रत्युपलब्धभावस्य एवात्र समुचित्यते-

"एष चार्थः पञ्चधर्मस्तद्देशेन व्याप्तो हेतुः कस्य परोक्षा...पि च व्याप्तो सत्यं तत्र नियतं भवतीत्यभिप्रायतया विपर्ययव्याप्तिं प्रदर्शयितुमिदमुक्तम्-"हेत्वाभासस्ततोऽपरः" इति तत्रैतत् स्यात् क्षणिकविपक्ष...विपर्ययेण व्याप्तिर्वापक-प्रमाणवशादर्थजिता इदं तु शिञ्जित्वाप्राधान्यमर्थानां हेत्वाभासत्वेन व्याप्तिः कतरैरे प्रमाणेनावसितेत्यर्थः...अविनाभाव-नियमात् इति । त्रिविधहेतुव्यतिरिक्तं शिञ्जितव्योपपत्तेः सङ्ग्राहमानं वास्तुनि पञ्चधर्मतां सङ्ग्राह्येऽप्यविनाभावानां वा..."

तथा च पश्यते-

"न स त्रिविधाद्वैतोरन्यत्रास्तीत्यत्रैव नियत उच्यते" इति । अविनाभाववैकल्यं च हेत्वाभासत्वेनासिद्धयिहान्नका-न्तिकसामान्य...पञ्चाङ्गं प्रमेयत्वादां निश्चितमिति हेत्वाभासत्वे साध्येऽविनाभाववैकल्यं स्वभावहेतुः अविनाभाववैकल्यं च त्रिविधहेतुव्यतिरिक्तत्वादेव त...गता नापि हेतुत्वं तेषु निषिध्यमानं केवलं व्यामोहात् हेतुलभ्यस्य प्रसिद्धमेव सङ्ग्राहो-पितमाशङ्कितं वा तद्विरुद्धोपलम्भादपस्यते । तत् किमुच्यते...विनः कथं विरोध इति न च सङ्गान्वयान्नलक्षण एव विरोधो येन तत्पर्यायः सर्वत्रोपपद्येत । नाऽपि यद् अत्र प्रतिषिध्यते तस्य तत्रैव विरोधः... (यः प्रति) पक्षव्यो येन "कथम-सतः केनचिद् विरोधगतिः" इति बोधेत । नहि नात्र शीतस्पर्शोऽपि सति साध्यधर्मव्यवृत्तिं शीतस्पर्शस्याभिनां विरोधः...न्धो यथा लज्जस्यैव प्रतीतविरोधस्याभिनां साध्यधर्मिणो निषेधः तथा हेत्वाभासलोपलम्भाद् हेतुत्रयबाधैर्नप्यु हेतुलभिरासं...तोऽपि च लाक्षणिको विरोधः प्रतीयते । अथा क्षणिकत्वेनाक्षणिकत्वस्य तस्य वास्तुनि क्वचिदप्यसम्भवाद् । भावेन वा यद्वदभासं सर्वसत्ति...क्षणिकत्वेन दुर्मतिर्विस्तारितेऽप्यस्यादरेणैव स्थितमेतत्-प्रतिवे हेतुत्वं नियम्यमानं...कातुपकथितः सिद्धम् । तथाहि-तादात्म्यं-तदुत्पत्तिभ्यामविनाभावो व्याप्तिः, तयोस्तद्वैकल्यं भावाद् । तस्य च तयोरेव भावादत्-स्वभावस्यातदुत्पत्तेः । या तदव्यभिचारनिर्णयभावाद् ।

तदुक्तम्-

कार्यकारणभावाद्वा स्वभावोद्वा नियमंकात् । अविनाभावनिर्णयोऽदर्शनाच्च न दर्शनात् ॥

नियमः कः परस्मैत्यर्थो परः ॥ अनेनैतन्निमित्तं वा धैम वासति रोगवत् ॥ इति ॥

रूपोद्देशादि हि रसादेरविनाभावो न खं भाव्यभिचारद्वारक इति । तत्कारणोत्पत्तिरेवाविनाभावनिर्णयनम् । अन्यथा तदेनायत्तस्य तत्कारणानायत्तस्य वा तेन...नामी सर्वस्य स्वात्म्येराविनाभावः स्यात्, अवशिष्टात् । एकार्थसमवायनिमित्तो रूपरसादेरविनाभाव इति चेत्, ननु समवायोऽप्याचार्यो...भूतानां सुखव्यवृत्ते । स चाचार्योऽप्येवमावत्सदेनायत्तुपकारेऽतिप्रस-प्रतो न सिध्यतीत्येकसामर्थ्यधीनतैवैकार्यसमवाय...योऽन्यो वा वस्तुभूतः सम्बन्धोऽसम्भवी तथा सम्बन्धवरीश्यायां पितृरतः कोऽन्तर्गतः प्रतिपदितमेवेति तत् एवंचार्थम् । अतः...न वा जन्मजनकमात्रे तादात्म्ये ॥ तेनैवाविनाभावो गान्धेनेत्यत्र वस्तुसंभवेरैवोत्तरं वाच्यम् । ये एवं मथन्ति नास्माभिः कः...इति चेत्, आकस्मिकत्वाद् हि स पक्षोऽसंभाव इति न कस्यचिद् स्यात् । न ह्येतोर्देशकालद्रव्यनियमो युक्तः । नहि...नीयेत न वा यस्य यत्र किमिदमेतन्मात्रं वा अन्यथा विशेषभावादिदृष्टेशकालद्रव्यवदन्यदेतादृशभावः केना...द् यद् येनाविनाभूतं दृश्यते तस्य तेनाव्यभिचारकारणं सत्यं भिन्नैकैरभिधानीयम्, न तु प्रादुसारिकाऽवलम्बनीया । तेषां व्यभिचारकारणम् यथोक्तान्यत्र युज्यते इति तद्विकल्पा न हेतुलक्षणभाजः इति । तथा चाह-

१ त्रिविधे । २ भवतोऽन्यभावेऽभावलक्षणः । ३ शीतस्पर्शस्य । ४ संयो... (?) त्रिविधहेतुः । ५ अविनाभावे ।

६ तादात्म्यात् । ७ साध्येन । ८ साधनस्य । ९ विपक्षे । १० उपपक्षे । ११ साधनस्य । १२ तादात्म्य-तदुपपत्त्यभावे । १३ साध्ये । १४ सुदृष्टादि । १५ नित्यत्वादिके । १६ एकतामयीप्रतिबन्धाभावे । १७ साध्या-नायत्तस्य । १८ साध्यकारणाऽनायत्तस्य । १९ ऽऽपेयस्य रूपरसादेरुपकारे २० पर... । २१ प्रतिबद्धः ।

अथ हेत्वन्तराभावनिश्चये त्रिधैव स इति नियमो युक्तः प्रतियोग्यभावनिश्चयसापेक्षत्वाद्

संयोग्यादिषु येष्वस्ति प्रतिबन्धो न तादृशः । न ते हेतवः । व्यभिचारस्य संभवात् ॥ इति ॥

अथ प्रयोगः यस्य येन सह तादात्म्य-सदृशत्वं न स्तो न च तदविनाभावी, यथा प्रमेयलोदिरनित्यतादिनां न नित्यत्वं केन च तादात्म्य-सदृशत्वं संभाव्यकार्यव्यतिरेकिणामर्थानामिति व्यापकानुपलब्धिः । संभाव्यानुपलब्धिस्तु स्वभावहेता मन्तव्यवितेति तस्य...लक्षण एव प्रतिबन्धः । व्यापककारणानुपलब्धौ तु तादात्म्य-सदृशतिलक्षणप्रतिबन्धवशादेव व्याप्यकार्योनिर्गुति साधयत...

॥ तत् तन्मात्रसेव्यदः स्वर्गो वा मावमेव वा निवर्तयेत् कारणं वा कार्यमव्यभिचारतः ॥ इति ॥

तदेवं हेतुलक्षणं संख्यानिर्णयस्तदुपदेशो... मत्र श्लोके निर्दिष्टमिति । अथवा त्रिवैवं स इति स पक्षधर्मसिद्धिप्रकारं एवं खभावकार्यानुपलम्भात्मकत्वसदृशेन व्याप्तौ नान्यः । त्रिप्रकारस्वरूपेण व्याप्त एवेति सम्बन्धः । किं कारणम् ? अविनाभाव-
नियमात् । अविनाभावस्य व्याप्तेः त्रिविध एव पक्षधर्मं नियम्यमानस्य च पक्षधर्मस्याविनाभावो नियमात् । तेन च
भावकार्यानुपलम्भमात्मकत्रिविधपक्षधर्मव्यतिरिक्तं न तदर्थेन व्याप्तौ इति । त्रिविधस्य कार्यसंभावानुपलब्धिरूपः पक्ष-
धर्मस्तदर्थेन व्याप्त एवेति न तस्याहेतुत्वमित्युक्तं भवति । तत्र त्रिविधहेतुप्राप्तेर्विरोधादेतदव्यवहारं कुर्वन्तः त्रिविधे-
ष्वेतावविनाभावस्यावयवसम्भावहेतुत्वमात्रलक्षणा निरस्ता भवन्ति । तत्रैतत्-स्यात् हेलाभासानामपि "हि कथितम् ।
तत्र कार्यखभावमोर्विधिसाधनलोभं प्रतिषेधं साध्यं व्यापारः अनुपलब्धतोऽपि न हेतुन्तराभावनिधयो यतः सा
ननुदाडवस्थिता स्वभावो व्यापकानुपलब्धयो विरुद्धविधेयेति । तत्र तुल्ययोग्यत्वारूपस्यैकज्ञानसंसर्गिणः स्वभावानु-
पलब्धिरन्योपलब्धिरूपा अभावव्यवहारहेतुरित्येते । न... तन्मत्स्यन्ताभावतयोपगतमनुक्तैस्तरूपम् यदि हि स्यादेवा-
दिनिषेध एवास्ति सातं नालेन्तोभावं । कारणव्यापकानुपलब्धौ तु सिद्धे कार्यं... व्याप्यव्यापकभावे भवतः । न च
हेतुन्तरेऽल्लेन्तोसत्तयाऽङ्गीकृते प्रकृतोऽयं सम्भवति तत् कथं ते तदभावं गमयिष्यतः । विरोधोऽप्यविकलः...
मर्थतोऽन्यभावेऽभावादवगम्यन्त इति विरुद्धोपलब्धिरेव्यस्तम्भनीना । सम्भवे वा कारणानुपलब्ध्यादीनां कथमत्यन्तनिषेधः ?
इत्याशङ्कते— "हेलाभासास्ततोऽपरे" इति । तत्राभिधेयभादेतोरपरेऽन्यं हेलाभासां यत्संख्येतिष्वेव स इति । एवं मन्यते—
इह यद्वै यत् नियम्यते विपर्ययेण तद्विपक्षस्य व्याप्तौ स नियमः सिध्यति । यथा यत् सत् तत् क्षणिकमेवेति । सर्वस्य क्षणि-
केषु नियमं बध्यमानः सर्वविपर्ययेणा... खनं क्षणिकविपर्ययस्याक्षणिकस्य व्याप्तौ सिध्यति । एवमिहापि शिले हेतुनियम्य-
माने हेतुविपर्ययेण हेलाभासलेन त्रिसंख्या बोध्यं व्याप्तौ त्रिसंख्यायामेव नियतो भवति । तत्र त्रिविधहेतुव्यतिरिक्ता-
नामर्थानां हेलाभासतो दूरीयति । तेन खभावविरोधोपलब्ध्य... भावानुपलम्भव्यतिरिक्तानामर्थानां हेतुत्वमात्रनिधय
इति । हेतुत्वमात्रसंयुध परस्परविरोधस्थितलक्षणतयैव विरोधो... क्षणप्रतीतिकाल एव प्रतिपन्नः तद्वैतनियतप्रति-
भासिद्धानां विरोधं तद्विपर्ययसंन्यतया तदभासतोऽप्रतीतैः परस्परमितरेतरसंभावो... याव । तत्र त्रिविधहेतुव्यतिरिक्तव्यपे-
हेलाभासलक्षणमुपलम्भयमानं खविरोधं हेतुत्वं निराकरोति । ते च हेतुत्रयबाधौ अथ नाल्यन्तापक्षं भिधानीयम् तत्र सिध्याणी
हेतुव्यवहारनिवृत्तय इत्याह "हेलाभासास्ततोऽपरे" इति । ततः पक्षधर्मस्तदर्थेन व्याप्त इति हेतुलक्षणादपरेऽल्लक्षणविकलः
हेलाभासा गम्यन्त एवेति न तल्लक्षणमुच्यते । तथाहि—पक्षधर्म इत्युक्तं यत्र पक्षधर्मता नोस्ति न स हेतुस्तदर्थेन
व्याप्त इति वचने यत्र तदर्थव्याप्तिविही विपर्ययव्याप्त्युपलक्ष्य च तत्रावयवसंभावोभावात् ते हेतुरुपलक्षिततया हेलाभासाः ।
असिद्धविरोधाऽनैकान्तिकां गम्यन्त एव । तथाहि—यल्लक्षणो योऽर्थः शिष्यस्य श्रुत्यादितः तल्लक्षणविरहितो न तद्वैतव्यवहारं
खयमेव प्रवर्तयिष्यत्... परिहारेण तद्रूपप्रतिपत्तेरिति न तत्र यन्नः फलत्वात् भवति । यत्स्वन्वयं हेलाभासव्यु-
त्पादनं तन्मन्दव्युत्पन्नमिच्छा इदं तु प्रकरणं विपुलमतीतुदियं अर्णोतम् "संक्षेपतः" इति वचनात् । त एव हि संक्षेपोक्तं
यथावदवगन्तु-क्षमाः न मन्दमतयः तेषां विस्तराभिधानमन्तरेण यथावदर्थप्रतिपत्तेरभावात् । अत एवाधोक्षिप्तोपन्यास-
पूर्विकमेव हेलाभासलक्षणं तत्रोपवर्णितमिति । तदत्र व्याख्यानं हेतुलक्षणं १ हेतुसंख्यानियमः २ तस्य च त्रिविधस्य
हेतुत्वाधारणं ३ तदुपवर्णनं ४ छिन्ननिर्देशा... हेलाभासलक्षणानभिधानकारणं चेति इदं यदर्थः श्लोकेऽत्र निर्दिष्टा
इति—हेतु० टी० ता० लि० १०४ ब०-१०६ ब० ।

२३...दि। २३ ऽनिलाकिं। २४ व्याप्यं कृतकलादिकम्। २५ चार्वाकाः। २६ तुल्यं ल'तो योग्यतारूप-
यस्य। २७ एकज्ञानसंसर्गिव"। २८ हेतुलम्। २९...योगिते। ३० हेतु—। ३१ यद्वपः। ३२ तस्योनयस्य
हेतुसंख्यानियमस्य हेतुत्वविधारणस्य च कारणं अनिर्दिष्टत्वमित्यर्थः इत्येतं"।

भावेऽपु साधधारणनिश्चयस्य । उक्तं च—

“अयमेवेति यो होप भावे भवति निर्णयः ।

नैप घस्त्यन्तराभावंसंवित्यनुगमादते” [

] इति ।

- न च हेत्वन्तराभावः प्रत्यक्षसमधिगम्यः तस्याभावाविषयत्वविरोधात् । नाप्यनुमानतः तस्य
 ५ त्रिविधलिङ्गप्रभवत्वोपवर्णनात् कार्यसंभावयोश्च विधिसाधकत्वेनाभावे साध्ये व्यापारासंभवात्
 अनुपलब्धेऽप्येव हेत्वन्तराभावनियम्ये चतुर्विधाया अप्ययोगात् । तथाहि—संभावानुपलब्धिरन्योप-
 लब्धिरूपा तुल्ययोग्यतारूपस्यैकज्ञानसंसर्गिणोऽभावव्यवहारहेतुरभ्युपगम्यते । न चात्यन्तासत्त-
 योपगतं हेत्वन्तरमुक्तसंभावम् तथात्वे देशादिनिषेध एव तस्य भवेत्तात्पर्यमाभावः । कारणव्यापका-
 नुपलब्धयोरपि कार्यकारणव्याप्यव्यापकभावसिद्धौ सत्यां व्यापारः न चात्यन्तासतो हेत्वन्तरस्य
 १० किञ्चिद् वस्तु कारणं व्यापकं वा सिद्धं येन तयोस्तत्र व्यापारो भवेत् । विरुद्धविधिरप्यत्रासंभवी
 यतो विरोधोऽधिकलकारणस्य भवतोऽन्यभावेऽभावाद्वचसीयते न च हेत्वन्तरेऽत्यन्तासत्यस्य प्रकारः
 संभवति संभवे वा न कारणानुपलब्ध्यादीनामात्यन्तिकनिषेधहेतुर्हेतुत्वाद्वाह—“हेत्वाभासास्ततो-
 ऽपरे” इति । तदंशव्यासिधचनेनान्वयव्यतिरेकयोरभिधानात् ततः पक्षधर्मत्वान्वयव्यतिरेकलक्षण-
 कार्यसंभावानुपलब्धिसंभवात्त्रिविधाहेतोरपरेऽप्येव हेत्वाभासा यतस्ततः “त्रिधैव सः” इति ।
 १५ अन्यभिप्रायः—त्रिवे हेतुर्नियम्यमानो हेतुर्विपर्ययेण हेत्वाभासत्वेन त्रिसंख्यायाद्यस्यार्थस्य व्याप्तौ
 त्रिसंख्यायामेव नियतो भवति । यथा सत्त्वलक्षणो हेतुः क्षणिकेषु नियम्यमानः सत्त्वविपर्ययेणासत्त्वेन
 क्षणिकविपक्षस्याक्षणिकस्य व्याप्तौ नियतः सिध्यतीति त्रिविधहेतुव्यतिरेकधर्मेण हेत्वाभासतो-
 पवर्शनम् । इह च विरुद्धोपलब्ध्या कार्यसंभावानुपलब्धव्यतिरेकानां भावानां हेतुत्वाभावनियम्यः ।
 हेतुतदाभासयोश्च परस्परपरिहारस्थितलक्षणतैव विरोधः प्रतिपन्नः हेतुलक्षणप्रतीतिकाल एव
 २० तदात्मनियतप्रतिभासज्ञानादेव तद्विपरीतस्यान्यतया तदाभासताप्रतीतिः परस्परमितरेतररूपाभाव-
 निश्चयात् । तेन हेत्वाभासत्वं त्रिविधहेतुव्यतिरेकेषूपलब्धमानं स्वविरुद्धं हेतुत्वं निराकरोति । न
 चात्यन्तासत्त्वेन हेतुत्रययागार्या अभ्युपगताः केवलं हेतुत्वमन्यत्र प्रसिद्धमेव तेषु व्याप्तोद्वाद्यादयो-
 पितमाशङ्कितं वा तद्विरुद्धोपलब्धेः प्रतिपिध्यत इति कथम् “अत्यन्तासंभविनो न विरोधगतिः”
 [ ] इति दूषणम् ? सहानवस्थानलक्षणवत् परस्परपरिहारस्थितलक्षणस्यापि विरोधस्य
 २५ भावे सत्येन तस्यायोपपत्तिरनमसंगतमेव । अन्यत्र च प्रसिद्धविरोधयोः शीतोष्णयोरपि हेतुतदाभासयो-
 र्हेतुत्रययागार्याण्येव हेत्वाभासत्वोपलब्धहेतुत्वनिरासो यथाज्ञावुष्णस्पर्शापलम्भात् शीतस्पर्शनिषेध
 इति न कश्चित् साध्यधर्मिण्येव विरोधः प्रतिपत्तव्यः । अत्यन्तासतोऽपि च लाक्षणिको विरोधोऽव-
 गम्यत एव यथा भावेन सत्यशक्तिविरुद्धलक्षणस्याभावस्य । कुतः पुनः प्रमाणात् त्रिसंख्यायाद्याना-
 मर्थानां हेत्वाभासत्वेन व्याप्तिरवगतेत्याशङ्क्याह—“अविनाभावनियमात्” इति लिङ्गतयाऽऽशङ्क्यमाने
 ३० त्रिविधहेतुव्यतिरेकेऽप्येव पक्षधर्मतासद्भावेऽप्यविनाभावस्याभावात् । वक्ष्यति च—“न सं त्रिविधा-
 हेतोरन्यत्रास्तीत्यत्रैव नियत उच्यते” [ ] इति हेत्वाभासत्वेनासिद्धिप्रवृत्तानैकान्तिक-
 सामान्यधर्मेण व्याप्तमविनाभाववैकल्यं प्रमेयत्वादाववगतमिति हेत्वाभासत्वे साध्ये तत्संभावहेतुः
 त्रिविधहेतुव्यतिरेकत्वादेव तदन्येषामविनाभाववैकल्यं व्यापकानुपलब्धेः सिद्धम् अविनाभावस्य
 तादात्म्य-तदुत्पत्तिभ्यां व्याप्तत्वात् तयोरेव तस्य भावात् तत्र च तयोरेवद्वयं भावादतदुत्पत्तेरत-
 ३५ त्वभावस्य च तदनायत्ततया तदव्यभिचारनियमामावात् । उक्तं च—

“कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात् ।

अविनाभावनियमोऽदर्शनाच्च न दर्शनात्” [ ]

१-गस्य नि-वा० वा० । २-भावाः सं-भा० मां० । ३-१४९ पं० २३ । ३-४-५ पृ० ५५६ पं० ३-४ । ६ “अपि तु अन्यत्र धर्मेन्तरे”-बृ० ल० टि० । ७ “परस्परपरिहारस्थितलक्षण”-बृ० ल० टि० । ८ पृ० ५५६ पं० ४ । ९ “अविनाभावः”-बृ० ल० टि० । १०-हेतु त्रि-वा० वा० । ११ “अविनाभावस्य”-बृ० ल० टि० । १२-तु अत्र वा० वा० मां० मां० । १३ “तादात्म्य-तदुत्पत्त्यो”-बृ० ल० टि० । १४-यमोद-बृ० मां० मां० विना । पृ० ७६ पं० १५ । तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ४३० पं० २० । “नियमोऽदर्शनाच्च तु दर्शनात्”-प्रशस्त० कं० पृ० २०५ पं० ८ । न्यायवा० ता० टी० पृ० १५८ पं० २४ । नयनप्रसादिन्यां चित्तवृत्त्या व्याख्यायाम् “तत्पुण्यं कीर्तिना” इत्युक्त्यायं श्लोक उद्धृतोऽस्ति परं तत्र “-दर्शनाच्च तु दर्शनात्” इति चतुर्थं चरणम्-पृ० ७१ पं० २८ ।

“अवश्यंभावनियमः कः परस्यान्यथा परैः।

अर्थान्तरनिमित्ते वा धर्मे वाससि रागवत्” ॥ [

] इति ।

याऽपि रसतः समानसमयस्य रूपादेः प्रतिपत्तिः सौऽपि स्वकारणाव्यभिचारिनिमित्ताविनाभावनिवन्धनेति तत्कारणोत्पत्तिरेवाविनाभावनिवन्धनमन्यथा तदनायत्तस्य तत्कारणानायत्तस्य वा तेनाविनाभावकल्पनायामविशेषात् सर्वार्थैरविनाभावो भवेत् । न चैकार्थसमवायनिमित्तो रूपरसादेरविना-५ भावः तस्य निषिद्धत्वात् । तदुक्तम्—

“एकसामग्र्यधीनत्वाद् रूपादे रसतो गतिः ।

हेतुधर्मानुमानेन धूमेन्धनविकारवत्” ॥ [

] इति ।

तदेवं तादात्म्य-तदुत्पत्त्योरविनाभावव्यापिकोर्यत्राभावस्तत्राविनाभावाभावाद् हेतुत्वस्याप्यभावः सिद्धः । तदुक्तम्—

“संयोग्यादिषु येष्वस्ति प्रतिबन्धो न तादृशः ।

न ते हेतव इत्युक्तं व्यभिचारस्य संभवात्” ॥ [

] इति ।

तथा च प्रयोगः—यस्य येन तादात्म्य-तदुत्पत्ती न स्तः न स तदविनाभावी यथा प्रमेयत्वादिरनित्यत्वादिना न स्तश्च केनचित् तादात्म्य-तदुत्पत्ती स्वभावकार्यव्यतिरेकिणामर्थानामिति व्यापकानुपलब्धिः । स्वभावानुपलब्ध्येस्तु स्वभावहेतावन्तर्मात्र इति तस्यास्तादात्म्यलक्षण एव प्रतिबन्धः । कारण-१५ व्यापकानुपलब्ध्योरपि तादात्म्य-तदुत्पत्तिप्रतिबन्धाद् व्याप्यकार्यनिवृत्तिसाधकत्वम् । उक्तं च—

“तस्मात् तन्मात्रसम्यग्धः स्वभावो भावमेव वा ।

निवर्तयेत् कारणं वा कार्यमव्यभिचारतः” ॥ [

] इति ।

यद्वा “त्रिविधं सं” इति स पक्षधर्मस्त्रिप्रकार एव स्वभावकार्यानुपलम्भाख्यः तदंशेन व्याप्तो नान्यः स त्रिप्रकारस्तदंशेन व्याप्त एवेति च सम्बन्धनीयम् । अविनाभावनियमात् अविनाभावस्य व्याप्तेस्त्रि-२० प्रकार एव पक्षधर्मे नियमात् त्रिविधस्य च पक्षधर्मस्याविनाभावनियमात् तेन त्रिविधपक्षधर्मव्यतिरिक्ता न हेतवः । त्रिविधश्च पक्षधर्मो हेतुरेव तदंशेन व्याप्त एवेति कृत्वा हेतुलक्षणावयवमादेय हेत्याभासाः ततो हेतुलक्षणयुक्तादपरे अन्ये तल्लक्षणविकला हेत्याभासा अवगम्यन्त इति न पृथक् तल्लक्षणविधानम् । तदेवं यथोक्तलक्षणाद्देतोः साध्यप्रतिपत्तिः स्वार्थमनुमानम् यथोक्तहेत्वविधानं च परार्थमनुमानमिति स्थितम् । {एतेन “तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानं पूर्ववत् शेषवत् सामान्यतोदष्टं २५ च” [न्यायद० १-१-५] नैयायिकपरिकल्पितमनुमानलक्षणं प्रतिक्षितम् ।

१ पृ० ७६ पं० २० । २ “सं”-बृ० टि० । इदं टिप्पणं संकेतयुक्तं भाति । तत्र ‘सं’ शब्देन अविनाभावः । एवमप्रेतनटिप्पणगतेन ‘ता०’ ‘त०’ शब्देन तादात्म्यतदुत्पत्तिश्च सूचिता भाति । ३ “ता०” “त०” पृ० टि० । ४-चारिणि-बृ० हा० । ५-धर्मोनु-भा० ।

“एकसामग्र्यधीनत्वं स्वरूपादेस्ततो गतिः । हेतुधर्मानुमानेन धूमेन्धनविकारवत्” ॥-तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ४१७ पं० २४ ।

“एकसामग्र्यधीनस्य रूपादेस्ततो गतिः” ।-न्यायवा० ता० टी० पृ० १६२ पं० ८ । १-२-१२ प्रमाणौ० पृ० ६३ पं० १२ । ६-त्वव्याप्य-वा० वा० मा० मा० विना । ७-स्यन्धः वा० वा० मा० । ८ यदि धा त्रि-मा० मा० । ९ पृ० ५५६ पं० ३ ।

१० प्रसूतसूतगतमनुमानत्रैविध्यं वक्ष्याम्यनेन द्विधा व्याख्यायि-वात्स्या० भा० पृ० २३-२४ ।

इदं त्रिविधमपि अनुमानं प्रत्येकमन्वयविधाद्वयेन व्यतिरेकविधया अन्वय-व्यतिरेकविधाद्वयेन च पञ्चविधं सत् कालत्रयमेवेन पञ्चदशधा भवति । तदेव च प्रतिपक्षाऽप्रतिपक्षसंदिग्ध-विपर्ययानुरूपमेवेन पक्षभेदं जायते । आन्तरंगिकं त्वेदन्तर्गतमेवं भवति इत्यादि सर्वमनुमानत्रैविध्यविषयकमतान्तरसमालोचनसहितं सविस्तरं विवेचनं न्यायवार्तिक-न्यायवार्तिक-सात्वर्गटीका-न्यायमञ्जरीप्रसूतिप्रबन्धोऽवश्यमेव अनुक्रमेण-पृ० ४३-५७ । पृ० १५६-१९६ । पृ० १०९-१३५ ।

नैयायिकवत् साध्य-नै-चरकाचार्यास्त्रिविधमनुमानं प्रतिपञ्चाः । वैशेषिकास्तु द्विविधं गम्यन्ते । मीमांसका अपि तद् द्विविधं वर्णयन्ति । बौद्धास्तु पूर्ववदादिभेदानुमानं न विमज्जन्ति । तथाहि—

सात्त्विकारिकायामीश्वररूपाः “त्रिविधमनुमानमाप्तायाम्” [का० ५] इत्यनेनानुमानस्य त्रैविध्यमाख्यातवान् । भाट्ट-

स्तदुक्तौ त्रिविधपदेन पूर्ववदादिभेदान् व्याख्यातवान् उदाहृतवांश्च सत्कार्यतादृशिद्वान्तानुसारेण अत एव साध्य-नैयायिकयोः

[अक्षपादीयानुमानस्य विविधा व्याख्यामुपन्यस्य तदीयानुमानलक्षणस्य अनेकधा निरूपणम्]

अथ च सूत्रे "तत्पूर्वकमनुमानम्" इत्येतावदनुमानलक्षणमित्येके । "तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानम्" इति चान्ये । "तत्पूर्वं त्रिविधं पूर्ववत् शेषवत् सामान्यतोदष्टं चानुमानम्" इत्यपरे । आद्ये सूत्रे लक्ष्यलक्षणविभागमुपदर्शयन्ति—अनुमानमिति लक्ष्यनिर्देशः तत्पूर्वकमिति लक्षणम् अथ पूर्वकस्य पूर्वकशब्दस्य समानश्रुत्या "प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भम्" [न्यायद० १-२-११] सूत्रयत् साधनशब्दस्य लुप्तनिर्देशं मन्यन्ते । "तत्पूर्वकम्" इत्यत्र तच्छब्देन प्रत्यक्षं प्रमाणमभिसम्बध्यते । तत्पूर्वकं तत्फले तत्फलपूर्वकं तत्पूर्वकं तदनुमानं व्यवच्छिन्नतीत्युच्यमाने संस्कारे अतिप्रसङ्गः तस्य तत्फल-पूर्वकत्वेऽप्ययोधरूपत्याप्राप्त्यानुमानव्यवच्छेदकत्वमिति तत्रिष्टयम् । ज्ञानग्रहणं कार्यम् अथ प्रत्यक्षसूत्रे ज्ञानग्रहणं प्रकारान्तं तदिहापि सम्बध्यते; नन्वेवमपि ज्ञानरूपं तत्पूर्वकं यतो भवति तदनुमानमित्यु-
५० च्यमाने स्मृत्यातिप्रसङ्गः द्वितीयलिङ्गदर्शनपूर्विकाया अधिनाभावसम्बन्धस्मृतेस्तत्पूर्वकत्वात् तज्जन-

पूर्ववदाद्यनुमानविषयाशुदाहरणानि अत्यन्तं विभिन्नानि वर्तन्ते । उष्णकारिकाव्याख्यायां साङ्ख्यतावकौमुद्यां वाचस्पतिमिश्रस्तु पूर्ववदादित्रिप्रकारमेव तद् योतावीतमेवेन संगृहीतवान् तात्पर्यं च सविस्तरं विवृतवान् ।

जैनागमग्रन्थेषु भगवती- [भा० ५, उ० ४] अनुयोगद्वार [मृ० २१२-२१५ ख०] प्रवृत्तिषु पूर्ववदादिनेवेनानुमा-
नविभागः कृतो दृश्यते परन्तु तत्र सामान्यदृष्ट-विशेषदृष्टोपपत्तिभेदमिदं तृतीयमनुमानं दृष्टवाधर्म्यवत्तन्मात्रा ज्ञापितमस्ति ।
'प्रसक्षं च परोक्षं च' इति सूत्रमन्तः श्रीशिवसेन-समन्तभद्रादयो जैनतार्किका इममगमिकमनुमानविभागं न वर्णितवन्तः ।

चरकसंहितायां श्लोकस्थाने अनुमानद्वैविध्यमित्यं प्रदर्शितम्—

"प्रत्यक्षपूर्वं त्रिविधं त्रिकालं चानुमीयते । गृहीतगृहो धूमेन, जैषुनं गर्भदर्शनात् ॥

एवं व्यवस्यन्तीतीतं भीजात् फलमनागतम् । दृष्ट्वा भीजात् फलं जातमिदं सद्यो युष्मा" ॥

भा०-११ श्लो० २८-२९ पृ० २६१ ।

प्रशस्तपादभाष्ये "तत् तु द्विविधम् दृष्टं सामान्यतोदष्टं च" [पृ० २०५] इत्यादिनाऽनुमानद्वैविध्यं प्रदर्शितम् ।

मीमांसार्दर्शने शास्त्रभाष्ये "तत् तु द्विविधम्—प्रत्यक्षतोदष्टसंबन्धं सामान्यतोदष्टसंबन्धं च" [पृ० ८ पं० ९]

इत्येवमनुमानद्वैविध्यं प्रक्षेपितम् ।

इदमेव मीमांसकसमतमनुमानद्वैविध्यं तत्त्वसंग्रहे इत्यं निरूपितम्—

"द्वैविध्यमनुमानस्य केचिदेवं प्रचक्षते । विशेषदृष्ट-सामान्यपरिदृष्टलभेदतः" ॥—तत्त्वसंग्रहं का० १४४२ पृ० ४२२ ।

"केचिदिति कुमारिलादयः" । तत्त्वसंग्र० पृष्ठि० । अत्रापि सविशेषमवबुधमुत्पिः श्लोकवार्तिकगतोऽनुमानपरिच्छेदोऽव-
धारणीयः । जैनागमे सामान्यदृष्ट-विशेषदृष्टे अनुमानस्य प्रभेदौ मीमांसकतये तु ते एवानुमानस्य भेदाविति बोद्धव्यम् ।

१ "अत्र हि प्रथमं लिङ्गदर्शनं ततः प्रतिबन्धस्वरूपम् ततः केषांचिन्मते परामर्शज्ञानं ततः साध्यायप्रतीतिः ततः
प्रत्यक्षलक्षणवत्पर्यायेन क्रमेण हेयादिज्ञानमितीति प्रतीतिकलापे यथोपपत्ति कार्यकारणभावो बलव्य इत्येवं तत्पूर्वकपदमेव
त्रैबलमनुमानलक्षणमिति श्रुत्यो वर्णय्याचक्रुः ।

अन्ये पुनः उपमानाद्यतिव्याप्तिव्युदासाय त्रिविधग्रहणं व्याख्यातवन्तः । तत्पूर्वकमनुमानमित्युच्यमाने सति उपमानादौ
प्रसङ्ग इति त्रिविधग्रहणम्" ॥—न्यायमञ्ज० भा० २ पृ० १२६ पं० २३—पृ० १२७ पं० २ ।

"तदेवं लक्षणे कथितं सर्वं सूत्रमयोजयत् । एवं तु व्यापितं न स्यात् सूत्रकारस्य कौशलम्" ॥—न्यायमञ्ज० भा०
२ पृ० १२७ पं० १५ ।

२ "प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पथावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः" इति संपूर्णं सूत्रम् ।

३ "तानि ते तत् पूर्वं यस्य तदिदं तत्पूर्वकम्" इत्यादिना "तत्पूर्वकपदस्य श्रुत्यतिविचारणा न्यायवार्तिके वर्तते—
पृ० ४३ पं० १९-१ । एवैव विचारणा न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायामपि चर्चिताऽस्ति—पृ० १५६ पं० २१-१ । न्यायमञ्जरीं तु
सैव भङ्ग्यन्तरेण विशेषनिशब्दतया मूलिततया च निरूपिताऽस्ति—भा० २, पृ० १२६ पं० ७—१ ।

४ तत्फलपूर्वकं तत्पूर्वकपूर्वकं ल० मा० वि० । तत्फलपूर्वकं तत्पूर्वकपूर्वकपूर्वकं ना० जा० ।
तत्फलपूर्वकं तत्पूर्वकं पूर्वकं च० । तत्फलपूर्वकपूर्वकं हा० ।

५ "विशिष्टे"—श्रु० ल० टि० । "यदि प्रत्यक्षपूर्वकमनुमानं संस्कारे निर्णये च प्रसङ्ग इति । प्रत्यक्षपूर्वको भावनाख्यः
स्मृतिहेतुः संस्कारः निर्णयश्च प्रत्यक्षपूर्वकत्वादननुमानं प्रसज्यत इति । नैव दोषः 'विज्ञानस्याधिकृतत्वात् । इन्द्रियायैसामिकयो-
रपक्षं ज्ञानमिति ज्ञानाधिकारो वर्तते इति तेन न संस्कारेऽतिप्रसङ्गः । निर्णये तु चमयया" इत्यादि—न्यायरा० पृ० ४५ पं०
११-१ । न्यायवा० ता० टी० पृ० १७० पं० २०—१ ।

६ नन्वेवमिहापि भा० मा० ।

कस्यानुमानत्वप्रसङ्ग इति तद्विवृत्तयेऽर्थोपलब्धिग्रहणं कार्यम् स्मृतेस्त्वनर्थजन्यत्वमर्थं विनाऽपि भावात् । न च विनष्टस्य जनकत्वम् अविनष्टत्वप्रसक्तैः । न च विनष्टरूपतया जनकत्वम् तदाऽस्तत्वात् । अतोऽर्थोपलब्धिर्यथोक्तविशेषणा यतो भवति तदनुमानम् । एवमपि लैङ्गिकविपर्ययेऽतिप्रसङ्गः यतो गवयविपाणदर्शनाद् गोप्रतिपत्तिरुपजायते यद् गोविपाणसादृश्यज्ञानं प्रत्यक्षफलं तत्पूर्वकं 'गौः' इति विपर्ययज्ञानम् अतस्तज्जनकस्याप्यनुमानत्वप्रसक्तिः तद्विवृत्तये अव्यभिचारिपूर्वमनुवर्तनीयम् ५ एवमपि संशयज्ञानजनकेऽतिप्रसङ्गः यतो गोगवयानुयायिलिङ्गदर्शनाद् 'गौर्गवयो वा' इति संशय उपजायते तज्जनकं च सदृशलिङ्गज्ञानं प्रत्यक्षफलम् तत्पूर्वकं संशयज्ञानमर्थविपर्ययं च तज्जनकस्याप्यनुमानप्रसक्तिरिति तद्व्यवच्छिन्नतये व्यवसायात्मकपदमनुवर्तनीयम् । तथाप्यविनाभावसम्बन्धस्मरणानन्तरं 'तथा चायं धूमः' इति प्रदर्शनज्ञानाद् 'अग्निः' इति चास्याद्य नालिकेरद्वीपवासिनो निशिष्ट-देशेऽग्निप्रतिपत्तिरुपजायते न च तस्या अनुमानफलत्वम् शाब्दत्वेन व्यवस्थापनात् तद्विवृत्तयेऽव्यप-१० दृश्यपदानुवृत्तिः तथाप्युपमानेऽतिप्रसङ्गः गृहीतातिदेशवाक्यस्य पुंसः सादृश्यज्ञानं वाक्यार्थानुस्मरणसाहाय्यमव्यपदेष्टव्यदिविशेषणत्रयविशिष्टं संज्ञासंज्ञिसम्बन्धज्ञानं तत्पूर्वकपूर्वकं जनयदपि नानुमानम् तत्फलस्याव्यपदेष्टव्यत्वं च भूयमाणवाक्याजनितत्वात् । तथातुमानादिपूर्वकाणामसद्ब्रह्म इति अव्याप्त्यतिव्याप्ती न नियतं ततस्तद्विवृत्तये विग्रहद्वयाश्रयणम्-तानि ते च पूर्वं यस्य तत् तत्पूर्वकम् । 'तानि' इति विग्रहविशेषाश्रयणेन सर्वप्रमाणपूर्वकत्वमनुमानस्य लभ्यते । न च तेषां पूर्वमेप्रकृतत्वात् १५ कथं सर्वनाम्ना परामर्श इति प्रेर्यम् यतः साक्षादप्रकृतत्वेऽपि प्रत्यक्षसूत्रे व्यवच्छेद्यत्वेन प्रकृतत्वाद् अव्याप्तेरेव निवृत्तिः । अतिव्याप्तेस्तु 'ते हे प्रत्यक्षे पूर्वं यस्य' विग्रहविशेषाश्रयाद्विवृत्तिः । तथाहि-तत्पूर्वकमित्यनेन लिङ्गलिङ्गिनोः सम्बन्धदर्शनं लिङ्गदर्शनं च सम्बध्यते । न चोपमानफलमेवम्भूता-ध्यक्षफलद्वयपूर्वकमिति तत्फलाद् भिद्यते अनुमानफलम् । न चानुमेयप्रतिपत्तिकाले सम्बन्ध-प्रहणस्य निवृत्तत्वात् कथं तत्पूर्वकत्वमनुमेयप्रतिपत्तेरित्याशङ्कनीयम् यतोऽविनाभावसम्बन्धग्रहण-२० जनितसंस्कारप्रमया स्मृतिः सम्बन्धदर्शनवाच्याऽत्र गृह्यते तथा जनितो लिङ्गपरामर्शः तेनाप्रत्यक्ष-स्यार्थस्यानुमानम् । न चोपमानफलमेवंभूतफलपूर्वकम् अविनाभावसम्बन्धानुमेयसम्बन्धस्मृतिपूर्व-कत्वेन तस्य निपेत्यमानत्वात् । न चैवमपि प्रत्यक्षद्वयस्याश्रुतत्वाद्यैव सम्बन्ध इति वक्तव्यम् एकशेषतस्तत्सिद्धेः । नन्वेवमप्यविनाभावसम्बन्धदर्शनस्याश्रुतत्वादेव व्याख्यानमप्युक्तम्, न निशिष्ट-फलद्वारेण तदुपपत्तेः । तथाहि-अव्यभिचारादिविशेषणविशिष्टं फलं यतः समुपजायते तदनुमान-२५ मित्युक्ते अविनाभावसम्बन्धः सिध्यत्येव । अनिन्द्रियार्थसन्निकर्षजमशाब्दमसारूप्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं न ह्यविनाभावविकलालिङ्गादुदयमासादयितुं समर्थम्, अथोपत्यादीनां चानुमान-पयान्तर्भावात् तत्प्रसङ्गः । एवं यथोक्तप्रकारेण नातिव्याप्त्यव्याप्ती ।

ये तु पूर्वशब्दस्यैकस्य लुप्तनिर्देशं नाभ्युपगच्छन्ति तेषां प्रत्यक्षफले अनुमानत्वप्रसक्तिः तत्फ-लस्य प्रत्यक्षप्रमाणपूर्वकत्वात् । अथाकारकस्याप्रमाणत्वात् कारकत्वं लभ्यते तथापि संस्कारजनके ३० प्रसङ्गः । उपलब्धिजनकस्येति चेत् स्मृतिजनके प्रसङ्गः । अर्थोपलब्धिजनकरूपेति विशेषणे लैङ्गिकवि-पर्ययोपलब्धिजनके प्रसङ्गः । अव्यभिचरितार्थोपलब्धिजनकस्येति विशेषणे लैङ्गिकसन्दिग्धार्थोपल-ब्धिजनके प्रसङ्गः । व्यवसायात्मिकार्थोपलब्धिजनकस्येत्यभिधाने लिङ्गशब्दोत्पाद्यार्थोपलब्धिजनके

१-एस्य प्र-ल० । २-यते तद्गो-वा० वा० भा० मा० । ३ "अर्थजन्यं च"-बृ० ल० टि० । ४-पदं सम-वि० । ५-फलं त-मा० मा० । ६ "पर(१)मर्शज्ञानमिति वा पाठः"-ल० टि० । ७-फलं शा-वा० पा० । ८-त्वम् शा-हा० । ९ "अभिरेपः इति वाक्यादुपजायमानत्वात्"-बृ० ल० टि० । १०-प्राप्तं वा-वा० भा० मा० मा० विना । ११-ज्ञानं त-बृ० ।

१२ "तानि ते तत् पूर्वं यस्य तदिदं तत्पूर्वकम् । यदा 'तानि' इति विग्रहस्यैव समसप्रमाणाभिव्यञ्जनात् सर्वप्र-माणपूर्वकत्वमनुमानस्य वर्णनं भवति । पारंपर्येण पुनस्तत्र प्रलक्ष एव व्यवतिष्ठत इति तत्पूर्वकत्वमुक्तं भवति । यदापि विवेकाद् ते पूर्वं यत्नेति ते हे प्रत्यक्षे पूर्वं यस्य प्रत्यक्षस्य तदिदं तत्पूर्वकं प्रलक्षमिति"-न्यायवा० पृ० ४३ पं० २०-१ । न्यायवा० ता० टी० पृ० १५६ पं० २०-१ । न्यायमञ्जर्यामेतत् प्रकाशन्तरेण सुसष्टं चर्चितमस्ति-आ० २ पृ० १२५ पं० ५-१ । १३-मल-बृ० आ० हा० वि० विना । १४-भूतं फ-ल० । १५-भवं स-बृ० । १६-स्रैव स-आ० हा० वि० । १७ अत्र विशेषपदमप्याह 'उपलब्धिजनकस्येति विशेषणमिति चेत्' एतादृशः पाठः पूरणीयः ।

प्रसङ्गः । अव्यपदेश्यार्थोपलब्धिजनकस्येति विशेषणे विशिष्टफलजनकस्याध्यक्षफलस्यानुमानत्वमभ्यु-
पगतं भवेत् । तथा च विशिष्टज्ञानमेवानुमानं प्रसज्यत इत्यव्याप्तिर्लक्षणदोषः । न च तस्यैवानुमान-
त्वम् “स्मृत्यनुमानागमसंशयप्रतिभास्वप्नानोहाः सुग्रादिप्रत्यक्षमिच्छादयश्च मनसो लिङ्गानि”
[१-१-१६ वात्स्या० भा०] इति चचनात् सर्वस्य विशिष्टफलजनकस्यानुमानत्वात् तथापि स्वरूपवि-
शेषणवादिनामेवामनुमानत्वं न प्राप्नोति अव्यभिचारविशेषणानामसंभवात् । स्मृत्यादयस्तु सन्ना-
नविशिष्टा लिङ्गे सम्भवन्त्येव अतोऽर्थोपलब्धिरेव्यभिचारादिविशेषणविशिष्टा तत्पूर्वकपूर्विका यतः
तदनुमानमित्यभिधीयमाने न फलदोषः । नन्वेतस्मिन् सूत्रव्याख्याने त्रिविधग्रहणमनर्थकम्, न;
अनुमानविभागार्थत्वात् । न च पूर्ववदादिवैयर्थ्यम् स्वभावादिविषयप्रतिषेधेन तद्वहणस्य पूर्ववदादि-
विषयज्ञापनार्थत्वात्—पूर्ववदाद्येव त्रिविधविभागो न विवक्षितम् न स्वभावादिकम् ।

१० अपरे तु तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानमित्येतावदनुमानलक्षणमाचक्षते । अत्र चानुमानमिति
लक्ष्यम् तत्पूर्वकं त्रिविधमिति लक्षणम् । तत्पूर्वकमनुमानमित्यभिधीयमाने संस्कार-स्मृति-शाब्द-
विपर्यय-संशयोपमानादिषु प्रमङ्गस्तद्विवृत्यर्थं त्रिविधपदोपादानम् । त्रिविधमिति त्रिरूपम् त्रीणि च
रूपाणि पक्षधर्मान्वयव्यतिरेकलक्षणानि गृह्यन्ते पूर्ववदादिश्रुतेः । पूर्वमुपादीयमानत्वात् कथानयेऽपि
पूर्वः पक्षः सोऽस्यास्तीति पूर्ववत्-पक्षधर्मत्वम् । दोष उपयुक्तादन्यत्वात् साधर्म्यदृष्टान्तः तस्मिन्
१५ विद्यत इति शेषवत्-सपक्षे सत्तम् । सामान्यतोऽदृष्टमिति विपक्षे मनागपि यत्र दृष्टम्-विपक्षे सर्व-
त्रासत्वं तृतीयं रूपम् एतद्रूपलिङ्गालम्बनं यत् तत्पूर्वकं तदनुमानमित्युच्यमाने संस्कारादौ नातिप्र-
सङ्गसाध्याप्यतिव्याप्तिर्बाधितसमप्रतिपक्षेषु तद्विवृत्यर्थं सामान्यतोऽदृष्टं चेति ‘च’शब्दोऽबाधितविषय-
त्वासम्प्रतिपक्षत्वरूपद्वयसमुच्चयार्थः । तथाप्यव्याप्तिः अन्यत्र व्यतिरेकलिङ्गालम्बनयोरसंप्रदात्, न;
अन्यलिङ्गविवक्षायां सामान्यतोऽदृष्टमित्येतस्यानभिसम्बन्धात् ‘पूर्ववत्-शेषवत्-च’शब्दसमुच्चि-
२० तरूपद्वयोपेतचतुर्लक्षणलिङ्गप्राप्तेः । व्यतिरेकविवक्षायां शेषवदित्येतस्यानभिसम्बन्धाद् व्यतिरेकच-
तुर्लक्षणलिङ्गसंप्रदाद् अन्यव्यतिरेकलिङ्गविवक्षायां समस्तपदाभिसम्बन्धात् पञ्चलक्षणलिङ्गप्राप्तेः ।

अन्ये तु त्रिविधग्रहणमतिव्याप्तिनिवृत्त्यर्थमेवान्यथा वर्णयन्ति—त्रिविधं त्रिप्रकारम् के पुनर्हयः
प्रकारा इति विवक्षायां पूर्ववदादिनिर्देशः । तत्र पूर्ववत् यत्र कारणेन कार्यमनुमीयते । अथापि स्यात्
पूर्वं कारणं तदस्यास्तीति पूर्ववत् कार्यम् एवं च कार्यत् कारणानुमानं पूर्ववत् प्रसक्तम् न कारणात्
२५ कार्यानुमानम् । न च कारणदर्शनात् कार्यप्रतिपत्तिः संभविनी । तथाहि—कारणात् कार्यं साध्ये
यदि कार्यस्य धर्मित्वं तदा तस्यासिद्धत्वादाश्रयासिद्धौ हेतुः । अथ तस्य सिद्धत्वाच्च धर्म्यसिद्ध्या हेतोरा-
श्रयासिद्धता तर्हि साधनवैकल्यम् कार्यसत्त्वस्य हेतुव्यापारात् प्रागेव सिद्धत्वात् । न च कार्यसत्तायां
साध्यायां कारणलक्षणो हेतुर्भावधर्मः सिद्धः तत्सत्तासिद्धौ हेतोस्तद्धर्मतासिद्धेः । नाप्यभावधर्मोऽस्ती
तत्सत्तासाधने तस्य विरुद्धत्वात् । नाप्युभयधर्मः तत्र तस्य व्यभिचारित्वात् न ह्युभयधर्मो भावमेव
३० प्रतिपादयेत् । उक्तं च—“नासिद्धे भावधर्मोऽस्ति” [इत्यादि । किञ्च, कारणात्
कार्यमस्तीति साध्ये हेतुर्व्यधिकरणः स्यात् । कारणाच्च यदि प्रतियक्षसामर्थ्यात् कार्योस्तित्वं भाव्यनु-
मीयते तदानैकान्तिकत्वं हेतोः तदुक्तम्—“नावर्त्य कारणानि तद्वन्ति भवन्ति” [ ]
प्रतिबन्धवैकल्यसंभवात् । अथाप्रतिबन्धसामर्थ्यात् तदा तथाभूतकारणदर्शनसमय एव कार्यस्यो-
त्पत्तेरन्तरसमये तस्याध्यक्षत्वात् प्रतियन्धाद्यनुसरणं व्यर्थम् । यदपि समग्रेण हेतुना कार्योत्पादा-

१-चत्वेय वृ० ल० मा० ।

२ अत्र न्यायवार्तिक-तारक्यटीका-मञ्जी-रत्नाकरयोगि तत्तत्त्वत्वान्यपि अनुसंधेयानि-न्यायवा० पृ० ४६ पं० २-
न्यायवा० ता० टी० पृ० १७१-१७३ । न्यायमञ्ज० भा० २ पृ० १२७ पं० ५-१ स्वाह्लादर० पृ० ५२७ पं० २२-
पृ० ५२८ पं० १९ भा० ।

३-वाञ्छितेः वा० या० । ४ पूर्वपक्षः वा० या० विना ।

५ न्यायवा० पृ० ४६ पं० १५-पृ० ४७ । न्यायवा० ता० टी० पृ० १७३ पं० १६-पृ० १७६ । प्रसुता
पूर्ववदादिनियथा चर्चा मधुसूतमि समानप्राया वृत्ते—न्यायमञ्ज० भा० २ पृ० १२७ पं० २६-१

६ “कार्येण”—यु० ल० टि० । ७ “कार्यसत्ता”—यु० ल० टि० । ८-चाऽसि-यु० । ९ पृ० ४८० पं० ११, टि० ३ ।

१०-वैकल्य-वा० भा० मा० विना ।

नुमानं सौमतेरभ्युपगतं तदपि योग्यतानुमानम् । तथाहि—योग्येयं धीजादिसामग्रीं प्रतिबन्धवैफल्यसंभवे विवक्षितकार्योत्पादने इत्येवं तत्स्वभावभूतयोग्यतानुमानात् स्वभावहेतुप्रभवम् । तदुक्तम्—

“हेतुना यः समप्रेण कार्यात्पादोऽनुमीयते ।

अर्थान्तरानपेक्षत्वात् स स्वभावोऽनुवर्णितः ॥” [

] इति,

असदेतत् ; यतो न कार्यस्य धर्मित्वं कारणस्य च हेतुत्वमस्माभिः क्रियते येन कार्यस्य सिद्धयसिद्धि-
भ्यामनुमानाप्रवृत्तिर्भवेत् किन्तु कारणस्यैव धर्मित्वं मेधादेः क्रियते तस्य च सिद्धत्वाभ्यामनुमानसिद्धत्व-
दोषः । तत्रैव च वृष्ट्युत्पादकत्वं धर्मः साध्यते तद्धर्मणोन्नतत्वादिना । न च प्रतिज्ञार्थकदेश एव
हेतुः साध्यसाधनयोर्धर्मधर्मयोर्वा मेधात् । तथाहि—मेधत्वजातियुक्तानां धर्मित्वं भविष्यद्वृष्ट्युत्पाद-
कत्वमसिद्धमर्थान्तरं ततः साध्यो धर्मः उन्नतत्वादिकमपि साधनधर्मः मेधेभ्यो मिदम् तेषां
द्वैविध्यदर्शनात् तेन न प्रतिज्ञार्थकदेशताऽपि । न च साध्य-साधनयोरैक्यम् न च भाष्यविरोधः १०
“कारणेन कार्यमनुमीयते” [१-१-५ चात्स्या० भा०] इति तत्र वचनात् यत उन्नतत्वादिधर्मविशिष्टा
मेधाः कारणम् तथाविधकारणधर्मेण भविष्यद्वृष्ट्युत्पादकत्वं धर्मो यदाऽनुमीयते तदा वृष्टेः अनुमानात्
कारणात् कार्यानुमानमित्युपदिश्यते । अथोन्नतत्वादिधर्मयुक्तानामपि मेधानां वृष्ट्यजनकत्वदर्शनात्
कथमैकान्तिकं कारणात् कार्यानुमानम् ? न; विशिष्टोन्नतत्वादिधर्मस्य गमकत्वेन विवक्षितत्वात् ।
न च तस्य विशेषो नासर्वज्ञेन निश्चेतुं पर्यत इति घटं शक्यम् सर्वानुमानोच्छेदप्रसक्तेः । तथाहि—१५
मशकादिव्यावृत्तधूमादीनामपि स्वसाध्याव्यभिचारित्वमसर्वविदा न निश्चेतुं शक्यमिति घटं शक्यत
एव । अथ “सुविचेतितं कार्यं कारणं न व्यभिचरति” [ ] इति न्यायाद् धूमादर्शमफलत्वं
तर्ह्यत्रापि तुल्यम् यो हि भविष्यद्वृष्ट्यव्यभिचारिणमुन्नतत्वादिविशेषमवगन्तुं समर्थः स एव तस्मात्
तामनुमिनोति नागृहीतविशेषः । तदुक्तम्—“अनुमातुरप्यमपराधो नानुमानस्य” [२-१-३८
चात्स्या० भा०] तथा सूत्रकारेणाऽप्यभ्यधायि—“नैकदेशाशससादृश्येभ्योऽर्थान्तरभावात्” [न्यायद० २०
२-१-३८] अत एव “गम्भीरध्यानवत्वे सति” [१-१-५ न्यायवा० पृ० ४७] इत्याद्युन्नतत्वादेर्वातिक-
कृता विशेषो दर्शितः । न केवं साध्यसाधनभावे कार्यसत्तायाः साध्यत्वं येन भावाभावोभयधर्मस्या-
हेतुत्वमिति दोषः स्यात् । वैयर्थिकरण्यमपि प्रदर्शितप्रयोगे परिहृतमेव । यच्च अप्रतिपक्षसामर्थ्यस्य
कारणस्य हेतुत्वे कार्यप्रत्यक्षतालक्षणं दूषणमभिहितम् तदसंगतमेव व्यवधानसंभवात् । तथाहि—
निष्पाद्ये पटे अनुत्पन्नाययक्रियस्यान्त्यतन्तोर्यदा क्रियातो विभागस्तदाऽविनाभावसम्बन्धस्मृति २५
विभागात् पूर्वेसंयोगविनाशः तन्वन्तरेण च संयोगोत्पत्तिर्देव तदैवाविनाभावसम्बन्धसंरणात्
परामर्शोक्तैर्न, यदा संयोगात् कार्यात्पादस्तदैव परामर्शविशिष्टास्तिहात् “भविष्यति कार्यम्”
इत्यनुमेयमतिपक्षः । न चोत्पादकाल एव कार्यस्य प्रत्यक्षता तत्र तदैव रूपाद्यभावात् । न च

१ “यत्र कारणेन कार्यमनुमीयते यथा मेधोन्नता भविष्यति वृष्टिरिति” संपूर्णं भाष्यवाक्यम् । २ तथापि का-
वृ० आ० हा० वि० । ३ “उन्नतत्वादिना”—वृ० टि० । ४ “वृष्टिम्”—वृ० टि० । ५ “सोऽयमनुमातुरपराधो ना-
नुमानस्य योऽप्यविशेषेणानुमेयमर्थमविशिष्टार्थदर्शनेन धुमुत्सत इति” संपूर्णं भाष्यवाक्यम् ।

“भावतर्तव्यताशालिविशालकलुषोदकः । कलोलविकटास्फालस्फुरत्फेनच्छादितः ॥

वहद्वहलशैवालवनशाद्वलसंकुलः । नदीपूरविशेषोऽपि शक्येत न निवेदितुम् ॥

प्रमातुरपराधोऽयं विशेषं नो न पश्यति । नानुमानस्य दोषोऽस्ति प्रमेयाव्यभिचारिणः ॥

रोधोपघातसादृश्यव्यभिचारनिबन्धनम् । अनुमानाप्रमाणत्वमतो वक्तुमसंगतम् ॥

पारम्पर्येण वृष्टिश्च नदीपूरस्य कारणम् । पतद्गनपयोविन्दुसंदोहसन्दनकमात्” ॥

;

—न्यायमञ्ज० आ० २ पृ० १३० पं० १३—।

१६ “कथं पुनरस्य प्रयोगः ? वृष्टिमन्त एते मेधा गम्भीरध्यानवत्त्वे सति बहुलश्लाघावत्त्वे सति अचिरप्रमावत्त्वे सति
उपतिमत्त्वात् वृष्टिर्वन्मेधवदिति—न्यायवा० पृ० ४७ पं० १० । ७ पृ० ५६२ पं० २१ । ८ पृ० ५६२ पं० ३१ ।
९ पृ० ५६२ पं० ३१ । एतद् अज्ञां समानमेव दृश्यते—न्यायमञ्ज० आ० २ पृ० १२९ पं० १२-१० “एककाल”-
वृ० टि० । ११-स्मृति वि-आ० हा० वि० । १२ “इत्येककालः”—वृ० टि० । १३-तिः तथोत्पा-हा० ।
१४ “काले”—वृ० टि० । १५ “भावकाले”—वृ० टि० ।

रूपादिभिः सद्योत्पादलक्षधिकरणानाम् रूपादीनां तत्कार्यत्वात् कार्यकारणयोश्च सद्योत्पादे निर्दे-
 फत्वप्रसक्तोः । न चान्यतन्तुक्रिया अन्तराले प्रतिबन्धसंभवात् त्रिचतुरक्षणाव्यवधानाभावाच्च
 विवक्षितकार्योत्पादिकेति घक्तव्यम् यतोऽनुत्पन्नावयवक्रिये तन्ताविति विशेषणोपादानं कृतमिति
 नाधारविनाशात् क्रियाविनाशः क्रिया चाविनष्टा स्वकार्यं विभागमवश्यमुत्पादयति स च सम्प्रति-
 ५ यन्धकामाद्रे स्वाध्यसंयोगं नियमतो निर्वर्तयति अन्यथा क्रियायाः स्वैयप्रसक्तिर्नित्याधारयोश्च
 नित्यत्वप्रसक्तिर्मवेत् स च क्रियाप्रभेदः संयोगो नियतो द्रव्याविभाजकः सति तस्मिन् द्रव्यप्रभयो-
 पलम्भात् । ततोऽन्यतन्तुक्रियातोऽन्यतन्तोर्विभागविशिष्टस्योपलम्भात् कार्यानुमाने न कार्य-
 प्रत्यक्षतादोषः । येषां तु परामर्शज्ञानं न संभवति तेषां कार्यप्रत्यक्षता दूरापास्तेव । यत् पुनः 'समप्रात्
 कारणात् स्वात्मभूतस्य योग्यताप्यधर्मस्यानुमानं न कार्यस्य तेन स्वभावहेतुप्रभवमेतदनुमानम्' इति,
 ३० तद्वदङ्गतम् । अमेवे गम्यगमकभावस्यासंभवात् । अथ यत्रापि साध्यसाधनयोर्वास्तयोऽभेदस्तत्रापि
 स्वलक्षणेन व्यवहारायोगात् लिङ्गसाध्यधर्मसाध्यधर्मनानात्वप्रतिपत्तिरूपो व्यवहारो बुद्ध्यारूढ एव ।
 तदुक्तम् "सर्वे पचायमनुमानानुमेयव्यवहारो बुद्ध्यारूढेन धर्मधर्मिभेदेन" [ ] इत्यादि ।
 असदेतत्, यतो यदि बुद्धिकल्पितो धर्मधर्मिव्यवहारस्तर्हि कल्पितादेतोः साध्यसिद्धिर्मवेत् । ततश्च
 यावान् हेतुदोषः स सर्वो भवत्प्रयुक्ते साधने प्रसज्येत । तदुक्तं कुमारिलेन—

१५

"यदि चायिचमानोऽपि भेदो बुद्धिप्रकल्पितः ।

साध्यसाधनधर्मादिव्यवहाराय कल्पते ॥

ततो भवत्प्रयुक्तेऽस्मिन् साधने यावदुच्यते ।

सर्वभोतपचते बुद्धिरिति दूषणता भवेत् ॥"

[३३० वा० निरा० श्लो० १७१-१७२] इति ।

२० अथ धर्मधर्मितया भेद एव बुद्धिपरिकल्पितो नाथोऽपि लिङ्गलक्षणः विकल्पभेदानामिच्छामानानुरो-
 धित्वेन स्वतन्त्राणामर्थप्रतिबद्धत्वेन तदप्रतिपादकत्वात् विकल्पकल्पिताद्धेतोरर्थप्रतिपत्त्यभ्युपगमे
 अर्थप्रतिबन्धन एव न भवेत् ततोऽर्थ एवायं गमयति, असदेतत् । यतो यदि कृतकत्वादिलक्षणोऽर्थो-
 ऽनित्यत्वादेरर्थस्य गमकस्तदा तयोस्तादात्म्याद् गम्यगमकभावोऽयुक्त इत्यसङ्गादवेदितम् । अथ विक-
 ल्पप्रतिभासी कृतकत्वादिकः सामान्यलक्षणोऽर्थोऽभ्युपगम्यते तदा तस्यावस्तुत्वेन साध्यप्रतिबद्धत्वा-
 २५ भावाद् वस्तुत्वेनाध्यवसितस्यापि कुतो गमकत्वम् ? ययोर्हि प्रतिबन्धो न तयोर्भेद इति न गम्यगम-
 कभावः ययोश्च भेदाध्यवसायो न तयोः प्रतिबन्धः । न च दृश्य-विकल्पयोरेकत्वाध्यवसायादनुमाना-
 नुमेयव्यवहाराददोषः तथाभ्युपगमे तदेव कल्पनाविरचितलिङ्गप्रभवत्वमनुमेयप्रतिपत्तेः स्वैयदिविरोधि
 समायातमिति कुतः परोक्तदूषणव्युदासः ? न च समारोपव्यवच्छेदः स्वभावहेतोः फलं संभवीति
 प्रतिपादितमसङ्गदिति न पुनः प्रतव्यते ततोऽप्रतिबद्धसामर्थ्यकारणदर्शनात् कार्यस्यैवानुमानं न पुनः
 ३० समग्रेभ्यः सामर्थ्यानुमानं युक्तम् । न च समर्थकारणस्य धर्मिभूतस्यानन्तरभावि कार्यविशिष्टत्वेऽनु-
 मीयमाने समर्थत्वेन तद्वत्तेन साधनधर्मेण हेतुरपि व्यधिकरणः । अतः हेतुना यः समग्रेण इत्याद्यु-
 क्तमेव । अथ य एवं कारणमस्यास्तीति पूर्ववत् कार्यं नाभिधीयते किन्तु कारणधर्म उन्नतत्वादिः
 तेन कारणधर्मस्य वृष्ट्युत्पादकत्वस्यानुमानम् न तु पूर्ववत्—कार्योत् कारणानुमानम् तेन 'पूर्ववत्
 कार्यात् कारणानुमानं प्राप्नोति' इति यद् गोवाचार्येण प्रेरितम् तन्निराकृतं द्रष्टव्यम् ।

१ "पटादि"-श्रु० टि० । २ "स्वर्गविभाग"-श्रु० टि० । ३-वे आश्र-भा० भा० । ४ निर्वर्त-श्रु०
 निग । ५ "पारम्पर्येण"-श्रु० टि० । ६ ५० ५६३ पं० १ । ७-मानं फा-वा० भा० ।-मानं कार्य-श्रु० ।
 ८-कस्यभा-मा० भा० । ९ "एतेन" "सर्वे एव अयमनुमानाऽनुमेयव्यवहारो बुद्ध्यारूढेन धर्मधर्मिन्यायेन" इति
 एतदपि प्रत्युक्तम्—अनेका ५० २०९ पं० १० । १० फल्यते वा० भा० । श्लो० वा० । ११ एवं श्रु० ।
 १२-चादिवि-श्रु० । १३ "कारणत्वेन"-श्रु० टि० । १४ ५० ५६३ पं० ३ । १५-णस्य वृ-ल० ।
 १६ ५० ५६३ पं० २४ । १७ यद् दिशागाचा-भा० । य दिशागाचा-भा० । य दिशागाचा-भा० ।

शेषवदित्यत्रापि कारण-कार्ययोर्लिङ्गत्वेनोपक्षेपे अनुपयुक्तं कार्यं शेषः तद् यस्यास्ति तच्छेष-
वदिति तद्वत् एव साधनधर्मः कश्चिदुक्तः न तु कारणम् तेन हि कार्यगतेन धर्मान्तरमप्रत्यक्षं
वृष्टिभेदशसम्बन्धित्वादिकं कार्यगतमेवानुमीयते । अत एव कारणगमकत्वपक्षोक्तदोषप्रसक्त्य-
भावोऽत्रापि द्रष्टव्यः । तथाहि—नदीशब्दवाच्यो गतविशेषो धर्मा तस्योपरिवृष्टिभेदशसम्बन्धित्वं
साध्यो धर्मः उभयतटव्यापित्वादिकस्तु साधनधर्मः अनेकफल-फेनसमूहवत्त्व-शीघ्रतरगमनत्व-कलु-
पत्वादिकश्च तस्य विशेषः साध्याव्यभिचारी यदा निश्चितो भवति तदा गमकत्वम् नोभयतटव्यापित्व-
मात्रं तोयस्य । अत एव न प्रतिक्षार्थरुदेशताऽपि दोषः । न चोभयतटव्यापित्वमुदकस्य
कथमपामध-पातलक्षणाया वृष्टेः कार्यमिति वक्तव्यम् पारम्पर्येण तस्य तत्कार्यत्वात् । तथाहि—
द्रवत्वादायः भूयस्स्पृष्टाः स्पन्दन्ते स्पन्दमानाश्च संयुक्ताः परस्परं महत्कार्यमारभन्ते तदपि स्पन्दमानं
स्वात्मनि वेगमारभते क्रियाकारणापेक्षं तच्च तथाप्रवृत्तं नदीशब्दवाच्यं गतं विदधाति । तत्र पूर्वोदक-१०
विलक्षणस्योदकस्योभयतटसंयोगः पारम्पर्येण वृष्टिकार्यं इति कार्यात् कारणानुमानं शेषवत् । शेषमत्र
पूर्ववदनुमान एव चिन्तितम् । सामान्यतोदहृष्टम् अकार्यकारणभूतेन लिङ्गेन यत्र लिङ्गिनोऽवगमः ।
अविनाभावित्वं त्रयाणामप्यपिशिष्टम् । विवक्षितसाध्यसाधनापेक्षयाऽकार्यकारणभूतत्वादिकस्तस्य
विशेषः । अन्यत्रदृष्टस्यान्यत्रदर्शनं प्रत्येपूर्वकं देवदत्तादेः तथा चादित्यस्यान्यवृक्षोपरिसम्बन्धितया
निर्दिश्यमानस्यान्यपर्यतोर्ध्वभागसम्बन्धितया निर्देशो दृष्टः तेन च गत्यविनाभाविना भाव्यम् । अन्यत्र-१५
दर्शनस्य च न गतिकार्यत्वम् गतेः संयोगादिकार्यत्वात् । अन्यत्रदर्शनं धर्मि गत्यविनाभूतमिति
साध्यो धर्मः अन्यत्रदर्शनशब्दवाच्यत्वाद् देवदत्तान्यत्रदर्शनवत् । नन्यन्यत्रदर्शनस्य शेषवत्यन्तर्भावो
गतिजन्यत्वात् । अथान्यत्रदर्शनं न साक्षाद् गतिकार्यमपि तु पारम्पर्येणेति न शेषवत्यन्तर्भावस्तर्ह्य-
भयतटव्यापित्वमपि न साक्षाद् वृष्टिकार्यमिति न शेषवदुदाहरणं भवेत् । अथ नान्यत्रदर्शनं हेतुः
किन्तु तच्छब्दवाच्यत्वम् नन्यत्रापि वक्तव्यम् किं तद् अन्यत्रदर्शनमेव, उत तच्छक्तिः ? पूर्वसिद्ध-२०
विकल्पे शेषवत्यन्तर्भावः । उत्तरस्मिन्नापि 'अन्यत्रदर्शनम्' इत्येवंविधः शब्दो विशिष्टप्रत्ययजनने धन्यत्र-
दर्शनस्वरूपस्य सहकारी हेतुः स च पारम्पर्येण गतेः कार्यत्वात् शेषवान्, असदेतत्, अत्र ह्यन्यत्र-
दर्शनत्वं हेतुः न तच्छब्दवाच्यत्वम् तेषां स्वरूपसहकारिमेवेन द्विरूपा शक्तिः अन्यत्रदर्शनं
स्वरूपशक्तिसहदर्शनत्वं सहकारिशक्तिः सा चात्ममन-संयोगोऽदृष्टादि च । तत्र केषांचिनित्यत्वे
केषांचिदनित्यत्वेऽपि न गतिकार्यतेति कुतः शेषवत्यन्तर्भावः ? २५

एतदपरे वृण्वन्ति—अन्यत्रदर्शनमित्यनेन सवितुः किमप्यधिकरणं निर्दिष्टम् । न च निरूप्यमाणं
तत् संभवेतीति तद्दर्शनमानमेवावशिष्यते न 'अन्यत्र' इतिशब्दवाच्यम् । अथोदयसमयेऽन्यत्रदर्शनं
ततोऽन्यत्रदर्शनं सवितुरस्तमयसमये न च दृष्ट्यापलापो युक्तियुक्तः सत्यम् अस्त्ययं प्रतिभासः स तु
'अन्यत्र' इत्यधिकरणस्य निर्देष्टुमशक्तेरयुक्तः । न च तैस्सद्भावेऽप्यन्यत्रदर्शनत्वमनुपलभ्यमानं हेतुः ।
न च तैस्सोपलम्भः संभवति आत्ममन-संयोगादृष्टादेः सर्वस्यातीन्द्रियत्वात् संयोगस्यैन्द्रियकत्वेऽप्य-३०
प्रत्यक्षद्रव्यवृत्तेः प्रत्यक्षाप्रत्यक्षद्रव्यवृत्तेश्च तस्यातीन्द्रियत्वात् । अतोऽसिद्धत्वाभान्यत्रदर्शनत्वं गत्य-
नुमापकमिति न सामान्यतोदहृष्टानुमानोदाहरणमेतद् युक्तं किन्तु समानकालस्य स्पर्शस्य रूपाद्-
कार्यकारणभूतात् प्रतिपत्तिः सामान्यतोदहृष्टानुमानप्रभवा । न च रूप-स्पर्शयोः कार्यकारणभावो
नैवाधिकदृष्ट्या प्रसिद्धः अविनाभावस्तु तमन्तरेणापि तयोरुपपन्न एव । न च सौगतप्रक्रियया

१ "पूर्वमप्रतिपादितम्"—वृ० टि० । २ "अनुपयुक्तकार्यं"—वृ० टि० । ३ "तेन गोगाचार्यदेवो नास्ति कारणा-
नभिधानात्"—वृ० टि० । ४-इवन्धत्वा-ल० वा० बा० । ५ न्यायमञ्ज० आ० २ पृ० १३० पं० २३-।
६-तसाधना-वा० या० हा० वि० । ७-नं प्रव्र-आ० हा० वि० । ८ "गमनपूर्वकम्"—वृ० टि० । ९-वि
भाव्य-वा० बा० । १० "संयोगादि कार्यं यस्य तद्भावः"—वृ० टि० । ११ "स्वरूपशक्तिरुपमन संयोग सहकारि-
शक्तिरदृष्टादि भव्यते"—वृ० टि० । १२ "अन्यत्रदर्शनस्य पारम्पर्येण गतिकार्यत्वात्"—वृ० टि० । १३ अत्र वा० बा०
आ० हा० वि० । १४ "अन्यत्रदर्शनत्वम्"—वृ० टि० । १५-र्शनस्य-वृ० । १६-भवीति वृ० । १७ "अधि-
करणद्रव्यते"—वृ० टि० । १८ "अन्यत्रदर्शनस्य तत्त्वस्य वा"—वृ० टि० । १९-कालरूप-वा० या० आ० वि० ।
-कार्यस्य रूप-भा० मा० । २० "रूप-स्पर्शयोर्विभिन्नगुणत्वात् ततो रूपं रूपस्यैवात्मकम् न स्पर्शस्य एवं
समांशपि"—वृ० टि० ।

रूपस्य स्पर्शकार्यता तत्कार्यतया लोके तस्याप्रसिद्धेः । न चाप्रसिद्धमपि तत्कार्यत्वं गमकत्वादन्यथा-
नुपपत्त्या तस्य परिरूपणीयम् प्रतिबन्धस्य संगताभ्युपगमेन तादात्म्यतदुत्पत्तिलक्षणस्यासंभवात्
संभवेऽपि तद्गाहकप्रमाणायोगात् क्षणविशराकृते भावानां सर्वस्याप्यस्याघटमानत्वेन प्रतिपादि-
तत्वात् । ततो रूपेण स्पर्शानुमानं सामान्यतोदृष्टमनुमानम् ।

५ अथवा पूर्वेण तुल्यं वर्तत इति पूर्ववदिति वतेः प्रयोगः । न च क्रियातुल्यत्वे वृत्तिप्रयोगस्य
वैयारुणैरिष्टैश्च स सम्यन्धप्रतिपत्तेः स्पष्टत्वाद्नुमेयप्रतिपत्तेश्चाभिर्ज्ञेयता तदभावतो विषय-
तुल्यत्वस्य च तन्निमित्तत्वेनानिष्टेतिप्रयोगोऽनुपपन्न इति यक्तव्यम् यतो यद्यपि प्रत्यक्षानुमान-
प्रतीत्योर्मिदस्ताथापि विषयतुल्यत्वात् कथंचित् क्रियाया अपि तुल्यता समस्तीति न वतेः प्रयोगोऽनु-
पपन्नः तेन पूर्वप्रतिपत्त्या तुल्या प्रतिपत्तिर्यतो भवति तत् पूर्ववदनुमानम् नन्वेवं शेषवत्-सामान्यतो-
१० दृष्टयोरपि पूर्ववत्प्रसक्तिः । तथाहि-साध्यमाधनयोः प्रत्यक्षेण दृष्टान्तधर्मिणि सामान्यरूपतया
प्रतिबन्धग्रहणम् अन्यथाऽनवस्थाप्रसक्तेरनुमानस्याप्रवृत्तिरिति तत्रितयस्यापि पूर्वेण तुल्यत्वात्
पूर्ववत्त्वम् । न हि यादृग्भूतेन साध्यसामान्येन लिङ्गसामान्यस्य दृष्टान्ते अध्यक्षतोऽविनाभावग्रहस्ता-
दृग्भूतस्यैवानध्यक्षस्य साध्यस्य कचिद्धर्मिणि हेतुसामान्यात् शेषवत्-सामान्यतोदृष्टयोरप्रतिपत्तिः ।
अतो विषयतुल्यतया क्रियातुल्यत्वाद् धतेः सर्वत्रैव संभवात् कुतः शेषवत्-सामान्यतोदृष्टयोः पूर्ववतो

१५ मेदसिद्धिः ? असवेतत्, प्रत्यक्षेणागृहीतान्वयं केवलव्यतिरेकवलात् प्रमां निर्वर्तयत् शेषवदनुमान-
मित्यभ्युपगमात् । तथाहि-शेषवत्ताम परिशेषः यथा गुणत्वाद् इच्छादीनां पारतन्त्र्ये सिद्धे शरीरे-
न्द्रियादिषु प्रसक्तेषु प्रतिषेधः शरीरविशेषगुणा इच्छादयो न भवन्ति तद्गुणवैधर्म्यात् तद्य रूपादीनां
सपरात्मप्रत्यक्षत्वेऽपीच्छादीनां स्वात्मप्रत्यक्षत्वमेव नापीन्द्रियाणाम् इच्छाद्युत्पत्तौ तेषां समर्थोप्यादि-
कारणत्वायोगात् नापि विषयाणाम् उपहृतेष्वनुस्मरणदर्शनात् न चान्यस्य प्रसक्तिरस्ति अतः परि-
२० शेषादात्मसिद्धिः । प्रयोगश्चात्र-योऽसौ परः स आत्मा इच्छाद्याधारत्वात् ये त्विच्छाद्याधार न
भवन्ति ते आत्मशब्दाच्या अपि न भवन्ति यथा शरीरादयः आत्मशब्दश्च आत्मत्वसाम्यन्धिनि
द्रष्टव्यः । न चैवं पूर्वेण तुल्यं पूर्ववदिति वतिरत्र संभवति सपक्षे नृदृष्टत्वात् । न चैवं सामान्यतो-
दृष्टात् पूर्ववतोऽविशेषः यतो यत्र धर्मी साधनधर्मश्च प्रत्यक्षः साध्यधर्मश्च सर्वदाऽप्रत्यक्षः साध्यते
तत् सामान्यतोदृष्टं यथेच्छादयः परतन्त्रा गुणत्वात् रूपवत् उपलब्धिर्वा करणसाध्या क्रियात्वात्

२५ छिदिक्रियावत् असाधारणकारणपूर्वकं जगद्वैचित्र्यं चित्रत्वात् चित्रादिवैचित्र्यवदित्यादि सामान्य-
तोदृष्टस्यानेकमुदाहरणम् । उक्तं च ईश्वरकृष्णेन-“सामान्यतस्तु दृष्टादतीन्द्रियाणां प्रसिद्धिरनुमा-
नात्” [साङ्ख्यका० ६] इत्यादि । ननु साध्यधर्मस्य सर्वदाऽप्रत्यक्षत्वे तेन हेतोर्व्याप्तिग्रहणासंभवात्
कथं तत्प्रतिपादकलिङ्गप्रवृत्तिः ? नैष दोषः केनचिदर्थेन सामान्यात् । ननु लिङ्गं गुणत्वं कार्यत्वं
याऽत्र सामान्यस्वभावम् न च तस्य सामान्यं केनचिदर्थेन संभवति “नि.सामान्यानि सामान्यानि”

३० [ ] इति यचनात् ।

अत्र केमांचित् प्रतिसमाधानम्-इच्छादय एवात्र लिङ्गत्वेनोक्ता इच्छादेश्च रूपादिना सामान्यं
गुणत्वं कार्यत्वं चोपपद्यत एव । अपरे तु लिङ्गाधिकरणत्वाद्विच्छादयो लिङ्गत्वेनोक्ता इति
व्याचक्षते । तेषां च पूर्ववत् सामान्ययोगः प्रतिपत्तव्यः ततोऽप्रत्यक्षस्य पारतन्त्र्यस्य प्रतिपत्तिः
सामान्यतोदृष्टम् । अत्रापि च धर्मिण इच्छादेः प्रत्यक्षप्रतिपत्तत्वं गुणत्वकार्यत्वादेरपि साधनस्य

१-सिद्धिः का० पा० । २-न वा ता-भा० मा० । ३ “अथवा पूर्ववदिति भाष्यम् । तस्यार्थः पूर्वेण तुल्य
वर्तत इति पूर्ववत् । क्रियातुल्यतायां च वतिरिति क्रियातुल्यता दर्शिता”-न्यायवा० ता० टी० पृ० १७१ पं० १७ ।
४ “तेन तुल्यं क्रिया चेद् वति”-पाणि० ५-१-११५ । “सादेतिरेव”-हैम० ७-१-५२ । ५ “पूर्वप्रतिपत्तेर्हि वैशद्य-
मनुमेयप्रतिपत्तेस्तु नास्तीति”-वृ० ल० टि० । ६ “क्रियातुल्यताभावत्”-वृ० टि० । “क्रियातुल्यताभावत्”-ल० टि० ।
७ “वतिप्रत्ययनिमित्तत्वेन”-वृ० ल० टि० । ८-हीत्वान्व-वृ० । ९-रेकात् प्र-वृ० आ० हा० वि० ।
१० “शेषवत्ताम परिशेषः । न च प्रत्यक्षप्रतिषेधेऽन्यथाऽप्रसक्ताच्छिष्यमात्रे संप्रत्ययः” इत्यादि-१-१-५ पात्स्या०
भा० पृ० २१ पं० १६-न्यायवा० पृ० ५१ पं० १६ । न्यायवा० ता० टी० पृ० १८२ पं० १२ । का० ५
साङ्ख्यवत्त्वको० पृ० ३० पं० ७-
११-वायादि-वा० भा० मा० मा० विना । १२-दिकृता-वा० भा० ।

तद्वर्मेत्वं प्रतिपन्नमेव । पारतन्त्र्येण च स्वसाध्येन तस्य व्यामिरध्यस्ततो रूपादिष्वपगतैव । साध्य-
व्यावृत्त्या साधनव्यावृत्तिरपि प्रमाणान्तरादेवावयता । न च त्रितयप्रसिद्धावस्य प्रवृत्तेन सामा-
न्यतोदृष्टता अपि तु पूर्ववदेवेकमनुमानं प्रसक्तमिति वक्तव्यम् धर्मिणि पारतन्त्र्यस्य सर्वदाऽप्रत्य-
क्षत्वात् नरीच्छादौ धर्मिणि कदाचित् पारतन्त्र्यं प्रत्यक्षम् परस्याप्रत्यक्षत्वात् । अनेन च विशेषेणे-
तत् सामान्यतोदृष्ट्यपदेशमासादयति । धर्मिणः साध्यसाधनयोर्वा सर्वत्र प्रत्यक्षत्वे गमकाङ्क्षासिद्धौ
गमकत्वासिद्धेः सामान्यतोदृष्टमनुमानमेव न भवेत् ।

नन्वेवं पूर्ववत्-शेषवत्-सामान्यतोदृष्टानां परस्परतः को विशेषः ? उच्यते-इच्छादेः पारतन्त्र्य-
मौत्रप्रतिपत्तौ गुणत्वं कार्यत्वं वा पूर्ववत् तदेव चाश्रयान्तरवाधया निशिष्टाश्रयत्वेन बाधकेन
प्रमाणेनावसीयमानं शेषवतः फलम्, तस्य साध्यधर्मस्य धर्म्यन्तरे प्रत्यक्षस्यापि तत्र धर्मिणि
सर्वदाऽप्रत्यक्षत्वं सामान्यतोदृष्ट्यपदेशनिवन्धनम् अतएवाणामेकमेवोदाहरणम् शेषवतश्च शिष्य-
माणोक्तिरन्यव्यतिरेकिणो हेतोः पारतन्त्र्यप्रतिपत्तौ द्रष्टव्या । तत् सहहेतोः प्रतिपन्नमाश्रयान्तराद्
बाधकेन प्रच्यावितं तस्य शिष्यमाणविशिष्टाश्रयत्वप्रतिपत्तिः शेषवतः फलम् । एवं च वते, सर्वत्र
संभवाच्च विशेष इति न वक्तव्यम्, विशेषस्य प्रदर्शितत्वात् । एतन्निप्रकारं मतिं जनयत् तत्पूर्वकं
सदनुमानमित्यव्याख्यादिदोषविकलमनुमानलक्षणम् ।

द्वितीयसूत्रेऽप्येतदेव व्याख्यानम् । अयं तु विशेषः—पूर्वसिद्धिप्रकारमेव लिङ्गमनुमानव्य-
च्छेदकम् पूर्ववदाद्यस्तु निप्रकारलिङ्गविशेषणार्थाः । उत्तरसिद्धस्तु सर्वमेतदनुमानव्यच्छेदार्थम्
व्यच्छेदेस्तु पूर्वणेन न्यायेन । अत्र च सूत्रत्रये प्रथमसूत्रव्याख्यानमेवाभिमतप्रथमप्रवृत्तीनाम्
अणुना सूत्रेण महतोऽर्थस्य सङ्गहादकारकस्य च निप्रकारलिङ्गालम्बनस्योत्तरव्याख्यानेऽनुमानत्व
प्रसक्तिः । फलस्याश्रयणाद् उपलब्धिसाधनस्येत्यध्याहारो न युक्तोऽप्रवृत्तत्वात् । सामान्यलक्षणे
प्रवृत्तत्वादौष इति चेत् तदर्थंतिव्याप्तिनिवृत्त्यर्थं पूर्ववदादिदोषादानं न कर्तव्यम् प्रत्यक्षसूत्रेऽप्य-
वेद्यादीनां प्रवृत्तत्वात् । शब्दे च प्रसक्तो न व्यावर्तते यत् लिङ्ग-शब्दाभ्यां जन्यते निधानं यथोक्त-
विशेषणविशिष्टोपलब्धिरूपं तत्साधनस्यानुमानत्वप्रसक्तिरतस्तन्निवृत्त्यै विशेषणान्तरोपादानं कर्त-
व्यम् । प्रथमसूत्रव्याख्याने तु सर्वदोषाभावाच्च प्रकान्तस्याविरोधिनः सर्वस्याभिसम्बन्धात् । त्रिविधग्रहणं
तत्र विभागार्थमित्युक्तम् पूर्ववदादिग्रहणमपि स्वभावादिर्निषिध्यप्रतिषेधेन पूर्ववदादिष्वेव नियम-
प्रापनार्थम् । पूर्ववदादीनां तु द्वितीयसूत्रे यद्व्याख्यानं तदेवेहापि द्रष्टव्यम् । विशेषस्तु तत्रानुमान-
लक्षणोपयोगित्वमिह तु त्रिविधभागेन निबन्धमानस्य स्वरूपदर्शनार्थम् । अनुमानस्य च त्रिविध्यं
कारणादिर्निषिध्यादेवेति । }

[सौगतप्रणीतानुमानलक्षणाश्रयेण नैयायिकोक्तानुमानलक्षणस्य प्रतिषेधप्रकारः]

कथं पुनः सौगतप्रणीतलक्षणादस्य प्रतिषेधः ? उच्यते-तत्पूर्वकमिति प्रत्यक्षप्रमाणफलपूर्वकं ।
यतो भवति तदनुमानमिति प्रथमसूत्रव्याख्यानमसंगतमेव परिकलक्षणलक्षितस्य प्रत्यक्षस्य प्रमाण-
त्वेनासिद्धेः तत्पूर्वकत्वस्यानुमानलक्षणस्यासंभवात् । तदसंगतमेव च स्मृत्यादिजनकव्यच्छेदार्थं
विशेषणकलापाध्याहारोऽप्यसंगत एव । यदपि पूर्वशब्दस्य क्षुत्पानिर्देशो प्रत्यक्षफलेऽनुमानान्तर-
प्रसक्तिरेरण्मे तदप्यसङ्गतम् तत्फलस्यैव प्रत्यक्षप्रमाणत्वेन व्यवस्थापितत्वात् अरोधरूपस्य प्रमाण-
त्वनपेधात् । यदपि 'त्रिविधग्रहणमनुमानविभागार्थम् पूर्ववदादिग्रहणं च विभागविषयप्रापनार्थम्'
इत्युक्तम् तदप्यसंगतम् कारणादप्रतिषेधसामर्थ्यात् प्रदर्शितन्यायेन कार्यानुमाने कार्याध्यस्तता-
दोषस्याविचलितरूपत्वात् । या च 'अनुत्पन्नावयवक्रियान्यान्वतन्तोयंदा क्रियातो विभागः' इत्योदि-

१ "धर्मि-तदर्थ-व्याप्तिरूप"-पृ० स० टि० । २ "पारतन्त्र्यप्रमाणत्व"-पृ० स० टि० । ३-न्यतोऽह-पृ० ।
४-मात्राप्र-पा० बा० मा० मा० मिना । ५ "पारतन्त्र्यम्"-पृ० टि० । ६-पत्तिविशेषतः फ-आ० दा० मि० ।
७-कार मिति जनय-इ० । ८-कारं मिति जनय-आ० दा० मि० । ९-कारमिति जनय-पा० बा० । ८ "विशेष-
कम्"-पृ० टि० । ९-दृक्स्तु आ० दा० मि० । १०-क्षुत्पान-पृ० आ० दा० मि० । ११-धर्मपू-पृ० ।
१२ "अत्र प्रतिषिधीनते"-पृ० टि० । १३-मानं ल-पृ० । १४ पृ० ५६१ पं० २६ । १५ पृ० ५६२ पं० ११ ।
१६ पृ० ५६३ पं० ३३ । "पूर्ववदेवेत्यस्य"-पृ० टि० । १७ पृ० ५६३ पं० २५ ।

- प्रक्रियोपवर्णिता साऽपि प्रमाणवाचितत्वादनुदोष्या । यथा च क्रियाधिभागादीनां प्रमाण-
वाचितत्वं तथा प्राक् प्रतिपादितम् प्रतिपादयिष्यते च यथावसरम् । यदपि 'मेघानां भविष्यदृष्टि-
कार्यविशेषणयिष्टित्वमुपगतत्वादिना धर्मेण तद्वत्तेन साध्यते' इत्युक्तम् तद्व्यसंगतम् असंख्यविदित-
विज्ञानाऽभ्युपगमवादिनां प्रदर्शितन्यायेन धर्माद्यसिद्धेरव्यवसंयोगविशेषणविशेष्यभावादीनां च
५ पराभ्युपगमेनासिद्धेर्हेतोराधय-स्वरूप-दृष्टान्तासिद्धिदोषा चाच्याः । न च कार्याभावात् कारण-
मात्रस्याभावसिद्धिरिति सन्दिग्धव्यतिरेको हेतुः अप्रतिबद्धसामर्थ्यस्य कारणविशेषस्याभावसिद्धावपि
नाप्रतिबद्धसामर्थ्यत्वं कारणस्योपगतत्वादिधर्मविशिष्टस्य प्राप्तुं शक्यम् प्राप्तौ वा कार्यस्यैव तदा
प्रत्यक्षतेत्युक्तं प्राग् । यदपि 'यो हि भविष्यदृष्टव्यमिचारिणमुपगतत्वादिविशेषमपगतं समर्थः स
एव तस्मात् तामनुमिनोति' इत्युक्तम् तद्व्यसङ्गतम् तदनुमितेः प्रागेव कार्यस्य प्रत्यक्षतया तदनु-
१० मितेर्वैयर्थ्यप्रसक्तेरित्युक्तत्वात् । यदपि 'गम्भीरध्वानवत्त्वे सति' इत्यानुपगतत्वादेर्विशेषणम् तदप्येते-
नैव निरस्तम् अनुमेयप्रतिपत्तौ तस्यानुपयोगित्वात् अथक्षत एव तत्प्रतिपाद्यसार्थस्य सिद्धेः । यदपि
शेषवत् उदाहरणं प्रतिपादितम् तत्र नदीविशेषो धर्मी अवयविरूपोऽसिद्धः उभयतदव्यापित्वादिकस्तु
संयोगविशेषत्वात् साधनधर्मोऽसिद्धः संयोगस्यासत्त्वेन प्रतिपादनात् । यदपि घृष्टकार्यत्वं साधन-
धर्मस्य परस्परया प्रक्रियोपवर्णनेन प्रदर्शितम् तदपि प्रक्रियाया असिद्धत्वान्निरस्तम् । 'अकार्यकारण-
- १५ भूतेन लिङ्गेन यत्र लिङ्गिनोऽवगमस्तत् सामान्यतोदृष्टम्' इति यदभिधानम् तद्व्यसङ्गतम् अकार्य-
कारणभूतस्यासम्भावभूतस्य च लिङ्गस्य गमकत्वेऽविनाभावनिमित्तस्य तादात्म्य-तदुत्पत्तिलक्षण-
प्रतिबन्धस्याभावेऽपि गमकत्वाभ्युपगमात् सर्वस्य सर्वं प्रति गमकत्वोपपत्तेः । न चासत्यपि
जन्यजनकभावे तादात्म्ये वा स्वसाध्येनैव लिङ्गस्याविनाभावो नान्येनैव यत्तत्समाधैरुत्तरं वाच्यं य
पर्वं भवन्ति नास्माभिर्वैयं केवलं द्रष्टार इति यकव्यम् यत् एवमभ्युपगमे आकस्मिक एव यस्तूनां स
२० स्वभावो भवेत् तथा च न कस्यचिदसौ न स्यात् न ह्यहेतोर्देशकालनियमो युक्तः । तद्धि किञ्चित्
क्वचिदुपलैयित न वा यस्य किञ्चिद् यत्रायत्तमनायत्तं वा अन्यथेष्टदेशकालद्रव्यपदन्यदेशादिभावः
केन धार्येत विशेषामाधात् । ततो येनाऽविनाभूतं यद् दृश्यते तेन तस्य तत्त्वचिन्तकैरव्यभिचार-
नियन्धनं वाच्यम् न पुनः पादमसारिका विधेया । तच्च यथोक्तान्यव्यभिचारनियन्धनं नोपपत्तिम् ।
न च तादेतस्य-तदुत्पत्तिलक्षणप्रतिबन्धमन्तरेण पक्षधर्मताऽपि हेतोः संभवति संयोग-समवायादि-
- २५ लक्षणस्य सम्बन्धस्य प्रागेव निरस्तत्वात् । एकार्थसमवायित्वस्य च समवायाभावे दृष्टापास्तत्वात्
विशेषणविशेष्यभावस्य च सम्बन्धस्य संयोगाद्यन्तरेणासंभवात् । न ज्ञानवगतपक्षधर्मत्वादेर्हेतो-
र्भवद्विर्गमकत्वमभ्युपगम्यते । एकसामग्र्यधीनतालक्षणस्तु प्रतिबन्धः कार्यकारणभावविशेष एवेति
तदभावे तस्यान्यभावे इति नाकार्यकारणभूताद् रूपादेस्तत्समानकालस्य रसस्यानुमानं सामान्यतो-
दृष्टयोदाहरणं युक्तिसङ्गतम् ।
- ३० यदपि यतेः प्रयोगमाश्रित्य पूर्ववदनुमानं व्याख्यातम् तत्रापि दृष्टान्तधर्मिणि साध्यसाधनयोः
प्रत्यक्षेण प्रतिबन्धग्रहेणऽनुमानस्योत्थानं न स्यात् साध्यधर्मिणि हेतोः साध्यधर्मेणाविनाभूतत्वा-
ग्रहणात् । न च दृष्टान्तधर्मिणि हेतोः साध्याविनाभूतत्वग्रहणमात्रादेव साध्यधर्मिणि साध्यप्रतिपत्तिः
अन्यथा 'लोहलेख्यं यत्र पार्थिवत्वात् काष्ठवत्' इत्यापि साध्यप्रतिपत्तिर्भवेत् दृष्टान्तधर्मिणि

१ प्र० ५६३ पं० ७ । २ प्र० ५६३ पं० १८ । ३ प्र० ५६३ पं० २१ । ४-दप्यनेनैव वृ० भा०
मा० । ५ प्र० ५६५ पं० ४ । ६ प्र० ५६५ पं० ८ । ७ प्र० ५६५ पं० १२ । ८ इतः 'संयोगाद्यन्तरेणा-
संभवात्' इतिपर्वतः पाठोऽश्रयः हेतुविन्दुटीकायां वर्तते स च प्र० ५५६ पं० ३३ टिप्पणतोऽवगन्तव्यः ।
९ एवं भवति भा० हा० वि० । एवं न भवन्ति मां० मां० । १०-पनीये-भा० वा० । १-पमीये-भा० हा० वि० ।
११-चारिणि-ल० । १२ पादप्रसारिका, मिथुपादप्रसारणन्याय द्वावेतौ समानौ न्यायौ । एतयोः सग्रीकरणम् एतदुपयोग-
स्वलानि च लौकिकन्यायाञ्जली यथाक्रमं द्वितीये प्र० ४६ प्रथमे प्र० ३९ च भागे दर्शितानि सन्ति । मिथुपादप्रसारणन्यायः
प्रथमे भागे एवं विवृतोऽस्ति—“यथा कथिद् मिथुर्येष्टमोज्ज्वलनवासपृष्ठादिलभार्थं कस्यचिद् धनिनो शुद्धे प्रविश्य
युगपत् सर्वाभीष्टालाभं मन्यमानः प्रथमं धनिगृहे मे पादप्रसारणमस्तु पश्चादनेन परिचयमुत्पाद्य सर्वमनीष्टं संपादयिष्यामीति
धिपा स्त्वामपि भिक्षां बहु मन्यमानः पश्चात् क्रमेण खानीष्टं संपादयति एवं यत्र विवक्षा तत्रास्य प्रवृत्तिः”—
प्र० ३९ । १३-वात्स्यं त-ल० वा० भा० । १४ प्र० ११३ तथा प्र० १०६ । १५ प्र० ५६६ पं० ५ ।
१६-तत्त्वम्-मां० मां० ।

पार्थिवत्वस्य लोहलेख्यतयाऽध्यक्षतः प्रतिपत्तेः । न चाध्यक्षवाधनादत्र न साध्यप्रतिपत्तिः बाधा-
ऽविनाभावयोर्विरोधात् अविनाभावयुक्ते अध्यक्षवाधाऽयोगात् । न चावाधितत्वाऽसत्प्रतिपक्षत्वरूप-
द्वययोगात् त्रिलक्षणस्य हेतोरविनाभावपरिसमाप्तिरिति त्रैलक्ष्येऽपि पार्थिवत्वस्यावाधितत्वरूपा-
न्तराभावाच्च साध्याविनाभाव इति वक्तव्यम् अवाधितत्वस्याविसंवादित्वप्रतिपत्तिमन्तरेण धातु-
मशक्तेः अज्ञातस्य च प्रापकहेत्वनङ्गत्वात् तदङ्गत्वे वाऽनवगताविनाभावस्यापि धूमोऽग्निप्रतिपत्तिः
विदध्यात् । तत्रावाधितत्वं हेतो रूपान्तरमिति पार्थिवत्वं काष्ठे लोहलेख्यत्वाविनाभूतमध्यक्षतः
प्रतिपन्नं वज्रे उपलभ्यमानं लोहलेख्यत्वं गमयेत् । अथ सर्वोपसंहारेणाध्यक्षं दृष्टान्तधर्मिण्यपि प्रवृत्तं
साध्यसाधनयोरविनाभावमवगमयतीति साध्यधर्मिण्यपि हेतोः साध्यधर्मेणाविनाभावनिश्चयाच्चानु-
मानानुत्थानम् ; भवेदेतत् यद्यस्मदाध्यक्षं सकलदेशकालनियतसाध्यसाधनसाकल्यावभासि भवेत्
तथाभ्युपगमे वा धूमस्वरूपावभासिनाऽध्यक्षेण देशादिव्यवहितस्याग्नेरपि प्रतिपत्तेरनुमानप्रवृत्तेः
धैर्यप्रसक्तिः स्यात् । न च मानसं योगिप्रत्यक्षं वा सर्वोपसंहारेण साध्यसाधनयोर्व्याप्तिग्राहकं
संभवति अध्यक्षस्य विशदावभासस्य साध्यसाधनाद्यगतिस्वभावस्यासंवेदनात् विशदावभासि च
सन्नितितार्थग्रहणस्वभावमस्मदाध्यक्षमित्युक्तं प्राक् । अथानुमानेन व्याप्तिग्रहणेऽनवस्थाप्रसक्ते-
र्भवताऽप्यध्यक्षतस्तद्ग्रहणमभ्युपगन्तव्यम् तत्र चोक्त एव दोषः, तदसत् ; प्रतिपन्नप्राहिणा प्रमाणेन
सकलोपसंहारेण व्याप्तिनिश्चयात् । तथाहि—महानसादौ विशिष्टमध्यक्षमग्निधूमयोः कार्यकारणभाव-
प्राहकारेण प्रवृत्तं 'सर्वानग्निव्यावृत्तोऽग्निः अधूमव्यावृत्तस्य धूमस्य जनकः' इति व्यवस्थापयति
अन्यथा सरुदप्यग्नेर्धूमस्योत्पत्तिर्न भवेत् अहेतोः कदाचिदप्युत्पत्तिविरोधात् । तदुक्तम्—

“कार्यं धूमो हुतभुजः कार्यधर्मानुवृत्तितः ।

संभवंस्तदभावेऽपि हेतुमत्तां विलङ्घयेत्” ॥ [

तथा भावमन्तरेणापि भवन् स्वभावो निःस्वभाव एव स्यात् । तदुक्तम्—

“स्वभावेऽप्यविनाभावो भावमात्रानुरोधिनि ।

तदभावे स्वयं भावस्याभावः स्यादमेदत्” ॥ [

इति तादात्म्य-तदुत्पत्तिव्यवस्थापकमेव प्रमाणं सकलोपसंहारेण व्याप्तिव्यवस्थापकमित्युक्तं प्राक् ।

अथ सर्वोपसंहारेण व्याप्तिग्रहणे अनुमानस्याप्रामाण्यं भवेत् व्याप्तिग्राहकप्रमाणप्रतिपन्नार्थ-
विपर्यत्वेन स्मृतिरूपत्वात् तदंशव्याप्तिप्रामाण्येन च हेतोः स्वसाध्यप्रतिपादकत्वं न पक्षे सत्तामात्रैतः
तत्त्वस्य रासभावेरपि साध्यप्रतिपादकत्वप्रसक्तेस्तत्तदंशव्याप्तिवचनेनैव गतत्वात् पक्षधर्म इति
हेतोः पृथग् लक्षणं न वक्तव्यं भवेत् । उक्तं च जैनेः—

अन्यथाऽनुपपन्नत्वं यत्र तत्र त्रयेण किम् ? ।

नान्यथाऽनुपपन्नत्वं यत्र तत्र त्रयेण किम् ? ॥ [

] इति ।

१-तत्त्व-पा० बा० । २-“प्रत्यक्षग्रहणकक्षीकरे”-शु० ल० टि० । ३-पृ० ३२२ पं० १ तथा टि० १-२ ।
“तथा च कीर्तिना कीर्तितं वार्तिके” इत्युक्तिवार्यं श्लोकं साद्वादवाक्ये उद्धृतोऽस्ति-पृ० ५१५ पं० ७ आ० । १, २, ११
प्रमाणमी० पृ० ६४ पं० ५ । ४-पृ० ३२१ पं० २९ तथा टि० २९ । ५-अ तत्त्व-भा० मा० । ६-“प्रतिहा-
स्यस्य”-शु० ल० टि० ।

॥ अस्या पयस्य कर्तृत्वविषये प्राचां निप्रतिपत्तयो दृश्यन्ते—

आचार्यकनकसीत्वेन “अन्यथा” इत्यादिना पात्रस्वामिमतमाशङ्कते” इत्युक्तिरूप व्याख्यातज्ञ पोद्दथसु कारिकासु पात्र-
स्वामिर्बन्धनं धारयद् इदं पद्यं १३६९ तमं सव्यस्यं वदेते-तत्त्वच० का० १३६४-१३७५ पृ० ४०५-४०७ ।

वादिदेवसूत्रिणा तत् पद्यं पात्रस्वामिकर्तृत्वेन निर्दिष्टम्—साद्वादर० पृ० ५२१ पं० ५-६ आ० ।

दिग्गजरपरम्परयायां ‘पात्रकेसरी’ इति प्रसिद्धिः प्राप्तेन निवानन्दिस्वामिना स्वकृतौ तत्त्वार्थश्लोकवार्तिके “तथाह य”
इत्युक्त्वा प्रमाणवरीक्षायां च “तदुक्तम्” इत्युक्त्वा तत् पद्यं समुद्धृतं दृश्यते-पृ० २०३ श्लो० १७८, पृ० ७१ पं० १८ । तथा,
केचन स्वामिपदस्य पात्रकेसरीति अर्थं गृहीत्वा अस्य पयस्य पात्रकेसरीकर्तृकता मन्यमाना अभूवत् तेषां गतं निराक-
र्तुं कामेन रविभद्रप्रियान्तन्तवीर्येण तस्य पयस्य तीर्थकरसीमन्धरकर्तृकता स्थापिता सिद्धिविनिश्चयश्चेत् । तथाहि—

“कस्य तद्विज्ञाह—स्वामिनः पात्रकेसरिण इत्येके । कुत एतत् ? तेन तद्विषयानलक्षणकदर्थनमुत्तरार्थं यतः कृतमिति
चेत् नन्येव (वं ?) सीमन्धरभग्नरकसाद्योपार्थसाक्षात्कारिणस्वीकृतस्य स्यात् । तेन हि प्रथमम्—

अनुपलब्धेऽथ पक्षधर्मत्वं नोपपत्तिम् अन्योपलब्धिसमावायास्तस्याः पुरुषधर्मत्वात् । कार्यहेतोश्च स्वातन्त्र्येण धर्म्यनपेक्षत्वात् कुतः पक्षधर्मता? समावहेतोः पुनर्धर्मिरूपत्वाद् भेदनिवन्धना पक्षधर्मता दूरोत्सारितेय । न च कल्पितस्य पक्षधर्मस्य कार्यसमावहेतुत्वं साध्यव्याप्तिश्चोपपत्तिमती । ततो न पक्षधर्मत्वं हेतोर्लक्षणं भवदभिप्रायेण युक्तिसंगतम्, असदेतत्;

१५ यतो यद्यपि सर्वोपसंहारेण साध्यसाधनयोर्व्याप्तिप्रतिपत्तिस्तथापि न तत्प्रतिपत्तिमात्रात् 'इदानीमिह साध्यधर्मिणि साध्यधर्मः' इति विशेषावगमः तेनाप्रतिपत्तिविशिष्टदेशादिसम्बन्धि-साध्यार्थप्रतिपादकत्वेनानुमानं नाप्रामाण्यममृते । न चान्यदेशादित्येन साध्यधर्मणान्यदेशादित्यः साधनधर्मः सम्बन्धमनुभवति तेन प्रतिनियतदेशादिविशेषितसाधनप्रतिपत्तिवलादेव प्रतिनियत-देशाद्यवच्छिन्नसाध्यप्रतिपत्तिरेवानुमानमिति न पक्षधर्मत्वमन्तरेणानुमानसंभवः । न च धूममात्राद् १० यद्विमात्रस्यावगतिरनुमानम् व्याप्तिग्राहकप्रमाणफलत्वात् तस्याः । न च हेतोः पक्षधर्मत्वं 'यत्र साधनधर्मस्तत्र साध्यधर्मः' इत्यविशिष्टावगतिमात्रात् सिध्यति साध्यधर्मिधर्मतया साधनधर्मस्या-प्रतीतेः सामान्येनाभिधानात् ततो विशिष्टदेशाद्यवच्छिन्नसाध्यावगतये पक्षधर्मत्वं प्रदर्शनीयम् अतः 'यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निः' इत्यनेनैव पक्षधर्मत्वस्योक्तत्वात् प्रदेशविशेषे अग्निसिद्ध्यर्थं 'धूमश्चात्र' इति न वक्तव्यमुक्त्यर्थात् इति यदुक्तं तन्निरस्तं द्रष्टव्यम् । एतेनैव यदुक्तं कुमारिलेन—

१४ "नदीपूरोऽप्यधोदेशे दृष्टः सञ्चपरि स्थिताम् ।
नियम्यो गमयत्येव वृत्तां वृष्टिं नियामिकाम् ॥
एवं यत् पक्षधर्मत्वं ज्येष्ठं हेत्यङ्गमिष्यते ।
तत् पूर्वोक्तान्यधर्मत्वदर्शनाद् व्यभिचार्यते ॥
पित्रोश्च ब्राह्मणत्वेन पुत्रघ्राहणताऽनुमा ।
२० सर्वलोकप्रसिद्धा न पक्षधर्ममपेक्षते ॥
क्लेशेन पक्षधर्मत्वं यस्तत्रापि प्रकल्पयेत् ।
न संगच्छेत तस्यैतल्लक्ष्येण सह लक्षणम् ॥
यथा लोकप्रसिद्धं च लक्षणेननुगम्यते ।
लक्ष्यं हि लक्षणेनैतदपूर्वं न प्रसाध्यते" ॥ [

] इति,

२५ तदपि प्रत्युक्तम् यतः किमित्यधस्तान्नदीपूरमुपलभ्योपर्येव वृष्टयनुमानं नान्यत्र? तथा, विशुरयं ब्राह्मणो मातापित्रोर्ग्राहण्यदिति किमिति यस्यैव विशोः ब्राह्मण्यं साध्यं तस्यैव मातापितृब्राह्मण्य-लक्षणो धर्मः सम्बन्धी गमको न मातापितृब्राह्मण्यमात्रम्? अथ नदीपूरस्योपरिदेशासम्बन्धिना अन्यसम्बन्धिमातापितृब्राह्मण्यस्य चागमकत्वादेवमनुमानं तर्हि नदीपूरो यतः समायातस्तत्रैव

अन्ययातुपपन्नत्वं यत्र तत्र प्रयेण किम्? । नान्ययातुपपन्नत्वं यत्र तत्र प्रयेण किम्? ॥

इत्येतत् कृतम् । कयमिदमवगम्यत इति चेत् पात्रकेसरिणा त्रिलक्षणकदर्पनं कृतमिति कथमवगम्यत इति समानम् । आचार्यप्रसिद्धिरस्य समानम् । उभयत्र कथा च महती सुप्रसिद्धा । तस्य तत्कृतत्वे प्रमाण(प्रामाण्या)प्रामाण्ये तत्प्रसिद्धौ कः समाधासः? तदर्थं धरणात् तस्यैव चेत् तर्हि सर्वं शास्त्रं तदविधेयं वात एव विष्णुणामेव न तत्कृतमिति व्यभिचर्यते पात्र-केसरिणोऽपि वा न भवेत् तेनापि अन्यार्थे तत्करणात् तेनापि अन्यार्थमिति न कस्यचित् स्यादेतत्(?) तद्विषयप्रबन्धकरणात् पात्रकेसरिणस्तदिति चिन्तितं मूलसूत्रकारेण कस्यचिद् व्यपदेशाभावाप्रसङ्गात् । तस्मात् साकल्येन साक्षात्कलोपदिशत एवार्थं भगवत्स्वीकृतस्य हेतुमिति निधीयते"—सिद्धिभिः टी० लि० पृ० ३०० पं० २-१२ ।

'अयं श्लोकः पञ्चमला देवतया विरचितः' इत्यादिका किंवदन्ती प्रमाचन्द्र-मद्वादताभ्यां स्वरचितरुपाकोशे लिखितानां पात्रकेसरिकथानां वर्तते—आप्तपरीक्षाप्रकाशना पृ० २-३ पात्रकेसरिकथा ।

१ "पक्षस्य धर्मत्वं न घटते"—पृ० ल० टि० । २—भावं हे-पृ० ल० ।

३ नैतानि पद्यानि भीमांशाभोक्तवार्तिके दृश्यन्ते, किन्तु इतलीषि पद्यानि अनिर्दिष्टकर्तृकानि प्रमेयकमलमार्तण्डे उक्तानि वर्तन्ते पृ० ५० टि० पं० १०—पृ० ५१ प्र० पं० १-२ । वारिदेवसुरिस्तु तान्येव पद्यानि भट्टकर्तृकतया समुद्धरति—स्वाध्यायः पृ० २८५ पं० १-६ आ० । ४ "भट्टोऽप्याह" इत्युक्त्यैव आचार्यहेमचन्द्रेण एक एवार्थं श्लोक उद्धृतोऽस्ति—२-१-१७ प्रमाणगी० पृ० ७९ । "भट्टेन स्वयमभिधानात्" इत्युक्ता रत्नप्रभसुरिणि एतमेकमेव श्लोकमुद्धतवान्—२, १ राजाकाव० पृ० ४९ पं० १४-१६ ।

वृष्ट्यनुमानं नान्यत्र व्यभिचारात् तस्य च तत्सम्बन्धित्वनिश्चये गमकत्वं नान्यथा अनैकान्तिकत्व-
प्रसक्तेः एवं च कथं न पक्षधर्मतानिश्चयो हेत्वङ्गम्? तन्मातापितृव्राह्मण्यस्यापि पक्षधर्मत्वः
तन्निश्चयश्च समस्त्येयान्यथागमकताऽयोगाच्चात्रापि क्लेशेन पक्षधर्मत्वकल्पना ।

अथवा व्यभिचारनिमित्त एव धर्मो हेतुर्युक्तो धूमस्याग्निकार्यत्ववत् ब्राह्मणमातापितृजन्यत्वं च
ब्राह्मण्यनिमित्तं शिशोरिति तदेव हेतुर्युक्तोऽन्यस्य तत्कल्पनायां क्लेशः स्यादेव । एवं चन्द्रोदयात् ५
समुद्रवृद्ध्यनुमानं किमिति तदैव न पूर्वं नापि पश्चात्? तदैव व्याप्तेर्ग्रहणादिति चेत् तर्हि साध्य-
साधनयोस्तत्कालसम्बन्धित्वमेवेति स एव कालो धर्मो तत्सम्बन्धिनश्चन्द्रोदयात् तत्रैव साध्यानु-
मानमिति कथमत्राप्यपक्षधर्मत्वम्? कालानभ्युपगमे च नैतदनुमानं व्यभिचारात् । न च सौर्गतः
कालानभ्युपगमाच्चास्यानुमानस्य सम्भवः । पूर्वाह्णादिप्रत्ययविषयस्य महाभूतविशेषस्य कालशब्द-
वाच्यस्याभ्युपगमात् । एवं विशिष्टपिपीलिकोत्सर्पणदेरपि पक्षधर्मता योज्या । नन्वेवमपि तदंशः १०
व्याप्तियचनेनैव गतत्वात् पक्षधर्म इति पृथक् लक्षणं न वक्तव्यम्, न, अपक्षधर्मस्यापि साध्यव्याप्तस्य
हेतुत्पन्निराकरणार्थत्वात् तस्य अन्यथा महानसोपलब्धधूमाद् महर्णवे पावकानुमानं प्रसज्येत । अथ
महानसस्यो धूमो न तत्स्थेन पावकेन व्याप्तः एवमेतत् किन्तु 'साध्यव्याप्तो हेतुः' इत्येतावन्मात्रे
लक्षणे यत्रैव साधनधर्मस्तत्रैव साध्यधर्मानुमानमिति न प्राप्येत इत्यन्यत्रापि साध्यानुमानाशङ्का
भवेत् तत्तत्तत्तद्वृत्त्यर्थं पृथक् पक्षधर्मवचनम् । यदा च भूतलादेरुपलब्धिजननयोग्यताऽनुपलब्धि- १५
स्तदाऽसौ भूतलादिस्वभावेति कथमनुपलब्धेरपक्षधर्मत्वम्? पुरुषधर्मरूपायास्त्वनुपलब्धेरन्यभूत-
लादिकार्यत्वमेव तद्धर्मत्वम् परमार्थतस्तस्यास्तदायत्तत्वात् । कृतकत्वादेस्तु शब्दादिधर्मत्वम् परमार्थतः,
एकत्वेऽपि भेदान्तरप्रतिक्षेपाद्धर्मभेदव्यवस्थापनात् । धूमादेरपि कार्यस्य प्रवेशादिधर्मत्वम् तत्कार्य-
तया तदायत्तत्वात् । तेषां च विकल्पेन तत्सम्बन्धिस्वरूपमेव 'पक्षस्यायं धर्मः' इति व्यवस्थान्यते ।
तन्नास्मन्भेदे सयौपसंहारेण व्याप्तिग्रहणेऽनुमानानुत्थानम् । नापि हेतोः पक्षधर्मत्वाभिधानं व्यर्थम् २०
यथा च पक्षधर्मतानिश्चयो व्याप्तिनिश्चयश्च यतश्च प्रमाणतः संभवति तथा प्रदर्शितमेव प्रमाण-
वार्तिकादौ ग्रन्थगौरवभयाच्चेह प्रदर्श्यते विस्तरतः ।

यदपि विषयतुल्यतया क्रियातुल्यत्वं घटेः प्रयोगविवन्धनमभ्यर्थाय तदपि प्रतिभासमेदस्य
विषयमेवमन्तरेणानुपपद्यमानत्वप्रतिपादनात् प्रतिक्षिप्तम् । तन्न पूर्ववदिति 'यति'प्रयोगाश्रयणेनापि
व्याप्यायं युक्तिसङ्गतम् । यदपि 'पूर्ववतः शेषवदनुमानस्य भेदप्रतिपादनाय शेषवन्नाम परिशेषः' २५,
इत्याद्यभिधानम्, तदपि स्वप्रक्रियोपपत्तिर्नमानम्; यत इच्छादीनां गुणत्वसिद्धौ पारतन्त्र्यसिद्धेः
शरीरादिषु प्रसक्तेषु प्रतिषेधे सति परिशेषादात्मसिद्धिः तच्च गुणत्वसिद्धादीनां द्रव्याश्रितत्वसिद्धौ
स्थितिं तच्च समवायाभावातोऽयुक्तमिति प्रतिपादितम् । यदपि 'सामान्यवत्त्वे सति अचाक्षुष-
प्रत्यक्षत्वात् रसयत्' इत्यादि इच्छादीनां गुणत्वसिद्धावनुमानमुपन्यस्यते तदपि न युक्तिसङ्गतम्
रसादीनामपि गुणत्वासिद्धितो दृष्टान्तासिद्धेः । न च तेषामपि गुणत्वसिद्धौ दृष्टान्तान्तरमस्ति ३०
इच्छादीनां तद्दृष्टान्तत्वे इतरेतराश्रयदोषप्रसक्तेः । यदपि 'इच्छादयो गुणाः प्रतिषिध्यमानकर्मत्वे
सत्येकद्रव्यत्वात् शब्दवत्' इत्यनुमानम् तत्रापि दृष्टान्तासिद्धिः । तथाहि-द्रव्यस्य द्वैविध्यं वैशेषिकैः
प्रतिपादितम्-घटाद्यनेकद्रव्यं द्रव्यम् अद्रव्यं चाकाशादि । शब्दस्तु प्रतिषिध्यमानकर्मत्वे सत्येकद्रव्यः
तस्माद् रूपादिवद् गुण इत्येवं शब्दस्य गुणत्वसिद्धौ दृष्टान्तसिद्धिर्भवेत् । न चैतत् शब्दगुणत्वसिद्धौ
साधनमुपपत्तिमत् शब्दस्य हि गुणत्वसिद्धौ निराश्रयस्य गुणस्यासंभवादाश्रयभूतेन गुणिना भवितव्यम् ३५
पृथिव्यादेश्च तद्गुणत्वनिषेधात् परिशेषादाकाशाश्रयः शब्दः तस्य चैकत्वं शब्दलिङ्गाविशेषाद् विशेष-
लिङ्गाभावाच्च ततो गुणत्वसिद्धौ शब्दस्यैकद्रव्यत्वसिद्धिः ततश्च यथोक्तविशेषणाद् गुणत्वसिद्धिरिती-
तरेतराश्रयत्वाच्च शब्दस्य दृष्टान्तत्वसिद्धिः । { अथ नानेन प्रकारेणैकद्रव्यत्वं शब्दस्य साध्यते किन्तु
कादाचित्कत्वाच्छब्दः कार्यम् कार्यस्य च क्षणिकत्वनिषेधे अनाधारस्यासंभवात् समवायिकारणेन

१-घांहादि-भा० हा० वि० विना । २-रूपयोस्त्य-बृ० । अत्र 'पञ्चा द्विवचनम्' इति सूत्रं ६-२ इति
शङ्कयम् । ३ "हेतुताम्"-बृ० टि० । ४ पृ० ५६६ पं० ८ । ५ पृ० ५६६ पं० १६ । ६-पु च प्र-भा० मा० ।
७-वात्स्यसि-बृ० वा० वा० विना । ८-नां दृ-बृ० भा० हा० वि० ।

- भवितव्यम् पृथिव्यादेश्च समवायिकारणत्वनिषेधे आकाशस्यैव समवायिकारणत्वम् तस्यैवत्वं पूर्ववद्
द्रष्टव्यम् । अत एकद्रव्यत्वं शब्दस्य सिद्धमिति प्रतिपिष्यमानकर्मत्वे एकद्रव्यत्वात् रूपादिवद् गुणः
शब्दः सिद्ध इति न दृष्टान्तासिद्धिः । प्रतिपिष्यमानकर्मत्वं च 'शब्दः कर्म न भवति शब्दान्तरहेतुत्वात्
आकाशवत्' शब्दान्तरहेतुत्वं च शब्दस्य कार्यत्वाव्यापकत्वाभ्यां सिद्धम् कार्यं हि पूर्ववत् समवायि-
५ कारणपेक्षम् पृथिव्यादेश्च समवायिकारणत्वनिषेधात् व्योम्नस्तं प्रति समवायिकारणता शब्दस्य च
प्रत्यक्षत्वान्यथाऽनुपपत्त्या सन्तानकल्पना सन्तानश्च शब्दान्तरहेतुत्वमन्तरेणानुपपन्न इति नासिद्धं
हेतु-दृष्टान्तौ । प्रतिपिष्यमानकर्मत्वं चेच्छादीनां कर्मत्वानधिकरणतयाध्यक्षप्रतिपत्तिरपि सिद्धम्
एकद्रव्यत्वं च यद्दत्तेच्छादीनां देवदत्तादायनुभवाभावतो व्यवस्थितमेव । } असदेतत् कार्यत्वस्य
समवायिकारणप्रभवत्वेन शब्दादावसिद्धेर्न पूर्वोक्तप्रक्रिययाऽप्येकद्रव्यत्वसिद्धिः । अत एव शब्दान्तर-
१० हेतुत्वान्न कर्मत्वप्रतिषेधः शब्दस्य हेतु-दृष्टान्तयोरसिद्धेः न हि शब्दलक्षणस्य कार्यस्य निराधारस्य
सम्भवे व्योम्नः समवायिकारणत्वेन शब्दान्तरहेतुत्वं शब्दस्य वाऽसमवायिकारणत्वेन तद् युक्तम् । न
च शब्दप्रत्यक्षताऽन्यथानुपपत्त्या सन्तानकल्पना युक्तिसङ्गता सामन्तरेणपि शब्दप्रत्यक्षतोपपत्तेः
प्रतिपादनात् । एकद्रव्यत्वस्य प्रतिपिष्यमानकर्मत्वस्य चेच्छादिप्रत्यक्षत एव सिद्धौ गुणत्वसमवायाद्
गुणरूपताया अपि तत एव सिद्धेरनुमानोपन्यासस्य वैयर्थ्यं स्यात् । न चाध्यक्षसिद्धेऽपि गुणत्वयोगे
१५ व्यवहारसाधनार्थं तदुपन्याससाफल्यम् तद्गुणत्वस्य समवायस्य वाऽध्यक्षप्रतिपत्तौ कदाचिदप्यप्रति-
भासनात् । एतेन 'गुणत्वयोगात् रूपादयो गुणाः' इति निरस्तम् गुणत्वसमवायस्य व्यतिरेकिहेतो
रूपादिसु गुणव्यवहारसाधकस्यासिद्धेः । यदपि इच्छादिः पारतन्त्र्यमात्रप्रतिपत्तौ गुणत्वं कार्यत्वं वा
पूर्ववदित्यादित्रयाणामपि हेतूनां विभागोदाहरणप्रदर्शनम् तदप्यसङ्गतमेव, गुणत्व कार्यत्वयोर्व्यथोक्त-
प्रकारेण पारतन्त्र्यप्रतिपत्तौ हेतुत्वासंभवतः सर्वस्यानुपपत्तिरुत्पादित्वमिति प्रसङ्गः । एतेन सात्वत्यपरि-
२० कल्पितमपि पूर्ववत् शेषवत् सामान्यतोदष्टं चेति त्रिविधमनुमानं निरस्तम् न्यायस्य समान्तत्वात् ।
यदपि "तल्लिङ्ग-लिङ्गपूर्वकम्" [साहचर्यका० ५] इत्यनुमानलक्षणं तेरभ्यधाति तदपि यद्यस्तप्रणीता-
नुमानलक्षणानुयायि न व्याख्यायते तदा प्रतिगन्धग्राहकप्रमाणसंभवतः प्रदर्शितन्यायेन नानु-
मेयप्रतिपत्त्यङ्गम् । अथानुयायितया तदैतदेव लक्षणं शब्दान्यत्वेऽप्यभ्युपगतमिति न विप्रतिपत्तिः ।

[सौगतैर्मामांसीयमनुमानलक्षणमुपन्यस्य तस्य स्वमतानुसारित्वाविष्करणम्]

- २५ "ज्ञातसम्बन्धस्यैकदेशदर्शनादसन्निकृष्टेऽर्थे बुद्धिरनुमानम्" [१-१-५ शाबरभा०] इति शावर-
मनुमानलक्षणम् । अत्र च यदि दर्शनादर्शननिबन्धने सम्बन्धग्रहणमाश्रयते तदा तत्पुनरव्यवस्थानु-
मानत्वसंभवादतिव्याप्तिर्लक्षणदोषः । अथ न सहभावदर्शनमात्रात् सम्बन्धावगमः किन्तु विपर्यये
हेतोर्वाधकप्रमाणयत्वात् न च तदग्रास्तीति नातिव्याप्तिः । ननु किं पुनरिपर्यये वाधकप्रमाणम् ?
अदर्शनमिति चेत् स्वसम्बन्धिनोऽदर्शनस्यापि सद्भावात् सर्वसम्बन्धिनोऽन्यत्राप्यसिद्धेर्न ह्यर्वा-
३० दशा देशकालविप्रकृष्टाः साध्यविकला हेतुरहितत्वेन सकलार्था निश्चेतुं शक्याः अथ कारणव्यापकानु-
पलब्धिविरुद्धविधीनामन्यतमद् वाधकं प्रमाणं तर्हि कार्यकारणव्याप्यव्यापकभावविरोधसिद्धौ
प्रमाणतस्तत् प्रवर्तत इति कार्यकारणभावादिकः सम्बन्धस्तद्वगमनिसिक्तं साध्यक्षादिकं प्रमाणम-
भ्युपगन्तव्यम् । न चैवमप्यपक्षधर्मस्य हेतोर्गमकत्वं प्राक् प्रदर्शितन्यायेनोपपद्यत इति पक्षधर्मत्वमपरं
रूपान्तरं लक्षणं वक्तव्यम् तथाभ्युपगमे च 'ज्ञातसम्बन्धस्य' इत्यनेनान्वयव्यतिरेकयोः संसूचनात्
३५ पक्षधर्मत्वस्य चाध्याहारात् "निरूपाल्लिङ्गाल्लिङ्गिनि ज्ञानमनुमानम्" [ ] इत्येतदेवा-
सदीयमनुमानलक्षणं भवद्भिरभ्युपगतं भवतीति सौगताः ।

१ कार्यस्य घृ० । २ घृ० ५६६ पं० २६१

३ "प्रतिपिष्यमानवशातो ह्यं त्रिविधमनुमानमाख्यातम् । सन्निकृष्टिपूर्वकमाप्तश्रुतिराप्तवचनं तु" इति सपूर्णा कारिका ।

४ "अनुमानं ज्ञातसम्बन्धस्यैकदेशदर्शनादेकदेशान्तरेऽसन्निकृष्टेऽर्थे बुद्धिः" — शाबरभा० घृ० ८ पं० ८ । घृ० २०
पं० १० तथा टि० ५ । ५-लार्थाः सर्वैर्निश्चीयन्त इति निश्चेतुं शक्यम् अथ वा० या० मां० मां० १-लार्थाः
सर्वैर्निश्चीयन्त इति निश्चेतुं शक्या अथ ल० । ६ घृ० ३ पं० ३ । "तत्र निरूपाल्लिङ्गाद् यदनुमेयं ज्ञानं तदनु-
मानम्" — न्यायवि० १-३ ।

[४ प्रमाणसङ्ख्यानिरूपणम्]

[प्रत्यक्षमिमानि प्रमाणान्यनुमानेऽन्तर्भावयतां प्रमाणद्वयवादिनां सौगतानां विचारप्रक्रिया]

अप्रत्यक्षस्य चार्थस्य स्वसाध्येन धर्मिणा च सम्बद्धाद् अन्यतः सामान्याकारेण प्रतिपत्तेः यद्-
प्रत्यक्षार्थरिपयं प्रमाणं तदनुमानेऽन्तर्भूतमिति प्रत्यक्षानुमानलक्षणे द्वे एव प्रमाणे । तथाहि- न
परोक्षोऽर्थः स्वत एव तदाकारोत्पत्त्या प्रतीयते प्रमाणेन तस्यापरोक्षत्वप्रसक्तेः । विरूपमानस्य च ५
स्वतन्त्रस्य राज्यादिविरूपवदप्रमाणत्वात् तदप्रतिवदस्यावश्यं तथा तदव्यभिचाराभावात् । न च
स्वसाध्येन विनाभूतोऽर्थो गमकः अतिप्रसक्तेः धर्मिसम्बन्धानपेक्षस्यापि गमकत्वे प्रत्यासत्तिविप्रकर्या-
भावात् सर्वत्र प्रतिपत्तिहेतुर्भवेत् । यच्चैवंविधार्थप्रतिपत्तिनिबन्धनं प्रमाणं तदनुमानमेव तस्यैवं-
लक्षणत्वात् तथा च प्रयोगः—यद्प्रत्यक्षं प्रमाणं तदनुमानान्तर्भूतम् यथा लिङ्गवलभावि अप्रत्यक्ष-
प्रमाणं च शाब्दादिकं प्रमाणान्तरत्वेनाभ्युपगम्यमानमिति स्वभावहेतुः । यच्च यत्रान्तर्भूतं तस्य न १०
ततो वहिर्भावः यथा प्रसिद्धान्तर्भावस्य कश्चित् कस्यापि अन्तर्भूतं चेद् सर्वं प्रत्यक्षादन्यत् प्रमाण-
मनुमान इति विरुद्धोपलब्धिः अन्तर्भाव-वह्निर्भावयोः परस्परपरिहारस्थितलक्षणतया विरोधात् ।
अत एव “प्रत्यक्षस्याभावविषयत्वविरोधाच्च तत् प्रमाणान्तराभावोऽवसातुं शक्यः नापि कार्य-
स्वभावलक्षणादनुमानात् कार्यस्वभावपौर्धिधिसाधकत्वेनाभानसाधने व्यापारानभ्युपगमात् कारण-
व्यापकानुपलब्धोस्तु अत्यन्तासत्तयोपगते प्रमाणान्तरेऽभावसाधकत्वेन व्यापार एव न संगच्छते १५
अत्यन्तासत्तस्य कार्यत्वेन व्याप्यत्वेन वा कस्यचिदसिद्धेः । तयोश्च कार्यकारणव्याप्यव्यापकभाव-
सिद्धावेव व्यापाराद् विरुद्धविधिरप्यत्रासंभवी सहानवस्थानलक्षणस्य विरोधस्यात्यन्तासत्तसिद्धेः”
[ ] इत्यादि यत् परेणोच्यते तदपास्तं द्रष्टव्यम् यथाप्रदर्शितन्यायेन स्वभावविरुद्धोपलब्धेरन-
व्यापारात् । स्यादेतत् भवतु परोक्षविषयस्य प्रमाणस्यानुमानेऽन्तर्भावः अर्थान्तरविषयस्य च तस्या-
साधयुक्तं, नै, प्रत्यक्षपरोक्षाभ्यामन्यसार्थस्याभावात् प्रमेयरहितस्य च प्रमाणस्य प्रामाण्यासंभवात् २०
प्रतीयतेऽनेनेत्यादृहीतप्रमेयस्यैव प्रमाणमिति व्युत्पत्त्या तस्य प्रमाणत्वव्यवस्थितेः । तथाहि—यद्विद्य-
मानप्रमेयं न तत् प्रमाणम् यथा केशोन्दुकदिद्विज्ञानम् अविद्यमानप्रमेयं च प्रमेयद्वयातिरिक्तविषय-
तयाऽभ्युपगम्यमानं प्रमाणान्तरमिति कारणानुपलब्धिः प्रमेयस्य साक्षात् पारम्पर्येण वा प्रमाणं
प्रति कारणत्वात् । तदुक्तम्—“नाननुकृतान्यव्यतिरेक कारणम् नाकारणं निषर्घः” [ ]
इति । न च प्रत्यक्ष-परोक्षातिरिक्तप्रमेयान्तराभावप्रतिपादकप्रमाणान्तराभावादसिद्धो हेतुरिति २५
घक्यम् अध्यक्षेणैव प्रमेयान्तरविरुद्धप्रतिपादनात् । तद्धि पुरःस्थितार्थसामर्थ्यादुपजायमानं तद्वाम-
नियतप्रतिभासावभासादेव तस्य प्रत्यक्षव्यवहारकारणं भवति तदन्यात्मतां च तस्य व्यवच्छिन्दान-
मन्यदर्थजातं सकलं राद्यन्तरत्वेन व्यवस्थापयत् तृतीयप्रकाराभावे च साधयति तत्रप्रतीयमानस्य
सकलसार्थजातस्यान्यत्वेन परोक्षतया व्यवस्थापनादन्यथा तस्य तदन्यात्मताऽव्यवच्छेदे तदूपतया
परिच्छेदो न भवेदिति न किञ्चिदध्यक्षेणावगतं भवेत् । प्रतिनियतस्वरूपता हि भावानां प्रमाणतो ३०
व्यवस्थिता अन्यथा सर्वस्य सर्वत्रोपयोगादिप्रसङ्गतः प्रतिनियतव्यवहारोच्चेदप्रसक्तमिदं । सा चेन्न
प्रत्यक्षावगता किमन्यद् रूपं तेन तस्यावगतमिति पदार्थस्वरूपावभासिना प्रमेयान्तराभावः प्रति-
पादित एव । अनुमानतोऽपि तदभावः प्रतीयत एव अन्योन्यव्यवच्छेदरूपाणामितरप्रकारव्यवच्छेदेन
तदितरप्रकारव्यवस्थापनात् । प्रयोगश्चात्र—यत्र यत्प्रकारव्यवच्छेदेन तदितरप्रकारव्यवस्था न तत्र
प्रकारान्तरसम्भवः तद्यथा-पीतादो नीलप्रकारव्यवच्छेदेनाऽनीलप्रकारव्यवस्थायाम् अस्ति च ३५
प्रत्यक्ष-परोक्षयोरन्यतरप्रकारव्यवच्छेदेनैतरप्रकारव्यवस्था व्यवच्छिद्यमानप्रकारातिप्रययीकृते सर्व-
सिन् प्रमेय इति विरुद्धोपलब्धिः तदतत्प्रकारयोः परस्परपरिहारस्थितलक्षणत्वात् । अतः
प्रमेयान्तराभावाच्च प्रमाणान्तरभावः । उक्तं च—

१-माने द्वे भा० भा० । २-कर्मभा-वृ० ल० । ३-“अत एव तदपास्तं द्रष्टव्यमिति दूरतः संदृष्ट”-वृ०
ल० टि० । ४-संस्त्य-वृ० । साम्येणैवचनसूचकमद्वयम् । ५ न च प्र-भा० हा० वि० । ६ पृ० ५१० प० १,
टि० १ । ७ “प्रलक्ष-” वृ० टि० । ८ तदन्यात्मनां च त-भा० भा० । ९-तत्रतो अ-वृ० । १०-कारणि-
या० भा० भा० । ११ अतः शब्दान्तात् प्रमेया-भा० हा० वि० ।

“न प्रत्यक्षपरोक्षाभ्यां मेयस्यान्यस्य संभवः ।

तस्मात् प्रमेयद्वित्वेन प्रमाणद्वित्वमिष्यते” ॥ [

] इति ।

[सौगतसंमतं प्रमाणद्वित्ववार्दं प्रतिवदितुं मीमांसकेन शब्दस्य प्रमाणान्तरत्वापनम्]

अत्राह मीमांसकः—“शब्दज्ञानादसन्निरुद्धेऽर्थे बुद्धिः शब्दम्” [१-१-५ शाबरभा०] इति

पञ्चनात् ।

“शब्दादुदेति यद् धानमप्रत्यक्षेऽपि यस्तुनि ।

शब्दं तदिति मन्यन्ते प्रमाणान्तरत्वादिनः” ॥ [

]]

इतिलक्षणलक्षितस्य प्रमाणान्तरस्य सद्भावात् कथं द्वे एव प्रमाणे? न चार्थस्य प्रत्यक्षप्रमाणात् सविकल्पकत्वात् । नाप्यनुमानता त्रिरूपलिङ्गाप्रभवत्वात् अनुमानगोचराविषयत्वाच्च । तदुक्तम्—

१०

“तस्मादनुमानत्वं शब्दे प्रत्यक्षयद् भवेत् ।

त्रैरूप्यरहितत्वेन तादृग्विषयवर्जनात्” ॥ [श्लो० वा० शब्दप० ९८]

तथाहि—न शब्दस्य पक्षधर्मत्वम् धर्मिणोऽयोगात् । न चार्थस्य धर्मित्वम् तेन तस्य सम्ग्रन्धासिद्धेः । न चाप्रतीतेऽर्थे तद्धर्मतया शब्दस्य प्रतीतिः संभविनी प्रतीते चार्थे न तद्धर्मताप्रतिपत्तिः शब्दस्योप-
योगिनी तस्मिन्तरेणाप्यर्थस्य प्रागेव प्रतीतेरन्यथा तस्य तद्धर्मतया प्रतीत्ययोगात् । भवतु चार्थो धर्मी

१५ तथापि किं तत्र साध्यमिति वक्तव्यम्? सामान्यमिति चेत्, न, तस्य धर्मिपरिच्छेदकाल एव

सिद्धत्वात् तदपरिच्छेदे धर्मिपरिच्छेदायोगात् “नाशृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिः” [

] इति न्यायात् । न च सामान्यं धर्मि अर्थविशेषस्तत्र साध्यो धर्मः उक्तदोषानतिक्रमात् विशेषस्य

चान्वयत्वात् । अथ शब्दो धर्मी अर्थवानिति साध्यो धर्मः शब्द एव च हेतुः, न, प्रतिज्ञार्थकदेशत्व-

प्राप्तेः । अथ शब्दत्वं हेतुरिति न प्रतिज्ञार्थकदेशत्वं दोषः, न, शब्दत्वस्यागमकत्वाद् गोशब्दत्वस्य

२० च निषेत्स्यमानत्वेनासिद्धत्वात् । अत एवानुमानतुल्यविषयताऽपि न शब्दे संभवति । तदुक्तम्—

१ सौगतसंमतं प्रमाणद्विविध्यं पूर्वपक्षमिला जयन्तभट्टेन प्रत्युक्तम् तच्च—

“ते हि प्रमेयद्विविध्यात् प्रमाणं द्विविधं जगुः । नान्यः प्रमाणमेदस्य हेतुर्विषयनेदतः” ॥

इत्यादिकं

इत्युक्तादिलपरोदितदोषजातसंपातभीतिरिह संहर एव सिद्धः ।

शब्दोऽथ सौगतमनस्तु चिरप्रसूता भग्नाः प्रमाणविषयद्वयविदिवान्छा” ॥

इत्यन्तं न्यायमजरीतोऽवबोद्धव्यम्—पृ० २८-३९ ।

२ शब्दं प्रमाणान्तरत्वेनानुमानतयाः शास्त्रवैशेषिकानधिसिष्य कुमारिकभट्टेन तत् प्रमाणान्तरत्वेन व्यवस्थापि तच्च

“तानुमानमेवेदं बोद्धवैशेषिकैः अतम्” ।

इत्यादितः

“दृष्टानुमानव्यतिरेकमीताः क्लृष्टाः पदामेदविचारणायाम्” ।

इतिपर्यन्तं श्लोकवार्तिकतोऽवसेयम्—पृ० ४१०-४३३ ।

३ “शास्त्रं शब्दविज्ञानादसन्निरुद्धेऽर्थे विज्ञानम्”—शाबरभा० पृ० ८ पं० ११ । “तत्र शाबरस्वामी शब्दलक्षण-
माह—शब्दज्ञानादसन्निरुद्धेऽर्थज्ञानं शब्दमिति । शब्दसलक्षणप्रधानावुत्तरकारकं परोक्षेऽर्थे यद् उत्पद्यते ज्ञानम् तत् शब्दादा-
गतमिति कृत्वा शब्दप्रमाणम्”—तत्त्वसं० पक्षि० पृ० ४३४ पं० ३-५ । ४ शब्दस्य प्रमाणान्तरत्वं स्थापयन्त्येषा सच-
त्वाऽपि सपथा चर्चा शब्दसाम्यमजहती प्रमेयकमलमार्तण्डे अधिकविशदतया वर्तते—पृ० ४४ द्वि० पं० २-पृ० ४८
प्र० पं० ५ । ५-मेन न सा-पृ० ।

६ प्रमाणान्तरपरीक्षायां शब्दविचारे पूर्वपक्षं स्थापयन् शान्तरक्षितो मङ्गयन्तरेणैतदेवाभिप्रेतवान् । तथाहि—

“शब्दज्ञानात् परोक्षार्थज्ञानं शब्दं परे जगुः । तच्चाकर्तृकतो बध्यम् तयाप्रलयिनोरितात् ॥

इदं च किल नाप्यसं परोक्षविषयतः । नानुमानं य घटते तद्विषयवियोगतः” ॥

—तत्त्वसं० का० १४८९-१४९० पृ० ४३३ ।

७ तत्त्वसं० का० १४९८ पृ० ४३५ । ८ “तद्धर्मताप्रतिपत्तिम्”—पृ० द्वि० । ९ धर्मप-पृ० १.१० पृ० ४७९
पं० १०, द्वि० ४ । ११-यापेक्ष श-हा० वि० । १२ धर्मो अ-आ० हा० वि० । १३ “हेतुल”—पृ० द्वि० ।

“सामान्यविषयत्वं हि पदस्य स्थापयिष्यते ॥
धर्मी धर्मविशिष्टश्च लिङ्गीत्येतच्च साधितम् ।
न तावदनुमानं हि यावत्तद्विषयं न तत् ॥
अथ शब्दोऽर्थवत्त्वेन पक्षः कस्मान्न कल्प्यते ॥
प्रतिज्ञार्थैकदेशो हि हेतुस्तत्र प्रसज्यते ।
पक्षे धूमविशेषे हि सामान्यं हेतुरिष्यते ॥
शब्दत्वं गमकं नात्र गोशब्दत्वं निषेत्स्यते ।
व्यक्तिरेव विशेष्याऽतो हेतुश्चैका प्रसज्यते” ॥ इति ।

[श्लो० वा० शब्दप० ५५-५६, ६२-६३-६४]

५

१५

२०

२५

शब्दस्य चायं सम्बन्धाभावतो यथा न पक्षधर्मत्वं तथान्वयोऽपि प्रमेयेण व्यापाराभावतोऽसंगतः ।
यव । तदुक्तम्—

“अन्ययो न च शब्दस्य प्रमेयेण निरूप्यते ।
व्यापारेण हि सर्वेषामन्येतृत्वं प्रतीयते ॥
यत्र धूमोऽस्ति तत्राग्निरस्ति त्वेनान्वयः स्फुटः ।
न त्वेवं यत्र शब्दोऽस्ति तत्रार्थोऽस्तीति निश्चयः ॥
न तावद्यत्र देशोऽसौ न तत्कालेऽवगम्यते ।
भवेन्नित्यविभुत्वाच्चेत् सर्वार्थेष्वपि तत्समम् ॥
तेन सर्वत्र दृष्टत्वाद्द्व्यतिरेकस्य चागतेः ।
सर्वशब्दैरक्षेपार्थप्रतिपत्तिः प्रसज्यते” ॥ [श्लो० वा० शब्दप० ८५-८८]

अन्ययाभावे व्यतिरेकस्याप्यभावः । उक्तं च—

“अन्ययेन विना तस्माद्व्यतिरेकः कथं भवेत् ?” । [ ] इति ।

तदेवमनुमानलक्षणाभावात् शब्दं प्रमाणान्तरमेव ।

[मीमांसकेन उपमानस्य प्रमाणान्तरत्वापन्नम्]

उपमानमपि प्रमाणान्तरम् । तस्य लक्षणम्—

“दृश्यमानाद् यदन्यत्र विज्ञानमुपजायते ।
सादृश्योपाधि तत्त्वज्ञैरुपमानमिति स्मृतम्” ॥ [ ]

१ “धर्मी धर्मविशिष्टो हि लिङ्गीत्येतत् सुनिश्चितम् । न भवेदनुमानं च यावत् तद्विषयं न तत् ॥

यथात्र कल्प्यते धर्मा प्रमेयोऽस्य स एव च । न चानवधृते तस्मिन्धर्मत्वावधारणा ॥

प्राक् स चेत् पक्षधर्मत्वाद् गृहीतः किं ततः परम् । पक्षधर्मोपदिष्टातिरेकं स्यादनुमानता” ॥

—तत्त्वसं० का० १४९१-१४९३ पृ० ४३४ ।

२ चार्थत्वेन आ० हा० वि० । ३-“मन्वितलं”—श्लो० वा० ।

“अन्ययो न च शब्दस्य प्रमेयेण निरूप्यते । व्यापारेण हि सर्वेषामन्येतृत्वं प्रतीयते ॥

यत्र धूमोऽस्ति तत्राग्निरस्ति त्वेनान्वयः स्फुटम् । न त्वेवं यत्र शब्दोऽस्ति तत्रार्थोऽस्तीति निश्चितम्” ॥

—तत्त्वसं० का० १४९४-१४९५ पृ० ४३४-४३५ ।

४ “न तावत् तत्र देशोऽसौ तत्काले वाऽवगम्यते”—श्लो० वा० ।

“न तावत् तत्र देशोऽसौ न तत्काले च गम्यते । भवेन्नित्यविभुत्वाच्चेत् सर्वशब्देषु तत्समम् ॥

तेन सर्वत्र दृष्टत्वाद् व्यतिरेकस्य चागतेः । सर्वशब्दैरक्षेपार्थप्रतिपत्तिः प्रसज्यते” ॥—

तत्त्वसं० का० १४९६-१४९७ पृ० ४३५ ।

५ शब्दस्य अनुमानेऽन्तर्भावं प्रतिक्षिपन्त्याः ततश्च तत्पार्थक्यं समर्थयन्त्याश्च व्यायमजरीगतायाश्चर्चायाः प्रस्तुतवर्चातः
केवलं भङ्गीभेदः न तु पाप्यभेदः । सा हि सतः “आह आत्मा तावदेतत् इदं तु विन्यस्तम्—किमर्थमिदं पुनः
शब्दस्य पृथगलक्षणमुपवर्ण्यते” इत्यत आरभ्य “एवंविधविषयभेदात् सामग्रीभेदाच्च प्रत्यक्षवद् अनुमानादान्वः शब्द इति
सिद्धम्” इत्यवसाना प्रष्टव्या—पृ० १५३ पं० ४-पृ० १५५ पं० २० ।

६ उपमानस्य प्रमाणान्तरत्वं स्थापयन्त्येषा पथयुता चर्चा प्रमेयकमलमार्तण्डेऽपि ईदृशेव वर्तते—पृ० ४८ प्र० ५०
५-पृ० ५० ६ ।

यथोक्तम्—“उपमानमपि सादृश्यादसन्निकृष्टेऽर्थे बुद्धिमुत्पादयति यथा गवयदर्शनं गोस्मरणस्य”
[१-१-५ शाबरभा०] इति । अस्यायमर्थः—येन प्रतिपत्ता गौरुपलब्धो न गवयः न चातिदेशवाक्यं
'गौरिव गवयः' इति श्रुतम् तस्यादृष्ट्यां पर्यटतः गवयदर्शनं प्रथमे उपजाते परोक्षगवि सादृश्यज्ञानं
यदुत्पद्यते 'अनेन सदृशो गौ' इति तदुपमानमिति । तस्य विषयः सादृश्यविशिष्टः परोक्षो गौः

५ तद्विशिष्टं वा सादृश्यम् सादृश्यं च वस्तुभूतमेव । यदाह—

“सादृश्यस्य च वस्तुत्वं न शक्यमववाधितुम् ।

भूयोऽवयवसामान्ययोगो जात्यन्तरस्य तत्” ॥

[श्लो० वा० उपमान० श्लो० १८] इति ।

अस्य चानधिगताधोधिगन्तृतया प्रामाण्यमुपपन्नम् यतोऽन गवयनिषेधेन प्रत्यक्षेण गवय एव
१० विषयीकृतो न पुनरसन्निकृतोऽपि सादृश्यविशिष्टो गोः तद्विशिष्टं वा सादृश्यम् । यदपि तस्य 'पूर्वं
गौ' इति प्रत्यक्षमभूत् तस्यापि गवयोऽत्यन्तमप्रत्यक्ष एवेति कथं गवि तदपेक्षं तत्सादृश्यज्ञानम् ?
तदेवं गवयसदृशो गोरिति प्रागप्रतिपत्तेरधिगतार्थाधिगन्तृ परोक्षे गवि गवयदर्शनात् सादृश्य-
ज्ञानम् । तदुक्तम्—

“तस्माद् यत् स्मर्यते तत् स्यात् सादृश्येन विशेषितम् ।

१५ प्रमेयमुपमानस्य सादृश्यं वा तदन्वितम् ॥

प्रत्यक्षेणावयुदेऽपि सादृश्ये गवि च स्मृते ।

विशिष्टस्यान्यतोऽसिद्धेरुपमानप्रमाणता ॥

प्रत्यक्षेऽपि यथा देशे स्मर्यमाणे च पात्रके ।

विशिष्टविषयत्वेन नानुमानाप्रमाणता ॥”

२० [श्लो० वा० उपमान० श्लो० ३७-३९] इति ।

न चेद् प्रत्यक्षम् परोक्षविषयत्वात् सविकल्पत्वाच्च, नाप्यनुमानम् हेत्वभावात् । न च स एव दृश्य-
मानो गवयविशेषः, तद्वत्तं वा सादृश्यं हेतुः उभयस्यापि धर्मिणा सह प्रतिगन्धाभावात् न चाप्रति-
षेद्धो हेतुः अतिप्रसङ्गात् । न च गोगतं सादृश्यं गोर्वा हेतुः प्रतिशार्थकदेशत्वात् । न च सादृश्यमानं
प्राक् प्रमेयेण सम्बद्धं प्रतिपन्नम् । न चान्यप्रतिपत्तिमन्तरेण हेतोः साध्यप्रतिपादकत्वमुपलब्धम् ।

२५ तदेवं गवार्थदर्शने गवयं पश्यतः सादृश्येन विशिष्टे गवि पक्षधर्मत्वग्रहणं सम्बन्धानुस्मरणं चान्तरेण
प्रतिपत्तिरुपजायमाना नानुमानेऽन्तर्भवतीति प्रमाणान्तरमुपमानम् । तदुक्तम्—

१ “उपमानमपि सादृश्यसन्निकृष्टेऽर्थे” इत्यादि—शाबरभा० पृ० ८ पं० १४ । “उपमानमपि सादृश्यम-
सन्निकृष्टेऽर्थे” इत्यादि—तत्त्वसं० पञ्च० पृ० ४४४ पं० ९ ।

प्रमाणान्तरपरीक्षायामुपमानविचारं पूर्वपक्षमारचयन् शान्तरक्षितं पूर्वं त्रावत् प्रस्तुतवर्चया साम्यं निवृत्तं शपरक्षाभि-
समतोपमानसमर्थनमाह—तत्त्वसं० का० १५२६—१५४२ पृ० ४४४—४४७ ।

२-जायते पृ० वा० वा० । ३-शिष्टे वा सादृश्यं च वस्तु-भा० वा० भा० मां० । १-शिष्टस्य सादृश्यं च
वस्तु-भा० हा० वि० । ४ “सादृश्यस्यापि वस्तुत्वं न शक्यमववाधितुम्”—श्लो० वा० । “सादृश्यस्य च वस्तुत्वं न शक्यं
मपवाधितुम्”—तत्त्वसं० का० १५३३ पृ० ४४५ ।

५ “सादृश्यं वा तदातिवृत्तम्”—तत्त्वसं० का० १५३५ पृ० ४४५ । ६ स्मृते, वा० वा० ।

“प्रत्यक्षेणावयुदे च सादृश्ये च गवि स्मृते । विशिष्टस्यान्यतोऽसिद्धेरुपमाया प्रमाणता ॥

प्रत्यक्षेऽपि यथा देशे स्मर्यमाणेऽपि पात्रके । विशिष्टविषयत्वेन नानुमानाप्रमाणता” ॥

—तत्त्वसं० का० १५३६—१५३७ पृ० ४४६ ।

७ “न हि प्रत्यक्षतासिद्धिं विज्ञानस्योपपद्यते । इन्द्रियाधोभिषयवन्धव्यापारविरहात् तदा” ॥

—तत्त्वसं० का० १५३८ पृ० ४४६ ।

८ “त्रैहप्याशुपपत्तेः न च तस्यानुमानता । पक्षधर्मादि नैवात्र कथं निदवकल्पते” ॥

—तत्त्वसं० का० १५३९ पृ० ४४६ ।

९ “गवा”—पृ० दि० ।

“न चैतस्यानुमानत्वं पक्षधर्माद्यसम्भवात् ।
प्राक् प्रमेयस्य सादृश्यं न धर्मत्वेन गृह्यते ॥
गवये गृह्यमाणं च न गवैर्यानुमापकम् ।
प्रतिशार्थकदेशत्वाद् गोगतस्य न लिङ्गता ॥
गवयश्चाप्यसम्बन्धाच्च गोलिङ्गत्वमृच्छति ।
सादृश्यं न च पूर्वैण पूर्वं दृष्टं तदन्वयि ॥
एकस्मिन्नपि दृष्टेऽर्थे द्वितीयं पश्यतो घने ।
सादृश्येन संहैकस्मिन्तदेवोत्पद्यते मतिः” ॥

[श्लो० वा० उपमान० श्लो० ४३-४६] इति ।

[नैयायिककृतमुपमानस्य स्वरूपवर्णनम् प्रमाणान्तरत्वसमर्थनं च]

१०

नैयायिकास्तुपमानलक्षणमभिदधति—“प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम्” [न्यायद० १-१-६] इति । अत्र “उपमानम्” इति लक्ष्यनिर्देशः “प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनम्” इति लक्षणम्

१ “(प्राग् गोगतं हि सादृश्यं न) धर्मत्वेन गृह्यते । गवये गृह्यमाणं च न गवामनुमापकम्” ॥

—तत्त्वसं० का० १५४० पृ० ४४६ ।

२ “गवामनु”-श्लो० वा० ।

३ “प्रतिशार्थकदेशत्वाद् गोगतस्य न लिङ्गता । गवयश्चाप्यसम्बन्धाच्च गोलिङ्गत्वमृच्छति” ॥

—तत्त्वसं० का० १५४१ पृ० ४४७ ।

४ “सादृश्यं न च सर्वेण”-श्लो० वा० । श्लोकार्थिकव्याख्याकारेऽपि “सर्वेण” इति प्रतीकं गृहीत्वेव एनं श्लोकं व्याख्याति । तयाहि—“अत उक्तम् सर्वेण इति । सत्यं दृष्टम् न तु सर्वेण गवयं दृष्ट्वा तत्सादृश्यं गृह्यतेवमन्वयो गृहीतो भवतीति”-श्लो० वा० पार्थव्या० पृ० ४४७ पं० २०—२१ । प्रमेयकमलमार्तं देऽपि श्लोकार्थिकरत् पाठः । तत्र च टिप्पण्याम् “सर्वेण” इत्यस्य “सुंसा” इति सप्रतीकरणम्—पृ० ४८ द्वि० पं० ५ टि० ३३ ।

५ “सहैवास्मिन्”-श्लो० वा० । पार्थ० व्याख्यायां तु “एकस्मिन्” इति प्रतीकमस्ति । ६ “उपमानं चैव”—पृ० टि० । ७ नैयायिकसमतमुपमानस्वरूपं तत्समर्थनं च सविशेषं जिज्ञासमानैर्वात्स्यायनमाध्व-न्यायवार्तिक-तार्क्यदीकागतं तदवधे-यम्—पृ० २५ । पृ० ५७-५८ । पृ० १९६-२०१ ।

मञ्जरीकारीया तु उपमानविवया चर्चा तत्स्वरूपं स्पष्टयति, तस्य प्रमाणान्तरतां समर्थयते, शीर्षासंज्ञां तत्स्वरूपं च समालोचयति सा च सर्वोप्यनावधारणीया—न्यायमञ्ज० भा० २ पृ० १४१-१४९ ।

८ प्रस्तुतदीक्षाकारः पूर्वं शशरस्वामिषमतामुपमानव्यवस्थामुपन्यस्य ततो नैयायिकसमतं तामुपन्यस्यति शान्तरहितोऽपि तथैव तामुपन्यस्य परीक्षितवान् । तयाहि—

“ध्रुताविदेशवान्यस्य समानार्थोपलम्भने । संज्ञासंन्धविज्ञानमुपमा कैथिदिप्यते” ॥

—तत्त्वसं० का० १५३३ पृ० ४५१ ।

“कैथिदिति नैयायिकैः । त एवमुपमानस्य लक्षणमाहुः—“प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानमिति”—तत्त्वसं० पक्षि० पृ० ४५१ पं० १६ ।

वृद्धनैयायिकास्तु उपमानस्वरूपमित्त्वं वर्णयन्ति—

“किदम्गवय इत्येवं दृष्टो नागरिकैवेदा । प्रवीलाराण्यको वाक्यं यथा गौर्गवयस्त्रया” ॥

—तत्त्वसं० का० १५३६ पृ० ४४४ ।

“कीदृशो गवय इत्येवंदृष्टस्य यद् वाक्यं यादृशो गौस्वादृशो गवय इति, अस्य वाक्यस्योपमानत्वं वृद्धनैयायिकानां प्रसिद्धम्”—तत्त्वसं० पक्षि० पृ० ४४४ पं० ६-७ ।

धीधरस्तु पूर्वमीमांसक-शशरस्वामिषिच्यप्रभृतिभिर्वत् पृथक् पृथक् उपमानस्वरूपं वर्णितं तद् प्रदर्शय तस्यानुमान एवान्तर्भाव करोति—प्रस्तुत० कं० पृ० २२० पं० १६—पृ० २२२ पं० ८ ।

“अत्र वृद्धनैयायिकानां तदेवमुपमानस्वरूपमाचक्षते—संज्ञासंनिधेयप्रतीतिकर्तृ प्रसिद्धतरयोः साख्यप्रतिपादकमति-देशवाक्यमेवोपमानम्” इत्यादि—न्यायमञ्ज० भा० २ पृ० १४१ पं० १५—१६ ।

कैथिद् अद्यतनैरपि यद्विदुः उपमानस्वरूपं वर्णितं तदपि न्यायमञ्जरी प्रदर्शितमस्ति—पृ० १४२ पं० १३-१५ ।

४४ रा० त०

‘प्रसिद्धसाधर्म्यात्’ इत्यागमपूर्विका प्रसिद्धिर्दिशिता । आगमस्तु ‘यथा गौस्तथा गवयः’ इत्येवम् प्रसिद्धेन साधर्म्यं प्रसिद्धं वा साधर्म्यमिति माध्यम्यप्रतिज्ञेः संस्कारवान् पुरुषः कदाचिदरण्ये पति-
 ध्रमन् समानमर्थे यदा पश्यति तदा तज्ज्ञानादागमादित्संस्कारप्रबोधः ततः स्मृतिः ‘गोसदृशो
 गवयः’ इत्येवमस्या स्मृतिसहायेन्द्रियार्थमतिक्रमेण ‘गोसदृशोऽयम्’ इति ज्ञानमुत्पाद्यते तत्रेन्द्रियार्थ-
 ५ सन्निकर्षजत्वात् प्रत्यक्षफलम् तदेवाव्यपदेश्यादिप्रियेणविशिष्टार्थफलव्यजनकत्वाद् गोमात्र-
 ज्ञानमुपमानम् । न च तत्रैव विषये हेयादिज्ञानोत्पादकत्वेनोपमानप्रमाणताप्रसक्तिः हेयादिज्ञानस्येन्द्रि-
 यार्थसन्निकर्षजत्वात् तज्जनकत्वेनाप्य प्रत्यक्षप्रमाणताप्रसक्तेः । न च शब्देन साधे गवोक्तमुत्पाद-
 यदेतच्छब्दं प्रसज्यते अव्यपदेश्यपदार्थाद्वारात् । अव्यभिचार्यादिपदानां तु पूर्ववद् व्यवच्छेद-
 द्रष्टव्यम् । नन्वेवमप्यनुमाने प्रसक्तः तस्य यथोक्तफलजनकत्वात्, नः अग्निनाभावसम्बन्धस्मृति-
 १० पूर्वकस्य परमशरीरानाम्य विशिष्टफलजनकत्वेनानुमानत्वात् । न चाधिष्ठितज्ञानमविनाभावसम्बन्ध-
 स्मृतिपूर्वकम् गोसदृशस्य गवयश्चाव्यवस्थेनान्यस्याप्रसिद्धत्वात् । ‘गोसदृशस्य गवयश्च’ संज्ञा
 इति आगमात् प्रतीतिरिति चेत्, नः तस्य सन्निधीयमानगोसदृशपिण्डविषयत्वेनाप्युपपत्तेः निश्चित-
 श्रान्त्यः साध्यप्रतिपत्त्यद्गमः न च तत्रोपलभ्यमानाद् गोसदृशपिण्डाद् व्यतिरिक्तगोसदृशसदृश-
 निश्चायकं प्रमाणमस्ति । न चात्र व्यतिरेक्यपि हेतुः समस्ति सपक्षसत्प्रतिपादकप्रमाणाभावात्
 १५ अतो नाविनाभावसम्बन्धानुस्मृतिः । व्याप्तिरहितेऽपि चागमे ‘गोसदृशो गवयः’ इति सङ्गुच्चारिते
 उत्तरफालं गोसदृशपदार्थदर्शनात् ‘अयं स गवयश्चाव्यवस्थे’ इति प्रतिपत्तिर्भवतीति नानुमानमेतत् ।
 संज्ञासंज्ञितसम्बन्धज्ञानं त्वागमिफं न भवत्येव शब्दस्य तज्जनकस्य तदाऽभावात् शब्दजनितं च शब्दं
 प्रमाणमिति व्यवस्थितम् । प्राक् शब्दप्रतीतत्वात् शान्दमिति चेत्, नन्यनुमानस्याव्यवस्थेयमभावप्रसक्तिः
 अग्निसामान्यस्य प्राक् प्रत्यक्षेण प्रतीतत्वात् न ह्यप्रतीते महानसादावग्निसामान्येऽनुमानप्रवृत्तिरिति
 २० अप्रतीतार्थप्रतिपादकत्वाच्चानुमानं न प्रमाणं भवेत् । न च विशिष्टदेशाद्यवच्छेदसाधकत्वेनास्य
 प्रामाण्यम् इतरत्रापि समानत्वात् । तथाहि-सन्निधीयमानपिण्डविषयत्वेनं सप्रतिपाद्यमिदं प्रति-
 पादयति आगमस्त्वसन्निकर्षितपिण्डविषयत्वेन । न चागमात् संज्ञासंज्ञितसम्बन्धः प्रतीयते ततः
 सारूप्यमानप्रतीतेः । यत्र च शब्दस्यैव साधकतमत्वं तदेव शब्दफलम् न न विप्रतिपत्त्यधिकरणे
 संज्ञासंज्ञितसम्बन्धज्ञाने एतत् समस्ति । प्रत्यक्षफलं तु न भवत्येवेतत् संज्ञासंज्ञितसम्बन्धस्येन्द्रियेण-
 २५ सन्निकर्षात् तद्वन्निकर्षस्येन्द्रियाविषयत्वात् तस्य । तदेवं संज्ञासंज्ञितसम्बन्धप्रतिपत्तिरूपं फलं यतः
 समुपजायते तदुपमानम् आह च सूत्रकारः—‘साध्यसाधनेम्’ [न्यायद० १-१-६] इति । साध्यं
 विशिष्टं फलम् तस्य साधनं जनकं यत् तदुपमानम् । एवं सारूप्यज्ञानवत् सारूप्यस्याप्युपमानत्वं
 न पुनः संज्ञासंज्ञितसम्बन्धज्ञानस्य फलमावात् । न च हेयादिज्ञानमस्य फलं प्रत्यक्षादिफलत्वात् ।
 तथाहि-हेयादिज्ञानं पिण्डविषयं तन्नेन्द्रियार्थसन्निकर्षादुपजायते यथा प्रत्यक्षफलमनुमानं विशिष्ट-
 ३० फलजनकत्वात् । एवं प्रमाणान्तरपिप्पाद्यविशिष्टफलजनकत्वात् प्रमाणान्तरमुपमानम् ।

[मीमांसकेन अर्थापत्तेः स्वरूपव्यावर्णनपूर्वकं प्रमाणान्तरत्वसमर्थनम्]

अर्थापत्तिरपि प्रमाणान्तरम् यतस्तस्या लक्षणम्—“अर्थापत्तिरपि दृष्टः श्रुतो वाऽर्थोऽन्यथा
 नोपपद्यत इत्यदृष्टार्थकल्पनी” [१-१-५ शायरभा०] । कुमारिलोऽप्येतदेव भाष्यवचनं विभज्यते—

“प्रमाणयद्गविज्ञातो यत्रार्थो नान्यथा भवेत् ।

अदृष्टं कल्पेयत्यन्यं साऽर्थापत्तिरुदाहृतम् ॥

दृष्टः पञ्चभिरेवसाद् भेदेनोक्ता श्रुतोद्भवः ।

प्रमाणग्राहिणीत्वेन यस्मात् पूर्वविलक्षणा” ॥ [श्लो० वा० अर्थाप० श्लो० १-२]

१ “गवयरूपम्”—वृ० ल० टि० । २ तथेन्द्रि- वृ० । ३-ज्ञानत्वविशि-आ० हा० वि० । ४-ज्ञानविशि-
 ल० । ५-ज्ञानाविशि-वृ० । ४-रिक्तः गो-वा० वा० । ५ शब्दप्र-ल० । ६-सक्तेः आ० हा० वि० । ७-न प्रति-
 १० वा० भा० मा० वि० । ११-विधि-आ० भा० । विधि प्र-वृ० । १२-५७७ पं० । १३-१०-रूप्यं दा-वृ० ।
 १४-तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ४५६ प० २३-२४ । १२ “यत्रार्थोऽन्यथा भवेत्”—ल० टि० । “यत्रार्थो नान्यथा भवेत्
 चाष्ट पत्यमेदस्य-पाठान्तरम्”—वृ० ल० टि० । १३-तप्यन्त्यन्यं वृ० आ० हा० । १-“त्येदमर्थं”—श्लो० वा० ।
 १४ “अर्थम्”—वृ० ल० टि० ।

प्रक्रुता दीना श्रीमालि श्लोकार्तिकमनुसक्ति-श्लो० वा० अर्थाप० श्लो० १-८८ पृ० ४५०-४७२ ।

प्रत्यक्षादिभिः पक्षैः प्रमाणैः प्रसिद्धो योऽर्थः स येन विना नोपपद्यते तस्यार्थस्य प्रकल्पनमर्था-
पत्तिः यथाग्नेर्दाहकत्वम् । तत्र प्रत्यक्षपूर्विकार्थापत्तिः यथाग्नेः प्रत्यक्षेणोष्णस्पर्शमुपलभ्य दाहकशक्ति-
योगोऽर्थापत्त्या प्रकल्प्यते न हि शक्तिरप्यक्षपरिच्छेद्या नाप्यनुमानादिसमधिगम्या अप्रत्यक्षेणार्थेन
शक्तिलक्षणेन कस्यचिदर्थस्य सम्बन्धसिद्धिः । अनुमानपूर्विका त्वर्थापत्तिः यथा आदित्यस्य देशान्त-
रप्राप्त्या देवदत्तस्यैव गत्यनुमाने ततो गमनशक्तियोगोऽर्थापत्त्यावसीयते । उपमानपूर्विका त्वर्थापत्तिः
यथा 'गवयन्द् गो.' इत्युक्तेरर्थाद् दाहदोहदिशक्तियोगस्तस्य प्रतीयते अन्यथा गोत्वस्यैवायोगात् ।
शब्दपूर्विकार्थापत्तिः यथा शब्दादर्थप्रतीतो शब्दस्यार्थेन सम्बन्धसिद्धिः । अर्थापत्तिपूर्विकार्थापत्तिः
यथोक्तप्रकारेण शब्दस्यार्थेन सम्बन्धसिद्धावर्थादित्यतः सिद्धिः पौरुषेयत्वे शब्दस्य सम्बन्धायोगात् ।
अभावपूर्विकार्थापत्तिः यथा जीवतो देवदत्तस्य गृहे अदर्शनादर्थोद् ग्रहिर्भावः । अत्र चतसृभिरर्थाप-
त्तिभिः शक्तिः साध्यते, पञ्चम्यां नित्यता, षष्ठ्यां गृहाद् ग्रहिर्भूतो देवदत्त एव साध्यत इत्येव षट्प्र-१०
कारा अर्थापत्तिः । अन्ये तु श्रुतार्थापत्तिमन्ययोदाहरन्ति 'पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते' इति वाम्यश्र-
वणाद् रात्रिभोजनवाक्यप्रतिपत्तिः श्रुतार्थापत्तिः । गवयोपमितस्य गोस्तज्ज्ञानप्राप्त्याशक्तिरुपमान-
पूर्विकार्थापत्तिः । तदुक्तम्—

“तत्र प्रत्यक्षतो ज्ञातात् दाहाह्ननशक्तिव ।

वहेरनुमितात् सूर्ये यानात् तच्छक्तियोगिता” ॥ [श्लो० वा० अर्थाप० श्लो० ३] १५

“पीनो दिवा न भुङ्क्ते इत्येवमादिवच-श्रुतो ।

रात्रिभोजनविज्ञानं श्रुतार्थापत्तिरुच्यते” ॥ [श्लो० वा० अर्थाप० श्लो० ५१]

“गवयोपमिताया गोस्तज्ज्ञानप्राप्त्यशक्तिव” ॥ [श्लो० वा० अर्थाप० श्लो० ४]

“अभिधानप्रसिद्ध्यर्थमर्थापत्त्यावबोधितात् ।

शब्दे वाचकसामर्थ्यात् तन्निस्त्यत्वप्रमेयता” ॥ [श्लो० वा० अर्थाप० श्लो० ५] २०

“प्रमाणाभावनिर्णोतचैत्राभावविशेषितात् ।

गोदाद्येनवर्हिर्भावसिद्धिर्या त्विह दर्शिता” ॥

“तामाभावोक्तितामन्यामर्थापत्तिमुदाहरेत्” ॥

[श्लो० वा० अर्थाप० श्लो० ८-९] इत्यादि ।

इयं च षट्प्रकाराप्यर्थापत्तिर्नाप्यक्षम् अतीन्द्रियशक्त्याद्यर्थविषयत्वात् । अत एव नानुमानम् प्रत्यक्षा-२५
घगतप्रतिबद्धलिङ्गप्रभवत्वेन तस्योपपन्नत्वात् अर्थापत्तिगोचरस्यार्थस्य कदाचिदप्यप्यक्षविषयत्वात्
तेन सद्धार्योपपत्त्युत्पापकस्यार्थस्य सम्बन्धाप्रतिपत्तेस्तदैवार्थापत्त्या ततस्तस्य प्रकल्पनात् प्रमाणान्त-
मेवार्थापत्तिः ।

[मीमांसकेन अभावस्य प्रमाणान्तरत्नसमर्थनम्]

“अर्थम्यासन्निरुपस्य प्रसिद्ध्यर्थं प्रमाणान्तरम् ।

प्रमाभाषमभावाप्यं वर्णयन्ति तथाऽपरे” ॥ [ ]

३०

प्रमाणान्तरपरीक्षायामर्थापत्तिविचारे पूर्वपक्षप्रसङ्गे शान्तरक्षित ईदृशेव अर्थापत्तिमरूप तद्देवाद्य निरूपितवान् तथान्
तत्कारिकाङ्कैरेव निर्दिश्यते—तत्त्वस० का० १०८७-१९०६ पृ० ४५६-४६१ ।

प्रमेयकमलमातण्डलु प्रस्तुतदीकथा अक्षरस्य साम्यं त्रिभिर्नि-पृ० ४८ द्वि० पं० ६-पृ० ४९ प्र० पं० ८ ।

धीधरोऽपि तामनुमानेऽन्तर्भावयन् व्याख्यातवान्—प्रसङ्ग० कं० पृ० २२२-२२५ ।

धीधरातुसारी जयन्तलु अर्थापत्तिं व्यावर्णयन् नोच्चितवान् प्रस्तुतदीकसाम्यम्—न्यायमञ्ज० आ० १ पृ० ३६ पं०
८-पृ० ४९ पं० ४ ।

१-स्तदा-आ० हा० वि० विना । २ तत्त्वसप्रदे ईदृशी एव वारिका-१५८८ । “ज्ञानाद् दाहाह्ननशक्तता । वहे-
रनुमिता सूर्ये यानात्तच्छक्तियोगिता”—श्लो० वा० । ३ “गवयोपमिता या गोस्तज्ज्ञानप्राप्त्या मता”—श्लो० वा० । “गवयोप-
मिता या गोस्तज्ज्ञानप्राप्त्यशक्तता”—तत्त्वस० का० १५९९ । ४ “शब्दे बोधकस्य मर्थ्यात् तन्निचरप्रकल्पनम्”—श्लो० वा० ।

५ अर्थापत्तिचर्चायां विचरन् अत्राभावचर्चायां विचरन् समानप्रायाणि श्लोकाणि तत्त्वसप्रदे-प्रमेयकमलमातण्ड-वन्दनी-
न्यायमन्त्रीगामभारविष्णुहारी तत्त्वचर्चास्थलानि धवपारणीयानि—श्लो० १-५८ पृ० ४७३-४९२ । का० १६४८-
१६५९ पृ० ४७०-४७३ । पृ० ४९ प्र० पं० ९-पृ० ५० प्र० पं० ४ । पृ० २२७-२३० । पृ० ४९-५१ ।

“अभावोऽपि प्रमाणाभावः ‘नास्ति’ इत्यर्थस्यासन्निरूपस्य” [१-१-१ शायरभा०] इति घटनात् । अन्ये पुनरभावाख्यं प्रमाणं त्रिधा वर्णयन्ति-प्रमाणपञ्चक्रमाभावलक्षणोऽनन्तरोक्तोऽभावः, प्रतिषिध्यमानाद् वा तदन्यज्ञानम् आत्मा वा विषयरूपेणानभिनिवृत्तिरुत्पत्तिरस्यभाव इति अनेन चाभावप्रमाणेन प्रदेशादौ घटादीनामभावो गम्यते । तदुक्तम्—

“प्रमाणपञ्चकं यत्र घस्तरूपे न जायते ।

घस्तुसत्तावयोर्धायं तत्राभावप्रमाणता” ॥ [श्लो० वा० अभावप० श्लो० १]

“प्रत्यक्षादेरनुत्पत्तिः प्रमाणाभाव उच्यते ।

सात्मनोऽपरिणामो वा विघ्नानं घान्यवस्तुनि” ॥

[श्लो० वा० अभावप० श्लो० ११] इति ।

१० न च प्रत्यक्षेणैवाभावोऽवसीयते तस्याभावविषयत्वविरोधात् भावांशेनैवेन्द्रियाणां संयोगात् । तदुक्तम्—

“न तावदिन्द्रियेणैवा नास्तीत्युत्पाद्यते मतिः ।

भावांशेनैव संयोगो योग्यत्वादिन्द्रियस्य हि” ॥

[श्लो० वा० अभावप० श्लो० १८] इति ।

१५ नाप्यनुमानेनासौ साध्यते हेत्वभावात् । न च प्रदेश एव हेतुः तस्य साध्यधर्मित्वेनाभ्युपगमात् । नैवमपि हेतुः प्रतिज्ञार्थकदेशताप्राप्तेः न च प्रदेशविशेषो धर्मी तत्त्वामान्यं हेतुः तस्य घटाभावव्यभिचारात् न हि सर्वत्र प्रदेशे घटाभावः शक्यः साधयितुं सद्यस्यापि प्रदेशस्य संभवात् । अथ घटानुपलब्ध्या प्रदेशो धर्मिणि घटाभावः साध्यते, असदेतत् ; साध्यसाधनयोः कस्यचित् सम्बन्धस्याभावात् । तस्मादभावोऽपि प्रमाणान्तरमेव । न चाभावस्य तद्विषयस्याभावादभावप्रमाणान्तरवैयर्थ्यम् २० प्रागभावादिभेदेन चतुर्विधस्य घस्तरूपस्याभावस्य भावोत् अन्यथा कारणादिविभागतो व्यवहारस्य लोकप्रतीतस्याभावप्रसङ्गात् । तदुक्तम्—

“न च स्याद् व्यग्रहारेऽयं कारणादिविभर्गतः ।

प्रागभावादिभेदेन नाभावो यदि मिद्यते” ॥ [श्लो० वा० अभावप० श्लो० ७]

अभावस्य च प्रागभावादिभेदान्ध्यानुपपत्तेरर्थापत्त्या घस्तरूपताऽवसीयते । तदुक्तम्—

२५ “न चावस्तुन एते स्युर्भेदास्तेनास्य घस्तुता ।

कार्यादीनामभावः को भावो यः कारणादि न” ॥

[श्लो० वा० अभावप० श्लो० ८] इति ।

अनुमानप्रमाणावसेया वाऽभावस्य घस्तरूपता । यदाह—

“यद्वाऽनुवृत्तिव्यावृत्तिर्वृद्धिग्राह्यो यतस्त्वयम् ।

तस्माद् गवादिवद् घस्तु प्रमेयत्वाच्च गृह्यताम्” ॥

[श्लो० वा० अभावप० श्लो० ९] इति ।

१ “तत्र इमारितेन त्रिविधोऽभावो वर्णितः—आत्मनोऽपरिणाम एकः पदार्थान्तरविशेषज्ञानं द्वितीयः XXX प्रमाणनिवृत्तिमात्रात्मकस्तृतीयः”—तत्त्वसं० पञ्च० पृ० ४७३ पं० ११-१३ ।

२-नभिनिवृत्त-आ० । नभिवृत्त-ल० वा० वा० । “अपरिणत-” वृ० टि० ।

“सात्मनोऽपरिणामो वा विघ्नानं वाऽन्यवस्तुनि ।

सा-प्रत्यक्षादेरनुत्पत्तिः निषेध्याभिमतपटादिपदार्थज्ञानरूपेणापरिणतं साम्बावस्यमात्मद्वयमुच्यते पटादिविविक्तभूतलक्षणं वा” —तत्त्वसं० पञ्च० पृ० ४७१ पं० १०-१२ ।

३-ज्ञानं चान्य-आ० मां० । “सात्मनः परिणामो वा”—श्लो० वा० । तत्त्वसं० का० १६४९ पृ० ४७१ । ४ “न तावदिन्द्रियेणैवा नास्तीत्युत्पाद्यते मतिः”—श्लो० वा० । पृ० ३५१ पं० १३ । ५ “प्रमेयतया”—वृ० ल० टि० । ६-गदाः वृ० । ७ “नाभावो विद्यते यदि”—तत्त्वसं० का० १६५४ पृ० ४७२ । श्लोकवार्तिकेऽपि “नाभावो विद्यते यदि”—इति पाठान्तरं विद्यते । ८-रणोदित इ-हा० वि० । ९-रणोदित इ-आ० । “योऽभावः कारणादिनः”—श्लो० वा० । “यो भावः कारणादिना”—तत्त्वसं० का० १६५५ पृ० ४७२ । ९-“बुद्धयोर्भाषो बतः स्वयम्”—तत्त्वसं० का० १६५६ पृ० ४७२ ।

अभावश्च चतुर्धा व्यवस्थितः—प्रागभावः प्रध्वंसाभावः इतरेतरभावः अत्यन्ताभावश्चेति । तत्र—

“क्षीरे दध्यादि यन्नास्ति प्रागभावः स उच्यते ॥
नास्तिता पयसो दधि प्रध्वंसाभावलक्षणम् ।
गवि योऽश्वाद्यभावस्तु सोऽन्योन्याभाव उच्यते ॥
शिरसोऽवयवा निम्ना वृद्धिकाठिन्यवर्जिताः ।
शशशृङ्गादिरूपेण सोऽत्यन्ताभाव उच्यते” ॥

[श्लो० वा० अभावप० श्लो० २-३-४]

यदि चैतद्व्यवस्थापकमभावाख्यं प्रमाणं न भवेत् तदा प्रतिनियतवस्तुव्यवस्था दूरोत्सारितैव स्यात् । तदुक्तम्—

“क्षीरे दधि भवेदेव दधि क्षीरं घटे पटः ।
शशे शृङ्गं पृथिव्यादौ चैतन्यं मूर्तिरात्मनि ॥
अप्सु गन्धो रसश्चाग्नौ वायौ रूपेण तौ सह ।
व्योम्नि संस्पर्शता ते च न चेदस्य प्रमाणता” ॥

[श्लो० वा० अभावप० श्लो० ५-६] इति ।

न च निरंशभावेकरूपत्वाद् वस्तुनस्तत्त्वरूपग्राहिणाऽप्यक्षेण तस्य सर्वात्मना ग्रहणादगृहीतस्य १५
चापरस्यासदंशस्य तत्राभावात् कथं तद्व्यवस्थापनाय प्रवर्तमानमभावाख्यं प्रमाणं प्रामाण्यमश्रुत
इति यत्कव्यम् यतः सदसदात्मके वस्तुनि प्रत्यक्षादिना तत्र सदंशग्रहणेऽप्यगृहीतस्यासदंशस्य
व्यवस्थापनाय प्रमाणाभावस्य प्रवर्तमानस्य न प्रामाण्यव्याहतिः । तदुक्तम्—

“संरूप-पररूपाभ्यां नित्यं सदसदात्मके ।
वस्तुनि शायते किञ्चित् रूपं कैश्चित् कदाचन ॥
यस्य यत्र यदोद्भूतिर्जिघृक्षा चोपजायते ।
चेत्यतेऽनुभवस्तस्य तेन च व्यपदिश्यते ॥
तस्योपकारकत्वेन यत्तत्तंशस्तदेतत्तः ।
उभयोरपि संवित्योरुभयानुगमोऽस्ति तु ॥
प्रत्यक्षाद्यवतारश्च भावांशो गृह्यते यदा ।
व्यापारस्तदनुत्पत्तेरभावांशे जिघृक्षित” ॥

[श्लो० वा० अभावप० श्लो० १२-१३-१४, १७] इति ।

न च भावांशादभिन्नत्वादभावांशस्य तद्ग्रहणे तस्यापि ग्रह इति, सदसदंशयोर्धर्म्यमेदेऽपि मेदाभ्युप-
गमात् । उक्तं च—

“ननु भावादभिन्नत्वात् सन्प्रयोगोऽस्ति तेन च ।
न ह्यत्यन्तममेदोऽस्ति रूपादिवदिहापि नः ॥
धर्मयोर्मेदं ह्यदो हि धर्म्यमेदेऽपि नः स्थिते ।
उद्भवाभिभवात्मत्वाद् ग्रहणं चावतिष्ठते” ॥ [श्लो० वा० अभावप० १९-२०] इत्यादि ।

१ श्लो० १८६ पं० २२ टि० ११ । २ तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ४७२ पं० १४-१५ । ३ “तौ गन्ध-रसौ”—श्रु०
ल० टि० । ४ संस्पर्शता मां० मां० विना । “संस्पर्शता”—श्लो० वा० । “वस्यसंकाशे”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ४७२
पं० १६ । ५ “गन्ध-रस-रसाः”—श्रु० ल० टि० । ६ तत्त्वसं० का० १६७२ । ७ “संवितायुमया”—श्लो० वा० ।
८ तत्त्वसं० का० १६७३ । ९ “अभावप्रमाणस्य”—श्रु० ल० टि० । “व्यापारस्तदनुत्पत्तेः”—तत्त्वसं० का० । “तदनुत्पत्तेर्योपायः”—तेषां प्रत्यक्षादीना-
मनुत्पत्तेरभावस्येति यावत्—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ४७७ पं० ७ । १० जिघृक्षित इति वा० वा० । “जिघृक्षिते”—
श्लो० वा० । तत्त्वसं० का० । “अभावांशे ग्रहीतुमिष्टे”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ४७७ पं० ६ । ११ “अभावेन”—श्रु० ल०
टि० । १२-पि न स्थिते हा० वि० १-पि नः स्थितेः मां० मां० । १३ “उत्पत्त्यानुत्पत्त्यात्मताम्”—श्रु० टि० ।

तदेयमगृहीतप्रमेयाभावग्राहकत्वात् प्रमाणाभावस्य प्रमाणत्वम् प्रत्यक्षादिष्वनन्तर्भावात् प्रमाणा-
न्तरत्वं च व्यवस्थितम् ।

[सौगतेन मीमांसकादिमतानामुपमानादीनामप्रमाणत्वं यथायथं प्रत्यक्षानुमानयोस्तन्तर्भावेन
पृथक्प्रामाण्याभावं चोपपाद्य प्रमाणान्तरत्वप्रतिविधानम्]

५ अत्र प्रतिविधीयते-यत् तावत् शब्दस्य त्रैरूप्यरहितत्वेन तादृग् विषयाभावाच्चानुमानानन्त-
र्भावप्रतिपादनमभ्यर्थाय तद् युक्तमेव न ह्यप्रमाणस्यानुमानेऽन्तर्भावो युक्तः । कुतः पुनः शब्दोद्भवस्य
धानस्याप्रामाण्यम् ? शब्दस्यार्थप्रतिबन्धोभावात् न हि शब्दोऽर्थस्य स्वभावः अत्यन्तमेदात् नापि
कार्यं तेन विनापि भावात् न च तादात्म्य-तदुत्पत्तिव्यतिरिक्तः सम्बन्धो गमकत्वनिबन्धनमस्ति ।
१० न च सङ्केतयत्वाद् वास्तवप्रतिपत्तिशक्तियुक्तानां प्रदीपानामिवार्थप्रकाशकत्वं संभवति । न च
शब्दस्य समेयादप्रवृत्तिप्रसक्तेः दृश्यते च पुरुषेच्छावशादन्यत्रापि त्रिषु शब्दानां प्रवृत्तिः । न च
पुरुषेच्छावृत्तिः समयो यस्तुप्रतिपद्यः तदभावेऽपि तस्य प्रवृत्तेः । न च सङ्केतमन्तरेण शब्दस्य यस्तु-
प्रत्यापकत्वं सङ्केताभावात्प्रसक्तेः । अतः प्रणीतशब्दानां पुनरप्यव्यभिचारेऽप्यातप्रणीतत्वानिश्चया-
देवाप्रामाण्यं न पुनरास्तस्यैवासंभवात् तत्संभवयाधकप्रमाणामावात् । ततो यादौ त्रिषु शब्दानां
१५ प्रतिबन्धाभावतः प्रामाण्यमेव न संभवति पक्षधर्मत्वाच्चसंभवादनुमानत्वाभावात्प्रतिपादनं युक्तमेवेति
स्थितम् । यत्र तु वक्रभिप्रायसूचने प्रामाण्यमस्य तच्चानुमानलक्षणयुक्तस्यैव नान्यादहभूतस्येति न
प्रमाणान्तरत्वम् ।

उपमानस्य त्वपूर्वार्थाधिगन्त्वत्वाभावात् प्रामाण्यमेव न संभवति । नन्वस्यापूर्वार्थविषयता
प्रागुपदर्शितैव सत्यमुपदर्शिता न तु युक्ता । तथाहि-तस्य विषयः सादृश्यविशिष्टो गौः तद्विशिष्टं वा
२० सादृश्यमुपदर्शितं तच्च भूयोऽवयवसामान्ययोगलक्षणं प्रतिपादितम् । न च सामान्यं तद्योगो वा
यस्तु संभवीति प्रतिपादितम् तत्सद्वत्त्वेऽपि प्रत्यक्षविषयतया परैस्तस्येष्टैः कथमुपमानस्य तद्विधेय-
नागृहीतार्थग्राहित्वं प्रामाण्यनिबन्धनं भवेत् ? सादृश्यज्ञानस्य चोत्पत्तावयं क्रमः-पूर्वं तावद्
गो-गवययोर्विपाणित्वादि सादृश्यं गवि प्रत्यक्षतः प्रतिपद्यते पश्चाद् गवयदर्शनानन्तरं 'यदेतद्
विपाणित्वादि सादृश्यं पिण्डेऽस्मिन्नुपलभ्यते मया तद् गव्यप्लुपलब्धम्' इति स्मरति तदनन्तरं गवि
२५ विपाणित्वादिसादृश्यप्रतिसम्बन्धनं जायते 'अनेन पिण्डेन सदृशो गौः' इति । एवं च स्मृतिमेतद् ज्ञानं
कथं प्रमाणान्तरं भवेत् ? यदि च गवि प्रत्यक्षेणोभयगतं विपाणित्वादिसादृश्यं प्राग्यं न प्रतिपन्नं

१-तमप्र-वृ० वा० वा० विना । २ वृ० ५७४ पं० ९ ।

३ "यत्तर्तं प्रतिपद्यो वा की भोष्यपि वस्तुषु । प्रतिपादयतां तानि वैवैपां स्वात् प्रमाणता ॥

मिज्ञासप्रहणादिभ्यो नैकद्वयं न तदुद्भवः । व्यभिचाराद्य चान्यस्य युज्यतेऽव्यभिचारिता" ॥

—तत्त्वसं० का० १५१३-१५१४ पृ० ४४० ।

४ "शब्दानाम्"—वृ० टि० । ५-मवायाद्-आ० हा० वि० । ६ "यस्तत्वावे"—वृ० टि० ।

७ "यत्र त्वेपाममीष्टं व्यक्तं तत्र निरूपता । विवक्षायां तु साध्यायां त्रैलोक्यं प्रकाशितम् ॥

एवं स्थितेऽनुमानत्वं शब्दे धूमादिवद् भवेत् । त्रैरूप्यरहितत्वेन तादृग्विषयसत्त्वतः" ॥

—तत्त्वसं० का० १५१४-१५१५ पृ० ४४३ ।

८ वृ० ५७६ पं० ९ । ९ वृ० ५७६ पं० ७ । "भूयोऽवयवसामान्ययोगः सादृश्यमस्ति चेत्" ॥

—तत्त्वसं० का० १५४३ पृ० ४४५ ।

१० "सामान्यानि निरस्तानि भूयस्तां तेषु सा कुतः" ? ।—तत्त्वसं० का० १५४४ पृ० ४४७ ।

११ "एवं तु युज्यते तत्र गोह्वावयवैः सह । गवयावयवाः केचित् तुल्यप्रत्ययदेवतः ॥

तत्रास्य गवने दृष्टे स्थितिः समुपजायते । अस्मिन् दृष्टपूर्वेषु गोह्वावयवेष्वियम् ॥"

—तत्त्वसं० का० १५४७-१५४८ पृ० ४४७ ।

भवेत् प्रतिपक्षमपि यदि विस्मृतं भवेत् तदा गवयदर्शने सत्यपि परोक्षगवि नैव सादृश्यज्ञानमुप-
जायेत । अतो विपाणित्रादिसादृश्यं पूर्वमेव गप्रि प्रत्यक्षेणावगतमिदानीं गवयदर्शनात् तत्रैव स्मर्यते
तत्र गृहीतग्रहणात् सादृश्यज्ञानं प्रमाणम् । अथ पूर्वप्रत्यक्षेण गोगतमेव सादृश्यमवगतं गवयदर्शनेन
तु तद्वतमेव उभयगतसादृश्यप्रतिपत्तिस्तु गवयदर्शनानन्तरं सादृश्यज्ञाननियन्धनेति अगृहीतग्राहि-
तया प्रमाणमुपमानम्, असदेतत्; पूर्वमुभयगतसादृश्याप्रतिपत्तौ गवयदर्शनानन्तरमप्यप्रतिपत्तेः ५
स्तदनुसन्धानप्रतिपत्तेरप्यसंभवात् न हि गवयपिण्डदर्शनानन्तरं प्रागप्रतिपन्नतत्सादृश्येऽध्यपिण्डे
'अनेन सदृशोऽथ' इति प्रतिपत्तिः कदाचिदपि भवति । तस्मात् प्रागप्यक्षावगतसादृश्ये प्रतियोगि-
ग्रहणाद् व्यवहारमात्रप्रवृत्तिरेव तदा, प्राक् तदप्रवृत्तिः प्रतियोग्यपेक्षत्वात् तस्य आत्रादिव्यव-
हारवत् । न च तावता प्रामाण्यं युक्तम् प्रमाणांनानामित्याऽभावप्रसक्तेः । एवं च धूमदर्शनात्
स्मर्यमाणाग्निस्त्वन्धितयाऽध्यक्षानवगतप्रदेशे तदयोग्यव्यवच्छेदमवगमयन्ती प्रतिपत्तिरपजायमाना- १०
नुमितिः प्रमाणां यथा समासाद्यति न तथा सादृश्यप्रतिपत्तिः गवाव्यधर्मिप्रतिपत्तिकाल एव
भूयोऽवयवसामान्ययोगलक्षणस्य सादृश्यस्य प्रतिपत्तेः । तेन 'प्रत्यक्षेऽपि यथा देशे' इत्यादि वचनम-
युक्ततया व्ययस्थितम् । किञ्च, यदि सादृश्यज्ञानं गृहीतग्राहित्वेऽपि व्यवहारमात्रप्रवर्तनात् प्रमाणं
तर्हि घेसदृश्यज्ञानमपि सप्तमं प्रमाणं भवेत् ।

"दृष्ट्यात् परोक्षे सादृश्यधीः प्रमाणान्तरं यदि ।

वैधर्म्यमतिरप्येवं प्रमाणं किं न सप्तमम् ?" ॥ [

१५

तथा सौपानमालामात्रात्मतः प्रथमानान्तं पश्चादाकान्ताद्दीर्घं महद् ह्रस्वं चेत्याद्यनेकं प्रमाणं प्रसक्त-
मिति कुतः प्रमाणपञ्चादः सङ्गतो भवेत् ?

"दृश्यमानव्यपेक्षं चेद् दृष्टज्ञानं प्रमाणान्तरम् ।

तत्पूर्वमस्मादित्यादि प्रमाणान्तरमिष्यताम्" ॥ [

२०

अप्रामाण्ये चास्य पक्षधर्मत्वाद्यभावप्रतिपादनं सिद्धसाधनमेव अप्रमाणस्यानुमानत्वानभ्युपगमात् ।
यदा च प्रत्यक्षेण प्रतियोग्यपि गवाध्यादौ भूयोवयवसामान्ययोगं तद्वियोगं वा व्यामूढः सदृशासदृश-
व्यवहारं न प्रवर्तयति तदा विषयदर्शनेन विषयिणो व्यवहारस्य साधनात् त्रैलोक्यसद्भावादानुमानप्रमा-
णता समस्येय । तथाहि—गगन्धादौ विपाणाद्यवयवसामान्ययोगस्तद्वियोगो वा प्रागुपलब्ध इदानीं
स्मर्यमाण इति नासिद्धता हेतोः प्रवृत्तव्यवहारविषयश्च सर्व एवाथोऽत्र दृष्टान्तोऽस्तीति नान्यवयव- २५
तिरेकयोरप्यभावः । ततो 'न चेतस्यानुमानत्वम्' इत्यादि पक्षधर्मत्वाद्यसंभवप्रतिपादनमसंगतम्
व्यवहारसाधने पक्षधर्मत्यादेः प्रसाधनात् ।

१-जायतेऽतो आ० हा० वि० । २ "विज्ञातार्थप्रकाशलाभं प्रमाणमियं तत्"—तत्त्वसं० का० १५५० पृ० ४४८ ।

३ "व्यवहारस्य"—पृ० टि० ।

४ "एतावता च लेशेन प्रमाणत्वव्यवस्थितौ । नेवता स्यात् प्रमाणांनानामन्यथाऽपि प्रमाणत्वं" ॥

—तत्त्वसं० का० १५५६ पृ० ४४९ ।

५ पृ० ५७६ पं० १८ । ६-दृष्टान्ता-ल० वा० वा० ।

"गवयस्योपलम्भे च गुरादौ प्रवर्तते । तद्वैसदृश्यविज्ञानं यत् तदप्यप्रमा न किम्" ? ॥

—तत्त्वसं० का० १५५९ पृ० ४५० ।

७ तत्त्वसंग्रहे खन्यसा भद्रशोदाहृतमस्ति—

"तत्त्वसङ्ख्यादिसदृशानेकगवयदर्शनात् । द्वितीयशायिविज्ञानाद्व्योऽसाविति निश्चयः ॥

प्रमाणान्तरमासक्त सादृश्यायनपेक्षणात् । गृहीतग्रहणादौ चेत् समानमुपमासपि ॥"

—तत्त्वसं० का० १५५७-१५५८ पृ० ४५० ।

८ पृ० ५७६ पं० २५ । ९ "प्रतिपक्षमात्रोऽपि"—पृ० ल० टि० । १०-द्वियोगे वा ल० आ० ।-द्वियोगं

च वि० । ११ पृ० ५७७ पं० १ । १२ गीमांसकसमतोपमानप्रतिवादिन्येषा चर्चा उपमानस्य प्रत्यभिज्ञातृतां स्थापयन्ती

प्रमेयकमलमार्तणीया चर्चामनुसरति—अमेयक० पृ० ९९ द्वि० पं० ६-पृ० १०० प्र० पं० ६ ।

नैयायिकोपवेर्णितमप्युपमानमनधिगतार्थाधिगन्तव्याभावात् प्रमाणं न भवति । तथाहि-यथा गौस्तथा गवय इति वाक्याद् गौसदृशार्थसामान्यस्य गवयशब्दवाच्यताप्रतिपत्तेः अन्यथा विसदृश-
गहिप्याद्यर्थदर्शनादपि 'अयं स गवयः' इति संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तिः किं न भवेत् ? तस्माद् यथा
फक्षितं 'योऽङ्गदी कुण्डली छत्री स राजा' इति कुतश्चिदुपपत्त्य गङ्गादिमदर्थदर्शनात् 'अयं स
५ राजा' इति प्रतिपद्यते । न चासौ प्रतिपत्तिः प्रमाणम् उपदेशवाक्यादेवाङ्गादिमदर्थोऽर्थस्य राजश-
ब्दवाच्यत्वेन प्रतिपन्नत्वात् तथेहापि 'यथा गौस्तथा गवयः' इत्यतिदेशवाक्यात् सम्बन्धमवगत्य
गवयदर्शनात् सङ्केतानुसरणे सति 'अयं स गवयशब्दवाच्योऽर्थः' इति प्रतिपत्तेः प्रमाणमुपमानम् ।
यदि पुनरतिदेशवाक्यात् सम्बन्धप्रतिपत्तिर्नाभ्युपगम्यते पश्चादपि 'अयं स गवयशब्दवाच्यः' इति
प्रत्ययो न स्यात् तदपरनिमित्ताभावाद् दृश्यते च तस्माद् गृहीतग्रहणाग्रेदं प्रमाणम् । अथातिदेशवा-
१० क्यात् पूर्वं गौसदृशार्थस्य गवयशब्दवाच्यता सामान्येन प्रतीता गवयदर्शनानन्तरं तु गवयविशेषं
तच्छब्दवाच्यत्वेन पूर्वमप्रतीतं प्रतिपद्यत इति न गृहीतग्राहिता, असदेतत् ; सन्निहितगवयविशेष-
पयस्य ज्ञानस्य प्रत्यक्षतयोपमानत्वानुपपत्तेः । गवयदर्शनोत्तरपालमात्रे तु 'अयं स गवयशब्दवा-
च्योऽर्थः' इति यद् ज्ञानं तत् प्रत्यक्षयलोत्पन्नत्वात् स्मृतिरेव न प्रमाणम् । किञ्च, गवयविशेषस्य
गवयशब्दवाच्यता यद्यतिदेशवाक्यात् प्रतिपन्ना कथं तर्हि गवयविशेषदर्शन उपजातेऽकस्मादस्य
१५ तच्छब्दवाच्यता प्रतिपद्यते ? यस्यैवार्थस्य सम्बन्धग्रहणकाले येन सह सम्बन्धोऽनुभूतस्तस्यैवार्थस्य
तेन सह सम्बन्धे तच्छब्दवाच्यता कालान्तरेऽपि दृश्यते ततः सामान्येन सङ्केतकाल एव सम्बन्धः
प्रतीतः पश्चाद् गवयदर्शन उपजाते सङ्केतमनुसृत्य 'अयं स गवयशब्दवाच्योऽर्थः' इति प्रतिपद्यते
इत्यभ्युपगन्तव्यम् । एतेन

"उपयुक्तोपमानस्तु तुल्यार्थग्रहणे सति ।

२० विशिष्टविषयत्वेन सम्बन्धं प्रतिपद्यते" ॥ [ ]

इत्यपि निरस्तम् विशेषस्य सङ्केतकालानुभूतस्य व्यवहारकालानुगमादवाच्यत्वाच्च । यश्च शब्दप्रभ-
धप्रतिपत्तायर्थः प्रतिभाति स एव शब्दवाच्यः न च विशेषस्तत्र प्रतिभाति अक्षज्ञान इव विशदामा-
सस्य तत्रासंवेदनात् संवेदने वा विकल्परूपताधिरहाद्यर्थरूपस्यैवानुकारात् तस्य च शब्दसंसर्गाधिक-
रत्वात् तत्सामर्थ्यप्रभवे च ज्ञाने असत्तत्तन् शब्दस्याप्रतिभासनाच्च विशेषः शब्दवैच्यः वा च 'अयं
२५ मसौ गवयशब्दवाच्यः' इति विशेषस्य वाच्यताप्रतिपत्तिः सा दृश्यविकल्प(ल्य)योरैकीकरणाद्

१ पु० ५७० पं० १११

२ "तत्रापि संज्ञासम्बन्धप्रतिपत्तिरानुक्ता । तस्यातिदेशवाक्यस्य तदैव ध्वने यदि ॥

तथा परिगृहीतार्थग्रहणाच्च प्रमाणता । स्मृतेरिदोपमानस्य वरणार्थवियोगतः ॥

—तत्त्वसं० का० १५६४-१५६५ पु० ४५२ ।

३-तु स योङ्गदी मां० मां० ।

४ "अथ सा नैव संज्ञाता तथापि प्रतिपद्यते । सोऽयं यस्य मया संज्ञा संयुतेति कथं तदा ॥

तथाग्रथुततरस्यो गवयस्योपलम्बने । तन्नाम ध्रुतमस्येति न शक्तुं कथनं प्रभु ॥

—तत्त्वसं० का० १५६६-१५६७ पु० ४५३ ।

५ इतः "उपयुक्तोपमानस्तु" इति पदपर्यन्ता चर्चा अविद्वक्कणसंमतेति कमलशील आह । तथाहि—

"अविद्वक्कणस्ताह—आगमात् सामान्येन प्रतिपद्यते विशेषप्रतिपत्तिस्तुपमानादिति । अतस्तन्मतमाशङ्कते × × ×

उपयुक्तोपमानमेतत् तुल्यग्रहणे सति । विशिष्टविषयत्वेन सम्बन्धमवगच्छति ॥

उपयुक्तोपमानमतिदेशवाक्यं यस्य स तथोक्तः । × × ×

आगमादि स संबन्धं वेति सामान्यगोचरम् । विशिष्टविषयं तं तु विज्ञानात्युपमाधयात् ॥

—तत्त्वसं० का० १५६८-१५६९ पु० ४५३ ।

अस्य अविद्वक्कणमतस्य अतिविधानमपि चतसृभिः कारिकाभिः कृतं यदेते तत्त्वसंग्रहे—का० १५७०-१५७३ पु०

४५२-४५३ । १ गोशब्दार्थस्य ल० । ७-जायते-आ० हा० वि० । ८ अनेन पदेन समानमात्रं विप्रणा तत्त्व-

धेप्रदीया कारिका प्रष्टव्या—अ० पु० टि० ५ । ९ एक श-वा० या० । १० "अर्थरूपस्य"—मु० टि० ।

११ "अर्थरूपसामर्थ्ये"—दृ० टि० । १२-वाच्यो यथा यम-आ० हा० वि० ।

अन्तिः अन्यथा पूर्वानुभूताकारपरामर्शेन दृश्यमानस्य 'अयमसौ गवयशब्दवाच्यः' इति प्रतिपत्तिः कथं भवेत् अतिदेशवाक्यस्वरूपसमये विशेषे सम्बन्धाप्रतिपत्तेः ? प्रतिपत्त्यभ्युपगमे वा विशेषेऽपि सामान्यवत् स्मृतिरेवेति कुतः प्रामाण्यमुपमानस्य ? यदपि 'गौरिव गवयः' इति गो-गवययोरतिदेश-वाक्यात् सादृश्यमात्रप्रतिपत्तिः 'संज्ञासंज्ञिसम्यन्धप्रतिपत्तिस्तूपमानात्' तदप्यसमीक्षिताभिधानम्, यतो गवयदर्शानन्तरम् 'अयं स गवयशब्दवाच्यः' इति प्रतिपत्तिरुपजायते इयं च नाध्यक्षप्रतिप-
त्तिफलम् अश्रुतातिदेशवाक्यस्य प्रप्रष्टसंस्कारस्य वा तत्सद्भावेऽप्यस्यानुत्पत्तेर्विशेषशब्दवाच्यत्वस्या-
ध्यक्षविषयत्वान्भ्युपगमात् । अतिदेशवाक्यस्वरूपसद्भावात् गवयदर्शनस्य तत्प्रतिपत्तिजनकत्वे सत्य-
माणमतिदेशवाक्यमेव तज्जनकमभ्युपगतं भवेन्न दर्शनम् न हि यत्राध्यक्षमप्रवृत्तिम् तत्र शब्द-
स्वरूपसहितमपि प्रवर्तते यथा चक्षुर्मानं गन्धस्वरूपसद्भावं परिमलप्रतिपत्तौ अतिदेशवाक्याच्च सम्ब-
न्धाप्रतिपत्तावपरस्य तत्प्रतिपत्तिनिमित्तस्याभावात् 'अयं स गवयशब्दवाच्यः' इति पूर्वानुभूतपरा-
मर्शेन प्रतिपत्तिर्न स्यात् अपि तु 'अयं गोसदृशः' इत्येवं भवेत् । न चैतत्प्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्त्यैव
प्रमाणान्तरमुपमाव्यमेतत्प्रतिपत्तिजनकं प्रकल्पनीयम् 'यः कुण्डली स राजा' इति श्रुतातिदेशवा-
क्यस्य तद्दर्शनानन्तरम् 'अयं स राजशब्दवाच्यः' इति प्रतिपत्तेरभ्युपमानफलत्वप्रसङ्गे । अथात्र
तच्छब्दवाच्यता अतिदेशवाक्यादेव प्रतिपत्तेति नातिप्रसक्तिस्तर्हि 'गौरिव गवयः' इत्यतिदेशवा-
क्याद् गोसदृशादर्थस्य गवयशब्दवाच्यताऽपि प्रतिपत्तेति नोपमानप्रमाणफलता 'अयं स गवयश-
ब्दवाच्यः' इति प्रतिपत्तेः । तस्मात् स्मृतिरूपत्वाद्वाऽपि प्रतिपत्तेर्न तस्या जनकस्य प्रमाणतेति अनु-
मानानन्तर्भावप्रतिपादनं न दोषायेत्यलमतिविस्तरेण ।

अर्थापत्तेस्तु पदप्रकारायाः 'प्रत्यक्षादिप्रमाणप्रसिद्धोऽर्थो येन विना नोपपद्यते तत्प्राथम्य-
प्रकल्पनमर्थापत्तिः' इति लक्षणं नोपपत्तिम् यतोभेदाहकत्वेन विनाऽस्मिन् नोपपद्यत इति तदा
दाहकत्वं परिकल्प्यते यदि तयोः कश्चित् संयन्धो भवेत् असति च तत्र सत्यप्यग्नौ दाहकत्वस्याभावा-
असत्यपि च भाव इति कथं दाहकत्वमन्तरेण घट्टेरभावसिद्धिरिति दाहकत्ववददाहकत्वमपि
कल्पनीयं स्यात् । अतः सम्यग्ने निश्चिते सति एकमविनाभूतं सम्बन्धिनमुपलभ्य द्वितीयस्य सम्ब-
न्धिनः प्रकल्पना युक्तिमती । एवं च प्रकल्पने अनुमानत्वमेव सम्बन्धनिश्चयपूर्वकत्वात् एतस्माद्
द्वितीयपरिकल्पनस्य कृतकत्वदर्शनपूर्वकाऽनित्यत्वानुमानवत् । सम्बन्धश्चार्थापत्तिप्रवृत्तेः प्रागेव
तयोः प्रतिपत्तयः । एवं ह्यर्थापरवृत्त्यापकस्यार्थस्यानन्यधामावोऽर्थापत्तेराश्रयः सिद्धो भवेत् । अथ
प्रकल्प्यमानार्थानन्यधामभवनमर्थापत्युत्थापकस्यार्थस्य तदेव सिद्धमित्यनुमानार्थापत्तेर्भेदः ननु यदि
तस्यानन्यधामभवनं प्रमाणान्तरात् प्रतिपन्नमर्थापत्तेराश्रयस्तदाऽनुमानेऽन्तर्भावः अथ न सिद्धे तदा
नार्थापत्तिप्रवृत्तिरतिप्रसङ्गादित्युक्तम् । अर्थापत्तिरेव प्रकल्प्यार्थानन्यधामभवनं दृष्टस्य श्रुतस्य
प्राथम्यस्य प्रकल्पयति तर्हि तरेतराश्रयत्वम्-अनन्यधामभवनसिद्धौ तस्यार्थापत्तिप्रवृत्तिः तत्प्रवृत्तेश्च
तस्यानन्यधामभवनप्रसिद्धिरिति व्यक्तमितरेतराश्रयत्वम् । ततस्तादात्म्य-तदुत्पत्तिप्रतिपत्त्यलक्षणान-
न्यधामभवननिश्चयमन्तरेणान्यतरः सम्बन्धी अन्यतोऽर्थापत्त्युत्थापकस्य प्रकल्पयितुं न शक्यत इत्यन्य-
व्यतिरेकसिद्धिः । पक्षधर्मता त्वार्थापत्तिसमाश्रयोऽर्थो यत्र धर्मिणि प्रमाणतो निश्चीयते तत्रैव स्वप्र-
कल्प्यं प्रकल्पयतीति न दुरुपपादा कारण-व्यापकयोरेव प्रतिवन्धात् तयोश्चान्यत्र सद्भावे कार्य-व्याप्य-
योरपरत्रासंभवात् । एवमर्थापत्तेरनुमानेऽन्तर्भावात् तद्वृक्षमनुमानलक्षणात् पृथग्युक्तम् । प्रत्यक्ष-

१-तानाका-आ० । २ "गवयसद्भावे"-वृ० टि० । ३ "राज"-वृ० टि० । ४ "उपमायानविचारः"-वृ०
टि० । प्रमेयकमलमार्तं गे नैवाधिकसंगतमुपमानं प्रतिविदधलेपा चर्चा मग्निभेदेन दृश्यते-वृ० १०० प्र० पं० ७-
५ वृ० ५७५ पं० १-१ । ६-पूर्विकानि-वा० बा० ।-पूर्विकानि-वृ० आ० हा० वि० । ७ "अर्थापत्तिप्रवृत्तिकाले"-
वृ० टि० । ८ प्रप्रन्न-वा० बा० । ९ सिद्धः त-वृ० । १०-स्य चा-वा० बा० गां मां ।

११ "तत्र शक्तिसिद्धेः न शक्तिर्नाम कश्चन । याऽर्थापरव्याप्यगन्धेन शक्त्याप्यक्ष एव हि ॥
दाहारीनां तु यो हेतुः वायुकादिः सवीक्ष्यते । असंशयाविषयांसं शक्तिः कान्या भवेत् ततः ॥
व्यतिरेके तु कार्येण तस्या एवोपयोगतः । भावोऽकारकः एव स्यादुपयोगे न भेदः ॥
अर्थक्रियासमर्थं हि स्वल्पं शक्तिलक्षणम् । एवमात्मा च भावोऽयं प्रत्यक्षाद् व्यवधीयते" ॥

—तत्त्वसं० का० ११०५-१११० पृ० ४६१ ।

पूर्विका त्वर्थापत्तिर्योदाहृता सा प्रमाणमेव न भवति स्मृतिरूपत्वात् न हि पावकादन्यैश्च
 दाहकशक्तिर्योऽर्थापत्तिसाध्या स्यात् । यद्विस्वरूपमेव दाहादिककार्यनिर्वर्तनसमर्थं शक्तिव्यपदेश-
 मासादयति अध्यक्षेण च तत्स्वरूपं प्रतीयता तदव्यतिरिक्ता शक्तिरपि प्रतिपन्नैव न हि कारणभावा-
 दन्या भावानां शक्तिः । स च कार्यात् शान्मात्र एव । अन्यव्यतिरेकौ च प्रत्यक्षानुपलम्भगम्यौ तौ
 ५ च विशिष्टमेव प्रत्यक्षमिति प्रत्यक्षावगतत्वाच्छेर्नार्थापत्तिप्रियता । न च शक्तिः शक्तादन्यैश्च
 'अस्येयं शक्तिः' इति सम्बन्धाभावप्रसक्तेः उपकारकत्पनायामनवस्थादिदोषात् व्यतिरिक्ताऽव्यति-
 रिक्तशक्तिप्रकल्पनायामपि विरोधादिदूषणं प्रतिपादितमेव । तत्र प्रत्यक्षपूर्विकाया अर्थापत्तेरुदाहरणं
 युक्तम् । अत एव 'चतस्रमिरर्थापत्तिभिः प्रत्यक्षादिप्रसिद्धस्यार्थस्य शक्तिः साध्यते' इत्युक्तमुक्तम्
 यद्विरूपादिदर्शनाद् दाहकशक्तियुक्तवस्तुसाधनेऽभ्युपगम्यमाने चार्थापत्तिरनुमानमेव भवेत् । निशिष्ट-
 १० रूपाद् विशिष्टस्पर्शानुमानाद् देशान्तरप्राप्त्या सवितुर्गन्तुरनुमानादनुमानपूर्विकार्थापत्तिरनुमानमेव ।
 अर्थापत्तिपूर्विका चार्थापत्तिरनुमितानुमानम् अर्थापत्तेरनुमानेऽन्तर्भावात् । यन्नुदाहरणम्—'शब्द-
 स्याथेन सम्बन्धसिद्धेरर्थान्नित्यत्वसिद्धिः' इति, तदयुक्तम् ; पौरुषेयैणामपि हस्तसंघादीनां सङ्केत-
 सम्बन्धादर्थप्रतिपादनसामर्थ्यापलब्धेः । नित्यस्य क्रम-योगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधात् कस्यचिद्
 भावस्यासंभवात् कथमर्थापत्त्या सम्बन्धस्य नित्यत्वं साध्यते ? चक्षुरादिज्ञानान्यथानुपपत्त्या लोच-
 १५ नादिप्रतीतिस्त्वनुमानमेव । तथाहि—येषु सत्त्वपि ये कादाचित्काः परिदृश्यमानकारणव्यतिरिक्त-
 कारणान्तरसापेक्षास्ते यथाऽङ्कुरादयोऽस्ममप्रसामग्रीकाः कादाचित्कं चेदं रूपालोकमनस्कारादिषु
 सत्त्वपि चक्षुर्ज्ञानमिति स्वभावहेतुः । न चेवं धर्म्यसिद्धिः ज्ञानस्यैव धर्मित्वौत् । अत्र यत् तत्कारणं
 तच्च चक्षुरिति व्यतिरिक्तं । न चैतत्प्रतिपत्तिविषयस्य चक्षुषः स्वरूपत्वात् कथमस्याः प्रतिपत्तेरनु-
 मानतेति वक्तव्यम् स्वरूपस्य चक्षुरादेरस्यां प्रतिपत्तावप्रतिभासनात् तत्र शास्त्रकृतां विप्रतिपत्ति-
 २० दर्शनात् तैत्तिन्नानि तस्यायोगात् । उपमानस्य चाप्रमाणत्वात् तत्पूर्विकाऽर्थापत्तिः प्रमाणत्वेन दूरा-
 पालैव । योऽपीयमभावपूर्विकार्थापत्तिः साऽपि न प्रमाणान्तैरम् । तथाहि—वैवदत्तो धर्मो बहिर्भाव-
 स्तस्य साध्यो धर्मः गृहासंसृष्टजीवनं हेतुः । एवंविधस्य गृहासंसृष्टजीवनस्य साध्येन व्याप्तेः
 स्वात्मन्येव निश्चयादनुमानमेव । कथं पुनर्देवदत्तस्यानुपलभ्यमानस्य जीवनं सिद्धं येन हेतुर्भवेदिति
 चेत्, न । भवदभ्युपगमेन सिद्धमङ्गीकृत्य हेतुत्वेनोपन्यासात् परमार्थतस्तु सन्दिग्धमेव यतो युष्माभि-
 २५ रण्यसिद्धेनैव जीवनेन बहिर्भावः साध्यत इति समानता न्यायस्य । धुताथोपत्तिरपि प्रमाणं न भवति ।

१ प्र० ५७९ पं० २ । २-दृश-भा० भा० विना । ३-दिका-इ० । ४-मर्थश-इ० हा० वि० ।
 ५-तिनियता ल० । ६-रणाभा-ल० । ७ प्र० ५७९ पं० १० । ८ प्र० ५७९ पं० ४ । ९ प्र० ५७९ पं० ८ ।
 १० "अनन्यलवियोगेऽपि शब्दानां न विरुध्यते । अर्थप्रलापनं यद्वत् पाषिक्म्यदिकारणम्" ॥

—तत्त्वसं० का० १६३५ प्र० ४६७ ।

११-त्यादत्र यत्र यत्का-भा० भा० । १२ तत्तु नृ० । अत्र न्यलोऽर्ज द्वितीयोऽङ्कः 'तद तत्' इति जीप्सा-
 म्बको भाति ।

१३ "उपमायां प्रमाणत्वे विस्तरेण निराकृते । अर्थापत्तेस्तदुत्थाया वारितैव प्रमाणता" ॥

—तत्त्वसं० का० १६३२ प्र० ४६७ ।

१४ प्र० ५७९ पं० ९ ।

१५ "तदापि गेहायुक्तं दृष्ट्याऽदृष्टेर्विनिश्चितम् । अतस्तत्र बहिर्भावो जिज्ञादेवावसीयते ॥
 सप्रमा यो व्रजच्छ्रेय विद्यत बहिरस्त्वसौ । गेहमणस्थितो दृष्टः पुमाद् द्वारि स्थितैरिव ॥
 निषेधोऽपि भवत्यत्र सद्वान्तर्गतो नव । अर्थापत्तिरिव तस्मादनुमानाद् भिद्यते" ॥

तथाहि—‘पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्के’ इत्येतद्वाक्यं स्वार्थप्रत्यायनद्वारेण रात्रिभोजनवाक्यान्तर-
मुपकल्पयतीत्यभ्युपगमः । न च स्वार्थमेतत् प्रतिपादयति बहिरर्थं शब्दानां प्रतिबन्धाभावतः
प्रामाण्यानुपपत्तेः । अथ कुतश्चित् प्रमाणाद् दिवाभोजनप्रतिषेधे भोजनकार्यस्य पीनताविशेषस्य
प्रतिपत्तिर्न तर्हि श्रुतार्थापत्तिर्भवेत् कार्यतो रात्रिभोजनकारणप्रतिपत्तेरनुमानेऽन्तर्भावात् । वाक्याद्
वाक्यान्तरप्रतिपत्तिस्त्वयुक्तेव तेन सह वाक्यस्य प्रतिबन्धासंभवात् न हि दिवाभोजनप्रतिषेध-
वाक्यस्य रात्रिभोजनवाक्येन कश्चित् कार्यकारणभावादिकः सम्बन्धः संभवतीत्युक्तम् । तन्नार्थापत्तिः
प्रमाणान्तरम् ।

अर्थावाक्यं तु प्रमाणं त्रिप्रकारम्—‘प्रमाणपञ्चकाभावः तदन्यञ्च ज्ञानम् आत्मा वा ज्ञानविनि-
र्मुक्तः’ इत्युक्तम् । तत्राद्यस्य तावत् पक्षस्यासंभव एव यतः प्रमाणपञ्चकाभावो निरुपाख्यत्वाच्च
किञ्चित् । स कथं प्रमेयाभावं परिच्छिन्त्यात् परिच्छित्तेर्ज्ञानधर्मत्वात् ? अथ प्रमाणपञ्चकाभावो १०
वस्त्यभावविषयज्ञानं प्रमाणं जनयल्लुपचाराद्भावाख्यं प्रमाणमुच्यते; नन्वेवमपि प्रमाणपञ्चका-
भावस्यावस्तुत्याद् अभावज्ञानजनकत्वायोगात् प्रमाणत्वमनुपपन्नम् । तथाहि—वस्तुवेव कार्यमुत्पाद-
यति नावस्तु तस्य सकलसामर्थ्यविकलत्वात् सामर्थ्यं वा तस्य भायरूपताप्रसक्तेः; तथा चाभावाद्
भवति ज्ञानमिति ‘भावाच्च भवति’ इति हेतुप्रतिषेध एव तस्य कृतः स्यात् एवं च देशकालादि-
प्रतिनियमो न स्यात् । अपि च—

“शब्दस्य वृत्तेः सर्वत्र पञ्चानामपि न कश्चित् ।

प्रमाणानामभावोऽतो नार्थाभावविनिर्धायः ॥

अगृहीताच्च चाभावात् प्रमेयाभावनिर्णयः ।

तद्गृहोऽप्यन्यतो भावादनवस्था दुरत्तरा ॥

मेयाभावात् प्रमाभायनिर्णयेऽन्योन्यसंशयः ।

मेयाभावात् प्रमाणस्य तस्मात् तस्य विनिर्णयात् ॥

अज्ञातस्यापि चाक्षस्य प्रमाहेतोः प्रमाणता ।

प्रमाभायस्त्वसामर्थ्यान्नाज्ञातोऽभायवेदकः” ॥ [ ]

द्वितीयपक्षे तु यत् तद्वर्त्यज्ञानं प्रत्यक्षमेव तत् प्रमाणम् पर्युदासवृत्त्या च तदेवाभावप्रमाणशब्द-
वाच्यतामनुभवति । तथाविधेन च तेन तद्वर्त्यभावलक्षणो भावः परिच्छिद्यत एव । यत् पुनः ‘इह २५
घटो नास्ति’ इति ज्ञानं तत् प्रत्यक्षसामर्थ्यप्रभवत्वात् स्मृतिरूपतामासादयन्न प्रमाणम् । तयो हि
सकलनैलोक्यव्यावृत्तपदार्थसामर्थ्याद्भूततदाकारदर्शनानन्तरं विकल्पद्वयम् ‘इदमनास्ति’ ‘इदं नास्ति’
इति दर्शनसामर्थ्यभावि तद्गृहीतमेवार्थमुद्भिन्नपदुपजायते । तत्र दर्शनमेव भावाभावयोः प्रतिपाद-
कत्वात् प्रमाणं न तु विधिप्रतिषेधविकल्पो गृहीतप्राहित्यात् अन्यभावलक्षणस्य भावाभावस्याभ्यक्षणेन
सिद्धत्वात् । व्यवहार एवान्योपलब्ध्याऽपि साध्यते स्वयमेव वा ‘नास्तीह घटः’ इति विकल्पयति न ३०
च तावता प्रमाणान्तरत्वं यथादृष्टस्यैव विकल्पनात् । सकलनैलोक्यव्यावृत्तस्वरूपस्याभ्यक्षेण
ग्रहणेऽपि च एव निराकर्तुमिष्टो घटादिकोऽर्थः स एव व्यवच्छिद्यते नान्यः तेन ‘न प्रत्यक्षेण घटादी-

१ “पीनो दिवा न भुङ्के चेससिक्कमै न निधव । द्वेषमोहदिभिर्योगादन्यथाऽपि वदेत् पुमान् ॥

अर्थगलनपेक्षेण यदि वक्ष्यमानं पुनः । सार्थमाक्षिप्यते तेन स्यादाक्षेपो बचोन्तरे ॥

अभ्युपगमरूपेण तत्रार्थगतिरिष्यते । प्रमाणान्तरतो यद्वा भवत्यर्थगतिरस्ति” ॥

—तत्त्वसं० का० १६२०—१६२२ पृ० ४६४ ।

२ “पीनताविशेषस्याद्”—पृ० टि० । ३—‘आभावा’—मा० मा० । ४ अर्थापत्तेः पृथक्प्रमाणता प्रतिविधाना
अनुमाने च तस्या अन्तर्भावं समर्थयमाना सविस्तरा चर्चा प्रमेयकमलमार्तण्डे स्याद्वादरत्नाकरे च इत्येते—पृ० ५० प्र० पं०
१०—पृ० ५४ । पृ० २८३ पं० २२—पृ० ३०९ पं० २२ आ० ।

५ अभावस्य प्रामाण्यं प्रतिक्षिपन्ती विस्तरयुता चर्चा तत्त्वसंग्रहे मार्तण्डे न्यायमञ्जरीम् रत्नाकरे च विधेते—तत्त्वसं०
का० १६६०—१६९१ पृ० ४७४—४८२ । प्रमेयकं पृ० ५४ प्र० पं० ८—पृ० ५७ द्वि० पं० १४ । न्यायमञ्ज० आ० १
पृ० ५१ पं० १०—पृ० ५४ पं० ७ । स्याद्वादर० पृ० ३१० पं० १—पृ० ३११ पं० १० आ० । ६ पृ० ५८० पं० २ ।
७—न्ययज्ञा—पृ० स० । ८—न्ययताभाव—पृ० । ९ “स्मृता”—पृ० टि० । १०—‘मर्थ्यमीमां’—आ० द्वि० वि० ।

नामभावो गृह्यते तस्याभावाविषयत्वविरोधात् भाव्यनुमानेन हेत्यभावात्' इत्यादि यदुक्तं तन्निरस्तं
 द्रष्टव्यम् । तृतीयपक्षस्य पुनरसंभव एव आत्मनोऽभावात् भावेऽपि तस्य ज्ञानाभावे कथं वस्त्वभावा-
 धेदकत्वम् धेवनस्य ज्ञानधर्मत्वात् ज्ञानविनिर्मुक्तात्मनि च तस्याभावात् । अथ "चेतनं पुरुषस्य
 स्वरूपम्" [ ] इति वचनात् तस्यैतद्वृत्तेऽप्येते तर्हि ज्ञानविनिर्मुक्त इति न वक्तव्यम्
 ५ स्वरूपज्ञानप्रसक्तेः पुरुषस्यैव च प्रत्यक्षादिप्रमाणत्वं भवेद् धोधरूपत्वात् । अभ्युपगम्यत एवेति चेत्
 तर्हि पुनरिज्जन्म प्रत्यक्षमिति न वक्तव्यम् । ततः प्रमाणपञ्चक्राभावो ज्ञानविनिर्मुक्तात्मलक्षणश्चाभावः
 प्रमाणं न भवति तदन्यज्ञानलक्षणश्चाभावः प्रत्यक्षमेवेति न प्रमाणान्तरमभावः । यथा अभावस्य
 प्रागभावादिमेदन्तश्चातुर्विध्यं वस्तुस्वरूपत्वं च प्रतिपादितम् तदसङ्गतमेव यतः स्वभावव्यवस्थितयः
 स्वयं एव भावा नात्मानं परेण मिथ्ययन्ति तस्यापरत्वप्रसक्तेः । न चान्यतोऽव्यावृत्तस्वरूपाणामेपां
 १० भिन्नोऽभावांशः संभवति तद्भावे वा तस्यापि पररूपत्वाद् भावेन ततोऽपि व्यावर्तितव्यमित्यपरा-
 भावपरिकल्पनयाऽनवस्थाप्रसङ्गतो न कुतश्चिद् भावेन व्यावर्तितव्यमिति द्रव्यमेकं विध्वं भवेत् ततश्च
 खल्वेतत्पर्यादिप्रसङ्गः परमात्मभावाच्च व्यावर्तमानस्य भावस्य पररूपताप्रसक्तिरिति पूर्वोक्त एव दोषः ।
 न चेत्तरेतराभावात्मकत्वे भावानां घटाभावात्मकात् कटाद् व्यावर्तमानः पटो यथा न घटस्तथा
 परमात्मभावादपि निवर्तमानस्य तस्य न पररूपतेति वक्तव्यम् यतो नास्माकं घटात् पटो भिन्नः
 १५ फटलक्षणाभाववशात् यतो नियतमानस्य ततस्तस्य घटरूपताप्रसक्तिर्मवतानिव अपि तु स्वभाव-
 वशात् परस्परतो मेदन्मुभयन्ति भावा इत्युक्तं प्राक् तेन स्वत एव घटाभावरूपः पटः न पुनर्वस्तु-
 भूताभावांशवशात् येन भवतामिव ततो व्यावर्तमानस्य तस्य पररूपताप्रसक्तिर्मवेत् । स्वभावादपि
 परगतादस्य निवृत्तेः न पररूपतेति चेत् न, उभयतो व्यावृत्तस्यापि यथा परस्य पररूपताऽभ्युपगता
 तथाऽस्यापि स्यात् उभयरूपता या स्यात् ततो नियतमानो भावः क्षेत्रैव रूपेणान्यतो निवर्तते
 २० नाभावांशवशादिति कुतोऽस्त्यपक्षसमानताप्रसक्तिः ? यदि पुनरसदभ्युपगता एव न्यायोऽभ्युप-
 गम्यते तदाऽसदंशप्रकल्पनमनर्थकमासज्येत् । न च सदंशसदंशयोरात्यन्तिकमेदाभावाभावां दोषः
 'धर्मयोर्मेदं इष्टो हि' इत्यादिवचनतस्तयोर्मेदाभ्युपगमात् आत्यन्तिकमेदस्य च परस्य कचिद्विनिष्टे ।

"सहणद्रव्यरूपेण रूपादेरेकतेप्यते ।

स्वरूपापेक्षया तेषां परस्परं विभिन्नता" ॥ [श्लो० बा० अनावप० श्लो० २४]

२५ इति वचनात् । एवं चात्यन्तिकस्य कचिदपि मेदस्याभावादभावरूपता भावानामन्योन्यं न सिद्ध्येदि-
 त्यन्योन्याभावाभाव एव । एवं कारणे कार्याभावः कार्यात् कारणाच्च मेदात् तद्वयादपि व्यावर्त-
 मानोऽपरापराभाववशाद् व्यावर्त इत्युभयतोऽनवस्थालतां निरवस्थानामातनोति तथा कार्ये
 कारणाभावश्च । अथ कार्यादीनामभावः कारणाद्यात्मकः स्वभावेनैव कार्यादिरूपविकलतया मिथ्यते
 ततो नान्याभाववशादेयं कार्यात्मा कारणादीनामभावोऽपि, नन्वेवं कारणादयोऽपि कार्यादिभ्यः
 ३० स्वभावेनैव मेत्यन्त इति किमपराभावांशपरिकल्पनया ? अत एव "कार्यादीनामभावः को भावो यः
 कारणादि न" इत्येपि सङ्गतं स्यात् कारणादेरेव स्वरूपस्य पर्युदासवृत्त्या कार्याभाववशाद्वाच्यत्वात्
 तस्य च कारणादिस्वरूपस्याभावस्य वस्तुरूपताऽस्माकमिष्टैव । प्रागभावादेष्व कारणदिभावरूपतया
 कारणादिविभागतो व्यवहारो लोकस्याप्येवं सिद्ध एव । अनुवृत्तिव्यावृत्तिबुद्धिप्राप्तत्वात् तैस्त्वभावो
 गवादिर्वदित्यत्रापि हेतुरतिशयः साधनविकलश्च दृष्टान्तः अवाधितानुवृत्तिव्यावृत्तिबुद्धिप्राप्तत्वस्य

१ पृ० ५८० पं० १०-१५ । २ पृ० ३०५ पं० १४ टि० ८ । ३-द्वयं नेप्य-आ० हा० वि० । ४ पृ० ५८१
 पं० १ तथा पृ० ५८० पं० २० । ५ भिन्नो भा-वृ० विना० । ६ "मिज्ञाभावांश"-वृ० टि० । ७-भावाभावा-
 वृ० । अत्र '६-१' इत्यङ्गे 'भावस्य अभावात्' इति पञ्चीकृत्यः सूच्यते इति माति । ८-रूपकत्वात् पृ० । ९-चादपि
 पा० शा० । १०-तु स्वामा-वा० या० भा० मा० । ११-रस्पररू-वृ० ल० विना । १२ पृ० ५८१ पं० ३२ ।
 १३-रस्परवि-भा० मा० । १४ पृ० ५८० पं० २६ । १५ "अनुवृत्तव्यावृत्तस्वभाव"-वृ० ल० टि० । १६ पृ० ५८०
 पं० ३० । १७ "सौमतावा" गवादावप्यनुवृत्तिव्यावृत्तिबुद्धिप्राप्तत्वादिदे-वृ० ल० टि० ।

ऋषिद्वयसिद्धेः । धस्तुनः सर्वस्य सकलसजातीयविजातीयव्यावृत्तत्वात् सामान्येन तत्साधने केतो-
न्तुकादिभिरनेकान्तः प्रतिबन्धमाचयतः सन्दिग्धविषयव्यावृत्तिकश्च हेतुः कल्पनासमारोपितस्य च
धस्तुत्वसाधनेऽभ्युपगमबाधः । 'प्रमेयत्वाच्च' इत्यर्थं पुनरनेकान्तिको हेतुः प्रसज्यरूपेणाभावेन
तस्यापि प्रमाणतः कथञ्चिद्विषयीकरणात् । न च तुच्छरूपस्याभावस्याभावाच्चायं दोषः यतो यदि
प्रमाणतस्तस्याभावोऽवसीयते कथं न तस्य प्रमेयत्वं तस्याभावरूपतया प्रमाणेन विषयीकरणात् ? ५
अथ न प्रमाणतस्तस्य विषयीकरणं कथमप्रमाणकं यच्च उच्यमानं शोभेत ? तुच्छरूपस्य चाभावस्यान-
भ्युपगमे प्रागभावादोऽपि धस्तुरुपा अभ्युपगता न सिध्यन्ति पर्युदास एवैको नञर्थश्च स्यात्
सोऽपि धा न भवेत् कस्यचिदनियतनादित्युक्तं प्राक् । क्षीरादिसवरूपश्च यदि दध्यादीनां प्रागभावादि-
स्तदा सिद्धसाध्यता । अथ ततो मिश्रोऽसावसदंशस्तदाऽनवस्थादिदोषतोऽयुक्त इति "क्षीरे दध्यादि-
यन्नास्ति" इत्यादि प्रागभावादिसवरूपप्रतिषेधनायुक्तम् । यदपि "क्षीरे दधि भवेदेव" इत्याद्यभिधा- १०
नैर्मु तदव्यसङ्गतम् यतो यदि नाम तत्प्रतिपादकं प्रमाणं न प्रवृत्तं तथापि कथं क्षीरादिषु दध्यादिस-
ङ्गावः तद्भावस्य कारणापत्तत्वात् ? तदसत्त्वग्राहकप्रमाणाभावाच्च तदसत्त्वग्रहणनिवृत्तिमात्रकमेव
स्यान्न तत्र दध्यादिसङ्गावः । निर्दोषमाचरूपत्वे च पदार्थस्य "स्वरूप-पररूपाभ्यां नित्यम्" इत्यादि
सर्वं निरस्तम् । यच्च 'यस्य यत्र यदोद्भूतिः' इत्यादि 'उद्भवाभिभवात्मत्वात्' इति च तत्र सदसद-
शयोः सत्येऽपि सत्य एव यद्भवाभिभवौ तदा अपरनिमित्तानपेक्षणात् सर्वदेव स्याताम् न हानि- १५
मिच्छस्य कस्यचित् कदाचिदुद्भयोऽपरस्य चाभिभवो युक्तः । न चैकाभिभवनिमित्तोऽपरस्योद्भवस्तदु-
द्भवनिमित्तो धा परस्याभिभवः इतरेतराश्रयप्रसक्तेः । अभिभवश्च स्वरूपसङ्गठनम् तच्च विनाशः स
चाहेतुक इति नोद्भवनिमित्तोऽभिभवः विनाशस्य च सर्वसामर्थ्यविकलतया कथमभिभवनिमित्तोऽ-
परस्योद्भवः ? न चाभिभवावस्थायामनुपलब्धस्य तस्यैवोद्भाववस्थायामनुपलम्भः सिद्धो येनोद्भवामि-
भवव्यवस्था भवेत् । न च प्रत्यभिज्ञानादेकत्वसिद्धेर्नार्यं दोषः असदर्थग्राहितया तस्य भ्रान्तत्वात् । न २०
च धर्मिणः सर्वदाऽवस्थानात् तद्ग्राहितया प्रत्यभिज्ञानस्य नार्यं दोषः तस्याप्याद्यदर्शनेनोद्भूतसंभवाप-
योपलभ्यमानस्य पुनरनुपलम्भपूर्वकमुपलब्धस्यानुपलम्भसमयेऽसतः—अन्यथा तदानुपलम्भप्रस-
ङ्गात्—यत् प्रत्यभिज्ञानं तस्यासद्विषयतया भ्रान्तत्वानतिक्रमात् । न चावस्थाव्यतिरिक्तोऽयस्याता
सिद्धः उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य तस्यानुपलम्भात् अनुपलब्धस्यभावत्ये वा कुतस्तस्य प्रत्यभिज्ञानम् ?
अव्यतिरिक्तक्षेदवस्थाविनाशे तस्यापि विनाशप्रसङ्गः अविनाशे विद्यद्बध्मसंसर्गादवस्थाभ्यस्तस्य २५
भेदः अन्यत्रापि तस्य तन्मात्रनियन्धनत्वात् । यथा च प्रत्यभिज्ञा न प्रमाणं तथा प्रतिपादितमेव न
पुनरुच्यते । तदेवमभावस्य प्रमेयासंभवात् संभवेऽपि तस्यार्थक्रियासामर्थ्यविकलतया विज्ञानजन-
नायोगात् तद्ग्राहकमभावार्यं प्रमाणं संभवतीति स्थितम् ।

एतेन संयुक्तविशेषणभावादभावग्राहीन्द्रियार्थसन्निकर्षजमध्यक्षं नैयायिकप्रकल्पितमपि व्युद-
स्तम् । तथाहि—तत् तावदनिमित्तं न भवति कादाचित्कत्वात् । नाभावनिमित्तं तस्याजनकत्वात् । ३०
जनकत्वेऽपि तस्यानाधेयातिशयतया सहकार्यपेक्षाऽयोगात् सर्वदा तज्ज्ञानजननप्रसक्तेस्तज्ज्ञानस्यैव
सङ्गावो भवेत् । सहकार्यपेयातिशयत्वे धाऽभावस्य भावरूपता भवेत् विशेषप्रतिलम्भलक्षणत्वाद्
भावस्य । पर्युदासरूपस्य तस्याभ्युपगमाददोषश्चेत्, न; स्वसिद्धान्तविरोधात् तथापि तथाभूतस्य
तस्याभ्युपगमे प्रतिषेध्यविधिकप्रदेशादिरूपतैव तस्याभ्युपगता भवेत् प्रदेशादिश्च प्रथमाक्षसन्निपात-
आध्यक्षप्रतिपन्न एवेति गृहीतग्राहितया कथं तदनन्तरभाविनः स्वतन्त्रस्याध्यक्षान्तरस्य पृथक् प्राप्ता- ३५
प्यम् अभावविषयत्वं वा भवेत् ? तस्मात् प्रसज्यप्रतिषेधरूपतैवाभावस्याभ्युपगन्तव्या तस्य च तथा-
भूतस्य घटादिना सम्बन्धमाभावात् 'घटस्याभावः' इति कथं घटविशेष्यता ? घटेनाविशेषणे च 'घटो
नास्ति' इति न प्रतीतिर्भवेत् अपि तु 'अभावोस्ति' इत्येवं प्रतिपत्तिः स्यात् एवं च घटस्यानियतनाश
किञ्चित् कृतं स्यात् । न चाभावः प्रदेशादेर्विशेषणं संभवति भावाभावयोः सम्बन्धमाभावात् । न
तावत् तादात्म्यलक्षणस्तयोः सम्बन्धः अन्योन्यव्यवच्छेदरूपत्वात् उपकार्योपकारकभावाभावाच्च । न ४०

तदुत्पत्तिरक्षणः । न चापरसम्बन्धमन्तरेण तयोर्विदोषणविशेष्यभावाः सम्भवत्यतिप्रसङ्गात् । न चैतदप्रतीतिसामर्थ्यादेवाभिमतसम्बन्धप्रकल्पना प्रतीतेरन्यथापि सिद्धेः । तन्नाशस्य संयुक्तविशेषण-
भावादित्यतिषत्तिजनकत्वं युक्तम् । किञ्च, 'इह घटस्याभावः' इति स्वतन्त्रो यद्यप्यक्षप्रत्ययः कथं
दर्शनानन्तरं भवेत् ? न च मानसाध्यक्षवत् स्वातन्त्र्येऽप्यानन्तर्यं भविष्यति तत्र स्वविषयानन्तरविष-
यसहकारित्वादेस्तदानन्तर्यनिमित्तस्य सङ्गात्वात् अत्र च तस्यासंभवात् । तदेवं घटविविक्तप्रदेशात्-
मर्थ्योद्भूतेनाध्यक्षेण तत्स्वरूपग्रहणे 'सघटात् प्रदेशादयमन्यः प्रदेशः' 'नायं घटवान्' 'इह घटो नास्ति'
इत्यादयः प्रतिषेधविकल्पाः प्रवर्तमाना गृहीतग्राहितया स्मृतिरूपतां विभ्राणा न ततः पृथक् प्रमाण-
तामासादयन्तीत्यन्युपगन्तव्यम् अन्यथा शुद्धभावदर्शनानन्तरं 'शुद्धोऽयं भावः न नीलः' इति प्रत्ययो
दर्शनात् पृथक् प्रमाणं भवेत् । पञ्चमन्येषामपि शुक्ति-संभवानुपलब्ध्यादीनां प्रमाणान्तरत्वेन परप्रक-
१० स्मृतानां यथालक्षणं प्रत्यक्षानुमानयोरन्तर्भावो निराकरणं वा विधेयम् । तदेवं शब्दादीनां केषाञ्चित्
प्रामाण्यमेव न सम्भवति अपरेषां त्वनयोरन्तर्भाव इत्यालोच्य न्यायविदोक्तम्—'प्रमाणस्य सतोऽनै-
वान्तर्भावाद् द्वे एव प्रमाणे' [ ] इति ।

[सौगतकृतां मीमांसकादिसम्मतप्रमाणान्तरप्रतिविधानप्रक्रियां यथासिद्धान्तं स्वीकृत्याऽपाकृत्य
च सिद्धान्तिना प्रत्यक्ष-परोक्षतया प्रमाणद्वयव्यवस्थापनम्]

१५ अत्र प्रतिविधीयते—यत् तावत् पक्षधर्मत्वाद्विभ्रलक्षणयोगिनो हेतोः साध्यप्रतिषत्तिरनुमान-
मसिद्धितम् तत्र त्रिलक्षणस्य हेतोरेविनाभावित्वं नावश्यंभावि तत्पुत्रादेस्त्रिलक्षणेऽपि गमकत्वा-
दर्शनात् । अथ यन्नाविनाभावित्वं तत्र त्रिलक्षणमवश्यंभावीति हेतोस्तल्लक्षणमुच्यते, असदेतत् ;
'सर्वमेकान्तात्मकं क्षणिकं वा सत्त्वात्' इति साध्यतः क्वचिदन्यथाभावेऽपि सत्त्वस्यानेकान्तात्म-
कत्वेन क्षणिकत्वेन वा विनाऽनुपपत्त्या गमकत्वदर्शनात् । तथा, 'परिणामी ध्वनिः क्षणिको वा धावण-
२० त्वात्' इत्यत्रापि न क्वचिदन्यसङ्गावः । न चानित्यत्वमन्तरेण धावणत्वं संभवति नित्यस्य ध्रुवण-
ज्ञानजनकत्वासंभवात् यस्मिन् सत्येव यद् भवति यद्भावे यच्च भवत्येव कथं न तत् तस्य गमकं
भवेत् ? तथा सर्वोऽपि धूमोऽग्निमन्तरेण न कदाचित् प्रभवतीति व्याप्तिसाधने नान्यथा संभवति
तदसिद्धौ च कुतोऽभिमतप्रदेशे धूमाद् अग्निनिधायः ? अतस्त्रिलक्षणपरिकल्पनायां व्याप्तिनिश्चयस्य
सर्वत्रासंभवात् कार्य-स्वभावहेतुद्वयस्यापि गमकत्वं न स्यात् । तथा 'नास्तीह घटः उपलब्धिलक्षण-
२५ प्राप्तस्यानुपलब्धेः' इत्यत्रापि दृष्टान्ताभावाच्चान्यथा सिद्धः । न च शशशृङ्गादिको दृष्टान्तः समस्तीति
यक्तव्यम् तत्रापि दृष्टान्तान्तरकल्पनायामनवस्थाप्रसक्तेः । अथ शशशृङ्गादायनुपलब्ध्यात् प्रवर्तिता-
भावव्यवहारोऽपि मूढः अनुपलब्धमानेऽपि प्रदेशविशेषे घटादौ यस्ते न प्रवर्तयति स निमित्त-
दर्शनात् तत्र प्रवर्त्यत इति भवत्येव शशशृङ्गादिरभावव्यवहारे साध्येऽनवस्थादोषविकलो दृष्टान्तः
तत्रानुपलब्धेनाभावाव्यवहारस्य मृष्टतासद्व्यवहारशशशृङ्गादिदृष्टान्तवलात् प्रसाधनात् प्रदेशविशेषे
३० घटाभावस्य त्वध्यक्षसिद्धत्वात्, असदेतत् ; यतो घटाभावसिद्धिर्यद्घटाभावनिरणय उच्यते स चेत्
सिद्धः अभावव्यवहारोऽपि सिद्ध एव अभावनिरणयव्यतिरेकेणामाव्यवहारयोगात् । न च प्रदेशे
घटाभावं निश्चिन्वानोऽपि तच्छब्दादिकं कश्चिन्न प्रवर्तयेदित्यनुपलम्भेन प्रवर्त्यत इति वाच्यम् एवं
हि भावं निश्चिन्वानोऽपि कश्चित् शब्दं नोच्चारयेदिति तत्प्रवर्तनाय हेतुन्तरं मृत्युं स्यात् ततो
घटादावप्यभावस्य सार्धेनादृष्टान्तान्वेषणे तत्राप्यभावो यदि दृष्टान्तान्तरात् सिद्धस्तदा सैवानवस्था ।

१-न्यक्षत्प-वृ० भा० हा० वि० ।

२ शुक्ति-अनुपलब्धि-संभव-ऐतिहासिकानां पृथक् प्रामाण्यप्रतिषेधः प्रत्यक्ष-परोक्षमोक्षान्तर्भावसत्त्वधर्महे प्रतिपादितः-

का० १६१२-१७०० पृ० ४८२-४८४ ।

३ प्रस्तुतचर्चया साम्यं विभ्राणा हेतुरूपप्रधाना चर्चा प्रमेयकमलमार्तण्डतोऽरबोद्व्या—पृ० १०० दि० पं० १२-
पृ० १०७ प्र० पं० ७ । ४ "अनिलताभावे"—वृ० दि० । ५ "ध्रुवशानजनकत्वम्"—वृ० दि० । ६ "महानसादेर-
न्यथायं ग्रहणे तत्रापि अपरनिर्देशाद् व्याप्तिर्निश्चित्या तत्राप्यपरसादित्वनवस्थानादिति"—वृ० दि० । ७ "व्यवहारम्"—
वृ० दि० । ८-ङ्गादेर-भा० मा० । ९-देशस्य-वृ० भा० । १०-धनाद् दृष्टा-वृ० पं० १-धनदृष्टा-भा० ।
अत्र 'साधने' अपवा 'साधनाय' इति पाठः क्लृप्तितुं योग्यो भाति ।

अथ तत्र साध्याविनाभूतादनुपलम्भादेर्लिङ्गाद् दृष्टान्तान्तरमन्तरेणाप्यभावनिर्णयः शब्दादिव्य-
हारस्य च प्रवृत्तिस्तदनुपलब्ध्यावन्वयमन्तरेणापि गमकत्वमविनाभावमात्रात् कथं नाभ्युपगतं भवेत् ?
एतेन 'व्यतिरेकस्यान्येन विनाभावादगमकाङ्क्षता' इत्यपास्तम् तेन नेदं निरात्मकं जीवच्छरीरम्
अप्राणादिमत्त्वप्रसङ्गादिति व्यतिरेक्यपि हेतुर्गमकः सिद्धः । अथ सर्वथा परोक्षस्यात्मनोऽनुपलम्भा-
दभावासिद्धेरनात्मवत्तया घटादीनां सन्देहाद् व्यतिरेकासिद्धितोऽस्य हेतोरनेकान्तिकत्वम् ; नन्वेवं
कथं सत्त्वादेः क्षणिकत्वव्याप्तिसिद्धिर्यतः क्षणक्षयी ध्वनिः सिध्येत् ? अथात्र विपर्यये बाधकप्रमाण-
यलात् सत्त्वस्य क्षणक्षयित्वेन व्याप्तिसिद्धिस्तद्व्यापि बाधकप्रमाणयलादेव निरात्मकाद् घटादेरवि-
चलितस्वरूपादात्मनश्च प्राणादीनां निवृत्तेः सात्मकत्वेन तेषां व्याप्तिसिद्धिः किं नाभ्युपगम्यते ?
अथैवमपि स्वैरसनिरन्वयविनश्वरबुद्धिमात्रजन्यत्वात् प्राणादेर्बुद्धिसन्तानेन व्याप्तिप्रसक्तिः, असदेतत् ;
बुद्धिक्षणस्य अप्राप्य स्वकार्यकालं निवृत्तेरपरबुद्धिक्षणस्य तत उत्पत्तेरसंभवात् सन्तानव्यावृत्तेः १०
कृतस्तत्र प्राणादेर्वृत्तिः ? सन्तानसद्भावेऽपि निरंशसंभावस्य शक्तिनानात्वमन्तरेण कार्यनानात्वा-
संभवात् कर्तृश्चित्तक्षणाच्चित्तक्षणान्तरजनकः सन् प्राणादेरुपकारकः स्यात् ? अथ कारणशक्ति-
मेवाभावेऽपि कार्याण्येव भिद्यन्ते कथं तदंशक्षणिकतायामर्थक्रियाविरोधः सिध्येत् क्रमयौगपद्या-
भ्यामर्थक्रियाभावात् तदभावो वा युक्तिसङ्गतः स्यात् ? नित्यस्य चात्मनोऽसंभवे कथं तेन सात्मकत्वं
घटादिषु सन्दिग्धं येन निरात्मकाद् घटादेः प्राणादिर्मत्त्वादेः सन्दिग्धो व्यतिरेको भवेत् । तस्मात् १५
परिणाम्यात्मव्यतिरेकेण जीवच्छरीरस्य प्राणादिमत्त्वमनुपपन्नम् निरंशस्यैकपरमाणुवत् तदुपकारा-
संभवाच्च कूटस्थेन निरंशक्षणिकविज्ञानपरमाणुसन्ततिरूपेण चात्मना सात्मकत्वसाधने तस्यैवविधा-
तकृद् विरुद्धः प्राणादिर्मत्त्वादिहेतुः प्रसज्यते ।

अथ साध्याभावे सर्वत्र साधनाभावो व्यतिरेकः साधनसद्भावेऽपि साध्यसद्भावाभावे व्यति-
रेक एव न भवेत् साधनाभावेन साध्याभावस्याव्याप्तिवात् य एव च साध्यसद्भाव एव साधनस- २०
द्भावः स एवान्वयः स च दृष्टान्तधर्मिणमन्तरेणापि साध्यधर्मिण्यपि विपर्यये बाधकप्रमाणयलात्त्रि-
धीयमानः कथमसन् ? न चैवं पक्षत्वेनेच्छाव्यवस्थितलक्षणेन तत्र पारमार्थिकस्य सपक्षत्वस्य याथा-
अन्यथा साध्यधर्मिण्येव हेतुः अविद्यमानसाध्यधर्मे वर्तमानो विरुद्धः स्यात्-इति तत्र तद्युक्त एव
वर्तमानः कथं न सपक्षवृत्तिः ? इति यत्र व्यतिरेकसद्भावस्तत्रावश्यमन्वयः यत्र चासौ तत्रावश्यं
भावी व्यतिरेक इति नैकसद्भावे द्वितीयस्याभावः, नन्वेवमपि 'अथ उदेप्यति सविता अद्यतनादित्यो- २५
दयात्' 'जाता समुद्रवृद्धिः शशाङ्कोदयदर्शनात्' इत्यादिप्रयोगेषु हेतोः पक्षधर्मत्वाभावेऽपि गमरू-
ढोपलब्धेन पक्षधर्मत्वं तल्लक्षणम् अथात्रापि कालस्य देशस्य वा तावत् पक्षत्वमिति पक्षधर्मता, न,
कालस्याकाशस्य च पक्षत्वेन संगतस्यानिष्टेः । अथापि भूतसंशोभादिलक्षणः कालः आकाशं वा
पक्षत्वेनाभ्युपगम्यत एवेति नापक्षधर्मता, न, लोकस्य साध्यान्यथानुपपन्नहेतुप्रदर्शनमानादेव पक्ष-
धर्मत्वाद्यनुसरणमन्तरेणापि साध्यप्रतिपत्तिदर्शनात् त्रैलक्षण्यस्य तत्र सतोऽप्यकिञ्चित्करत्वात् । ३०
न च संगताभ्युपगमेन हेतोः पक्षधर्मता सम्भवति सामान्यस्यावस्तुतयाऽभ्युपगतस्य हेतुत्वे
शशशृङ्गादेरिव पक्षधर्मताऽसम्भवात् खलक्षणस्य च हेतुत्वे पक्ष एव हेतुरिति नैतद्वर्गो हेतुः अमेदे
धर्मिधर्मभावस्यानुपपत्तेः खलक्षणस्य चान्यत्रानुगमाद्यान्यसिद्धिः अतद्रूपपरावृत्तस्य तस्य हेतु-
त्वेऽपि खलक्षणपक्षभावी दोषस्तदवस्थ एव अतद्रूपपरावृत्तेः खलक्षणादव्यतिरेकात् व्यतिरेके अनुग-
तत्वे पारमार्थिकत्वे च सामान्यस्य भङ्गान्तरेण हेतुत्वमभ्युपगतं भवेत् कल्पनाविरचितस्य हेतुत्वे ३५

१-अथ प्रमाणादी-ल० आ० हा० वि० । २ "प्राणादीनाम्"-वृ० ल० टि० । ३ "सोत्साह"-वृ० ल० टि० ।
४-रसैरित-वृ० । ५-१ इत्युक्ते तृतीयात्तुल्यत्वकौ मातः । ५ तत् उ-मा० मा० विना । ६-तद्विचित्र-
पान्त-वृ० ल० वा० या० विना । ७ घटादेः सोत्साह प्राणादि-आ० हा० वि० । अत्र "सोत्साह" इति
तृतीयाटिप्पणकं पाठे प्रविष्टं भाति । घटोदेः वृ० । अहो पश्येववचमसूचकौ बोद्धव्यौ । ८-मत्त्वादेः वृ० ।
९-धनाऽस-बा० बा० । १०-धनास-भा० मा० । ११-ये वा या-वृ० आ०
विना । १२ "साध्यधर्मिणि साध्यधर्मः"-वृ० टि० । १३ "हेतु"-वृ० टि० । १४ "आलोकप्रेतकम्"-वृ० ल०
टि० । १५-न्यस्य घ-वा० बा० । १६-देरेव मा० मा० ।

कुतः पक्षधर्मता ? कल्पनायाः परमार्थतो यस्यसंस्पृशदित्युक्तं प्राक् । न च परपक्षे पक्षधर्मत्वं संभवति पक्षलक्षणस्यैवासंभवात् । “जिज्ञासितविशेषो धर्मी पक्षः” [न्यायिनि० २, ८] इति तल्लक्षणं चेत् नैतत् यतो न तावत् शब्दे यादी अनित्यत्वं जिज्ञासितुमर्हति स्वनिश्चयवद्व्येषां निश्चयोत्पादनाय तेन साधनप्रयोगात् । नापि प्रतिषेद्धी, प्रतिपक्षप्रसाधनाय बाधुकसाधनप्रतिपाताय च तस्य प्रवृत्तेः ।
 ५ नापि प्राश्निकाः तेषां विदितयेद्यतया तत्र जिज्ञासाऽसंभवात् । स्वार्थानुमाने च हेतोर्लक्षणं न कथञ्चित् तद्युक्तितः स्वयमेव तत्र जिज्ञासनात् । एतेन “प्रतिपिपादयिपितविशेषो धर्मी” [ ] इत्यपि लक्षणं प्रतिविहितम् यदर्थमनुमानमुपन्यस्तं तेन तत्र जिज्ञास्यविशेषो धर्मी पक्ष इति चेत्, न; हेतावपि समर्थनात् प्राग् जिज्ञासनीयविशेषत्वात् पक्षत्वप्राप्तेः । साध्यत्वेन युभुत्सितविशेषो धर्मी पक्ष इति चेत्, न; युभुत्सितग्रहणम्यानर्थकत्वात् । साध्यविशेषो धर्मीति चेत् तथापि न किञ्चिद्विशेष-
 १० पग्रहणेन धर्मिग्रहणेन वा प्रयोजनमिति न पक्षलक्षणं परोदितमनवयम् । तस्माद् यदन्तरेण यत्रोप-
 पद्यते तत् साधनमितरथा साध्यमित्येतावदेव पक्षादिलक्षणमनवयम् । “स्वरूपेणैव निवेद्य” [ ] इत्यादिकमपि पक्षलक्षणमेकान्तवादिनोऽसङ्गतम् धर्मिधर्मभावस्यैकान्तवादे कथञ्चिद्व्यनुपपत्तेरित्यसङ्गतं प्रतिपादनात् । तदेवं त्रैलक्षण्यस्यासंभवात् संभवेऽपि सति साध्यावि-
 नाभावित्वनाश्रेणैव हेतोरगमकत्वात् किञ्चित् पक्षधर्मत्वादिना रूपान्तरेणेति । तथाहि—न कश्चित्
 १५ धूमसत्ताम्रिणिनाभाविनीति सिद्धमविनाभावित्वम् तत्सिद्धौ च सत्यपि पक्षधर्मादिवचने तथैव गम-
 कत्वम् न हि बास्तवं रूपं साध्याविनाभावित्वलक्षणं हेतोरपलभ्यमानं पक्षधर्मत्वादिवचनेऽप्यचने वा
 स्वसाध्यं न साधयति न हि वस्तुबलायातां स्वसाध्यप्रतिपादनशक्तिं लिङ्गं पक्षधर्मत्वादिवचनादवच-
 नाद् वा मुञ्चति वस्तुशक्तीनां घचनादव्यावृत्तेः । अथ त्रैलक्षण्यमपि हेतोः संभवतीति तदपि लक्षण-
 २० त्वेन प्रकल्प्यते सत्यं संभवति किन्तु अविनाभावित्वेनैव हेतोः गमकत्वं सिद्धं न किञ्चित्त्रैलक्षण्यवच-
 २० नेन । तथाहि—यद्रूपानुवादेन हेतोः स्वरूपं लक्ष्यते तदेव लक्षणत्वेनानुवदितव्यमित्यविनाभावित्वरू-
 पानुवादाभावेन हेतुलक्षणस्य परिसमाप्तेन पक्षधर्मत्वादि विधेयमनुवदितव्यं वा लक्षणत्वेन । न च
 तत् तत्र संभवतीति लक्षणत्वेन बाध्यम् तथाभ्युपगमे अवाधितविषयत्वमपि तादृग्विधे हेतौ संभ-
 वतीति लक्षणान्तरत्वेन वचनीयं स्यात् । अथाविनाभावित्वं सद्यपि पक्षधर्मत्वाद्यभावेऽगमकम्, न,
 व्याहृतत्वात् । तथाहि—अविनाभावित्वं स्वसाध्येन विना तस्यासंभव उच्यते अगमकत्वं तु विनापि
 २५ साध्यं संभवस्तस्यैवेति कथं नान्योन्यविरुद्धयोर्व्याहृतिः ? अथ धर्मिणोऽन्यत्राविनाभावित्वं तस्य न
 पुनर्विवादाधिकरणे धर्मिणीति न पक्षधर्मत्वाद्यभावे तस्य गमकत्वम् तत् किमयं तपस्वी विवादाधि-
 करणो(णं) धर्मी शण्डमुद्राह्य पुत्रं मृष्यते । तथाहि—अन्यत्र तदविनाभावित्वम् विवादाधिकरणे तु
 तत्रास्तीति कथमन्यस्तद्वानुच्यते ? न च धर्मः केवलो यदा हेतुस्तदा च केवलो न संभवतीति न
 तावन्मात्रस्याविनाभावित्वमिति यतो धर्ममात्रवचनेऽपि साधारण्येवाविनाभावित्वम् यथा कृतकत्व-
 ३० मन्वित्यथमन्तरेणानुपपद्यमानं कृतकत्ववत्त्वेव भावेषु व्यवतिष्ठते न ह्यन्यत्र तत्कृतकत्वं नाप्यविना-
 भावीति कृतकत्वस्याविनाभात्रित्यमाक्षिप्तधर्मस्वरूपमेवेति सामर्थ्यसिद्धम् । तेन तावदयं तैस्तत्त्वं
 वचनेन विधातव्यं धर्मोपरकधर्मिणि पृथक्पक्षधर्मत्ववचनमन्तरेणाप्यन्यथानुपपन्नत्वं कृतकस्यार्थस्य
 स्वरूपं जानानस्तदुपलभमान एव तदविनाभाविनमपर स्वभावं क्षमित्यवगच्छति यतो मानेन पूर्वमन्य-
 थानुपपत्तिरूपनिश्चयसमयेऽन्यत्र व्यवस्थितो धूमोऽन्यत्र व्यवस्थितेन वह्निना विनाऽनुपपन्न इत्याविना-

१ “अनुमेयोऽत्र जिज्ञासितविशेषो धर्मी” इति न्यायविन्दुत्तरांशार्थं वचनमेतद् बोध्यम् ।

२ “स्वनिश्चयवद्व्येषां निश्चयोत्पादनं बुधैः । पक्षं मानमाख्यातं वाक्यं तदुपचारेत्” ॥—न्यायवृत्ता० श्लो० १० ।

३ अत्र “जिज्ञासितुमर्हति” इति पूर्वोक्तमप्याहार्यम् । ४-क्षसा-श्रु० ।

५ “अन्यथाऽनुपपन्नं हेतोर्लक्षणमीति तम् । तदप्रतीतिसन्देहविपर्ययसिद्धादभता” ॥—न्यायवृत्ता० श्लो० २१ ।

६ “अन्यथाऽनुपपन्नमानलम्”—श्रु० टि० । लिङ्गेम् श्रु० । १-१ इत्यङ्गाम्नां प्रथमैकवचनं सूचितमस्ति । ७-रणध-आ०
 हा० वि० । ८-रणे घ-वा० वा० । ९ एतत्समानो न्यायो लोकिकन्यायाज्ञातव्य वर्तते—“पण्डकमुद्राह्य मुग्धायाः
 पुत्रप्रार्थनम्”—भा० २ प्र० ४६ । तत्रास्य न्यायस्य उपयोगस्थलान्यपि दर्शितानि सन्ति ।

१० “पक्षधर्मः”—श्रु० टि० । ११-पक्षं कृ-भा० मा० । १२ जानाति न स्त-मा० । जानीमस्त-श्रु० ।
 जानामस्त-भा० हा० वि० । १३-लभ्यमा-भा० मा० वा० हा० वि० ।

भावः प्रतीतः नाऽपि तयोस्तथाविधः प्रतियन्धः न च प्रदेशव्यवस्थितं धूममुपलभमानोऽवश्यंतया
‘यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राऽग्निः’ इति ‘तथा चेह धूमः’ इति परामृश्य ‘अग्निमान्’ इति प्रत्येति किन्तु
परिज्ञाताविनाभावो ‘धूमदर्शनानन्तरं प्रदेशोऽग्निरत्र’ इति प्राक्तनानुभवदार्ढ्यात् सरति ‘असत्यत्र
यद्वा धूम एव न स्यात्’ इति लिङ्गरूपानुसरणं प्रकृतस्मरणस्य तथाभावमन्तरेणाभावप्रदर्शनार्थम् ।

अथात्राऽप्यन्यथानुपपन्नं स्वरूपं हेतोः क्वचिदनेन निश्चेतव्यम् यत्र च तन्निश्चीयते स सपक्षः ५
पुनस्तथाविधरूपवेदिनां यत्रासौ हेतुस्तत्रैव ततो हेतोस्तदन्यप्रतिपत्तिरिति पक्षधर्मान्वयव्यतिरेकव-
लादेव हेतुर्गमक इति, नैतत् सारम्; यतोऽविनाभावविरूपेणैव सपक्षे सत्त्वमत्राक्षितमिति न रूपा-
न्तरम् । तथाहि-अविनाभावविरूपं रूपं ज्ञातं सदृशमिति तत् क्वचिद् ज्ञातव्यम् तेन तद्रूपपरिज्ञा-
नोपायत्वात् तद्रूपं सदविनाभावविरूपेणैव हेतो रूपं विधीयमानं स्वात्मन्यन्तर्भावयति ज्ञेयसत्ताया
ज्ञानसत्तानियन्धनत्वात् ज्ञानं यथा न पृथग्रूपं तथा क्वचित् सपक्षे सत्त्वमप्यपश्यतः तदविनाभावविरू- १०
पग्रहणाभाव इति तदेवैकं रूपं विधीयमानमन्यत् सर्वमाक्षिपतीति न तस्मादेतोरन्यद्रूपं युक्तम् । अथ
तैर्यिना तदेवैकं रूपं हेतोर्न ज्ञायत इति रूपान्तरं कैल्यते तर्हि न कैवलं सपक्षे सत्त्वं विना तद्रूपं न
ज्ञायते किन्तु बुद्ध्यान्दिवादिकमपि विना तत्र ज्ञायते इति तेषामपि तद्रूपताप्रसक्तिः । अत एव “अप-
क्षधर्मस्यापि हेतोर्गमकत्वे चाधुपत्यमपि शब्दे नित्यत्वस्य गमकं स्यात्” [ ] इति
परोक्तमपास्तम् यतश्चाधुपत्यमनित्यत्वाविनाभावि शब्दश्चाधुपो न भवतीति कुतोऽत्र दोषावकाशः ? १५
यदपि ‘यदि धूमोऽव्यविनाभावविरूपमात्रादग्निं गमयेत् महाम्बुदशौ किं न गमयेत् ?’ इति चोद्यम्
तदप्यसङ्गतम् यतो नान्यदेशो धूमोऽन्मोनिधिपावकाविनाभावी सिद्धः तद्वेशाध्याविनाभावविरूपात्
तस्य । अत एव यद्यप्यन्यदेशस्यो हेतुर्नान्यदेशस्यसाध्याविनाभावी तथाप्यपक्षधर्मोऽसौ गमको न
भवतीत्यन्यार्थस्य ज्ञापनार्थं पृथक् पक्षधर्मत्ववचनं लक्षणे विधेयमिति न वक्तव्यम् साध्यान्यथानुपप-
न्नत्वैकरूपप्रतिपत्तेरेव तदर्थस्य लब्धत्वात् । एतेन ‘न स त्रिविधादेतोरन्यत्रास्तीति अत्रैव नियत २०
उच्यते’ इत्यपि निरस्तम् यथोक्तप्रकारेण साध्याविनाभावविरूपस्य त्रित्वव्यापकत्वात् तद्विकलस्य
तस्य विद्यमानस्याप्यकिञ्चित्करत्वात् किञ्चित्करत्वेऽप्यविनाभावविरूपनिर्णयमिति सत्तया दृष्टान्त-
दिवद् हेत्यनङ्गत्वात् । स्वभावकार्यानुपलम्भकरूपनामन्तरेणाप्यन्यथानुपपत्तिमात्रादेतौर्गमकत्वोप-
पत्तेर्नाविनाभावः त्रिसंख्येन हेतुना व्याप्तः । तथाहि-बुद्ध्याच्छायायानुमानं लोके प्रसिद्धम् न च बुद्धस्त-
च्छायाकार्यं सहभावित्यात्, नापि स्वभावः स्वभावमेदोपलब्धेः । एतेन तुलादेर्नमनाद् उन्नामाद्यनुमानं २५
चिन्तितम् ‘परमागवान् इन्दुः अर्वाभागवत्वात् घटादिवत्’ इत्यत्रापि न तादात्म्यं तदुत्पत्तिर्वा
परभ्युपगमेन संभवति ऊर्ध्वभागवतामैर्धोभागवतां च परमाणूनां स्वभावमेदात् सहभावाच्च । एक-
सामग्र्यधीनताप्रतियन्धकरूपनायां रूपादे रसादेरिवानुमानं कारणात् कार्यानुमानं प्रसक्तम् । तथाहि-
समानकालभाविनो रूपदेवेद् रसतोऽनुमानं तत् तत्कारणाद् रूपजनकादनुमितानुमानम् । न च-
समानकालभावि रूपजनकत्वानुमानं रसहेतोरेतदिति हेतुधर्मानुमानम् कारणात् कार्यानुमानेऽप्येवं ३०
दोषाभावात् । न चात्रैवं लोकप्रतीत्यभावदोषः हेतुधर्मानुमानेऽपि लोकप्रतीतेरभावात् । तथाहि-
तथाविधरसोपलम्भात् तत्समानकालं तथाविधं रूपम् अर्वाभागदर्शनाच्च परभागं लोकः प्रतिपद्यते
न पुनर्विशिष्टं कारणम् । अथाप्रतियन्धदेकतोऽन्यप्रतिपत्तावतिप्रसङ्गः, न; अविनाभूतादन्यतोऽन्यप्र-
तिपत्त्यभ्युपगमात् । अथ प्रतियन्धमन्तरेणान्यस्यान्याविनाभाव एव कुतः ? ननु प्रतियन्धोऽप्यपरप्र-
तियन्धमन्तरेणान्यस्यान्येन कुतः ? अथ प्रतियन्धोऽपि न वास्तवः प्रतियन्धयोरन्यः किन्तु कारणान् ३५
न्तरमपरस्य कार्याभिमतस्य भावो वस्तुस्वरूपमेव तच्च पूर्वोक्तवस्तुस्वरूपग्राहिप्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां
निश्चीयते तन्निश्चयनमेव कार्यकारणभावप्रतियन्धनिश्चयनम् । नन्वेवं प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यामन्येनान्य-

१-भावप्र-५० आ० हा० वि० । २ “अविनाभावः”-वृ० टि० । ३-त्रान्य-मां० सा० । ४ “साप्य”-वृ० टि० ।
५ कल्पते भां० वि० । ६ शब्दनित्य-वां० बा० । ७ “पञ्चधर्म”-वृ० टि० । ८ स द्विवि-वृ० । “अविना-
भावः”-वृ० टि० । ९ वृ० ५५८ पं० ३०-३१ तथा वृ० ५५६ टि० पं० १५ । १० “पञ्चधर्मादेः”-वृ० टि० ।
११ “सहभाविनो (नो.) कार्यकारणभावाभावात् तत्र च तद्विनाशिते”-वृ० टि० । १२-मन्तेमाग-वृ० विना ।
१३ “रसकारणात्”-वृ० टि० । १४-च तं सप्तम्या तच्च आ० हा० ।-च स तं सप्तम्या तच्च वि० । अत्र किमपि
टिप्पणमन्तः प्रविष्टमासीति । १५ पूर्वोक्तं च-वृ० । इदं पाठान्तरं न मूललेखकेन लिखितं किन्तु तावति रिक्तं स्थाने
पथात् केनचित् पूरितमिति लिपिमेदाद् व्युत्पत्तिर्वा स्यात् ज्ञायते । १६-रणासा-आ० हा० वि० ।
७६ म० त०

स्याविनाभावित्वनिश्चयेऽपि न दोषः । अथैकदान्येनान्यग्याविनाभावित्वदर्शनेऽपि सर्वदा सर्वत्रानयो-
रेवमेव भाव इति न दर्शनादर्शनाभ्यां निश्चयं शक्यम् प्रतिबन्धग्रहणे तु नायं दोषः कर्तृदोषादीन्धनस-
माधानुकारिधूमस्वरूपग्राहिणा विनिष्ठाध्यक्षेण सकृदपि प्रवृत्तेनाग्निधूमयोः कार्यकारणभावनिश्चयात्
'सर्वदाऽनग्निव्यावृत्ताग्निजन्योऽधूमव्यावृत्तो धूमः' इति निश्चीयते अन्यथाऽन्यदेकवाप्यग्नेर्धूमस्योत्पादो
५ न भवेत् अहेतोः सकृदप्यभावात् भावे वा निहेतुक्ताप्रसक्तेः । तदुक्तम्-**‘कार्यं धूमो हृतभुजः कार्य-
धर्मानुवृत्तितः’** इत्यादि अयुक्तमेतत् परपक्षे कार्यधर्मानुवृत्तरेवायोगात् । एकदेशेन कार्यधर्मानुवृत्ता-
वनेकान्तवादप्रसक्तेः सर्वात्मना तदनुवृत्तौ कार्यस्य कारणरूपतापत्तेः कार्यकारणभावाभावप्रसङ्गात्
इत्युक्तत्वात् । किञ्च, सर्वदा सर्वत्राग्निजन्यो धूम इति न प्रत्यक्षमनुपलभ्यसहायमपीयतो व्यापारान्
कृतं समर्थम् सन्निहितविषयवलोत्पत्तेरविचारकत्वाच्च । तत्पृष्ठभाविनोऽपि विकल्पस्य नात्रार्थं साम-
१० धर्मम् तदर्थविषयतया तस्य गृहीतग्राहित्वेनाप्रामाण्याभ्युपगमात् । अनुमानमपि नैवं प्रतिबन्धग्राह-
कम् अनवस्थेतरैतराध्ययदोषप्रसक्तेः । न च मवत्पक्षेऽप्यविनाभावित्वग्रहणे हेतोरयं समानो दोषः
यतोऽन्यथानुपपन्नैकलक्षणो हेतुरित्यस्माकं हेतुलक्षणम् अन्यथानुपपन्नत्वं च तादात्म्यतदुत्पत्त्योः
पूर्ववत्-शेषवत्-सामान्यतोद्गमनित्येषां च तथैकार्थसमवायि-संयोगि-समवायीत्यादीनां च तथा
धीतमयीतं धीताधीतं चेत्यादीनां च सर्वहेतूनां व्यापकम् सति गमकत्वे सर्वपामध्येयां साध्याविना-
१५ भावित्वात् तद्विकलानां च गमकत्वायोगात् । तस्य च ग्राहकमूर्धः प्रत्यक्षानुपलभ्यप्रभवः प्रमाणम्
तद्यागिसंवादकत्वादनक्षजन्तोलिङ्गजत्वाच्च स्वार्थार्थवसायरूपं मतिनिबन्धनमस्माकम् (कम्) प्रमाणा-
न्तरं परैः प्रमाणान्तरत्वेनायद्व्यमभ्युपगन्तव्यम् अन्यथा व्याप्तिग्राहकप्रमाणाभावतोऽनुमानस्याप्यप्र-
वृत्तिप्रसक्तेः । अत एवानुमानं प्रमाणमभ्युपगच्छता **‘प्रत्यक्षमनुमानं चेति हे एव प्रमाणे’** इति न
यत्कथम् अनुमानाभ्युपगमे यथोक्तन्यायेन प्रमाणान्तरस्याप्यापत्तेः । यदपि **‘गोत्याद् त्रिपाणी’**
२० इत्यादी **‘समुदायव्यवस्थायाः कारणं समुदायिनः’** इत्यभिहितम् तत्रापि व्यवस्था यदि शब्दात्मिका
अथ विकल्पात्मिकाभ्युपगम्यते उभयथाऽपि नाथेन प्रतिबन्धसिद्धिः अतो न कार्यहेतुर्गमकः नापि
समावहेतुरविनाभाववैकल्ये इति स्थितम् **‘उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य’** इत्यनुपलब्धौ त्रिशेषणीपादानं
चानर्थकम् परचेतन्य-भूत-प्रहादीनामद्वयानामपि कचिदभावसिद्धेर्दाहादिव्यवहारदर्शनात् । यदि
पुनरनुपलब्धिलक्षणप्राप्तानुपलब्धेरभावो न सिध्येत् नैवं निरात्मकं जीवच्छरीरम् अप्राणादिमत्त्वप्रस-
२५ ङ्गात् इत्यत्र प्रयोगोऽद्वयानुपलम्भादभावासिद्धेर्घटादीनां नैरात्म्यासिद्धितो **‘यत् सत् तत् सर्वं
क्षणिकम्’** इति व्याप्तेः साकल्येनासिद्धौ प्रकृतोऽपि क्षणभङ्गो भावानां न सिद्धिमासादयेत् । यथा च
तादात्म्यतदुत्पत्तिलक्षणप्रतिबन्धग्रहणं परपक्षे न संभवति तथा असकृत् प्रतिपादितम् तेन **‘त्रिसं-
रूपहेतुव्यतिरिक्तेषु तथाविधप्रतिबन्धाभावादविनाभावस्य हेतुत्वव्यापकस्याभावाद्वैत्याभासत्वम्’** इति
यदुक्तं तन्निरस्तं प्रष्टव्यम् यथोक्तप्रतिबन्धेन त्रिव्यस्याविनाभावस्य चाव्याप्तेः उक्तन्यायेन तेनैव तयो-
३० व्याप्तेः । अतः **‘संयोग्यादिषु वेप्यस्ति प्रतिबन्धो न तादृशः’** इत्यादि सर्वमयुक्ततया व्यपस्थितम् ।
यथोक्तहेतुप्रभवस्य च साध्यनिश्चयस्यानुमानत्वेऽन्यतः सम्यङ्गात् सामान्याकारेण प्रतिपत्तिरनुमान-
नित्यादि प्रमाणान्तरस्य तत्रान्तर्भावप्रतिपादनमयुक्तम् यथोक्तन्यायात् । शब्दस्य चातृष्णीतत्वेन
सामान्यविशेषात्मकवाह्यार्थविषयस्य यथा प्रमाणान्तरत्वं तथा प्राक् प्रतिपादितम् । अर्थोपपत्तेश्च
प्रमाणत्वेनानुमानेऽन्तर्भावं सिद्धसार्धनमेव । अभावस्य च पृथगप्रामाण्यप्रतिपादनमस्माकमभीष्टमेव
३५ सदसदात्मकवस्तुतत्त्वग्राहिणाऽध्यक्षेण यथाक्षयोपशमं भावांशवदऽभावांशस्यापि प्रहणात् । केवलं
कचिदुपसर्जनीकृतसदंशस्य प्रधानतयाऽसदंशस्य ग्रहणं कचिच्च विपर्ययेण । न च सदंशासदंशयोरे-

१-वृत्त्याग्नि-वृ० आ० हा० वि० । २-पृ० ५६९ पं० १८ टि० ३ । ४-पृथार्थ-तु-स भवंसदभावेऽपि हेतुमत्ता
विलहयेत् ॥ -वृ० टि० । ५-मवंसदभावेऽपि हेतुमत्ता विलहयेत् । इति अपरार्थम् ॥ -त० टि० । ६-दीनां स-वृ०
आ० हा० वि० । ७-ऊहस्य परोक्षप्रमाणमेदत्तेन समर्थनं प्रमेयमलमार्तव-स्याद्वाद्वाकराभ्यामवश्येयम्-पृ० १००
दि० पं० ४-११ । पृ० ५०० पं० ९-पृ० ५१६ पं० १५ आ० । ८-त्वालिङ्ग-आ० हा० वि० । ९-स्वार्थव्यवसा-
१०-स्वार्थव्यवसा-आ० हा० वि० । ११-सिद्धे-दा-वा० वा० । १२-रात्म्यसि-या० वा० भा० मा० विना ।
१३-स्य चाव्या-पा० वा० । १४-पृ० ५५९ पं० ११ तथा पृ० ५५७ टि० पं० २ । १५-२५ प्रामाण्यमनुमा-वृ० ।
१६-नमभाव-वृ० ।

कान्तेन मेदोऽमेदो वा उभयात्मकतया जात्यन्तररूपस्य वस्तुनो निरोधादिदोषविकलस्य साधित-
त्वात् । तेनैकान्तमेदामेदपक्षावाधित्यानवस्थादि सकलमेव दूषणजातमनास्पदम् अर्धक्षप्रमाणप्र-
सिद्धे सदसदात्मके वस्तुनि सर्वस्य दूषणत्वेनाभिहितस्य तदाभासत्वात् । उपमानादेरप्यविसंवाद्-
कस्य प्रमाणत्वे सर्वस्य परोक्षेऽन्तर्भावात् अन्यसंख्याव्युदासेन प्रत्यक्षं परोक्षं चेति द्वे एव प्रमाणे
अभ्युपगन्तव्ये अन्यथा तत्संख्यानवस्थितेः ।

[मुख्यवृत्त्या संव्यवहारेण च परोक्षप्रमाणस्य स्वरूपविभजनम्]

किं पुनरिदं परोक्षम् ? अविशदमविसंवादि ज्ञानं परोक्षम् । तेन—

“मुख्यसंव्यवहारेण संवादि विशदं मतम् ।

ज्ञानमध्यक्षमन्यद्दि परोक्षमिति संग्रहः” ॥ [

] इति ।

“यद् यथैवाविसंवादि प्रमाणं तत् तथा मतम् ।

विसंवाद्यप्रमाणं च तदध्यक्ष-परोक्षयोः” ॥ [

] १०

तिमिराद्युपप्लुतं ज्ञानं चन्द्रादायविसंवाद्कत्वात् प्रमाणम् तत्संख्यादौ तदेव विसंवादकत्वाद्प्रमाणं
प्रमाणेतरव्यवस्थायास्तद्वृत्तत्वात् यतो ज्ञानं यदप्यनुकरोति तत्र न प्रमाणमेव समारोपव्यवच्छेदा-
पेक्षत्वात् अन्यथा दृष्टे प्रमाणान्तरवृत्तिर्न स्यात् कृतस्य करणायोगात् तदेकान्तहानेः कथंचित् कर-
णानिष्टेः तदस्य विसंवादोऽप्यवस्तुनिर्भासाच्चन्द्रादिवस्तुनिर्भासादविसंवादोऽपीत्येकस्यैव ज्ञानस्य १५
यत्राविसंवादस्तत्र प्रमाणता इतरत्र तदाभासतेति प्राक् प्रतिपादितत्वाच्च पुनरुच्यते । स्थितमेतत्
प्रत्यक्षं परोक्षं च द्वे एव प्रमाणे ।

अत्र च मति-श्रुताऽवधि-मनःपर्याय-केवलज्ञानानां मध्ये मति-श्रुते मुख्यतः परोक्षं प्रमाणम् ।

अवधि-मनःपर्याय-केवलानि तु प्रत्यक्षं प्रमाणम् । तदुक्तं वाचकमुख्येन

“मति-श्रुताऽवधि-मनःपर्याय-केवलानि ज्ञानम्” ।

२०

“तत् प्रमाणम्” ।

“आद्ये परोक्षम्” ।

“प्रत्यक्षमन्यत्” । [तत्त्वार्थ० १-२, १०, ११, १२]

अस्य च सूत्रसमूहस्य व्याख्या गन्धहस्तिप्रभृतिभिर्विहितेति न प्रदर्श्यते । परोक्षप्रमाणता च
मतेर्मुख्यवृत्त्याऽत्र प्रदर्शिता । संव्यवहारतस्तु विशदरूपस्य मतिमेदस्य प्रत्यक्षताऽभ्युपगतैव ॥ १ ॥ २५

१ एतत्पद्यगतो भावः श्रीसमन्तमद्रेण “तत्त्वज्ञानं प्रमाणं ते” [—आप्तमी० श्लो० १०१] इति कारिकांशेन प्रतिपिपा-
दयिपितः, स एव च भट्टारकाकलङ्केन अष्टाशयां सङ्गीकृतः । तद्यथा—

“युद्धेनेकान्तात् येनाकारेण तत्त्वपरिच्छेदस्तदपेक्षया प्रामाण्यमिति तेन प्रलक्षतदाभासयोरपि प्रायशः संकीर्ण-
माण्येतरस्थितिहेतवेत्या प्रसिद्धानुपहृतेन्द्रियदृष्टेरपि चन्द्रार्कादिषु देशप्रलासत्त्याद्यभूताकारावभासनात् तयोपहृताक्षादेरपि
सख्यादिविचवादिषु चन्द्रादिस्वभावतत्त्वोपलम्भात् तत्प्रकर्षापेक्षया व्यपदेशव्यवस्था गन्धद्रव्यादिवत् । तथानुमानादेरपि
कथंचिन्मिथ्याप्रतिभासेऽपि तत्त्वप्रतिपत्त्यैव प्रामाण्यम्”—अष्टश० अष्टश० पृ० २०६ पं० १५-१ २-क्षयोः ॥ अस्ति
तैसि-भा०, १-क्षयोः ॥ अस्ति तिमि-भा० । ३-द्व्युपक-भा० मा० । ४ “मति-श्रुते”—पृ० टि० ।

[दर्शनविषयीभूतस्य प्रमेयस्य न विशेषाकारेण अन्यत्वम् न वा ज्ञानविषयीभूतस्य सामान्याकारेण इति निरूपणम्]

सामान्यविशेषात्मके च प्रमाणप्रमेयरूपे वस्तुतत्त्वे व्यवस्थिते द्रव्यास्तिकन्यालोचनमात्रं विशेषाकारत्वादि दर्शनं यत् तत् सत्यम् इतरस्य तु विशेषाकारं सामान्याकाररहितं यद् ध्यानं तदेव ५ पारमार्थिकमभिप्रेतम् 'प्रत्येकमेतेषां पर्यायः' इति वचनात् । प्रमाणं तु द्रव्यपर्यायो दर्शनं ज्ञानस्वरूपावयवोपनिर्भागवर्तिनाविति दर्शयन्नाह—

द्रव्यद्विओ वि होऊण दंसणे पज्जवट्ठिओ होइ ।

उवसमियाईभावं पटुच्च णाणे उ विवरीयं ॥ २ ॥

अस्यास्तात्पर्यार्थः—दर्शनेऽपि विशेषांगो न निवृत्तः नापि ज्ञाने सामान्यांश इति ।

१० द्रव्यास्तिकोऽपि इति आत्मा द्रव्यार्थरूपः स भूत्वा दर्शने सामान्यात्मके स ह्यात्मा चैतनालोकमात्रस्वभावे भूत्वा तदेव पर्यायास्तिको विशेषाकारोऽपि भवति । यदा हि विशेषरूपतयाऽऽत्मा संपद्यते तदा सामान्यस्वभावमपरित्यजन्नेव विशेषाकारश्च विशेषावगमस्वभावं ध्यानं दर्शने सामान्यपर्यालोचने प्रवृत्तोऽप्युपात्तज्ञानाकारः न हि विशिष्टेन रूपेण विना सामान्यं संभवति । एतदेवाह—औपशमिकादिभावं प्रणीत्य इति औपशमिक-क्षायिक-क्षायोपशमिकादीन् १५ भावान् अपेक्ष्य विशेषरूपत्वेन ज्ञानस्वभावाद् वैपरीत्यं सामान्यरूपतां प्रतिपद्यते विशेषरूपः सन् स एव सामान्यरूपोऽपि भवति न ह्यस्ति सामान्यं विशेषविकलं वस्तुत्वात् शिष्यकादिविकलमृत्त्वयत् विशेषा वा सामान्यविकला न सन्ति असामान्यत्वात् सूत्ररहितशिष्यकादिवत् ॥ २ ॥

[उपयोगस्याभाव्यादेव छात्रस्थिकयोर्ज्ञान-दर्शनयोः क्रमवर्तित्वम् न पुनः केवलगतयोस्तयोः सहवर्तित्वात् इति प्रतिपादनम्]

२० यत्र च सामान्यविशेषात्मके प्रमेयवस्तुनि तद्वाहि प्रमाणमपि दर्शनज्ञानरूपं तथापि छद्मस्थोपयोगस्याभावात् कदाचिद् ज्ञानोपसर्जनो दर्शनोपयोगः कदाचित्तु दर्शनोपसर्जनो ज्ञानोपयोग इति क्रमेण दर्शनज्ञानोपयोगौ क्षायिके तु ज्ञानदर्शने युगपद्वर्तिनी इति दर्शयन्नाह सूरिः—

मणपज्जवणान्तो णाणस्स य दरिसणस्स य विसेसो ।

केवलणानं पुण दंसणं ति णाणं ति य समाणं ॥ ३ ॥

२५ मनःपर्यायज्ञानमन्तः पर्यवसानं यस्य निश्चेपस्य स तथोक्तः ज्ञानस्य च दर्शनस्य च विश्लेषः पृथग्भावः मत्वादिषु चतुर्षु ज्ञानदर्शनोपयोगौ क्रमेण भवत इति यावत् । तथाहि—चक्षुर-चक्षुरप्यधिज्ञानानि चक्षुरचक्षुरप्यधिदर्शनभ्यः पृथक्कालानि छद्मस्थोपयोगात्मकज्ञानत्वात् श्रुत-मनःपर्यायज्ञानवत् वाक्यार्थविशेषविषयं श्रुतज्ञानम् मनोद्रव्यविशेषालम्बनं च मनःपर्यायज्ञानम् एतद्व्यमपि अदर्शनस्वभावं मत्त्वविज्ञानदर्शनोपयोगाद् भिन्नकालं सिद्धम् । केवलज्ञानं पुनः केवलाख्यो

३० योषः दर्शनमिति वा ज्ञानमिति वा यत् केवलं तत् समानं समानकालं द्वयमपि युगपदेवेति भावः । तथाहि—एककालौ केवलगतज्ञानदर्शनोपयोगौ तथाभूताप्रतिद्वताभिभूततत्त्वभावत्वात् तथाभूतादित्यप्रकाशतापाविद्यदैव केवली जानाति तदैव पश्यतीति सूत्रेऽभिप्रायः ॥ ३ ॥

[केवलज्ञान-दर्शनयोः सहभावित्वे विप्रतिपद्यमानानां केषांचिन्मतस्य साधिक्षेपं निर्देशः]

अयं चागमविरोधीति केषांचिन्मतमुपदर्शयन्नाह—

कैर्ह भणन्ति “जह्या जाणह तहया ण पासह जिणो”ति ।
सुत्तमवल्लभमाणा तित्थयरासायणाऽभीरू ॥ ४ ॥

१ “जिनभद्रक्षमाश्रमणादीनाम्”—स० टि० ।

२ प्रसूतां केवलज्ञान-केवलदर्शनोपयोगवर्त्ता तुलनादृष्ट्या ऐतिहासिकदृष्ट्या चाभ्यसितुं जैनैतरदर्शनगतां सर्वज्ञत्वमीमांसां पूर्वं संक्षेपेणात्र पक्षप्रतिपक्षविभागपुरस्सरमुपन्यस्य अनन्तरं जैनदर्शनगता सा किञ्चिद् विस्तरतः प्रदर्शयितुमभिप्रेता ।

तथाहि—प्रथमं तावत् भारतीयदर्शनेषु सर्वज्ञत्वसम्भवासम्भवविषयावेव द्वौ पक्षौ स्तः । नार्वाका जैमिनीयाश्च सर्वज्ञत्वसम्भवपक्षप्राहिणः [मीमा० १-१-२ शाबरभा० तथा श्वे० वा० श्वे० ११३ प्रवृत्ति, मीमा० १-१-४ शाबरभा० श्वे० वा० श्वे० २९] तदितरे च सर्वे दार्शनिकाः सर्वज्ञत्वसंभवपक्षप्राहिणः सन्ति ।

सर्वज्ञत्वसम्भवपक्षप्राहिण्यपि केचिदानीश्वरवादिनः केचिन्नानीश्वरवादिनः । तत्र ईश्वरवादिनो वैशेषिक-नैयायिक-भात-अलौपनिपदाः अनीश्वरवादिनश्च साङ्ख्य-बौद्ध-जैनाः ।

ईश्वरवादिन ईश्वरे अनाद्यनन्तं-नित्यं-सर्वज्ञत्वं मन्यमानाः योगप्रकरणपराकाष्ठाप्राप्तोषु केचुचिद् जीवात्मलपि सादि-सान्तं-अनित्यं-सर्वज्ञत्वं स्वीयुवते [कन्दली पृ० ५६ पं० २४, प्रशास्त्रपा० पृ० १८७ पं० ७ तथा कन्दली पृ० १९५ पं० १९ । न्यायद० ४-१-२१ वात्स्या० भा० न्यायवा० न्यायवा० ता० टी० । न्यायमञ्ज० भा० २ पृ० १०३ पं० १९ तथा शा० ३ पृ० २०० पं० २८ । योगद० १-२५, ३-४९, ५५ ४-३१ भा० टी० । ब्रह्मसू० १-१-३, ४, ५, ३-१-१, १४, २-३-१८ शाङ्करभा० भा० । श्रीभा० ।] इत्यु अनीश्वरवादिनः केचुचिद् योमिर्मूर्धन्येवेव जीवात्मसु सर्वज्ञत्वमभ्युपगच्छन्ति—[“बुद्धावां हि सा भगवतां सर्वप्रकारं गोचरः सर्वोकारसर्ववैयज्ञानाविधातादिति”—भा० २२ विश्वसिमात्र० पृ० पृ० ११ पं० ४ । “हिंसा हि मोक्षप्रतिारण्यमिति अतस्तेषु प्रहीणेषु मोक्षोऽधिगम्यते हेयावरणमपि सर्वस्मिन् हेये ज्ञानप्रशंसिप्रतिबन्धभूतम् × × × तस्मिन् प्रहीणे सर्वोकार हेयेऽसक्तमप्रतिहतं च ज्ञानं प्रवर्तत इत्यतः सर्वज्ञत्वमधिगम्यते”—का० १ त्रिशिकाविज्ञ० भा० पृ० १५ पं० ८-११ ।

“अचित्तोऽसुपलम्भोऽतो ज्ञानं लोकोत्तरं च तत्” । का० २९ त्रिशिकाविज्ञ० ।

“आद्यस्य क्लेशपीजम् इतरस्य द्वयावरणपीजम् तदुद्धातात् सर्वज्ञताप्राप्तिर्भवतीति”—का० २९ त्रिशिकाविज्ञ० भा० पृ० ४४ पं० १७-१८]

अत्र मुख्यतया द्वौ विशेषौ ज्ञातव्यौ तत्र प्रथमो नित्यानित्यत्वविषयकः यथा सार्वत्र्यसम्मतं सर्वज्ञत्वं जन्यत्वेन सादिकं देहादिर्यन्तस्यापित्वेन च सान्तं बोद्धव्यम् जैनसम्मतं तु सार्वत्र्यं सादिकमपि प्रवाहरूपेणाविबध्नत्वाद् विदेहावस्थावामपि सदा सत्त्वेन अवन्तं बोद्धव्यम् ।

द्वितीयश्च स्वरूपविषयो विशेषः ॥ चायम्-वैशेषिकादिसकलजैनैतरदर्शनसम्मतमीश्वरीयमनीश्वरीयं वा सार्वत्र्यं सामान्य-विशेषतद्वत् सकलत्रैकालिकगोचरमेकविधमेव । जैनसम्मतं तु सार्वत्र्यं सामान्यविशेषात्मकसकलत्रैकालिकवस्तु-गोचरं सदपि गौणप्रधानभावेन सामान्यावगाहितया विशेषावगाहितया च भिद्यमानं केवलज्ञातकेवलदर्शनसंज्ञाद्वयेन व्यपदिश्यते ।

तत्र जैनवादिनः सर्वेपि सर्वज्ञत्वं सर्वदर्शित्वं च निर्विवादमभ्युपगच्छन्तोऽपि तृतीये स्वरूपे विप्रतिपद्यन्ते—केचित् केवलज्ञान-केवलदर्शनयोः क्रमं समर्थयन्ते । केचित् तयोर्गोणयं व्यवस्थापयन्ति । केचित् तयोरेकयं प्रस्थापयन्ति ।

अनी त्रयोऽपि पक्षाः श्वेताम्बरीयवाद्मयेषु चर्चिताः लब्धावकाशाश्च दृश्यन्ते । दिगम्बरीयवाद्मयेषु तु द्वितीय एव पक्षश्चर्चितो लब्धप्रतिष्ठयावेक्ष्यते ।

इमे त्रयोपि पक्षाः विशेषणवत्याम्, विशेषावश्यकमाप्ये, नन्दिसूत्रचूर्णाम् [लि० लि० पृ० ८-९] हंरिभट्टी-युग्याम् [वा० लि० पृ० २१-] मलयगिरिगीयायो च नन्दिसूत्रवृत्तो, [पृ० १३४ दि०-पृ० १३८ दि०] धर्मेसङ्ग्रह-प्याम्, तत्पार्यमाप्यरतो [पृ० ११० पं० १४] प्रज्ञापनादृतौ [पृ० ५३१ प्र० पं० ९-पृ० ५३३ प्र०] ज्ञानविन्दौ [पृ० १५४ पं० ४] च सविस्तरं दृश्यन्ते ।

अनोद्विगमाणाः सर्वा अपि गद्या विशेषणवस्तुन्तर्गता अवबोद्धव्याः तस्य या या विशेषावश्यकमाप्ये-नन्दिसूत्रचूर्णि-नन्दिसूत्रलघुवृत्ति-धर्मेसंग्रहणी-नन्दिसूत्रमलयगिरिवृत्तिषु आगताः तासां तत्र तत्तद्व्यवनासा सूचिताः । यच्च गद्या-विश-रणप्रवृत्तिविशेषावश्यकमाप्यादिषु अधिकमुपयोगि च वर्तते तदपि तत्र तत्र टिप्पण्या समुपन्यस्य—

“कैदे भणति जुगवं जाणइ पासइ य केवली नियमा । अण्णे एगंतरिअं इच्छति सुओवएसेण ॥ १८४ ॥

—नन्दि० चू० । नन्दि० ल० । धर्मसं० गा० १३३६ । नन्दि० म० ।

ओण्णे ण चेव वीसुं दंसणमिच्छंति जिणवरिदस्स । जं चिय केवलणानं तं चिय से दरिसणं विंति ॥ १८५ ॥

—नन्दि० चू० । नन्दि० ल० । धर्मसं० गा० १३३७ । नन्दि० म० ।

जेह फिर सीणावरणे देसणाणाण संभवो ण जिणे । उभयावरणाए तह केवलदंसणस्सावि ॥ १८६ ॥

—नन्दि० चू० । नन्दि० ल० । धर्मसं० गा० १३५२ । नन्दि० म० ।

“देसणाणोवरणे जह केवलणानसंभवो भणियो । देसदंसणविगमे तह केवलदंसणं होइ ॥ १८७ ॥

—नन्दि० चू० । नन्दि० ल० । धर्मसं० गा० १३५३ । नन्दि० म० ।

आह देसणाणदंसणविगमे तुह केवलं मयं नाणं । न मयं केवलदंसणमिच्छामेसं णणु तयेयं ॥ १८८ ॥

—नन्दि० चू० । नन्दि० ल० । धर्मसं० गा० १३५४ । नन्दि० म० ।

देसणाणाभावो जह अरुणिणविसयभिलगिणिता । जुत्तो जिणम्मि एवं ण उ केवलदंसणाभावो ॥ १८९ ॥

अहवा ण चेव देसणाणाभावो जिणम्मि किं कर्जं ? । जाणइ जेण जिणंदो तेसिं विसए अपारेसेवे ॥ १९० ॥

तह वि य ण पंचणाणी अण्णइ समयम्मि मा हु होजाहि । केवलणाणाउणिणपसंगदोसो जिणंदस्स ॥ १९१ ॥

पुण्णे महातलागे णरिय पभुत्तं तदंतवत्तीणं । जह सेसतलमाणं जिणम्मि तह सेसणाणाणं ॥ १९२ ॥

अहवा जह सताण वि गह-ताराइण दिणकरब्भुदए । न पुहुत्तमेवमण्णणाणाणं केवलब्भुदए ॥ १९३ ॥

अहवा राओवसमियत्तणेण छउमरयभाववत्तीणि । केवलणाणं राइयं जेण जिणे(S)संभवो तस्स ॥ १९४ ॥

केवलदंसणमेयं छउमरये णरिय तं जओ खइयं । जइ तं नरिय जिणम्मि वि तो कएय तयं गहेयव्वं ? ॥ १९५ ॥

छउमरयम्मि जिणम्मि य जं जत्ती सव्वहेव तं णरिय । सिद्धं च चउवियप्यं च दंसणं सासणे बहुसो ॥ १९६ ॥

आह ण उ सव्वसो चिय केवलियो णरिय दंसणं किंतु । णाणं ति दंसणं ति य एक्कं चिय केवलं तस्स ॥ १९७ ॥

जह एगात्तं दोण्ह वि तो एगयरोवओमवा जुत्ता । इहरा फुटमण्णत्तं पुणत्तं पिरत्थया वा वि ॥ १९८ ॥

पैत्तोवावरणात्तं कह वा भारसविहोवओगात्तं ? । सागाराणागारं सिद्धाणं लक्खणं कह पु ॥ १९९ ॥

—विशेषा० भा० गा० ३०९३ पूर्वार्धम् ।

१ “इत्थं केवलणाणदंसणोवबोधिं बहुधा समयसभावं आयवुदीए पकणित्ता इमं भणति”—नन्दि० चू० ।

“इह च केवलज्ञानदर्शनोपयोगचिन्तायां क्रमोपयोगादौ सूरीषामनेकविधा विप्रतिपत्तिरतः संक्षेपतो विनयेयनानुग्रहाय तत्प्रदर्शनार्थं नियत इति । तत्र”—नन्दि० ल० ।

२ “गाथाद्वयम् अस्य व्याख्या—केचन सिद्धतेनाचार्यादयो भणन्ति किम् ? युगपदेकस्मिन्नेव काले जानाति पश्यति धेत्येकः केवली नलन्य नियमाभियमेन । अन्ये जिनभद्रपणिक्रमाश्रयणप्रवृत्तय एकान्तरितं जानाति पश्यति धेत्येवमिच्छन्ति श्रुतोपदेशेन यथा श्रुतानुगमानुसारेणेत्यर्थः । अन्ये तु धृष्टाचार्याः न नैव पृथक् पृथक्दर्शनमिच्छन्ति जिनवरेन्द्रस्य केवलिन इत्यर्थः किं तर्हि यदेव केवलज्ञानं तदेव से तस्स केवलिनो दर्शनं श्रुते क्षीणावरणस्य देशज्ञानाभावात् केवल-दर्शनाभावादिति भावना । अयं गाथाद्वयार्थः”—नन्दि० ल० ।

३ “जे भणति केवलणाणदंसणाण एयत्तं ते इमं हेतुजुत्तिं भणति”—नन्दि० चू० ।

“अधुना ये केवलज्ञानदर्शनाभेदनादिनस्तन्मतमुपन्यस्यन्नाह”—नन्दि० ल० ।

४ “एव ते हेतुजुत्तं तथा अत्थं ण संसहइ ति हेतुत्तरहेतुजुत्तीणा चेव भणति आ (१) वा संसहइ तथा उत्तरहेतुजुत्तीए चेव भणति ।

• मेदणाणोवरणे जह केवलणानसंभवो भणितो । देसदंसणविगमे तह केवलदंसणं होइ ॥”—नन्दि० चू० ।

“सिद्धान्तवायाह”—नन्दि० ल० ।

५ इतो गायत उपरि सप्तसाह वा या या अधिका गप्पा विशेषावश्यकमास्थे विन्यते ताः सर्वा अपि अत्र निर्दिष्टाः—

“सम्भावो जदीओ जं सागरोवओगलामाओ । तेणेह सिद्धलद्धी उण्णजइ तदुत्तरवत्तस्स ॥

एवं च गममइ धुवं तरतमजोगोवओगया तस्स । जुगवोवओगसावे सागरविसेसणमजुत्तं ॥

अहव मइ सव्वं चिय सागारं से तवो अदोसो ति । नाणं ति दंसणं ति च न विसेसो तं च नो जम्हा ॥

सागारमनागारं लक्खणमेयं ति मणियमिह चेव । तह नाण-दंसणाइ समए वीसुं पठिद्दाइ ॥

नाणं पंचवियप्यं चउम्विहं दंसणं कत्तो ?” । गा० ३०८९-३०९३ ।

मणियमिहेव च केवलजणवत्तता मुणति सव्वं ति । पारसि सव्वउ तिय केवलविट्ठीहिणंताहि ॥ गा० ३०९४ ।

पाणस्त जणिभवे विसओ जइ दंसणस्स दट्ठवे । जुतं तो इहरा पुण लम्खणवेहम्मभावणं ॥२००॥
 अह वा जइ पाणेण वि वीसइ णजइ य दंसणेणावि । एवं सु पाणदंसणपहवणा कप्पणमितं ॥२०१॥
 एवं च सेसदंसणणाण वि णाम पत्तमेगतं । सिद्धाणि अ पत्तेअं दंसणणाणि समयम्मि ॥२०२॥
 कह वा जिणेण भणियं दोणिण अहं नाणदंसणट्ठाए । सोमिलपुच्छाए जइ दंसणणाणमेगतं ॥२०३॥
 आह जओ विय जीवाणणाई तेण तेसिमेगतं । भणइ तो सेसाण वि पाणाणं पत्तमेगतं ॥ २०४ ॥
 ताई पि जीवमावाणणाई जे य सेसया भावा । अण्णोणल्लिगभिण्णा खओवसमिआदओ पंच ॥ २०५ ॥
 सइ जीवाणण्णते णाणतं तव मयं अहो वेसि । ण मयं केवलदंसणणाणां एव मिच्छा ते ॥ २०६ ॥
 जइ जीवाणणाणं नाणतं सेसभावमेयाण । तइ जीवाणणाणं णाणतं केवलणं पि ॥ २०७ ॥
 अह भणियं च जिणमए जाणइ पासइ य केवलणाणी । ण वि दंसण ति तइहा णाणं विय दंसणं तस्स ॥२०८॥
 भणइ जहोहिणाणी जाणइ पासइ य भासियं सुत्ते । ण य णाम ओहिदंसणणाणेगतं तइ इमं पि ॥२०९॥

—नन्दि० चू० । नन्दि० ल० । धर्मस गा० १३५५ । नन्दि० म० ।

जं पासइ ति भणियं तइहा तं दंसणेण पेत्तव्वं । जेण विसेसियमेअं पणवणदसाइसुत्तेसु ॥२१०॥
 खीणे पंचविहम्मि वि णाणावरणम्मि आणइ जयं ति । पासइ य दंसणावरणविप्पणासम्मि सब्बणू ॥२११॥
 मइणाणाणत्थंतरभूयस्स वि चक्खुदसणस्सेह । जइ दंसणोववारो जुत्तो तइ केवलस्सावि ॥२१२॥
 भणइ चक्खुदंसणमइणाणत्तमिह पालमेयकयं । जं जत्थ दंसणं तत्थ नत्थि कालम्मि णाणं तु ॥२१३॥
 जइ वा जुगवं चयसुदंसणमइणाणविसयया होज्जा । तो जुगवं छउमत्थे वि होज्ज उवओगजुगमेयं ॥२१४॥
 तइहा अचरसुदंसणमिह दंसणमिट्ठमुगाहेहाओ । सव्वत्थ अवाओ धारणा य सुदं मइणाणं ॥२१५॥
 आह किमोगइमेत्तं ण दंसणं होइ सेसयं णाणं । भणइ एगसमइओ जमोगहो णोवओगो उ ॥२१६॥
 अतोसुहुत्तमेत्तं उवओगो णियमिओ जओ सुत्ते । तइहा दंसणकाओ सिद्धो फुडमोगहोहातो ॥२१७॥
 जइ सेसणाणदंसणणाणं तइ जिणम्मि किमण्डुं । णाणतं केवलणाणदंसणाणं सलस्सणओ ॥२१८॥
 णाणं वत्तं दंसणमव्वत्तं भणइ देसियं समए । तो णाणदंसणाणं जिणम्मि सविसेसणं जुत्तं ॥२१९॥
 भणइ केवलदंसणमव्वत्तं जेण होज्ज को हेऊ ? । जइ नाणाओ अत्तं वत्तं च हवेज्ज को दोसो ? ॥२२०॥
 जइ सव्वं विण्णियं पाणेण जिणोऽमलं विजाणेइ । तइ दंसणेण पासइ गिवयावरणक्खए सव्वे ॥२२१॥
 जेसिमण्डुं दंसणमण्णं पाणा हि जिणवरिदस्स । वेसिं न पासइ जिणो सविसयणिययं जओ णाणं ॥२२२॥

आह पिइभावम्मि वि उवउत्ता दंसणे य णाणे य । भणियं तो जुगवं सो नणु भणियस्सिणं पि तं सुणमु ॥

गा० ३०९५ ।

अह सव्वत्थेय न केवलस्स दो किंनु कासइ हवेज्ज । सो य जिणो सिद्धो वा तं च न सिद्धाहिगाराओ ॥

गा० ३०९७ ।

अहवा पुव्वदेण व सिद्धमिको ति किय विइएणं । इत्तो विय पच्छदेवि गम्मइ सव्वपडित्तेहो ॥ गा० ३०९८ ।
 तो कहमिहेव भणियं उवउत्ता दंसणे य नाणे य ? । समुदायवयणमेयं उमयतिसेहो य पत्तयं ॥ गा० ३०९९ ।
 जमपन्नंताई केवलाई तेणोअओवओयो ति । भणइ वायं निअमो सत्तं तेणोवओयो ति ॥ गा० ३१०० ।
 एगयराणुवउत्ते तदसव्वनुदरिसणत्तणा म तं च । अण्णइ छउमत्थस्सवि समाणमेयन्तरे सव्वं ॥ गा० ३१०३ ।
 अह जम्मि नोवउत्तो तं नत्थि तओ न दंसणाइत्तिगे । अत्थि जुगवोवओगो ति होउ सादू कइं विगलो ? ॥

गा० ३१०६ ।

आह भणियं नणु सुए केवलिणो केवओवओगेण । पडम ति तेण गम्मइ सओवओगोभयं वेसिं ॥

गा० ३१०८ ।

उवओगगइहाओ इह केवलनाणदंसणमइहणं । जइ तदणत्थंतरया हवेज्ज सुत्तम्मि को दोसो ? ॥ गा० ३१०९ ।
 तगहणे किमिह फलं नणु तदणत्थंतरयएसत्थं । तइ वत्थुविसेसत्थं सयसो सुत्ताइ समयम्मि ॥ गा० ३११० ।
 सिद्धो काइय-नोसंजयाइपज्जाभओ स एवेगो । सुत्तेसु विसेसिज्जइ जइहे तइ सव्ववत्थुणि ॥ गा० ३१११ ।
 पइ केवलीण जुगवं उवओगा होज्ज होज्ज तो एवं । सागाइण्णाययमीसण य तिण्णमण्णहुं ॥ गा० ३१२५ ।
 जइ नणुआवरणं नाकारण्या कइं तदावरणं । एगंतरोवओगे जिणस्स तं अण्णइ सइत्तो ॥ गा० ३१३४ ।
 परिणाभियभावाओ जीवत्तं पिव सइवा एवायं । एगंतरोवओगो जीवाणमण्णहेव ति ॥ गा० ३१३५ ।

जेह पासह तह पासठ पासह जो जेण दसयं सं ये । जाणह अ जेण अरहा सं ये पाणं वि घेसयं ॥२२३॥

—नन्दि० चू० । नन्दि० ल० । धर्मसं० गा० १३५६ । नन्दि० म० ।

जं घेवलाहं गाईअपजवसियाहं दो वि भगियाहं । तो विंति वेह जुगवं जाणह पासह य गव्वणू ॥२२४॥

—नन्दि० चू० । नन्दि० ल० । धर्मसं० गा० १३१८ । नन्दि० म० ।

इहेराडईनिहणं मिच्छाअवरणवगो भि य जिणस्स । इयरोयरावरणया अहवा गियारणारणं ॥२२५॥

—विशेषा० भा० गा० ३१०२ । नन्दि० चू० । नन्दि० ल० । धर्मसं० गा० १३१९ । नन्दि० म० ।

तहं य अराम्यणुसं अमयदरिसत्तणप्पसंगो य । एमंतरोयभोगे जिणस्स दोगा बहुविहीया ॥२२६॥

—नन्दि० चू० । नन्दि० ल० । धर्मसं० गा० १३४० । नन्दि० म० ।

ठिह्हासं जह रोसहंराणणाणमणुवओगे वि । दिट्ठमवट्ठणं तह ण होह कि केवलणं वि ॥२२७॥

—विशेषा० भा० गा० ३१०१ ।

मुळे वि पाणदंसणसग्गाये दिहं णु जुगवमुवओगो । छठमत्पत्ताणिट्ठो इट्ठो य जिणस्स दुविहो वि ? ॥२२८॥

राव्ववलीणावरणो अह मण्णति वेक्खी ण छउमत्तो । तो जुगवमजुगवं पि य उवओगविसेसणं सेति ॥२२९॥

—विशेषा० भा० गा० ३१०४ ।

देसवरणए अजुसं जुगवं वणिणोमओवओगितं । देसोमओवओगो पुणाह पठिसिजए फीस ? ॥ २३० ॥

—विशेषा० भा० गा० ३१०५ ।

अह णेवं सो वेणपठ जह छउमत्पस्स तह जिणस्सति । दोहं उवओगणं एगयरो एगसमयम्मि ॥ २३१ ॥

तो भणइ एव मिच्छा उभयावरणअसओ ति वेक्खिणो । उवउत्तस्सेवबरे जेणेगयरस्स आवरणं ॥ २३२ ॥

भीणइ मिण्णमुहुत्तोयओगवाले वि तो तिणाणस्स । मिच्छा छावट्ठीसागरोवमाहं यओवसमो ॥ २३३ ॥

—नन्दि० चू० । नन्दि० ल० । धर्मसं० गा० १३४१ । नन्दि० म० ।

१ “एवं पराभिप्याए पठिसिद्धे एमंतरोययोगता सिद्धा । तहविमं भण्णति” —नन्दि० चू० ।

२ “तथ जे ते भणंति जुगवं जाणह पासह य ते इमं उववत्ति उवदिसंति” —नन्दि० चू० ।

“संप्रतं युगपदुपयोगवदिमतप्रदर्शनायाह” —नन्दि० ल० ।

३ “यस्मात् केवलज्ञानदर्शने साधपर्यवसिते हे अपि भणिते ततो भुवते केचन विद्धरोनाचार्यादयः किम् ? युगपदेकस्मिन् काले जानाति पश्यति च कः ? सर्वज्ञ इति गाथार्थः” —नन्दि० ल० ।

४ “इतरथान्यथा आदिनिघनलं सादिपर्यवसानलं केवलज्ञानदर्शवदोत्पत्त्यनन्तरमेव केवलज्ञानोपयोगकाले केवलदर्शनाभावादेव केवलदर्शनीययोगकालेऽपि केवलज्ञानाभावात् । तथा, मिथ्यावरणक्षय इति वा जिनस्य—न ह्यपनीतावरणौ द्वौ प्रदीपौ क्रमेण प्रकाश्यं प्रकाशयत इत्यभिप्रायः । तथा इतरेतरावरणता—स्वावरणे क्षीणेऽप्यन्यतमभावे अन्यतमाभावादिति भावना । अथवा निष्कारणावरणमित्यत्रारणमेव अन्यतरोपयोगकालेऽन्यतरस्यावरणम् तथा च सति सर्वदेव भाग्यमात्रप्रसङ्गस्तथा चोक्तम्—

नित्यं वा सत्त्वमसत्त्वं वाऽहेतोरन्यानपेक्षणात् । अपेक्षतो हि भावानां कालाचित्वलसंभवः ॥ इति गाथार्थः”

—नन्दि० ल० ।

५ “व्याख्या—तथा च सति असर्वज्ञत्वं असर्वदर्शित्वप्रसङ्गश्च पाक्षिकं वा असर्वज्ञत्वम्—यदा सर्वज्ञो न तदा सर्वदर्शी दर्शनोपयोगाभावादेव, यदा सर्वदर्शी न तदा सर्वज्ञः ज्ञानोपयोगाभावात् । एवमेकान्तरोपयोगे सुपुण्यमाने सति जिनस्य केवलिनः दोषा बहुविधा इति गाथार्थः” —नन्दि० ल० ।

६ “एवं परेण बहुधा भणिते आगमवारी उत्तरमिममाह” —नन्दि० चू० ।

“एवं परेणोक्ते सत्यागमवाप्ताह” —नन्दि० ल० ।

७ “व्याख्या । यदुक्तमितरथादिनिघनत्वमिति । तदसदिति दर्शयति—उपयोगानुपयोगकालापेक्षयैव साधपर्यवसितत्वात् केवलज्ञानदर्शनीयोरित्यभिप्रायो न पानर्थादिदम् कथम् ? भण्यते अन्यथा हि मित्रमुहूर्त्तौपयोगकाले मत्स्यादीनां तत्तन्निर्हासितः मिथ्या यददृष्टितागरोपमाभि धरोपपन्नः प्रतिपादितश्च सन्ने न च युगपदेव मत्स्याद्युपयोगः । एवं क्षाधिकोपयोगेऽपि न विष्यति । जीवन्वाभावादिति गाथाभिप्रायः” —नन्दि० ल० ।

अहं न वि एवं तो सुण जहेव खीणतरादो अरहा । सते वि अतरावखयमि पंचपगारमि ॥२३४॥

—नन्दि० चू० । नन्दि० ल० । धर्मस० गा० १३४२ । नन्दि० म० ।

सययं ण देह ल्हइ व भुंजइ उवभुंजइ य सव्वणू । कज्जमि देह ल्हइ य भुंजइ व तहेव एयं पि ॥२३५॥

—नन्दि० चू० । नन्दि० ल० । धर्मस० गा० १३४३ । नन्दि० म० ।

देतस्स लभंतस्स य भुंजंतस्स वि जिणस्स एस गुणो । खीणंतरादयत्ते जं से विगं ण संभवइ ॥२३६॥

—नन्दि० चू० । नन्दि० ल० । धर्मस० गा० १३४४ । नन्दि० म० ।

उवउत्तस्सेमेव य णाणमि व दंसणमि व जिणस्स । खीणावरणपुणोऽयं जं कसिणं मुणइ पासइ या ॥२३७॥

—नन्दि० चू० । नन्दि० ल० । धर्मस० गा० १३४५ । नन्दि० म० ।

तो भणइ केवलणं पत्तो इयरेयावरणदोसो । भणइ चट्ठाणिस्स वि स एव दोसो समाविसइ ॥२३८॥

एवं विणा वि णामं कारणमुप्पायविगमया पत्ता । एवं च सइ विणाणुभवो कइ ण सिद्धाणं ? ॥२३९॥

जुगदाणुवओगिते सुचइ चट्ठाणिणो विणा हेवं । विगमुप्पाओ जइ तइ जिणस्स जइ होज्ज को दोसो ॥२४०॥

आहवा खीणावरणे जिणमि णिकारणावरणदोसो । ण उ जुज्जइ छउमत्ये सतावरणे तित्ते दुद्धो ॥२४१॥

भणइ छउमत्यस्स वि णाणयरोवओगिभावते । सते वि खओवसमे सेसावरणं न सभवइ ॥२४२॥

जेण जया ण जाणइ णणमुदण तदा तदावरणं । शय सतेण ण जाणइ मिच्छावरणनखओवसमो ॥२४३॥

एवं जं जं कालं उववज्जइ जमि जमि णाणमि । तं तं कालं जुतो तत्सावरणनखओवसमो ॥२४४॥

ठिइकालविसयाओ णाणानं न वि य ते चट्ठाणाणी । एवं सति छउमत्यो अत्थि न जइ दसणी समए ॥२४५॥

—विशेषा० गा० गा० ३१०७ ।

पौसंतो ण वि जाणइ जाणं य ण पासइ जइ जिणंदो । एवं ण कयाइ वि तो सव्वणू सव्वदरिसी य ॥२४६॥

—नन्दि० चू० । नन्दि० ल० । धर्मस० गा० १३४६ । नन्दि० म० ।

जुगदमजाणंतो वि हु चउहिं णाणेहिं जइ चट्ठाणाणी । भणइ तहेव अरहा सव्वणू सव्वदरिसी य ॥२४७॥

—नन्दि० चू० । नन्दि० ल० । धर्मस० गा० १३४७ । नन्दि० म० ।

तुंळे उभयावरणखयमि पुव्वयरसुभवो कस्स । दुविदुवओगाभावे जिणस्स जुगवं ति चोएइ ॥२४८॥

—नन्दि० चू० । नन्दि० ल० । धर्मस० गा० १३४८ । नन्दि० म० ।

भणइ ण एस णियमो जुगलुण्णेषु जुगवमेवेह । होयव्वं उवओगेण एय सुण तव दिट्ठं ॥२४९॥

—नन्दि० चू० । नन्दि० ल० । धर्मस० गा० १३४९ । नन्दि० म० ।

१ “जथा तओ तत्पस्स मतिमुतावधिणाणेषु अंतमुहुत्तो कालोवयोगसंभवो उवयोगाणुवयोगेण य छावट्ठिमागरा से द्वितिकालो विट्ठो तथा जति जिणस्स णाणंदंसा सादिअपज्ववसाण उवयोगाणुवयोगेण भवति तो को दोसो ? जति एय ते णाणुमय तो इमं ते कथं अणुमतं भविस्सति ?” —नन्दि० चू० ।

“न च क्षयकार्येण अवश्यमनवरतमेव भवितव्यमिति दर्शयन्नाह” —नन्दि० ल० ।

२ “पुणो पर आह” —नन्दि० चू० ।

“व्याख्या—पश्यन्नपि न जानाति जानन् वा न पश्यति यदि जिनेन्द्र । एवं न कदाविदप्यसौ सर्वज्ञः सर्वदर्शी च युगपदन्यतरोपयोगकालेऽन्यतरोपयोगानुभावादिति गाथायः” —नन्दि० ल० ।

३ “उत्तरमाचार्य आह” —नन्दि० चू० ।

“सिद्धान्तवाचाह” —नन्दि० ल० ।

४ “इयं तु निगदसिद्धैव । नवरं क्षयिकभावमाश्रित्येति गाथायः” —नन्दि० ल० ।

५ “पर एवाह” —नन्दि० चू० ।

६ “व्याख्या—तुल्ये उभयावरणक्षये केवलज्ञानदर्शनावरणक्षये पूर्वतरं प्रथमतस्तुद्धव उत्पादः कस्य ? यदि ज्ञानस्य स किनिबन्धन इति वाच्यम् । तदावरणक्षयनिबन्धन इति चेत् दर्शनेऽपि तुल्य इति तस्यापुद्धवप्रसङ्गः । एवं दर्शनेपि वाच्य । अतः स्थावरणक्षयेऽपि दर्शनाभाववद् ज्ञानस्याप्यभावप्रसङ्गः । विपर्ययो वा, एवं द्विविधोपयोगाभावे जिनस्य युगपदिति चोदयत्ययं गाथायः” —नन्दि० ल० ।

७ “उत्तरमाचार्य आह” —नन्दि० चू० ।

“अन सिद्धान्तवाचाह” —नन्दि० ल०

जह जुगलुप्पतीह वि सुते सम्मत्तमद्गुयाईणं । णत्थि जुण्णोवओणो सव्वेसु सहेव केवल्लिणो ॥२५०॥

—नन्दि० चू० । नन्दि० ल० । धर्मसं० गा० १३५० । नन्दि० म० ।

भणियं पिय पण्णती-पण्णवणाईसु जह जिणोसमयं । जं जाणह ण वि पासइ तं अणु-रयण्णमाईणि ॥२५१॥

—विशेषा० भा० गा० ३११२ । नन्दि० चू० । नन्दि० ल० । धर्मसं० गा० १३५१ । नन्दि० म० ।
इयसद्गलुप्पयलोना तं वित्ति केह छउमत्तये । अण्णे पुण परीत्थियअवत्तव्वमिणं तं जंपत्ति ॥ २५२॥

—विशेषा० भा० गा० ३११३ ।

जं छउमत्तयाऽऽधोद्विगपरमावहिणो विसेसितं यमसो । णिहिसइ केवल्लित्थेण तस्स छउमत्तया णत्थि ॥२५३॥

—विशेषा० भा० गा० ३११४ ।

ण य पासइ अणुमण्णो छउमत्तयो मोत्तुमोहिंसंण्णं । तत्तो जो परमावहिणाणी तत्तो वि किंचूणो ॥ २५४ ॥

—विशेषा० भा० गा० ३११५ ।

ते दो वि विसेसेतं अण्णो छउमत्तयेकेवली को सो ? । जो पासइ परमाणुं गहणमिहं जस्स होज्जा हि ॥२५५॥

—विशेषा० भा० गा० ३११६ ।

तेसिं चिय छउमत्तयाइयाण मग्गिजए जहिं सुते । केवलसंजम-संव-र-यंमाईएहिं निव्वणं ॥ २५६ ॥

—विशेषा० भा० गा० ३११७ ।

तिण्णि वि पडिसेहेतं तीणु वि कालेसु केवली तत्थ । सिज्झसु सिज्झइ सि य सिज्झस्सइ या विणिहिट्ठा ॥२५७॥

—विशेषा० भा० गा० ३११८ ।

एवं विसेसयम्मि वि परमयमेगंतरोवओणो ति । ण पुण जुगवोवओणो परवत्तवं ति का मुदी ? ॥ २५८ ॥

—विशेषा० भा० गा० ३११९ ।

अण्णं च इमा गाहा समए सिद्धादिगारपरिपडिया । फुडवियउत्तयं साहइ जिणस्स एगंतव्वओगं ॥ २५९ ॥

णौणम्मि दंसणम्मि य एत्तो एगतरणम्मि उवउत्ता । सव्वस्स केवल्लिस्सा जुगवं दो णत्थि उवओगा ॥ २६० ॥

—विशेषा० भा० गा० ३०९६ । नन्दि० चू० । नन्दि० ल० । धर्मसं० गा० १३५७ । नन्दि० म० ।

सिद्धाण वि एगयरोवओगवत्तिताणं ति एइसे । पुग्गदेणं सिद्धं अच्छउ पच्छदमिह ताव ॥ २६१ ॥

परवत्तव्वमिणं ति य भणिज्ज एयं पि कोइ तं ण भवे । पण्णतीए विसेसियमेयं जम्हा गियंठेसु ॥ २६२ ॥

उयवओणो एगयरो पणुनीसइमे सए सिणायस्स । भणिओ वियडत्तो चिय छट्ठेइसे विसेसेतं ॥ २६३ ॥

—विशेषा० भा० गा० ३१२० । नन्दि० चू० । नन्दि० ल० । धर्मसं० गा० १३५८ । नन्दि० म० ।

पण्णवणाचरमैए भणिओ सिद्धो विमुद्धनाणीहि । सागारे उवउत्तो सिज्झइ जह तत्थ गंतूणं ॥ २६४ ॥

अह भणसी सव्वं चिय सागारे से अओ अदोत्तो ति । ता सिद्धकत्तणं कह भणियं सागारऽणगारं ॥२६५॥

एवं फुडवियउत्तमि वि सुते सव्वण्णमासिए सिद्धे । कह तीरइ परवत्तिव्ववत्तव्वमिणं ति वीत्तुं जे ॥ २६६ ॥

—विशेषा० भा० गा० ३१२१ ।

सव्वत्थ सुत्तमत्थि य फुडमेगयरोवउत्तसत्ताणं । उभओवउत्तसत्ता सुते सुत्ता ण कत्थइ वि ॥ २६७ ॥

—विशेषा० भा० गा० ३१२२ ।

कस्सइ वि णाम कत्थइ काले जइ होज्जदोवि उवओगा । उभओवउत्तसत्ताण सुत्तमेयं पि ता हुज्जा ॥ २६८ ॥

—विशेषा० भा० गा० ३१२३ ।

हुविदाणं पि य जीवाण भणियमप्यवहुयं ससमयम्मि । सागारऽणगाराण य ण भणियमुभओवउत्ताणं ॥२६९॥

—विशेषा० भा० गा० ३१२४ ।

जइ केवलीण जुगवं उवओगा होज्ज होज्ज तो एवं । सागारऽणगाराण य भीसाण य तिग्गमप्यवहुं ॥ २७० ॥

—विशेषा० भा० गा० ३१२५ ।

१ “किंच, सिद्धाधिकारे एगंतरोवयोगदंसिमा इमा पाहुडा गाहा”—नन्दि० चू० ।

“स्वपक्षे समर्पणायैव सिद्धान्तवाचाह”—नन्दि० ल० ।

२ “किंच, भगवईए”—नन्दि० चू० ।

“नवरे भगवत्तो पञ्चविंशतितये शते [ध० २५ उ० ६ पृ० ३९९ द्वि० सू० ७६७] अधिकारोपलक्षिते सिणायस्स ति क्कत्तस्स केवल्लिः ।”—नन्दि० ल० ।

३ प्रमाण० प० ३६ पृ० ६०७ सू० ३४९ ।

अहं सई छउमत्ये पडुच धुत्तमिणमो ण केवल्लिणो । तं पि न जुज्झं जं सब्बसत्तसंसाहिगारोऽयं ॥ २७१ ॥

—विशेषा० भा० गा० ३१२६ ।

काउं सिद्धरगहणं बहुवत्तव्यवपणसु सन्वेसु । इह केवल्लमगहणं जइ ते तं कारणं वचं ॥ २७२ ॥

—विशेषा० भा० गा० ३१२७ ।

अहं वा विसेसियं चिय जीवाभिगममि एतमणवहुं । दुबिह ति सब्बजीवा सिद्धा सिद्धादियां जत्थ ॥ २७३ ॥

—विशेषा० भा० गा० ३१२८ ।

सिद्ध सईदियक्काए जोगे वेए कसाय देसा य । णाणुवओगाहारगभासा य सरिरवरिमे य ॥ २७४ ॥

—विशेषा० भा० गा० ३१२९ ।

अंतोमुहुत्तमेव य कालो भणियो तहोवओगस्स । साई अपज्जवसिओ ति णरिय कट्ठवइ वि गिहिट्ठो ॥ २७५ ॥

—विशेषा० भा० गा० ३१३० ।

जह सिद्धाईयाणं भणिवं साईअपज्जवसियत्तं । तह जइ उवओगाणं हवेज्ज सो होज्ज ते जुगयं ॥ २७६ ॥

—विशेषा० भा० गा० ३१३१ ।

कैस्स व णाणुमयमिणं जिणस्स जइ होज्ज दो वि उवओगा । णूणं व होति जुगवं जओ णिसिद्धा सुए बहुतो ॥

—विशेषा० भा० गा० ३१३२ । नन्दि० चू० । नन्दि० ल० । धर्मसं० गा० १३५९ । नन्दि० म० ।

ण वि भणिगिवेसुद्धी अम्हं एगंतरोवओगमि । तह वि भणिमो ण तीरइ जं जिणमयमण्णहा काउं ॥ २७८ ॥

—विशेषा० भा० गा० ३१३३ ।

मोत्तूण हेउवायं आगममेत्तावलंविणो होउं । सम्मसणुचित्तिणिजं किं जुत्तमजुत्तमेयमि ॥ २७९ ॥

अहं वा ण सव्वसो चिय सव्वं जिणमयमहेउयं अणियं । किंतु अणुयत्तमाणो अण्णत्तं हेउओ भणइ ॥ २८० ॥

अत्र श्रीमद्वैवाहिकव्यापितलेन प्रसिद्ध एक एव उपयोगयोग्यपद्यश्चो दिगम्बरीयेषु प्रवचनसार—आत्ममीमांसा—अष्ट-
शती—अष्टसङ्की—तत्त्वार्थश्लोकवार्तिक—विद्यमसार—गोमटसार—बृहद्रव्यसंग्रहेषु साष्टमुपलभ्यते नेत्ररौ खण्डनीयवैनापि ।
अनुक्रमेण तद्यथा—

“तेकालणिच्च विसमं सकलं सव्वायसंभवं चित्तं । जुगवं जाणदि जण्हं अहो हि णाणस्स माहृप्पं ॥

ज्ञानाधि० १ ॥ ५१ ॥

“तत्त्वज्ञानं प्रमाणं ते युगपत्सर्वमासनम् । कमभावि च यज्ज्ञानं स्वादादनयसंस्कृतम् ॥ १०१ ॥

परि० १० पृ० ४४ ।

तत्र सकलज्ञानावरणपरिक्षयविजृम्भितं केवलज्ञानं युगपत्सर्वोपविषयं करणक्रमव्यवधानातिवर्तिताद् युगपत्सर्व-
भासनं तत्त्वज्ञानत्वाद् प्रमाणम् । तथोक्तम् “सर्वद्रव्यपर्यायेषु केवलस्य” इति सूत्रकारैः । केवलज्ञानदर्शनयोः क्रमवृत्तिताद्
चक्षुरादिज्ञानदर्शनवयुगपत्सर्वभासनमयुक्मिति चेन्न, तयोर्बोधनयात्, तदावरणक्षयस्य युगपद्भावात् ‘मोक्षक्षयाज्ञानदर्शना-

१ सिद्धान्तवाधेवानुद्धतलमागममार्कितं च परां ख्यापयसाह—नन्दि० ल० ।

इतो धर्मसंग्रह्यामिमा गायथा अधिका वर्तन्ते—

जं दंसणणाणाई सामन्नविसेसगहणरूपाई । सेण ण सव्वणू सो णाया ण य सव्वदरिस्सि वि ॥

समुदितसुमयं सव्वं अण्णतरेण ण वि वेप्पति तयं च । मेदामेदे वि मिहो एसो खलु होइ णातो ति ॥

सामन्नमिह कर्हन्ती णेयं अन्नंतरीकयविसेसं । ते वि इतरेण एवं उमयं पि ण जुज्झं इहरा ॥

एवं च उमयरूपे सिद्धे सव्वम्मि वत्थुजायमि । दंसणणाणे वि फुडं सिद्धे चिय सव्वविसए ति ॥

जं एत्थ णिविसेसं गहो विसेसाण दंसणं होति । सविसेसं पुण णाणं ता सयलत्थे तओ दो वि ॥

समतापम्मविसिद्धं वेप्पति जं दंसणेण सव्वं तु । ण तु विसमताए ता कइ सयलत्थमिणं ति वत्थ्वं ? ॥

एवं विवज्जासेणं णाणस्स वि असयलत्थया णेया । उमयरगहणे [य] दोहवि अविसेसो पावती णियमा ॥

समएतरम्ममाणं मेदामेदम्मि ण खलु अण्णोणं । णिवेक्खमेव गहणं इय सयलत्थे तओ दो वि ॥

जं सामण्यप्यहणं गहणं इतरोवसज्जणं चेव । अत्थस्स दंसणं तं विवरीयं होइ णाणं तु ॥

जीवसहजातो चिय एतं एवं तु होइ णात्थ्वं । अणिसिद्धम्मि वि अत्थे जुगवं चिय उमयरूपे वि ॥

अण्णे सव्वं णेयं जाणति सो जेण तेण सव्वणू । सव्वं च दरिसणिजं पासइ ता सव्वदरिस्सि ति ॥

णेया तु विसेसं चिय सामण्यं चेव दरिसणिजं तु । ण य अण्णियण्णाणे वि तस्स णो इट्ठसिद्धि ति ॥

गा० १३६०—१३७१ धर्मसं० पृ० ४४२ दि० ।

वरणान्तरायश्रयाय केवलम्' इति अत्र प्रथमं मोक्षशयस्ततो ज्ञानावरणादिन्यक्षयः सकृदिति व्याख्यानात् । तज्ज्ञानदर्शनयोः क्रमशः हि सर्वज्ञत्वं कादाचित्कं स्याद् दर्शनकाले ज्ञानाभावात् तत्काले च दर्शनाभावात् । सततं च भगवतः केवलिनः सर्वज्ञत्वं सार्वदशित्वं च साधनपर्यवसिते केवलज्ञानदर्शने इति वचनात् । श्रुतस्वरतिप्रतिष्ठिरिति चेत् निर्लोठिनेतिवत् सर्वज्ञविशिष्टप्रसावे न पुनरिदोच्यते । केवलज्ञानदर्शनयोरुपपन्नावः कुतः सिद्ध इति चेत्, सामान्य-विशेषविषययोर्विगतवरणयोर्युगपत्प्रतिभासा-योगात् प्रतिषण्णान्तराभावात् । सामान्यप्रतिभासो हि दर्शनं विशेषप्रतिभासो ज्ञानम् । तत्प्रतिषण्णं ज्ञानावरणं दर्शनावरणं च । यदुद्यादस्मदादेः केवलज्ञानदर्शनानाभिर्भावः तयोश्च युगपदात्मविशुद्धिप्रकर्षविशेषात् परिक्षयसिद्धेः कथमिव युगप-त्प्रतिभासनं सामान्यविशेषयोः स्यात् प्रक्षीणाशेषयोहान्तरायस्य प्रतिषण्णान्तरं च कथमिव संभाव्येत येन युगपत्तद्विनयं न स्यात् ? अस्तु नाम केवलं तत्त्वज्ञानं युगपत्सर्वभासनम्, मतिश्रुतावधिगमन-पर्ययज्ञानं तु कथमित्युच्यते" ।

—अष्टशं० अष्टसं० पृ० २८१ पं० ५—।

“सोपयोगस्यानेकस्य ज्ञानस्यैकत्र योगपक्षवचने हि सिद्धान्तविरोधः सूत्रकारस्य न पुनरनुपयोगस्य सह द्वायुपयोगौ न स्य इति वचनात् । सोपयोगयोर्ज्ञानयोः सह प्रतिषेवादिति निवेदयन्ति—

क्षायोपशामिकं ज्ञानं सोपयोगं क्रमादिति । नार्थस्य व्याहृतिः काचित् क्रमज्ञानाभिधानिना ।

निरुपयोगस्यानेकस्य ज्ञानस्य सहभावयचनसामर्थ्यात् सोपयोगस्य क्रमात् क्षायोपशामिकस्येत्युक्तं भवति तथा च नार्थस्य हानिः क्रमभाविज्ञानावबोधकस्य सम्भाव्यते । अत्रापराकृतमनूय निराकुर्वन्नाह—

सोपयोगी सह स्वात्तामिलार्थाः ख्यापयन्ति ये । दर्शनज्ञानरूपौ तौ न तु ज्ञानात्मकायिति ॥

ज्ञानानां सह भावाय तेषामेतद्विरुद्धपक्षे । क्रमभावि च यज्ज्ञानमिति युक्तं ततो न तत्" ॥

१-३० श्लो० ६-८ पृ० २५३ पं० ३०—।

“जुगवं वड्ड णाणं केवलणाणित्स दंसणं च तद्वा । दिणयरपयास-णपं अह वड्ड तह मुणेरय्वं” ॥ १६० ॥

“सिद्धाणं सिद्धादे केवलणाणं च दंसणं एयियं । सम्मतमणाहारे, उवजोगा ण कम्मपउत्तो” ॥ ७३० ॥

“दंसणपुव्वं णाणं, छदमत्थाणं ण दोणिण उवउग्गा । जुगवं अज्झा केवल-णाहे जुगवं तु ते दोवि ॥ ४४ ॥

दंसणपुव्वं णाणं छदमत्थाणं” सत्तावलोकनदर्शनपूर्वकं ज्ञानं भवति छद्मस्थानां संसारिणाम् । कस्मात् “ण दोणिण उवउग्गा जुगवं जग्गा” ज्ञानदर्शनोपयोगद्वयं युगपन्न भवति यस्मात् “केवलत्वादे जुगवं तु ते दोवि” केवलित्तये तु युगपत्तौ ज्ञानदर्शनोपयोगौ द्वौ भवत इति—पृ० १६१ पं० ३-८ ।

अत्रेदमवधारयत् विशेषावश्यकभाष्ये नन्दिचूर्णा च पक्षत्रयं पुरस्कृत्य नामानि अनिर्दिश्यैव सामान्यतो वर्णितम् हरिमन्त्रीयायां मलयगिरीयायां च शृत्वा क्रमोपयोगपक्षः श्रीजिनभद्रगणिसमाधमणादिसत्त्वेन युगपदुपयोगरसः शीतसिद्धेना-दिसत्त्वेन एकोपयोगपक्षश्च श्रीशुद्धाचार्यादिसत्त्वेन उपन्यस्तः परन्तु सम्मतिटीकाकारैः श्रीमद्भयदेवैः युगपदुपयोगपक्षः श्रीमद्भद्रादिसत्त्वेन एकोपयोगपक्षश्च प्रकरणकार-सिद्धसेनदिवाकर-सत्त्वेन वर्णितः—

धीहरिमन्त्राभयदेवमलयगिरीणां पक्षत्रयपुरस्कृतविषयोऽयं मतमेदः वाचकपदैः श्रीमद्यतोविजयैरित्यं परितुतः—
“इदमिदानीं निरूप्यते—केवलज्ञानं स्वसमानाधिकरणकेवलदर्शनसमानकालीनं न वा, केवलज्ञानक्षणं स्वसमानाधिकरणदर्शन-क्षणव्यवहितोत्तरलब्धार्थं न वा ? एवमाद्याः क्रमोपयोगवादिनां जिनभद्रगणिसमाधमणपूज्यपादानाम्, युगपदुपयोगवादिनां च मल्लादिप्रवृत्तीनाम्, यदेव केवलज्ञानं तदेव केवलदर्शनमिति वादिनां च महत्वादिश्रीसिद्धसेनदिवाकराणां साधारण्यो विप्रति-पत्तयः । यत्तु युगपदुपयोगवादित्वं सिद्धसेनाचार्याणां नन्दिहतालुक्तं तदनुपगमवादाभिप्रायेण न तु स्वतन्त्रसिद्धान्ताभिप्रायेण, क्रमाक्रमोपयोगद्वयपर्यनुवर्गमानन्तरमेव स्वपक्षस्य संमतशुद्धान्वितत्वादिति द्रष्टव्यम्”—ज्ञानवि० पृ० १५४ द्वि० पं० ५ ।

सार्वरूप्यविषयकोपक्षप्रत्ययगतः पारस्परिको बलीयान् विवादस्त्वैव नयवादाभयेण इत्यं समाहितः—

“भेदप्राप्ती व्यवहृतिनयं संश्रितो मल्लादी पूज्याः प्रायः करणफलयोः सीमि शुद्धार्जुनम् ।

भेदोच्छेदोन्मुखमधिगतः संप्रहं सिद्धसेनस्तस्मादेते न खलु विषमाः सूरिपक्षस्त्रयोऽपि ॥

चित्तासामान्यं पुष्पपदभाष्येकाल्ये विशेषे तद्रूपेण स्फुटमभिहितं साधनन्तं यदेव ।

सहस्रैर्योः क्रमवादिदमप्युच्यमानं न दुष्टं तत्सूरीणामियमभिमतं शुद्धयौगव्यवस्था ॥

तयोऽपगमचिन्तनं क्षणभिदा निदानोद्भवाः श्रुता बहुतराः श्रुते नयविवादपक्षा यथा ।

। तथा क इव निसृतो भवतु सूरिपक्षत्रये प्रधानपदवी विषां क नु दवीयसी दस्यते” ॥

—ज्ञानवि० पृ० १६४ प्र० श्लो० २,३,४, ।

केचित् द्रुवते “यदा जानाति तदा न पश्यति जिनः” इति सूत्रम्—“केवली णं भंते । इमं रयणप्पमं पुढविं आगारेहिं पमाणेहिं हेऊहिं संठाणेहिं परिवारेहिं जं समयं जाणइ नो तं समयं पासइ ? हंता गोयमा । केवली णं” [ ] इत्यादिकम्—अवलम्ब्यमानाः ।

अथ च सूत्रस्य किलायमर्थः—केवली सम्पूर्णबोधः ‘णं’ इति प्रश्नोऽभ्युपगमसूचकः । ‘भन्ते !’ इति भगवन् । इमां रत्नप्रभामन्वर्थ्यभिधानां पृथ्वीमाभारैः समनिमोक्षतादिभिः प्रमाणैर्द्वैर्धादिभिः हेतुभिः ५ रत्नन्तानन्तप्रदेशिकैः स्क्रन्धैः संस्थानैः परिमण्डलादिभिः परिवारैः घनोद्भविवलयादिभिः ‘जं समयं णो तं समयं’ इति च “कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे” [पा० २-३-५] इति द्वितीया अधिहरणसप्तमी-वाधिका तेन यं समयं जानाति यदा जानातीत्यर्थः ‘णो तं समयं’ पश्यतीति न तदा पश्यतीति भावः । विशेषोपयोगः सामान्योपयोगान्तरितः सामान्योपयोगश्च विशेषोपयोगान्तरितस्तत्सामाख्यादिति प्रश्नार्थः । उत्तरं पुनः ‘हंता गोयमा !’ इत्यादिकं प्रश्नानुमोदकम् ‘हंता’ इत्यभिमतस्यामन्त्रणम् ‘गौतम’ १० इति गोत्रामन्त्रणम् प्रश्नानुमोदनार्थं पुनस्तदेव सूत्रमुच्चारणीयम् हेतुप्रश्नस्य चात्र सूत्रे उत्तरम्—“साकारे से णाणे अणगारे दंसणे” [ ] साकारं विशेषावलम्ब्य अस्य केवलिनो ज्ञानं भवति अना-कारमतिक्रान्तविशेषं सामान्यालम्ब्य दर्शनम् । न चानेकप्रत्ययोत्पत्तिरेकदा निरावरणस्यापि तत्सामा-ख्यात् न हि चक्षुर्ज्ञानसाले श्रोत्रज्ञानोत्पत्तिरुपलभ्यते । न चावृत्तत्वात् तदा तदनुत्पत्तिः स्वसमयेऽप्य-नुत्पत्तिप्रसङ्गात् । ततो युगपदनेकप्रत्ययानुत्पत्तौ स्वभाव एव कारणम् नावरणप्रसङ्गावः । सन्निहितेऽपि १५ च ह्यात्मके विषये विशेषांशमेव गृह्णन् केवली तत्रैव सामर्थ्यात् सर्वज्ञ इति व्यपदिश्यते सर्वविशेष-ज्ञत्वात् सर्वसामान्यदर्शित्वाच्च सर्वदर्शी । यद्येवंव्याख्यायामकिञ्चिज्ज्ञत्वं केवलिनः होढेदानं चेति कुर्यात्, तन्न; यतो यदि तत् केवलं ज्ञानमेव भवेद् दर्शनमेव वा ततः स्यादकिञ्चिज्ज्ञता न चैवम् आलदानमपि न संभवति ‘यं समयं’ इत्याद्युक्तव्याख्यायाः सम्प्रदायाविच्छेदतोऽप्यव्याप्यानत्वायो-गात् । न च दुःसम्प्रदायोऽयम् तदन्यव्याख्यातृणामविसंवादात् “जं समयं च णं समणे भगयं महा-२० धीरे” [ ] इत्याद्यव्यागमे असकृदुच्चार्यमाणस्यास्य शब्दस्यैतदर्थत्वेन सिद्धत्वात् । ततो दुर्व्याख्येया—यैः समकं यत्समकमिति भवतैव होढेदानं कृतम् ।

[केवलोपयोगद्वयस्य क्रमभावित्वं प्रतिपेध्य तत्सहभावित्वपरतया आगमस्य व्याख्यानम्]

एते च व्याख्यातारः तीर्थकरासादनाया अभीरवः तीर्थकरमासादयन्तो न विन्यसीति यावत् । सां च ‘न किञ्चिज्जानाति तीर्थरुदित्यधिक्षेपः’ ‘अन्यथोक्ते तीर्थकृतैर्यमुक्तम्’ इत्यालदानम् २५ तथाहि—यदि विषयः सामान्यविशेषात्मकस्तदा विषयि केवलं विशेषात्मकं वा भवेत् सामान्या-त्मकं वा ? यदि विशेषात्मकमिति पक्षस्तदा निःसामान्यविशेषग्राहित्वात् तेषां च तद्विकलानाम-भावात् निर्धिष्यतया तदवभासिनो ज्ञानस्याभाव इत्यकिञ्चिज्ज्ञः सर्वज्ञस्ततो भवेत् । अथ

१ “केवली णं भंते । इमं रयणप्पमं पुढविं आगारेहिं हेऊहिं उवमाहिं विट्ठेहिं वण्णेहिं सठाणेहिं पमाणेहिं पडोयारेहिं जं समयं जाणति तं समयं पासइ ? जं समयं पासइ तं समयं जाणइ ?

गोयमा । नो तिण्ठे समट्ठे ।

से केणट्ठेणं भंते । एव वुचत्ति—‘केवली णं इमं रयणप्पमं पुढविं आगारेहिं जं समयं जाणति नो तं समयं पासति, जं समयं पासति नो तं समयं जाणति ?

गोयमा । सगारे से णाणे भवत्ति, अणगारे से दंसणे भवत्ति से तेणट्ठेणं जाव णो तं समयं जाणति एवं जाव अट्ठे-सत्तमं । एवं सोहम्मकणं जाव अञ्चुनं नेविज्जगविमाणा अणुत्तरविमाणा ईसीपन्भारं पुढविं, परमाणं योगलं दुपवेसियं खंणं जाव अणतपदेसियं खंणं” इति संपूर्णं सूत्रम्—प्रज्ञाप० प० ३० सू० ३१४ पृ० ५३१-१

एतत्सहस्रान्यन्यानि सूत्राणि भगवतीसूत्रयचतुर्दशाष्टादशशतकान्तर्गतानि दशमाष्टमोद्देशकाभ्यां यथाक्रममव-गन्तव्यानि ।

२ “कालाध्वनोर्ब्याप्तिं”—हैम० २-२-४२ । ३-या सप्तमीवा-ल० वा० वा० भा० मा० विना १ ४ ‘नाम’-ल० टि० । ५ “आलदानम्”—वृ० ल० टि० । ६ “सिद्धेनदिनाकरेण”—वृ० टि० । ७ “जिनभद्रगणिसमाश्रममतमुक्तम् सम्प्रत्युत्तर कृतम्”—वृ० टि० । ८ सा न आ० हा० वि० । ९-नं च त-भा० मा० विना ।

सामान्यात्मकम् एवमपि विशेषविकलसामान्यरूपविषयाभावतो निर्विषयस्य दर्शनस्याप्यभावाच्च किञ्चित् केवली पश्येत् । अथायुगपद् ज्ञानदर्शने तस्याभ्युपगम्येते तथापि यदा जानाति न तदा पश्यति, यदा च पश्यति न तदा जानातीत्येकरूपाभावे अन्यतरस्याप्यभावात् पूर्ववदकिञ्चिद्भ्रोऽकिञ्चिद्दर्शं च स्यात् । उभयरूपे वा वस्तुन्यन्यतरस्यैव ग्राहकत्वात् केवलोपयोगो विपर्यस्तो वा भवेत् ।
 ५ तथाहि—यद् उभयरूपे वस्तुनि सामान्यस्यैव ग्राहकं तद्विपर्यस्तम् यथा सांख्यज्ञानम् तथा च सामान्यग्राहि केवलदर्शनमिति तथा, यद् विशेषावभास्येव तथाभूते वस्तुनि तदपि विपर्यस्तम् यथा सुगतज्ञानम् तथा च केवलज्ञानमिति । यथा च सामान्यविशेषात्मके वस्तु तथा प्रतिपादितमनेकधा ।

दोढदानमपि सूत्रस्यान्यथाव्याख्यानादुपपन्नम् । तथाहि—न पूर्वप्रदर्शितस्तत्रार्थः किन्त्वयम्—केवली इमां रत्नप्रभां पृथिवीं तैराकारादिभिः समकं तुल्यं जानाति न तैराकारादिभिस्तुल्यं पश्यतीति १० किमेवं ग्राह्यम् ? 'एवम्' इत्यनुमोदना । ततो हेतौ पृष्टे सति तत्प्रतिवचनं भिन्नालम्बनप्रदर्शकं तत्-ज्ञानं साकारं भवति यतो दर्शनं पुनरनाकारमित्यतो भिन्नालम्बनवैतो प्रत्ययाविति । इदं बोधाहरणमात्रं प्रदर्शितम् । एवं च सूत्रार्थव्यवस्थितौ पूर्वार्थकथनमालदानमेव । 'जंसमयं' इत्यत्र 'जं'शब्दे 'अम्'भावः प्राकृतलक्षणात्—

णीया लोचमभूया आणीया दो वि विन्दु-दुग्धभावा ।

१५ अतथं वहन्ति तं चिय जो धिय सि पुव्वनिदिहो* ॥ [ ]
 अभूत एव विन्दुरिहानीतः । यथा 'यत्कृतसुकृते' इति "जरूपसुकृतं" [ ] इति लोकप्रयोगे ॥४॥

[आगमेन केवलज्ञान-दर्शनयोर्यौगपद्यमभिधाय अनुमानयुक्त्या पुनस्तत्रप्रतिपादनम्]

आगमेनाभिधाय यौगपद्यं ज्ञान-दर्शनयोरनुमानेनाऽपि तयोस्तद् दर्शयितुमाह—

केवलज्ञानावरणक्षयजायं केवलं जहा णाणं ।

२० तह दंसणं पि जुज्झइ णियआवरणक्खपस्संते ॥ ५ ॥

केवलज्ञानावरणक्षये ययोत्पन्नं विशेषावयोधसभावं ज्ञानं तथा तदैव दर्शनावरण-क्षये सति सामान्यपरिच्छेदसभावं दर्शनमप्युत्पद्यताम् न ह्यविकलकारणे सति कार्यानुत्पत्तिः शुका तस्यातत्कार्यताप्रसक्तेरितरत्राप्यविशेषतोऽनुत्पत्तिप्रसक्तेश्च । ज्ञानकाले दर्शनस्यापि संभवः तदुत्पत्तौ कारणसद्भावाद् युगपदुत्पत्त्यविकलकारणघटपटयुगपदुत्पत्तिवत् । ननु च हेतौ सत्यपि २५ श्रुताद्यावरणक्षयोपशमे श्रुताद्यनुत्पद्यमानमपि कदाचित् दृष्टमित्यनैकान्तिको हेतुः, न; श्रुतादौ क्षीणावरणत्वस्य हेतोरभावात् श्रुतादेः क्षीणोपशान्तावरणत्वात् । भिन्नावरणत्वादेव च श्रुतावधि-वन्नैकत्वमेकान्ततो ज्ञानदर्शनयोरेकैदोभयाभ्युपगमवादेनैव ॥ ५ ॥

[सर्वत्रै लाञ्छनस्यैकमोपयोगामावात् तदुत्पत्तौ नैव तत्र केवलज्ञानादन्यदा केवलदर्शना-भावप्रतिपादनम्]

३० यज्जातीये यो दृष्टस्तज्जातीय एवासावन्यत्राप्यभ्युपगमाहो न जात्यन्तरे धूमवत् पावकेतरभावा-भावयोः अन्यथानुमानादिव्यवहारविलोपप्रसङ्गादित्याह—

अण्णइ खीणावरणे जह मइणाणं-जिणे ण संभवइ ।

तह खीणावरणिज्जे विसेसओ दंसणं नत्थि ॥ ६ ॥

१ "आत्मके"—वृ० टि० ।

२ नीतो लोपमभूतौ आनीतौ ह्यपि विन्दु-द्विर्भावौ । अर्थं वहन्ति तमेव य एव तयोः पूर्वनिर्दिष्टः ॥

३ "यदविकलकारणं तद् भवत्येव यथाऽऽदित्यप्रकाशसमये तदविनामावी प्रतापः । अविकलकारणं च ज्ञानोत्पत्तिकाले दर्शनमिति प्रयोगः"—वृ० टि० । ४-कतोभ-वा० वा० । ५ यो यो दृ-वृ० ।

यथा क्षीणावरणे मति-श्रुताऽवधि मनःपर्यायज्ञानानि जिने न संभवन्तीत्यभ्युप-
गम्यते तथा तत्रैव क्षीणावरणीये विश्लेष्यतो ज्ञानोपयोगादन्या दर्शनं न संभवतीत्य-
भ्युपगन्तव्यम् क्रमोपयोगस्य मत्याद्यात्मकत्वात् तदभावे तदभावात् ॥ ६ ॥

[क्रमवादिमतेऽनुमानविरोधप्रदागमविरोधोऽप्यापततीति प्रदर्शनम्]

न केवलं क्रमवादिनोऽनुमानविरोधः आगमविरोधोऽपीत्याह—

सुत्तम्मि चेव साई अपज्जवसियं ति केवलं वुत्तं ।

सुत्तासायणभीरुहि तं च दट्ठव्वयं होइ ॥ ७ ॥

साधपर्यवसाने केवलज्ञानदर्शने क्रमोपयोगे तु द्वितीयसमये तयोः पर्यवसानमिति कुतोऽपर्य-
वसितता ? तेन क्रमोपयोगवादिभिः सूत्रासादनाभीरुभिः "केवलणाणे णं भंते !" [

] इत्यादि आगमे साधपर्यवसानताभिधानं केवलज्ञानस्य केवलदर्शनस्य च द्रष्टव्यं—पर्यालो- १०
चनीयं भवति । सूत्रासादना चात्र सर्वज्ञाधिपद्वारेण द्रष्टव्या अचेतनस्य वचनस्याधिकोपायोगात् ।

न च द्रव्यापेक्षयाऽपर्यवसितत्वम् द्रव्यविषयप्रश्नोत्तराश्रितेः । अथ भवतोऽपि कथं तयोरपर्यव-
सानता पर्यायाणामुत्पादविगमात्मकत्वात् ? न च द्रव्यापेक्षयैतदिति वाच्यम् असत्पक्षेऽप्यस्य
समानत्वात् । तद्विषयप्रश्नप्रतिषेधनाभावाच्चेति चेत् तर्हि भवतोऽपि द्रव्यापेक्षयाऽपर्यवसानरुधनम-
युक्तम्, असदेतत् ; तयोर्युगपद् रूपरसयोरिवोत्पादाभ्युपगमात् ऋजुत्वचक्रतावत् । एवमपि १५
सपर्यवसानमिति चेत्, न ; कथंचित् केवलद्रव्यादव्यतिरेकतस्तयोरपर्यवसितत्वात् । न च क्रमैका-
न्तेऽप्येवं भविष्यत्यनेकान्तविरोधात् । न चानापि तथाभावात् तथाभूतात्मकैरुकेवलद्रव्याभ्युपगमात्
रूपरसात्मैकद्रव्यवत् अक्रमरूपत्वे च द्रव्यस्य तदात्मकत्वेन तयोरप्यक्रम एव । न च तयोस्तद्रूपतया
तथाभावो न स्वरूपतः तर्थात्वेऽनेकान्तरूपताविरोधाभिरावरणस्याक्रमस्य क्रमरूपत्वविरोधाच्च तस्या-
वरणरुधतत्वात् । किञ्च, यदि सर्वथा क्रमेणैव तयोस्तत्पत्तिरनेकान्तविरोधः । अथ कथञ्चित् तदा युग- २०
पदुत्पत्तिपक्षोऽप्यभ्युपगतः । न च द्वितीये क्षणे तयोरभावे अपर्यवसितता छात्रस्थिकज्ञानस्यैव
युक्ता । पुनरुत्पादादपर्यवसितत्वे पर्यायस्याप्यपर्यवसितताप्रसक्तिः । द्रव्यार्थतया तस्यै द्वितीयक्षणेऽपि
तयोः सद्भावोऽन्यथा द्रव्यार्थत्वायोगात् ॥ ७ ॥

[तोपसंहारमागमविरोधस्य स्पष्टीकरणम्]

तदेवं क्रमाभ्युपगमे तयोरागमविरोध इत्युपसंहरन्नाह—

संतम्मि केवले दंसणम्मि णाणस्स संभवो णत्थि ।

केवलणाणम्मि य दंसणस्स तम्हा सणिहणाई ॥ ८ ॥

क्रमोत्पादे सति केवलदर्शने न तदा ज्ञानस्य संभवस्तथा केवलज्ञाने न दर्शनस्य
तस्मात् सनिधने केवलज्ञानदर्शने ॥ ८ ॥

[प्रकरणकारेण क्रमोपयोगद्वयवादिनम् सहोपयोगद्वयवादिनं च पर्यनुयुज्य स्वपक्षसोपन्यासः] ३०

अत्र प्रकरणकारः क्रमोपयोगवादिनं तदुभयप्रधानाक्रमोपयोगवादिनं च पर्यनुयुज्य स्वपक्षं
दर्शयितुमाह—

दंसणणाणावरणक्खए समाणम्मि कस्स पुच्चअरं ।

होञ्ज समं उप्पाओ हंदि दुए णत्थि उवओगा ॥ ९ ॥

सामान्यविशेषपरिच्छेदकावरणापगमे समाने कस्य प्रथमतस्सुत्पादो भवेत् अन्यतरस्योत्पादे तदितरस्याप्युत्पादः स्यात् न चेदन्यतरस्यापि न स्यादविशेषात् इत्युभयोरप्यभावात् प्रसक्तिः अत्रमोपयोगवादिनः कथमिति चेत् समम् एककालम् उत्पादस्तयोर्भवेत् सत्यनमकारणे कार्यस्याप्यक्रमस्य भावादित्यत्रमो द्वावुपयोगौ । अत्रैकोपयोगवाद्याह—हंदि दुवे णत्थि उवओगा इति द्वावप्युपयोगौ नैकदेति ज्ञायताम् सामान्यविशेषपरिच्छेदात्मकत्वात् केवलस्येति ॥ ९ ॥

[केवलज्ञान-दर्शनयोरभेदपक्ष एव सर्वज्ञत्व-सर्वदर्शित्वोपपत्तिरिति प्रकटनम्]

यदेव ज्ञानं तदेव दर्शनमित्यस्मिन्नेव धादे सर्वज्ञतासंभय इत्याह—

१० जइ सच्चं सायारं जाणइ ऐकसमएण सच्चण्ण ।

जुज्जइ सयावि एवं अहवा सच्चं ण चाणाइ ॥ १० ॥

यदि आकारात्मकं वस्तु भयनं भवनात्मकं वा आकारात्मकं सामान्यविशेषयोरविनिर्भागवृत्ति-
त्वात् सर्वं साकारं जानंस्तदात्मकं सामान्यं तदैव पश्यति तत् पश्यन् वा तदव्यतिरिक्तं विशेषं
तदैव जानाति उभयात्मकवस्तुवयोर्धैकरूपत्वात् सर्वोपयोगस्य तदा सर्वज्ञत्वं सर्वदर्शित्वं च
१५ तस्य सर्वकालं युज्यते प्रतिक्षणमुभयात्मकैररूपत्वात् तस्य । अथवा सर्वं सामान्यं साकारं वा
वस्तु न पश्यति न जानाति च तथाभूतयोस्तयोरसत्त्वात् जात्यन्धवत् आमाशयद्वा । अथवा सर्वं
न जानात्येकदेशोपयोगवृत्तित्वाद् भतिज्ञानियत् । युगपत् क्रमेण चैकान्तमिन्नोपयोगद्वयवादिमते न
सर्वज्ञता सर्वदर्शिता चेत्याशय आचार्यस्य ।

[क्रमाऽक्रमाऽभेदपक्षत्रयग्राहिण आचार्यान् नामग्राहं निर्दिश्य तैः स्वस्वपक्षोपपत्तयः

२० व्याख्यातानां सूत्राणां संवचनम्]

अत्र च जिनभद्रगणिशमाश्रमणपूज्यानामयुगपद्भाष्युपयोगद्वयमभिमतम् । मल्लमादिनस्तु युग-
पद्भाषि तद्वयमिति । सिद्धान्तवाक्यान्वयि “सामारमणामार लक्खणमेयं तु सिद्धाणं” [प्रज्ञाप०
द्विती० प० सू० ५४ गा० १६०] । तथा “केवलणाणुवत्ता जाणंति” [प्रज्ञाप० द्विती० प० सू० ५४
गा० १६१] इत्यादीनि युगपदुपयोगवादिना स्वमतसंवादकत्वेन व्याख्यातानि । क्रमोपयोगवादिना
२५ तु “सव्याओ लद्धीओ” [विशेषधभा० गा० ३०८९] इत्यादीनि स्वमतसंवादकत्वेन । प्रकरणकारोपि
स्वमतसंवादान्तेतान्यन्यानि च व्याख्यातवान् ॥ १० ॥

१ एकस-वा० वा० शा० ।

२-गवर्तित्वा-वा० वा० ।

३-कार ज्ञानं तदा-वृ० शा० हा० वि० ।

४-कान्तवर्तिप-वृ० ।

५ “क्षसीरा जीवपणा उवत्ता य दसणे य नाणे य” । इति पूर्वार्धम्—प्रज्ञाप० वृ० १०६ द्वि० ।

६ “केवलणाणुवत्ता चाणता सव्वओ खल्ल केवलद्धीहिइणत्ताहि” ॥—प्रज्ञाप० वृ० १०६ द्वि० ।

७ इदं गायद्वयमौपपातिके आपश्चकनिर्युक्त्वन्तर्गतनमस्कारनिर्युक्तौ विशेषावश्यकमाप्यदीकायां च वर्तते—पृ० ११६ प्र० गा० ११-१२ । वृ० १०५ गा० ९१-९२ । वृ० ११६, ११९ ।

८ “पप्पाओ लद्धीओ व चायारीवओलभाओ । तेमेह सिद्धलद्धी उणञ्जइ तदुवत्तस्य” ॥ इति संपूर्णं गद्या ।

[साकारानाकारोपयोगयोरेकान्तिकमेदासंभवप्रदर्शनेन अनेकान्तस्य समर्थनम्]
साकारानाकारोपयोगयोरनेकान्ततो भेद इति दर्शयन्नाह सूरिः—

परिसुद्धं साधारं अवियत्तं दंसणं अणाधारं ।

ण य खीणावरणिज्जे जुज्झइ सुवियत्तमवियत्तं ॥ ११ ॥

ज्ञानस्य हि व्यक्तता रूपं दर्शनस्य पुनरव्यक्तता न च क्षीणावरणे अर्हति व्यक्तताव्य-
क्तते युज्येते । ततः सामान्यविशेषद्वयसंस्पर्शी उभयैकत्वभाव एवायं केवलप्रत्ययः । न च ग्राह्यद्वि-
त्वाद् ग्राहकद्वित्वमिति तत्र संभावना युक्ता केवलज्ञानस्य ग्राह्यानन्त्येनानन्ततापत्तेः । अन्योन्यानु-
विद्धग्राह्यांशद्वयमेवाद् ग्राहकस्य तथात्वकल्पने एकत्वानतिक्रमाच्च दोष इति ।

सूरेरयमभिप्रायः—न चैकत्वभावस्य प्रत्ययस्य शीतोष्णस्पर्शवत् परस्परविभिन्नत्वभावद्वयवि-
रोधो दर्शनस्पर्शनशक्तिद्वयात्मकैकदेवदत्तवत् स्वभावद्वयात्मकैकप्रत्ययस्य केवलिन्यविरोधात् अनेका-
न्तत्वादस्य प्रमाणोपपन्नत्वात् ॥ ११ ॥

[क्रमाक्रमोपयोगद्वयपक्षे शास्त्रसिद्धं ज्ञात-दृष्टभाषित्वं भगवतो न घटते इत्यभिधानम्]

क्रमाक्रमोपयोगद्वयाभ्युपगमे तु भगवत इदमापन्नमिति दर्शयति—

अदिट्ठं अण्णायं च केवली एव भासइ सया वि ।

एगसमयम्मि हंदी वयणचियप्पो न संभवइ ॥ १२ ॥

१५

अदृष्टमेव ज्ञातं जात्यन्धहस्तिपरिज्ञानवत् अज्ञातमेव च दृष्टमलातचक्रदर्शनवत् । सर्वका-
लमेव केवली भाषत इत्येतदापन्नमक्रमोपयोगपक्षे । क्रमवर्त्युपयोगपक्षे तु एकस्मिन् समये
जानाति यत् तदेव भाषते ज्ञातं न च दृष्टम् समयान्तरे तु यदा पश्यति तदापि दृष्टं भाषते न ज्ञातम्
योधानुरूप्येण, यावः प्रवर्तनात् । योधस्य चैकांशावलम्बित्वाद् क्रमोपयोगपक्षे, क्रमोपयोगपक्षे तु तत्त्वाद्
भिन्नसमयत्वाच्च तत एकस्मिन् समये ज्ञातं दृष्टं च भाषत इत्येव वचनविशेषो भवदर्शने न २०
संभवतीति गृह्यताम् ॥ १२ ॥

[क्रमाक्रमपक्षद्वये भगवतः अज्ञातदर्शितया अदृष्टज्ञावितया च सर्वज्ञत्वासंभवप्रदर्शनम्]

तथा च सर्वज्ञत्वं न संभवतीत्याह—

अण्णायं पासंतो अदिट्ठं च अरहा वियाणंतो ।

किं जाणइ किं पासइ कह सव्वण्णु त्ति वा होइ ॥ १३ ॥

२५

अज्ञातं पश्यन्नदृष्टं च जानानः किं जानाति किं वा पश्यति न किञ्चिदपीति भावः ।
कथं वा तस्य सर्वज्ञता भवेत् ? ॥ १३ ॥

[आगमसिद्धसमसंख्यकविषयावगाहित्वयुक्त्या केवलज्ञानदर्शनयोरेकमेदसमर्थनम्]

ज्ञानदर्शनयोरेकसंख्या(व्य)त्वादप्येकत्वमित्याह—

केवलणाणमणंतं जहेव तद् दंसणं पि पण्णत्तं ।

३०

सागारगहणाहि य णियमपरित्तं अणागारं ॥ १४ ॥

अत्र तात्पर्यार्थः—यद्येकत्वं ज्ञान-दर्शनयोर्न स्यात् ततोऽल्पविषयत्वाद् दर्शनमनन्तं न स्यादिति “अणन्ते केवलणाणे अणन्ते केवलदंसणे” [ ] इत्यागमविरोधः प्रसज्येत । दर्शनस्य हि ज्ञानाद् भेदे साकारग्रहणादनन्तविशेषवर्तिज्ञानादनाकारं सामान्यमात्रावलम्ब्य केवलदर्शनं यतो नियमेनैकान्तेनैव परीतमत्वं भवतीति कुतो विषयभेदादनन्तता ?

५ गुणपदुपयोगद्वयवादी अनन्तं दर्शनं प्रकृतमित्यस्यां प्रतिज्ञायां ‘साकारग्रहणादि य णिय-मऽपरित्तं’ इत्यकारप्रत्ययेपात् साकारे विशेषे गतं यत् सामान्यं तस्य यद् ग्रहणं दर्शनं तस्य निय-मोऽवश्यंभावस्तेनापरीतमपरिमाणमिति साकारगतग्रहणनियमेनापरीतत्वादिति हेतुमभिधत्ते । यथा-परीतं तदनन्तं यथा केवलज्ञानम् अपरीतता च दर्शनस्य द्रव्य-गुण-कर्मादेः साकारस्य च सरुलस्य द्रव्यत्व-गुणत्व-कर्मत्वादिना स्वसामान्येन तावत्परिमाणेनाशून्यत्वात् सामान्यविकलस्य पर्यायस्यासं-
१० पात् । विशेषतादात्म्यव्यवस्थितसामान्यस्य दर्शनविषयस्यानन्त्येन दर्शनस्यापरीतत्वं नातिद्विमिति भवति तस्यानन्त्यसिद्धिरिति व्यवस्थितः ॥ १४ ॥

[अमेदवाद्युक्तस्य केवले अपर्यवसितत्वादिदोषस्य क्रमवादिना समुद्धरणम् तस्य च पुनरमेदवादिना प्रतिसमाधानम्]

क्रमवादिदर्शने ज्ञानदर्शनयोरपर्यवसितत्वादिकं नोपपद्यत इति यत् प्रेरितमेकत्ववादिना
१५ तत्परिहारायैवार्ह—

भण्णइ जह् चउणाणी जुज्झइ णियमा तहेव एयं पि ।

भण्णइ ण पंचणाणी जहेव अरहा तहेयं पि ॥ १५ ॥

यथा क्रमोपयोगप्रवृत्तोऽपि मत्वादिचतुर्ज्ञानी अपर्यवसितचतुर्ज्ञान उत्पद्यमानतज्ज्ञानसर्षदो-

पलम्बिको व्यक्तबोधो ज्ञातदृष्टभाषी ज्ञाता द्रष्टा संश्लेषयतां चाब्रह्ममेव युज्यते तच्छक्तिसम-
२० न्यपात् तथैतदपि एकत्ववादिना यैदपर्यवसितादि केवलानि प्रेर्यते तद् युज्यते एव ।

अत्रैकत्ववादिना प्रतिसमाधानं भण्यते यथैवार्हज्ञ पञ्चज्ञानी भवति तथैतदपि क्रमवा-
दिना यदुच्यते भेदतो ज्ञानवान् दर्शनवानिति च तदपि न भवतीति सूत्रकृतोऽभिप्रायः ।

[भुक्ति-क्रमोपयोगयोश्चक्षणा व्याप्तिं स्वीकुर्वतां केषांचिन्मतस्य व्यावर्णनम्]

अत्र च छद्मस्य क्लोपयोगक्रमस्य दृष्टत्वात् केवलानि च छद्मभाषाया क्रमपात् ज्ञानदर्शनोप-
२५ योग इत्ययमप्राप्तो विवक्षित इति केचित् प्रतिपन्नाः न हि यो यज्जातीये दृष्टः सोऽतज्जातीयेऽपि भवति अतिप्रसङ्गात् अन्यथा छद्मस्या अपि केवलस्य क्रमोपयोगित्वात् सर्षदाः स्युः सोऽपि वा न भवेत् तत एव सर्वज्ञवधिरावरणास्ते सोऽपि वा सावरणः तत एव एकज्ञानिनो वा ते सोऽपि वा चतुर्ज्ञानी स्यात् ।

[केवलिकवलाहारचर्चा]

३० [कवलाहारनिषेधवादस्य पूर्वपक्षतयोपन्यासः]

अत एव छद्मस्य भुजिक्रियादर्शनात् केवलानि तद्विजातीये भुजिक्रियाकल्पना न युक्ता-अन्यथा
चतुर्ज्ञानित्वाऽकेवलित्व-संसारित्वादयोऽपि तथैव स्युः—न देहित्वं तद्भुक्तिकारणं तथाभूतशक्त्यायु-

१ “अणन्ते नाणे केवलसिद्ध, अणन्ते दंसणे केवलसिद्ध, निवुडे नाणे केवलसिद्ध, निवुडे दंसणे केवलसिद्ध”—भंगवतीसू०
४० ५ उ० ४ सू० १८५ पृ० २१६ । २-कार वि-पृ० वा० वा० विना । ३-रणे नि-पृ० । ४-लद्व-पृ० ।
५-स्थितिसा-हा० वि० । ६-स्थिति । क्र-वा० वा० । ७-तमनेकत्व-पृ० आ० हा० वि० । ८ “गुण-
पदुपयोगवारी”—पृ० टि० । ९ “ज्ञातदृष्टभाषी ज्ञाता दृष्टा च नियमेन”—ज्ञानवि० पृ० १५९ प्र० पं० १२ । १०-तीं वाव-
पृ० वा० वा० मां० विना । ११ “यदपर्यवसितत्वादि क्रमोपयोगे केवलानि”—ज्ञानवि० पृ० १५९ प्र० पं० १२ ।
१२-पक्षा न हि आ० हा० वि० । १३ इयं चर्चा स्याद्वादभावे भङ्गान्तरेण अविता विद्यते—परि० २ सू० २५
पृ० ४५७-४८३ । १४ “केवलानि”—पृ० टि० ।

एककर्मणोस्तद्धेतुत्वादेकत्वैकत्वे तदभावात् । औदारिकव्यपदेशोऽप्युदात्तत्वात् भुक्तेः । यदपि 'धैकेन्द्रियादीनामयोगिपर्यन्तानामाहारिणां सूत्रोपदेशात् केवलिनः कवलाहारित्वं केचित् प्रतिपन्नाः' तदपि सूत्रार्थापरिष्ठानात् तत्र हेकेन्द्रियादिभिः सह भगवतो निर्देशाधिरन्तराहारोपदेशाच्च शरीरप्रायोग्यपुद्गलग्रहणमाहारत्वेन विवक्षितमन्यथा क्षणत्रयमात्रमपहाय समुदातावस्थायां निरन्तराहारो भगवांस्तिनाहारेण भवेत् । यदपि 'यथासंभवमाहारव्यवस्थितेः सह निर्देशोऽपि कवलाहार एव केवलिनो व्यवस्थाप्यते युक्त्या अन्यथा तच्छरीरस्थितेरभावादिति' तदपि न युक्तिक्रमम् यतो यदि नामासदादेः प्रकृताहारमन्तरेणौदारिकशरीरस्थितेः प्रभूतकालमभावात् केवलिनोऽपि तथाऽनुमीयते तर्हि सर्वद्वेतापि तस्य कथमवसातुं शक्या दृष्टव्यतिक्रमप्रकल्पनायोगात् श्रूयते च प्रकृताहारमन्तरेणाप्यौदारिकशरीरस्थितिश्चिरतरकाला प्रथमतीर्थकृत्यभृतीनाम् । न च तदियत्तानियमप्रतिपादकं प्रमाणमस्तीति सूत्रमेदकरणनिमित्तासंभवात् यथान्यासमेव सूत्रार्थपरिकल्पनमस्तु एवं च निरन्तरा-१० हारवचनमप्यनुलङ्घितं भवेत् । अथापि स्यादतिशयदर्शनान्निरवशेपदोषावरणहानेरत्यन्तशुद्धात्मसंभावप्रतिपत्तिवत् प्रकृताहारविकला औदारिकशरीरस्थितिरात्यन्तिकी कचिद् यदि भवेत् तदाऽसंभयमुक्तीनां केवलिनो प्रमाणतः प्रतिपत्तेः "असरीरा जीवघणा" इत्याद्यागमविरोधः प्रसज्येत, असदेतत्, यतः किमेवं सर्वज्ञस्यासत्त्वं प्रतिपादयितुमभिप्रेतम् उतातिशयदर्शनस्य तदहेतुत्वम् ? न तावदाद्यः पक्षः धर्मिणोऽभावे तद्धर्मस्य प्रस्तुतस्य साधयितुमशक्तेः । नापि १५ द्वितीयः औदारिकशरीरस्य चिरतरकालावस्थायित्वस्याविरोधात् । न चातिशयदर्शनस्य तदहेतुत्वे केवलभुक्तिसिद्धिः । न च यदतिशयवत् तदात्यन्तिकमतिशयमनुभवतीति सर्वत्र साध्यते किन्तु व्याप्तिदर्शनमात्रमेतत् अतः कियत्कालावस्थितिमात्रं केवलिनो शरीरस्थितेरिष्टं नात्यन्तिकम् । न च संयोगस्यात्यन्तिकी स्थितिः संभवति सत्यपि प्रकर्षदर्शने जीवकर्मणोरनादित्वेऽपि विच्छेदप्रतिपत्तेः संश्लेषस्थितिनियमस्य चानिष्टरसंख्येयकालादूर्ध्वं पुद्गलपरिणतेः सर्वस्या अन्यथाभवनाद् औदारि- २० कशरीरस्य च निराहारस्य चिरतरकालावस्थायिन उत्तरकालमशेषकर्मक्षयाद् विनिवृत्तावस्ति साधनं सुनिश्चितासंभयद्वाधकप्रमाणत्वम् इदमेव च तत्त्वव्यवस्थायां सर्वत्राभ्युपगन्तव्यम् न ह्यव्यक्षाद्यवगतस्याप्यर्थस्यैतदन्तरेण तत्त्वव्यवस्थितिः अनुभूतस्यापि बाधकप्रत्ययप्रवृत्तौ मिथ्यात्वरूपतया व्यवस्थापनात् । ततः सुनिश्चितासंभयद्वाधकप्रमाणत्वादेव प्रमाणप्रमेयतत्त्वसिद्धिः बाधकरूपमात्रनिश्चयात् तद्विपरीतार्थप्रतिपत्तिः उभयोरनिश्चये दृष्टश्रुतयोरर्थयोः संशीतिरिति व्ययस्या सुनिश्चितासंभयद्वाध- २५ कप्रमाणत्वं च प्रकृताहारवैकल्येऽपि सर्वज्ञौदारिकशरीरचिरस्थायित्वप्रतिपादकागमस्य समस्त्येवेति न किञ्चित् तस्य कवलाहारपरिकल्पनया । केवली च कवलाहारमभ्रन् किं बुभुक्षया उत शरीरस्थित्यन्यथाऽनुपपत्त्या आहोस्वित् संभावतोऽभ्रातीति यत्कथम् ? न तावदाद्यः पक्षः बुभुक्षया दुःखरूपत्वात् तन्मूलदोषराशिनिवृत्तौ तस्या असंभवात् अनिवृत्तौ वा तत्प्रभवस्य दुःखसमूहस्य सद्भावे आत्यन्तिकसौप्त्यानुपपत्तिर्भवति स्यात् । न च भुक्त्या शरीरवेदनैत्युक्तम् । बुभुक्षामन्तरेणापि ३० शरीरं स्थापयितुमिच्छुरभ्रातीति चेत्, न; अनन्तवीर्यस्य भगवतः शरीरस्थितिमिच्छोः प्रकृताहारमन्तरेणापि तत्स्थापनासामर्थ्याविरोधात् शरीरतिष्ठापयिष्याऽपि बुभुक्षावत् क्लेश एवेति न प्रथमपक्षादस्य विशेष इति न द्वितीयः पक्षोऽपि । नापि तृतीयपक्षाभ्युपगमोऽपि युक्तः प्रकृताहारविकलस्यैव विवक्षितकालभाविशरीरस्थितिसंभावकल्पनयैव दोषाभावाद् अन्यथाऽपि दृष्टव्यहारेण्यपि तत्संभावकल्पनायाः प्रसङ्गात् । तीर्थप्रवर्तनस्य तु व्यापारव्याहारलक्षणस्य तत्कालभाविविवक्षाचिकीर्षोऽभा- ३५ वेऽपि सद्भावो न विरुध्यते तीर्थप्रवर्तनस्य सद्भावनाविशेषोत्पन्नविशिष्टफलरूपत्वात् । सकलक्लेशोपरमेऽपि च तीर्थप्रवर्तनं स्वयमभ्युपगतं परेण प्रकृताहारादिकं तु क्लेशोपशमनार्थं कथं तत्संभावतः कल्पयितुं युक्तम् ? न च भगवति क्लेशः नापि तदुपशमनवाञ्छा तस्येति कवलाहारपरिकल्पनायां भगवति पक्षत्रयेऽपि दोषानतिवृत्तेः प्रकारान्तरस्य चासंभवाच्च तत्र प्रकृताहारकल्पना युक्तिसंगता ।

[पूर्वपक्षं प्रतिविधातुमुपयोगक्रमसामान्यस्य छान्ना व्याप्तिं निरस्य भुक्तेरपि तेन सह व्याप्त्यभावे तात्पर्यरूपापनम्]

अत्र प्रतिविधीयते यदुक्तम् 'छन्नस्ये उपयोगक्रमस्य दृष्टत्वात् केवलिनि च छन्नाभावादुपयोग-
 क्रमाभावः' तत्र क्रमोपयोगस्य क्षयोपशमकार्यत्वात् केवलिनि च तदभावात् क्रमोपयोगस्यापि
 ५ तत्कार्यस्याभावः । तथाहि-यत् यत्कारणं तत् तदभावे न भवति यथा चक्षुरभावे चक्षुर्ज्ञानम् क्षयो-
 पशमकारणञ्च क्रमोपयोग इति शायिकोपयोगवति केवलिनि क्रमोपयोगाभावः । अथ क्षयोपशमा-
 भावे भवतु तत्र मतिज्ञानादिक्रमवदुपयोगाभावः केवलज्ञानदर्शनयोस्तु शायिकत्वात् कथं क्षयोप-
 शमाभावे तयोः क्रमाभावः ? उच्यते, यद् यदाऽविकलकारणं तत् तदाऽवश्यंतया प्रादुर्भवति यथा
 अन्यथास्याप्राप्त्यदितामप्रीत्यसमयेऽङ्कुरा अविकलकारणं च केवलज्ञानोपयोगकाले केवलदर्श-
 १० नम् स्वावरणक्षयलक्षणाविकलकारणसद्भावेऽपि तदा तस्यानुत्पत्तावतदेतुक्तताप्रसत्तेर्देशकालाकार-
 नियमो न भवेत् । अनायत्तस्य तदसंभवात् इति प्रतिपादितत्वात् । क्रमोत्पत्तिसमावप्रकल्पनायां
 शायिकत्वं तस्य परित्यक्तं स्यात् अध्यक्षसिद्धे च क्रमे तत्त्वमात्रप्रकल्पना युक्तिसंगता अन्यथाति-
 प्रसङ्गः सर्वभावाव्यवस्थायिलोपप्रसक्तेः । न च यो यज्जातीये दृष्टः सोऽन्यप्रातर्जातीये न भवति
 इत्येतदत्र विवक्षितं किं तर्हि कारणाभावे कार्यं न भवति अविकलकारणं चाविलम्बितोत्पत्तिक्रमे-
 १५ तदत्र प्रतिपादयितुमभिप्रेतमाचार्यस्य ।

[केवलिनि क्वलाहारमुपपादयितुं बाधकप्रमाणनिरासपूर्वकं साधकप्रमाणप्रदर्शनम्]

तेन यदि केवलिनो भुक्तिकारणाभावः सिद्धो भवेत् प्रतिबद्धत्वं वा स्वकार्यकरणे कारणस्या-
 घटनं भवेत् तदा तदभावनिरासः स्यात् न चैतदुभयमपि भवत्येकेवलिनि सिद्धम् अप्रतिबद्धसाम-
 २० र्थ्यस्य भुद्धेदनीयकर्मादयस्य तत्र सद्भावात् । तेनातर्जातीयत्वेऽपि केवलिनि भुक्तिप्रकल्पनायां चतु-
 र्धान्त्याऽकेवलित्वापत्त्यादेर्दूषणस्यानवकाशो भुक्तिकारणस्यैव तत्कारणस्य तन्नाभावाभिनिमित्तस्य
 च चतुर्धान्त्यादेः कार्यस्यासंभवात् । यद्य अतर्जातीयत्वं केवलिनः प्रतिपादितं तत् किमसदाध-
 पेक्षया आहोस्विदासीयच्छन्नस्यावस्थापेक्षया ? तत्रार्थे विकल्पे सिद्धसाध्यता । द्वितीयपक्षेऽपि किं
 घातिकर्मक्षयापेक्षया तत् तस्याभ्युपगम्यते आहोस्विद् भुक्तिनिमित्तकर्मक्षयापेक्षया ? प्रथमपक्षे
 सिद्धं मिजातीयत्वम् न तु तावता तस्य भुक्तिप्रतिषेधः अप्रतिबद्धसामर्थ्यस्य भुक्तिकारणस्य तथा-
 २५ विजातीयत्वेऽपि स्वकार्यनिर्वर्तकत्वात् । द्वितीयपक्षोऽप्ययुक्तः अतर्जातीयत्वस्यैवासिद्धत्वात् तन्नि-
 मित्तस्य कर्मणो भवत्येकेवलिनि पर्यन्तसमयं यावदनुवृत्तेः । यदपि 'न देहित्वं भुक्तिकारणं तथा-
 भूतशक्त्यायुष्कर्मणोस्तदेतुक्तत्वादेकवैकल्ये तदभावात्' इति तदन्यसंगतम् यतो न देहित्वमात्रं
 प्रकृतभुक्तिकारणमपि तु विभिन्नकर्मादयादिसामग्री तस्याश्च ततोऽद्याप्यव्यावृत्तेः कुतस्तदभावः ?
 तथाभूतशक्त्यायुष्कर्मणोश्चैकस्यापि वैकल्यासिद्धेरेकवैकल्ये तदभावादित्यसिद्धम् । येषां 'औदारि-
 ३० क्यपदेशोऽप्युदात्तत्वात् भुक्तेः' इति, तदपि न दोषावहम् औदारिकशरीरित्वे स्वकारणाधीनाया
 भुक्तेरप्रतिषेधात् । व्यपदेशशोदात्तवनिमित्तत्वेऽपि स्वकारणनिमित्तप्रकृतभुक्तिसिद्धेः । यदपि
 'एकेन्द्रियादीनामयोगिपर्यन्तानामाहारिणां सूत्र उपदेशः' इत्याद्यभिधानम्, तदन्यसंगतम्, एके-

१ श्वेताम्बरमार्गानुयायिनः केवलिनः (सर्वज्ञस्य) क्वलाहारकलं स्वीकुर्वन्ते । दिगम्बरा . अपि ये यापनीयसंघानुया-
 यिनोपामेव सद् अभिप्रेतम् नान्येषां दिगम्बराणाम् । अत्र विषये यापनीयसंघाप्रगमिना श्रीमता शाकट्यायेन रचितं
 संततिशारकारिकमयं केवलिभुक्तिप्रकरणमवबोद्धव्यम् । इतरदिगम्बरानां च मतमवबोद्धु प्रमेयकमलमार्तगता सा केवलि-
 क्वलाहारचर्चाऽपि अत्रानुसन्धेया-—५० ८४ दि० पं० १६—५० ८७ दि० पं० ५ ।

२ ५० ६१० पं० २४ । ३ भवति त-वा० वा० । ४ 'देशकालप्रतिनियमः'-५० दि० । ५ ५० ५६८
 पं० २१ तथा दि० ८ । ६-स्वालो-मां० मां० । ७-स्वत्र त-आ० हा० वि० । ८-५१० पं० २५ । ८-रूपं
 मा-५० वा० मा० । ९ 'वैषम्येण निदर्शनमुक्तम्'-५० दि० । १० ५० ६१० पं० २५ । ११-द्ये क-मां० मां०
 वि० । १२ ५० ६१० पं० ३२ । १३ ५० ६११ पं० १ । १४ ५० ६११ पं० २ ।

न्द्रियादिसहचरितत्वनिरन्तराहारोपदेशत्वाद्यन्तरेणापि “विगाहगंद्मावण्णो” [ ]
 इत्यादि सूत्रसंदर्भस्य केवलमुक्तिप्रतिपादकस्यागमे सद्भावात् । न च तस्याप्रामाण्यम् सर्वत्रप्रणीत-
 त्वेनाभ्युपगतसूत्रस्यैव प्रामाण्योपपत्तेः । न च तत्प्रणीतागमैकवाक्यतया प्रतीयमानस्याप्यस्यात-
 त्प्रणीतत्वम् अन्यत्रापि तत्प्रसक्तेः । यदपि “शरीरप्रायोग्यपुद्गलग्रहणमाहारत्वेनाभिमतमत्र” इत्यभि-
 धानम् तदप्यसंगतम्; विग्रहगत्यापन्नसमबहुतकेवल्ययोगिसिद्धव्यतिरिक्ताशेषप्राणिगणस्य शरीर-
 प्रायोग्यपुद्गलग्रहणमेवाहारशब्दाच्चमिह सूत्रेऽभिप्रेतमिति कोऽन्यः सामयिकशब्दार्थविदो भव-
 तोऽभिधातुं समर्थः ? यदपि “निरन्तराहारत्वं केवलिनस्तेनाहारेण समुद्रातक्षणत्रयमपहाय भवेत्”
 इत्युक्तम् तदप्यसंगतम् विशिष्टाहारस्य विशिष्टकारणप्रभवत्वात् तस्य च प्रतिक्षणमसंभवात् यस्तु
 पुद्गलादानलक्षणो लोमाद्याहारस्तस्य प्रतिक्षणं सद्भावेऽप्यदोषात् । यदपि “यथासंभवमाहारव्यव-
 स्थितेः केवलिनः कषलाहारः अन्यथा शरीरस्थितेरभावात् व्यवस्थाप्यते” इत्यभिधानम् तद्युक्तमेव न १०
 हि देशोनपूर्वकोटिं यावद् विशिष्टाहारमन्तरेण विशिष्टौदारिकशरीरस्थितिः संभविनी । न च
 तच्छब्दस्यावस्थातः केवल्यवस्थायामात्यन्तिकं तच्छरीरस्य विजातीयत्वं येन प्रकृताहारविरहेऽपि
 तच्छरीरस्थितेरविरोधो भवेत् हानाद्यतिशयेऽपि प्राक्तनसंहननाद्यधिष्ठितस्य तस्यैवापातमनुवृत्तेः ।
 अस्मादाद्यौदारिकशरीरविशिष्टस्थितेर्विशिष्टाहारनिमित्तत्वं प्रत्यक्षानुपलम्भप्रभवप्रमाणेन सर्वत्राधि-
 गतमिति विशिष्टाहारमन्तरेण तत्स्थितेरन्यत्र सद्भावे सकृदपि तत्स्थितिस्तन्निमित्ता न भवेत् १५
 अहेतोः सकृदपि सद्भावाभावात् । यदि पुनर्विशिष्टाहारनिमित्ताप्यसदाविषु विशिष्टशरीरस्थितिः
 पुनरुपान्तरे तद्व्यतिरेकेणापि भवेत् तर्हि महानसादौ धूमध्वजप्रभवोऽपि धूमः पर्यतादौ तमन्तरे-
 णापि भवेदिति धूमादेरन्याधनुमानमसङ्गतं भवेद् व्यभिचारात् । अथैतज्जातीयो धूम एतज्जातीया-
 ग्निसंभवः सर्वत्र सकृदप्रवृत्तेनैव प्रमाणेन व्यवस्थाप्यते तत्कार्यताप्रतिपत्तिबलादग्निप्रभावादप्यन-
 रस्य भावे सकृदप्यग्नेर्भावः स्याद् अग्निप्रभावाज्जन्यत्वात् तस्य भवति चाग्निप्रभावाज्जानानसादौ २०
 धूम इति सर्वत्र सर्वदा तत्त्वभावादेव तत्सोपाने तदुत्पत्तिरस्याधूमसंभावत्वादिति न धूमादेर-
 न्याधनुमाने व्यभिचारस्तर्ह्ययं प्रकारः प्रकृतेऽपि समानः विशिष्टौदारिकशरीरस्थितेर्विशिष्टाहारम-
 न्तरेणापि भावे तच्छरीरस्थितिरवासौ न भवेत् । न चात्यन्तविजातीयत्वं तस्या इति प्रतिपादितम् ।
 सर्वथा समानजातीयत्वं तु महानसपर्यंतोपलब्धधूमयोरप्यसंभवि । ततोऽसदादेरिव केवलिनोऽपि
 प्रकृताहारमन्तरेणौदारिकशरीरस्थितिश्चिरतरकाला न संभवतीत्यनुमानं प्रवर्तते एव अन्यथा धूमा- २५
 देरन्याधनुमानमपि न स्यात् । यदपि “कुतस्तेत्येवं सर्वत्रतादिसिद्धिः” इत्यभिधानम् तदप्यसङ्गतम्
 घातिकर्मक्षयप्रभवसर्ववृत्तादेः प्रकृताहारेण तत्कार्येण वा चिरकालभाव्यौदारिकशरीरस्थित्यादिना
 विरोधासंभवात् सर्वत्रतादिसिद्धिनियन्धनस्य च प्रमाणस्य प्रतिपादितत्वात् प्रकृताहारप्रतिपादकस्य
 च । यदपि “निराहारीदारिकशरीरस्थितेः प्रथमतीर्थकरप्रभृतीनामतिशयध्वजणात् तदियत्तानियम-
 प्रतिपादकप्रमाणाभावाच्च” इति तदप्यपर्यालोचिताभिधानम् तस्य प्रामाण्ये तदियत्तानियमस्यापि ३०
 तत एव सिद्धेः तदधिकनिराहारतच्छरीरस्थितेः सूत्रे निषेधाच्चिरशनकालस्य तावत् एवोक्तप्रति-
 पादनात् । यदपि “सूत्रमेदकरणकारणासंभवात्” इत्यादि तदप्यसंगतम् चिरतरकालस्थितिरिव
 तच्छरीरस्य सूत्रमेदकरणकारणं प्रकृताहारमन्तरेण तत्स्थितेरसंभवस्य प्रतिपादनात् । भूयंसि च
 प्रकृताहारप्रतिपादकानि केवलिनः सूत्राण्यागमै उपलभ्यन्ते प्रतिनियतकालप्रकृताहारनिषेधकानि

१ “विगाहगंद्मावण्णो केवलिनो समुहया अयोमी या । सिद्धा य अणाहारा सेसा आहारग जीवा” ॥ इत्येवा माया
 सूत्रकृतप्रसूतीककृता थोशीलक्रेन तत्सूत्रद्वितीयश्रुतस्त्वस्य आहारपरिज्ञानाग्नि तृतीयेऽप्ययने व्याख्यायामुक्ताऽस्ति-
 ५० ३४४ द्वि. पं. १-२ । तस्या विशदा व्याख्याऽपि तत्स्थानत एव बोद्धव्या । प्रमेयकमलमार्तण्डेऽपि एषा उक्ताऽस्ति-
 ५० ८५ प्र. पं. १२ । स्याद्वादर. ५० ४६२ पं. २४ । २ ५० ६११ पं. ४ । ३-२२प्रयो-वृ. ४ ५० ६११ पं. ४ ।
 ५ ५० ६११ पं. ५ । ६ तस्या भा-ल. सं. १ । ७ अत्र-“त्पादेऽतदुत्पत्ति”-इति सावग्रहः पाठो युज्यते अन्यथा
 ‘स्याधूम’ इति असंगतं स्यात् । ८ प्र. ५० पं. १२ । ९ ५० ६११ पं. ८ । १०-स्तस्यैव स-भां. मां. विना ।
 ११ ५० ५३-६१ । १२ ५० ६११ पं. ९ । १३-माण्यात्तदिय-वृ. १-माण्यं तर्हि तदिय-आ. १ १४ ५० ६११
 पं. १० । १५ सूत्राणि तैवानि सूत्रकृताद्वयान्तर्गतद्वितीयश्रुतस्त्वस्य आहारपरिज्ञानाग्नि तृतीयेऽप्ययने, भगवतीसूत्रे
 प्रथमसत्तरीयप्रयोगेदं शके, श्रृंगपनासूत्रे च आहारपदे लभ्यन्ते-५० ३४३-३६० । ५१ ११-३० । ५० ४८८-५३४ ।

च । यथा प्रथमतीर्थकृत एव चतुर्दशभक्तनिषेधेनाष्टापदनगे दशसहस्रकेयलिसहितस्य निर्व्याणगति-
प्रतिपादकानि सूत्राणि । यदपि 'अतिशयदर्शनाभिरवशेषदोषावरणहानेः' इत्याद्याशङ्क्य विकल्पद्वय-
मुत्थाप्य परिहृतम् तथापि नास्माभिः सर्वज्ञत्वादेरभावः साध्यते येन धर्मिणोऽभावात् प्रकृत-
साध्यसिद्धिर्न भवेत् किन्तु यद्यतिशयदर्शनाद्यैर्मल्यप्रतिपत्तिवद् आत्यन्तिकी शरीरस्थितिस्तस्य
५ साध्येत तदा मुक्तेऽभायः प्रसज्यते एवेति प्रसङ्गसाधनं भवदभिप्रेतव्याप्तिवलात् कियत इति न
प्राशङ्क्यदोषावकाशः । द्वितीयपक्षेऽपि 'न केयलिमुक्तिः सिध्यति नाप्यनाहारादौदारिकशरीरस्य चिर-
तरकालस्यायित्वं विरुध्यते' इति यदूषणमुक्तम् तदनुक्तोपापलम्भरूपम् न हेवं केयलिभुक्त्यादिकम-
स्माभिः साध्येत किन्तु प्रदर्शितप्रमाणात् सर्वज्ञप्रणीतागमाच्च । 'न च यदतिशयवत्' इत्याद्यप्य-
सङ्गतम् संयत्सरमात्रशरीरस्थितिसिद्धाद्यपि केयलिनामतोऽतिशयात् प्रभूतरकालस्थित्यसिद्धेः ।
१० न च तात्कालप्रकृताहारविरहप्रतिपादकमपि केयलिनां सूत्रमुपलभ्यते । यच्च 'संयोगस्यावस्थान-
मात्यन्तिकं न भवति' इत्यादि सत् सिद्धमेव साधितम् । यच्च 'सुनिश्चितासंभवद्वाधकप्रमाणत्वं
प्रकृताहारविरहेऽपि चिरतरमौदारिकशरीरस्थितेः प्रतिपादकस्य सूत्रस्यास्येव' इत्युक्तम् तदपि
प्रकृताहारविरहे केयलिप्रकृतशरीरस्थितेः प्रतिपादकस्य सूत्रस्यैवाभावादयुक्तम् । यदपि 'आहार-
विरहातिशयप्रतिपादकं सूत्रं प्रथमतीर्थकृदादेः' तदपि तच्छब्दस्यावस्थानं न पुनः केयल्यवस्थायाम्
१५ असंभवद्वाधकप्रमाणत्वं चासिद्धमनुमानस्य तदाह्वयप्रतिपादकस्य बाधकस्य प्रदर्शितत्वात् सूत्र-
समूहस्य च व्याख्याप्रसङ्ग्याद्यङ्गेषु तद्वाधकस्योपलम्भात् ।

किञ्च, सुनिश्चिततासंभवद्वाधकप्रमाणत्वं न प्रमाणलक्षणं तस्य ज्ञातुमशक्यत्वात् । तथाहि-बाध-
कप्रमाणाभावो यद्यन्यतः प्रमाणादवसीयते तर्हि तत्रापि बाधकप्रमाणाभावनिश्चयात् प्रामाण्यनिश्चय-
स्तदभावनिश्चयश्चान्यतोऽवाधितप्रमाणादित्यनवस्थाप्रसक्तिः । अथ बाधानुपलम्भाद् बाधकाभाव-
२० निश्चयः, न, उत्पत्त्यमानबाधकेऽपि बाधकोत्पत्तेः प्राग् बाधानुपलब्धिसंभवाच्च बाधकानुपलम्भाद्
बाधाभावनिश्चयः । न चानिश्चितलक्षणं प्रमाणं प्रमेयव्यवस्थानिवन्धनम् अतिप्रसङ्गात् । अथ संवादाद्-
संभवद्वाधकप्रमाणत्वनिश्चयस्तर्हि संवादित्यमेव प्रमाणलक्षणमभ्युपगमाहं किमवाधितत्वलक्षणप्रति-
ज्ञानेन तच्च संवादित्यमतीन्द्रियार्थविषयस्यागमस्यासप्रणीतत्वाभिधीयते तत्प्रणीतत्वनिश्चयश्चागमै-
क्याक्यतया व्यवस्थितस्य केयलिमुक्तिप्रतिपादकसूत्रसमूहस्य सिद्ध एवेति भवत्यागमादपि केयलिभु-

१-द्वनादिसूत्राणि ल० भा० मा० विना । २ तथेत्यम्—

'ते ण काले णं ते णं समए णं उसमे अहा कोसलिए वीसं पुब्बसयसहस्साईं कुमारवासमज्जे वसित्ता णं तेवट्ठिं
पुब्बसयसहस्साईं रजवासमज्जे वसित्ता णं तेवीईं पुब्बसयसहस्साईं अगारवासमज्जे वसित्ता णं एणं वाससहस्सं छउमत्य-
परिआयं पाठणिता एणं पुब्बसयसहस्सं वाससहस्सुणं केवलपरिआयं पाठणिता पडिपुणं पुब्बसयसहस्सं सामण्यपरिआयं
पाठणिता चउरासीं पुब्बसयसहस्साईं सव्वाउयं पाळइता खीये वेयणिज्जाउयनामगुते इमीसे ओसपिणीए सुसमइसमाए
समाए बहुविइण्ठाए तिहिं वासेहिं अदनवमेहिं य मासेहिं सेवेहिं जे से हेमंताणं तथे मासे पयमे पक्खे माहवडुले तस्स
णं माहवडुलस्स वेरसीपम्मे णं जप्पि अट्ठवडुलेसिहरंति दसहिं अणगारसहस्सेहिं सदिं चोइसमेणं भत्तेणं क्षपाणएणं
आगीइणा नयखत्तेणं जोगमुवागएणं पुब्बहकालसमयंति संपत्तिर्यंकसिराण्णे कालमए विइण्ठे जाय सव्वतुस्सपणीमे"—
मू० वत्पसू० सू० २२७ पु० ४९ टि० ।

३ पु० ६११ पं० ११ । ४ पु० ६११ पं० १४—१६ । ५-त इति ल० वा० बा० भा० मा० विना ।
६ पु० ६११ पं० १३ । ७ पु० ६११ पं० १६ । ८ पु० ६११ पं० १७ । ९ पु० ६११ पं० १९ ।
१० पु० ६११ पं० २१ । ११ पु० ६११ पं० २३ । १२ पु० ६१३ पं० ३४ तथा टि० १५ ।

१३ भगवतीतिनाम्ना प्रसिद्धे व्याख्याप्रसिद्धे द्वितीयशतकीयप्रथमोद्देशके स्कन्दवत्पासधिकारे सर्वज्ञस्य भगवतो
महावीरस्य शरीरे वर्णयता सूत्रकारेण तस्य निराभोजितमपि 'वियटभोती' इति विशेषेण सूचितम् । तथेत्यम्—

'तेणं कालेणं तेणं समयेणं समये भगवं महावीरे वियटभोती वा वि होत्था । तए णं समयस्स भगवओ महावीरस्स
वियटभोगियस्स शरीरे ओराळं सिंगारं कट्ठाणं सिवं धणं मंथां सत्तिरीयं अणलंकिवविभूयिं X X X तिरीए अतीप अतीव
उवल्लोममाणे विट्ठर'—पु० ११७ प्र० तथा पु० ६१३ टि० १५ ।

१४ 'बाधद् भाविन्या बापाया अभावः'—पु० ल० टि० । १५ 'अनिश्चित एव बाधकाभावो मानलक्षणं सन्निध्यती-
त्याद—न चेति'—पु० ल० टि० ।

किसिद्धिः । तेन 'सूत्रमेदप्रकृतिः कबलाहारपरिकल्पनायां केवलिनः' इति दोषाभावः यथोक्तन्यायात् तत्सिद्धेः । यदपि 'केवली प्रकृतमाहारमश्नन्' इत्यादिपक्षत्रयमुत्थाप्य तत्र दोषाभिधानम् तदप्यसंगतम् यतः प्रथमपक्षे बुभुक्षयाऽशतो दुःखिताप्रसक्तिर्दोष उद्भाविताः स चादोष एव असातानुभवस्य वेदनीय-कर्मप्रभवस्यायोग्यवस्थाचरमक्षणं यावत् संभवात् तत्कारणस्यासातवेदनीयकर्मोदयस्याप्रतिषेद्धत्वात् अविकलकारणस्य च कार्यस्योत्पत्त्यप्रतिषेधात् अन्यथा तस्य तत्कारणत्वायोगात्, न च दग्धरज्जुसं-^५ स्थानीयत्वात् तस्य स्वकार्याजनकत्वम् तत एव सातवेदनीयस्यापि स्वकार्याजनकत्वप्रसक्तेः सुप्तानुभव-स्यापि भगवत्प्रसङ्गात् । यथा च दग्धरज्जुसंस्थानीयायुष्कर्मोदयकार्यं प्राणादिधारणं भगवति तथा प्रकृतमप्यभ्युपगम्यतां विशेषाभावात् । न च बुभुक्षया दुःखरूपत्वाद् भगवत्संभवः प्रतिपा-दयितुं शक्यः "एकादश जिने" [तत्त्वार्थ० अ० २, सू० ११] इति सूत्रात् ध्रुवादिपरिपहेकादशकस्य केवलिनि सिद्धेः । यदपि 'अनन्तवीर्यत्वं प्रकृताहारमन्तरेणापि शरीरस्थितिकारणमभिधीयते' तदपि ^{१०} छद्मस्यावस्थायां भगवत्परिमितवलध्रवणात् समस्त्येव न च प्रकृताहारमन्तरेण तत् तस्यामवस्थायां शरीरस्थितिकारणम् अन्यथा कर्मक्षयार्थमनशनादितपस्युद्यमवतः प्राणवृत्तिप्रत्ययं तस्यामवस्थाया-मशनाद्यभ्यवहरणमसङ्गतं स्यात् । न च प्राक् क्षायोपशमिकं तस्य वीर्यं केवल्यावस्थायां तु क्षायिकं तदिति विशिष्टाहारमन्तरेणापि शरीरस्थितिनियन्धनम् तत्सद्भावेऽपि शरीरस्थितिनिमित्तशयनोप-^{१५} धेशादियत् प्रकृताहारस्याप्यविरोधात् । न चोपवेशादिकमपि शरीरस्थित्यर्थं तन्नासिद्धम् समुद्भाता-^{२५} प्रस्थानन्तरकालं पीठफलकादिप्रत्यर्पणश्रुतेस्तद्ग्रहणमन्तरेण तत्प्रत्यर्पणस्यासंभवात् तद्ग्रहणस्य च यथोक्तप्रयोजनमन्तरेणाभावात् अन्यथाऽपेक्षापूर्वकारितापत्तेः । यदपि 'बुभुक्षया वेदं तिष्ठापयिषोः हेदाद्यत्वे न कश्चिद् विशेषः' तदप्यसारम् क्लेशस्य भगवत्प्राप्त्यामुक्तिगमनात् सर्वथा अनिवृत्तेः । तत्त्वभावपरिकल्पनया दोषप्रसङ्गजनमभ्युपगमादेव निरस्तम् । तदेवं साधकप्रमाणाभावात् साधकस्य च सद्भावात् सिद्धा केवलिभुक्तिरित्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या । ॥ १५ ॥ ^{२०}

[मत्यादिज्ञानचतुष्करूपे दृष्टान्ते यत्र यत्रोपयोगे विषयभेदस्तत्र तत्रासर्वार्थत्वमिति व्याप्तेर्भावनम्]

क्रमेण युगपद्वा परस्परनिरपेक्षस्य विषयपर्यवसितज्ञानदर्शनोपयोगौ केवलिन्यसर्वार्थत्वात्मन्यदि-
ज्ञानचतुष्टयवन्न स्त इति दृष्टान्तभाषनायाह—

पण्णवणिज्जा भावा समस्तसुयणाणदंसणाविसओ ।

२५

ओहिमणपज्जवाण उ अण्णोणविलक्खवणा विसओ ॥ १६ ॥

मतिश्रुतयोरसर्वपर्यायसर्वद्रव्यविषयतयाऽभिन्नार्थत्वे श्रुतस्यासर्वार्थग्रहणात्मकत्वभावनया मति-रपि तथा भाषितेवेति श्रुतज्ञानस्यैव गाथायामसर्वार्थत्वभावनया प्रदर्शिता । प्रज्ञापनीयाः शब्दाभि-
लाप्या भावा द्रव्यादयः समस्तश्रुतज्ञानस्य द्वादशाङ्गवाक्यात्मकस्य दर्शनाया दर्शनप्रयोजि-
कायास्तद्वाक्योपजाताया बुद्धेर्विषय आलम्ब्यन्तम् मतेरपि त एव शब्दानभिधेया विषयः शब्दपरि-^{३०} कर्मणानपेक्षस्य ज्ञानस्य यथोक्तभावविषयस्य मतित्वात् । अवधिमनःपर्याययोः पुनरन्योन्य-
विलक्षणा भावा विषयः अवधेः पुद्गलाः मनःपर्यायज्ञानस्य मन्यमानानि द्रव्यमनांसि विषयः इति
असर्वार्थान्येतानि मत्यादिज्ञानानि परस्परविलक्षणविषयाणि च अत एव भिन्नोपयोगरूपाणि ॥ १६ ॥

१ प्र० ६११ पं० १० । २ प्र० ६११ पं० २४—३९ । ३ "कार्यस्य"—वृ० ल० टि० । ४ "असाता-
वेदनीयस्य"—वृ० ल० टि० । ५ प्र० ६११ पं० ३१ । ६ "प्राणवृत्तौ प्रत्ययं कारणभूतम्"—वृ० ल० टि० ।
७ "छद्मस्यावस्थायाम्"—वृ० ल० टि० । ८ प्र० ६११ पं० ३२ । ९ प्र० ६११ पं० ३३ । १०—णानापे-
धा० हा० वि० ।

[मत्यादिवैधर्म्येण केवलोपयोगस्य असर्वार्थत्वाभावेन विषयभेदाभावादक्रमोपयोगद्वया-
त्मकैकरूपत्वसाधनम्]

एवमसकलार्थत्वं भिन्नोपयोगपक्षे दृष्टान्तसमर्थनद्वारेण प्रदर्शयौपसंहारद्वारेणाक्रमोपयोगद्वया-
त्मकमेकं केवलमन्यथा सकलार्थता तस्यानुपपन्नेति दर्शयितुमाह—

५ तम्हा चउन्विभागो जुज्झइ ण उ णाणदंसणजिणाणं ।
सयलमणावरणमणंतमक्खवयं केवलं जम्हा ॥ १७ ॥

यस्मात् केवलं सकलं सकलविषयं तस्मान्न तु नैव ज्ञानदर्शनप्रधानानां निर्मूलिताशेष-
घातिकर्मणां जिनानां छद्मस्थावस्थोपलब्धतत्तदावरणक्षयोपशमकारणभेदप्रथममत्यादिचतुर्भावे-
ष्विव ज्ञानदर्शनयोः पृथक् क्रमाक्रमविभागो युज्यते । कुतः पुनः सकलविषयत्वं भगवति केच
१० लस्यानावरणत्वात् न ह्यनावृतमसकलविषयं भवति । न च प्रदीपादिना व्यभिचारोऽनन्तत्वात्
अनन्तत्वं च द्रव्यपर्यायामकानन्तार्थप्रहणप्रवृत्तौत्पादव्ययधौव्यात्मकोपयोगवृत्तत्वेनाक्षयत्वात् ।
यथा च सकलपदार्थविषयं सर्वैश्वर्यं तथा प्राक् प्रदर्शितम् । ततोऽक्रमोपयोगद्वयात्मकमेकमिति
स्थितम् न चानुक्रमोपयोगद्वयात्मकत्वे कथं तस्य केवलव्यपदेश इति क्रमाक्रमभिन्नोपयोगवादिना
प्रेर्यम् इन्द्रियालोकप्रत्येकपारानिरपेक्षनिरावरणात्मसत्तामात्रनियन्धनतथाविधार्थविषयप्रतिभासस्य
१५ तथाविधव्यपदेशविषयत्वात् । अद्वैतैकान्तात्मकं तु तन्न भवति सामान्यविशेषोभयानुभयविकल्पचतु-
ष्टयेऽपि दोषानतिरुमात् । तथाहि—न तावत् सामान्यरूपतया तद्वद्वयं सामान्यस्य विशेषनियन्धन-
त्वात् तदभावे तस्याप्यभावात् नापि विशेष्यभावात् तद्वद्वयम् अवयवावयवविधिकल्पद्वयानतिरुमात्
न तावत् तदवयवरूपम् अवयव्यभावे तद्वेक्षायवरूपताऽसंभवात् । न चावयविरूपम् अवयवाभावे
तद्वपस्यासंभवात् न च तद्वयातिरिक्तविशेषरूपम् असदविशेषप्रसङ्गात् न चेकान्तव्यावृत्तौभयरूपम्
२० उभयदोषानतिरुमात् । न चानुभयस्यभावम् असत्त्वप्रसङ्गे । न च ग्राह्यग्राहकविनिर्मुक्ताऽद्वय-
स्वरूपम् तथाभूतस्यात्मनः कदाचिदप्यनुभवात् सुपुतावस्थायामपि न ग्राह्यग्राहकस्वरूपविकल्पमद्वयं
ज्ञानमनुभूयते ॥ १७ ॥

[अभिन्नोपयोगवादिना स्वपक्षे समापतत आगमविरोधस्थार्थगत्या व्याख्यान्तरमाश्रित्य
परिहरणम्]

२५ ज्ञानदर्शानुपयोगद्वयात्मकैककेवलोपयोगवादी स्वपक्षे आगमविरोधं परिहरन्नाह—

परवत्तव्वयपक्खाअविसिद्धा तेसु तेसु सुत्तेसु ।

अत्थगईअ उ तेसिं विर्यंजणं जाणओ कुणइ ॥ १८ ॥

परैर्वैशेषिकादिभिर्यानि वस्तुव्यानि प्रतिपाद्यानि तेषां पक्षा अभ्युपगमाः “युगपद् ज्ञाना-
नुत्पत्तिः” [ ] “नागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिः” [ ] इत्यादयः तैरविशिष्टा अभिन्ना
३० भगवन्मुद्राम्भोजनिर्गतेषु तेषु तेषु सूत्रेषु “जं समयं पासइ णो तं समयं जाणइ” [ ]
इत्यादिषु अभ्युपगमाः प्रतिभासन्ते । न च ते तथैव व्याख्येयाः प्रमाणबाधनात् । तस्मात्
अर्थगत्यैव सामर्थ्येनैव तेषां व्यक्तिं सकलवस्तुव्याप्येकान्तात्मकैककेवलावयोधप्रभवद्वादशा-
ङ्गैकश्रुतस्कन्धाविरोधेन व्याख्यां श्रुको वाता करोति । श्रुतावधिमत पर्यायकेवली त्रिविधो
“जं समयं पासइ नो तं समयं जाणइ” । [ ] न त्वेवं केवलकेवली तस्यासर्वज्ञता-
३५ प्राप्तेरिति सूत्रेभिप्रायः ॥ १८ ॥

[अन्नमोपयोगद्वयात्मकमेकं चेत् केवलं किमिति मनःपर्यायवदागमे तस्य ज्ञानमात्रतया न कथनम् किमिति च ज्ञान-दर्शनरूपतया द्वैविध्येन वर्णनमिति चोद्ये मर्मोद्घाटनम्]

यद्यन्नमोपयोगद्वयात्मकमेकं केवलं किमिति मनःपर्यायज्ञानवत् तद् ज्ञानत्वेनैव न निर्दिष्टम् ? तस्मात् "केवलनाणे केवलदंसणे". [ ] इति भेदेन सूत्रनिर्देशात् क्रमेण युगपद्वा भिन्नमुपयोगद्वयं केवलावबोधरूपमित्याशङ्क्याह—

जेण मणोविस्सयगयाण दंसणं णत्थि दब्बजायाण ।
तो मणपज्जवणाणं णियमा णाणं तु णिदिट्ठं ॥ १९ ॥

यतो मनःपर्यायज्ञानविषयगतानां परमनोब्रव्यविशेषाणां विशेषरूपतया याज्ञस्य चिन्त्य-मानस्य घटावेलिङ्गिनो गमकतोपपत्तेः दर्शनं सामान्यरूपं नास्ति द्रव्यरूपाणां चिन्त्यमाना-लम्बनपरमनोब्रव्यगतानां चिन्त्याविशेषाणां विशेषरूपतया याज्ञार्थगमकत्वात् तन्नाहि मनःपर्याय-१० ज्ञानं विशेषाकारत्वाद् ज्ञानमेव ग्राह्यदर्शनाभावाद् ग्राहकेऽपि तदभावः ततो मनःपर्यायाख्यो बोधो नियमाद् ज्ञानमेवागमे निर्दिष्टो न तु दर्शनम् । केवलं तु सामान्यविशेषोपयोगैकरूप-त्वात् केवलं ज्ञानं केवलं दर्शनं चेत्यागमे निर्दिष्टम् ॥ १९ ॥

[एकत्वेऽपि केवलस्य ज्ञान-दर्शनोभयरूपतया याज्ञे पाठात् तस्य कथंचिदनेकरूपत्वाभ्युपगमनम्]

तथा पुनरप्येकरूपानुविद्धामनेकरूपतां दर्शयन्त्याह—

चक्खुअचक्खुअवहिकेवलाण समयम्मि दंसणाविअप्पा ।
परिपट्ठिया केवलणाणदंसणा तेण ते अण्णा ॥ २० ॥

चक्षुरचक्षुरवधिकेवलानां लसमये दर्शनविकल्पा भेदाः परिपठितास्तेन दर्शनमध्ये पाठाद् दर्शनमपि केवलम् ज्ञानमध्ये पाठाद् ज्ञानमपि अतो भिन्ने एव केवलज्ञानदर्शने न आत्यन्तं तयोर्भेद एव केवलान्तर्भूतत्वेन तयोर्भेदात्, न चैवमभेदाद्वैतमेव सूत्रयुक्तिविरोधात् २० तत्परिच्छेदकत्वभावतया कथंचिदेकत्वेऽपि तथा तद्व्यपदेशात् ॥ २० ॥

[एकदेशिना मत्पुयोगं दृष्टान्तीकृत्य एकस्यापि केवलोपयोगस्य द्विरुपत्वसमर्थनम्]

एतदेव दृष्टान्तद्वारेणाह—

दंसणमोग्गहमेत्तं 'घटो' त्ति णिव्वण्णणा हवइ णाणं ।
जह् एत्थ केवलाण वि विसेसणं एत्तियं चेव ॥ २१ ॥

अन्नग्रहमात्रं मतिरूपे बोधे दर्शनम् 'इदम्' 'तत्' इत्यव्यपदेश्यम् 'घटः' इति निश्चयेन वर्णना निश्चयात्मिका मतिज्ञानं यथेह तथेहापीति दार्ष्टान्तिकं योजयति जह् एत्थ इत्यादिना केवलयोरप्येतन्मात्रेणैव विशेषः एकान्तभेदाभेदपक्षे तत्त्वभावयोः पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गाद् अज-हृत्त्वैकरूपयोरेवाभिनिबोधिकरूपयोस्तत्तद्रूपतया तथाव्यपदेशसमासादनात् कथंचिदेकानेकात्मक-त्वोपपत्तेर्भेदेकान्ते तयोरेवमावापत्तेः ॥ २१ ॥

३०

१ चिन्त्यतावि-भा० मा० । चित्तितावि-वा० वा० । चित्यावि-हा० वि० । २ मतिर्वा-भा० । "घट इति निश्चयेन वर्णना तदाकारमित्यत्र इति यावत् । नारणे वार्थोपपत्त्या च घटाकारमित्यपजनकं घटे मतिज्ञानमित्यर्थं गद्याऽत्रैव तथा केवलयोरप्येतावन्मात्रेण विशेषः"—ज्ञानवि० पृ० १९० द्वि० पं० १३ ।, ३ प्र० पृ० पं० २० ।

[पुनरप्येकदेशिना क्रमिकभेदं दूषयितुं शास्त्रीययुक्त्या ज्ञान-दर्शनयोः कथंचिदन्यत्व-
व्यवस्थापनम्]

इतश्च कथञ्चिद् भेदः—

दंसणपुञ्चं णाणं णाणणिमित्तं तु दंसणं णत्थि ।

तेण सुविणिच्छियामो दंसणणाणाण अण्णत्तं ॥ २२ ॥

दर्शनपूर्वं ज्ञानम्, ज्ञाननिमित्तं तु दर्शनं नास्तीत्युक्तं यतः सामान्यमुपलभ्य पश्चाद् विशेषमुपलभते न विपर्ययेणेत्येवं उग्रस्थावस्थायां हेतुहेतुमद्भावक्रमः । तेनाप्यवगच्छामः कथञ्चित् तयोर्भेद इति । अयं च क्षयोपशमनिबन्धनः क्रमः केवलानि च तदभावादक्रम इत्युक्तम् ॥२२॥

[एकदेशीये अवग्रहमात्रमतिज्ञानस्य दर्शनत्वाभ्युपगमे समापततो दोषस्याभिधानं तत्समर्थनं च]

१० यदुक्तम् 'अवग्रहमात्रं मतिज्ञानं दर्शनम्' इत्यादि तदयुक्तम् अतिव्याप्तेरित्याह—

जइ ओग्गहमेत्तं दंसणं ति मण्णसि विसेसिअं णाणं ।

महणाणमेव दंसणमेवं सइ होइ निप्फण्णं ॥ २३ ॥

एवं सेसिंदियदंसणम्मि नियमेण होइ ण य जुत्तं ।

अह तत्थ णाणमेत्तं घेप्पइ चक्खुम्मि वि तहेव ॥ २४ ॥

१५ यदि मत्वययोधे अवग्रहमात्रं दर्शनं विशेषितं ज्ञानमिति मन्यसे मतिज्ञानमेव दर्शनमित्येवं सति प्राप्तम् न चैतद् युक्तम् । “स द्विविधोऽष्टचतुर्भेदः” [तत्त्वार्थ० अ० २ सू० ९] इति सूत्रविरोधात् ॥ २३ ॥

एवं शेषेन्द्रियदर्शनेष्वप्यवग्रह एव दर्शनमित्यभ्युपगमेन मतिज्ञानमेव तदिति । न च तद् युक्तं पूर्वोक्तदोषानतिवृत्तेः । अथ तेषु श्रोत्रादिव्यन्दित्र्येषु दर्शनमपि भवत् तद् ज्ञानमेव, २० माप्रशब्दस्य दर्शनव्यपक्षेदकत्वात् । अत एव तत्र ‘श्रोत्रज्ञानम्’ इत्यादिव्यपदेश उपलभ्यते ‘श्रोत्र-दर्शनम्’ ‘ग्राणदर्शनम्’ इत्यादिव्यपदेशस्तु नागमे क्वचित् प्रसिद्धस्तर्हि चक्षुष्यपि तथैव गृह्यतां ‘चक्षुर्ज्ञानम्’ इति न तु ‘चक्षुर्दर्शनम्’ इति । अथ तत्र दर्शनम् इतरत्रापि तथैव गृह्यताम् । ज्ञान-दर्शनयोरुपलम्भरूपत्ये अविशेषप्रसङ्गस्तयोरिति चेत् एवमेतद्रूपतया स्वभावभेदात् तु भेद इति ॥२४॥

[ज्ञान एव चक्षुरचक्षुर्दर्शनप्रवादसमर्थनाय दर्शनपदस्य अर्थाभिधानम्]

२५ नन्ववग्रहस्य मतिभेदत्वाद् मतेश्च ज्ञानरूपत्वाद् अवग्रहरूपस्य दर्शनस्याभाव एव भवेत् उच्यते—

णाणं अपुट्ठे अचिसए य अत्थम्मि दंसणं होइ ।

मोत्तूण लिंगओ जं अणागयाईयविसएसु ॥ २५ ॥

अस्प(स्पृष्टेऽर्थरूपे चक्षुषा य उदेति प्रत्ययः स चक्षुर्दर्शनं ज्ञानमेव सत् इन्द्रियाणाम- ३० विषये च परमाण्वादौ अर्थे मनसा ज्ञानमेव सद् अचक्षुर्दर्शनम्, मुक्त्वा भेदोन्नतिरूपा-

लिङ्गाद् भविष्यदृष्टौ नदीपूराद् चोपर्यतीतवृष्टौ वा लिङ्गविषयं यद् ज्ञानं तस्यास्प(स्पृष्टावि-
पर्ययस्याप्यदर्शनत्वात् ॥ २५ ॥

[अस्पृष्टाविषयावगाहित्वेऽपि न मनःपर्यायबोधस्य दर्शनत्वप्रसङ्ग इति सयुक्तिकं प्रतिपादनम्]

यद्यस्पृष्टाऽविषयार्थज्ञानं दर्शनमभिधीयते ततः—

मणपज्जवणाणं दंसणं ति तेणेह होइ ण य जुत्तं ।

भण्णइ णाणं णोइंदियस्मि ण घडादओ जम्हा ॥ २६ ॥

एतेन लक्षणेन मनःपर्यायज्ञानमपि दर्शनं प्राप्तं परकीयमनोगतानां घटादीनामालम्ब्यानां
तत्रासत्त्वेनास्पृष्टेऽविषये च घटादावर्थे तस्य भावात् न चैतद् युक्तम् आगमे तस्य दर्शनत्वेना-
पाठात् । भण्यते अत्रोत्तरम(म्) णोइंदियस्मि मनोवर्गणाख्ये मनोविशेषे प्रवर्तमानं मनः-
पर्यायबोधरूपं ज्ञानमेव न दर्शनं यस्मादस्पृष्टा घटादयो नास्य विषयो लिङ्गानुमेयत्वात् तेषाम् । १०
तथा चागमः “जाणइ वज्जेऽणुमाणो” [विशेषा० भा० गा० ८१४] । ननु च परकीयमनोगतार्थो-
कारविकल्पस्योभयरूपत्वात् किमिति तद्गाहिणो मनःपर्यायबोधस्य न दर्शनरूपता ? न, मनो-
विकल्पस्य बाह्यार्थचिन्तनरूपस्य विकल्पात्मकत्वेन ज्ञानरूपत्वात् तद्गाहिणो मनःपर्यायज्ञानस्यापि
तद्रूपतैव घटादेस्तु तत्र परोक्षतैवेति दर्शनस्याभाव एव मनोविकल्पाकारस्योभयरूपत्वेऽपि छास-
स्थिकोपयोगस्य परिपूर्णवस्तुग्राहकत्वात्संभवाच्च न मनःपर्यायज्ञाने दर्शनोपयोगसंभवः ॥ २६ ॥ १५

[अस्पृष्टाविषयावगाहि ज्ञानमेव दर्शनम् न ततः पृथगिति प्रतिपादनम्]

किञ्च,

मइसुयणाणणिमित्तो छउमत्थे होइ अत्थउवलंभो ।

एगयरस्मि वि तेसिं ण दंसणं दंसणं कत्तो ? ॥ २७ ॥

मतिश्रुतज्ञाननिमित्तदृष्टस्थानामर्थोपलम्भ उक्त आगमे । तयोरेकतरसिञ्चपि २०
न दर्शनं संभवति न तावद्व्यग्रहो दर्शनं तस्य ज्ञानात्मकत्वात् ततः कुतो दर्शनम् ? नास्तीत्यर्थः ।
अस्पृष्टेऽविषये चार्थं ज्ञानमेव दर्शनं नान्यदिति प्रसक्तम् ॥ २७ ॥

[अस्पृष्टार्थावगाहित्वेऽपि श्रुतज्ञानस्य दर्शनत्वाभावप्रतिपादनम्]

ननु श्रुतमस्पृष्टे विषये किमिति दर्शनं न भवेत् ? इत्याह—

जं पच्चक्खग्गहणं ण इन्ति सुयणाणसस्मिया अत्था ।

तम्हा दंसणसदो ण होइ सयले वि सुयणाणे ॥ २८ ॥

यस्मात् श्रुतज्ञानप्रमिताः पदार्था उपयुक्ताध्ययनविषयास्तथाभूतार्थवाचकत्वात् श्रुत-
शब्दस्य प्रत्यक्षं न गृह्यन्ते अतो न श्रुतं चक्षुर्दर्शनसंशयम् मानसमचक्षुर्दर्शनं श्रुतं भविष्य-
तीत्येतदपि नास्ति अद्यग्रहस्य मतित्वेन पूर्वमेव दर्शनतया निरस्तत्वात् ॥ २८ ॥

१ “तस्यास्पृष्टाविषयार्थस्यापि दर्शनत्वेनाव्यवहारात्”—ज्ञानवि० पृ० १६२ प्र० पं० ३ । २-उत्तरं मनो-मां०
मां० । ३-इंदियस्मि भां० मां० विना ।

४ “दन्वमणोपजाए जाणइ पासइ य तग्गएऽण्ते । तेणावगासिए उण जाणइ वज्जेऽणुमाणेयं” ॥—

विशेषा० मां० पृ० ८१४ दि० ।

५-गस्यो परिपू-हा० वि० । ६ न चाव-वृ० आ० हा० वि० । ७-दार्थे उ-मां० मां० विना । ८-एते
अ-वृ० पा० वा० विना । ९ प्र० पृ० पं० २० ।

[अवधिज्ञान एव प्रवृत्तिनिमित्तवशेन दर्शनशब्दस्यापि लब्धावकाशत्वसमर्थनम्]

नन्वेवमवधिदर्शनस्याप्यभावः स्यादित्याह—

जं अप्पुट्टा भावा ओहिण्णाणस्स होंति पचक्खा ।

तम्हा ओहिण्णाणे दंसणसद्धो वि उवउत्तो ॥ २९ ॥

५ यस्मादस्पृष्टा भावा अण्णादपोऽवधिज्ञानस्य प्रत्यक्षा भवन्ति चक्षुर्दर्शनस्यैव रूप-
सामान्यम् ततस्तत्रैव दर्शनशब्दोऽप्युपयुक्तः ॥ २९ ॥

[सिद्धान्तिना एकस्यैव कैलोपयोगस्य ज्ञानदर्शनोपयोगद्वयरूपत्वव्यावर्णनम्]

केवलावबोधस्तु ज्ञानदर्शनोपयोगद्वयात्मको ज्ञानमेव सन् दर्शनमप्युच्यते इत्याह—

जं अप्पुट्टे भावे जाणइ पासइ य केवली णियमा ।

१० तम्हा तं णाणं दंसणं च अविसेसओ सिद्धं ॥ ३० ॥

यतोऽस्पृष्टान् भावान्नियमेनावश्यतया केवली चक्षुष्मानिव पुरास्थितं चक्षुषा
पश्यति जानाति बोध्यप्राधान्येन । तस्मात् तत् केवलावबोधस्वरूपं ज्ञानमप्युच्यते दर्श-
नमप्यविशेषत उभयाभिधाननिमित्तस्याविशेषात् न पुनर्ज्ञानमेव सदविशेषतोऽमेदतो दर्शन-
मिति सिद्धम् । यतो न ज्ञानमानमेव तत् नापि दर्शनमात्रं केवलम् नाप्युभयाक्रमरूपं परस्पर-
१५ विक्रमम् नापि क्रमस्वभावम् अपि तु ज्ञानदर्शनात्मकमेकं प्रमाणमन्यथोक्तवत् तदभावप्रसङ्गात् ।

[स्वर्गमिप्रायेण ज्ञानपञ्चक दर्शनचतुष्करोः स्वरूपविभजनम्]

छात्रस्यावस्थायां तु प्रमाणप्रमेययोः सामान्यविशेषात्मकत्वेऽप्यनपगतावरणस्यात्मनो दर्शनोपयो-
गसमये ज्ञानोपयोगस्यासम्भवाद् अप्राप्यकारितयन मनःप्रभयार्थवग्रहादिमतिज्ञानोपयोगप्राप्तनी अ-
वस्था अस्पृष्टावभासिग्राह्यग्राहक्यपरिणत्यवस्था व्यवस्थितात्मप्रबोधरूपां चक्षुरचक्षुर्दर्शनव्यपदे-
२० शमासादयति । द्रव्यभावेन्द्रियालोकमतिज्ञानावरणकर्मक्षयोपशमादिसामग्रीभवरूपादिविषयग्रह-
णपरिणतिश्चात्मनोऽवग्रहादिरूपा मतिज्ञानशब्दवाच्यतामश्नुते । श्रुतज्ञानावरणकर्मक्षयोपशमवाक्य-
श्रवणादिसामग्रीविशेषनिमित्तप्रादुर्भूतो वाक्यार्थग्रहणपरिणतिस्वभावो वाक्यश्रवणानिमित्तो वा आ-
त्मनः श्रुतज्ञानमिति शब्दाभिधेयतामाप्नोति । रूपिन्द्रियग्रहणपरिणतिविशेषस्तु जीवस्य भवशुणप्रत्यया-
वधिज्ञानावरणकर्मक्षयोपशमप्रादुर्भूतो लोचनादिबाह्यनिमित्तनिरपेक्षः अवधिज्ञानमिति व्यपदिश्यते
२५ तज्ज्ञैः अवधिदर्शनावरणकर्मक्षयोपशमप्रादुर्भूतस्तु स एव तद्रव्यसामान्यपर्यालोचनस्वभावोऽवधि-
दर्शनव्यपदेशभाग्य भवति । अर्धतृतीयह्रीपसमुद्गन्तवर्तिसकलमनोविकल्पग्रहणपरिणतिर्मनःपर्याय-
ज्ञानावरणकर्मक्षयोपशमादिविशिष्टसामग्रीसमुत्पादिता चक्षुरादिकरणनिरपेक्षस्यात्मनः मनःपर्याय-
ज्ञानमिति वदन्ति विद्वांसः । छात्रस्थिकोपयोगं चात्मा स्वप्रदेशावरणक्षयोपशमद्वारेण प्रतिपद्यते

१ प्रकृतगाथासंवादकमेक पद्यं भलधारिहेमचन्द्रसूरिणा खकीयायां विशेषावश्यकताप्यवृत्तौ स्तुतिकारकर्तृत्वेन समु-
द्धृतं वर्तते । तथा—

“यदपि केवलज्ञानं केवलदर्शनं च तस्योच्यते तत्रापि तयोर्न विशेष इत्यभिप्रायवता श्रोतुं स्तुतिकारेण

एव कल्पितमेदमप्रतिहत सर्वज्ञतालाञ्छनं सर्वेषां तमसो निहन्तु जगतामालोकनं क्षात्रवत् ।

निष्पद्यति बुध्यते च युगपद् नानाविधानि प्रभो ! स्थित्युत्पत्तिविनाशवन्ति विमलद्रव्याणि ते केवलम्” ॥

—पृ० १११८ पं० १० ।

यद्यपि इदं एव लभ्याशु एवविंशतौ सिद्धसेनीयद्वयशिक्षासु न दृश्यते तथापि तत् सिद्धसेनप्रणीतमेवाऽवसीमते
समन्तभद्रवत् तस्यैव स्तुतिकारलेखेन प्रसिद्धत्वात् तस्यैव अभिन्नकेवलज्ञानदर्शनोपयोगद्वयमतप्रस्थापकत्वेन विशुद्धतया ।

२-मार्ग के-भा० गा० हा० । ३-पाञ्चभु-वृ० हा० वि० ।

न त्वनन्तश्चेज्ज्ञानस्वभावस्यात्मन एतदेव 'एण्डशः प्रतिपत्तिलक्षणं पारमार्थिकं रूपं सामान्यविशेषात्म-
कवस्तुविस्तरव्यापि युगपत्परिच्छेदस्वभावद्वयात्मकैककेवलावबोधतात्त्विकरूपत्वात् तस्य । तच्च तस्य
स्वरूपं केवलज्ञानदर्शनावरणकर्मक्षयाविर्भूतं करणक्रमव्यवधानातिवर्तिसकललोका लोकविपयत्रिका-
लस्वभावंपरिणाममेवान्तपदार्थयुगपत्सामान्यविशेषसाक्षात्करणप्रवृत्तं केवलज्ञानं केवलदर्शनमिति
च व्यपदिश्यते । तेन 'अवग्रहरूप आभिनिबोधो दर्शनम् स एव चेद्वादिरूपो विशेषग्राहको ज्ञानं ५
तद्व्यतिरिक्तस्यापरस्य ग्राहकस्याभावात् तस्यैवैकस्य तथाग्रहणात् तथाव्यपदेशादुत्पन्नविफणावस्था-
सर्पद्रव्यवत् ततस्तयोरवस्थयोरव्यतिरेकात् तस्य च तद्रूपत्वादेक एवाभिनिबोधो दर्शनं मतिज्ञानं
चाभिधीयत इति सूत्रकृतोऽभिप्रायः' इति यत् कैश्चिद् व्याख्यातं तदसङ्गतं लक्ष्यते आगमविरोधात्
युक्तिविरोधाच्च न होकान्ततोऽमेदे पूर्वमवग्रहो दर्शनं पश्चाद् ईहादिकं ज्ञानं तयोश्च तत्रान्तर्भाव इति
शक्यमभिधातुम् कथंचिद्वेदनिवन्धनत्वादस्य आत्मरूपतया तु तयोरमेदोऽभ्युपगम्यत एव । १०
न चैकस्यैव मतिज्ञानस्योभयमव्यपातादुभयव्यपदेशः अवग्रहस्य दर्शनत्वे 'अवग्रहादिधारणा-
पर्यन्तं मतिज्ञानम्' इत्यस्य व्याहृतेः तस्य वाऽदर्शनत्वे 'अवग्रहमात्रं दर्शनम्' इत्यस्य विरोधात्
आगमविरोधश्च तद्व्यतिरेकेण दर्शनानभ्युपगमे तदभ्युपगमे वाऽष्टाविंशतिमेवमतिज्ञानव्यतिरिक्त-
दर्शनभ्युपगमात् कुतो ज्ञानमेव दर्शनं छत्रस्यावस्थायाम् ? केवल्यवस्थायां तु क्षीणावरणस्याऽऽत्मनो
नित्योपयुक्तत्वात् सदैव दर्शनावस्था वर्तमानपरिणतेर्वस्तुनोऽवग्रहप्रकाशाः प्राक् तथाभूतानवबोध-१५
रूपत्वासंभवात् तथाभूतज्ञानविकलावस्थासंभवे वा प्रागितरपुरुषाविशेषप्रसङ्गात् । ततो युगपज्ज्ञा-
नदर्शनोपयोगद्वयात्मकैकोपयोगरूपः केवलावबोधोऽभ्युपगन्तव्य इति सुरेरभिप्रायः ॥ ३० ॥

[एक एव केवलोपयोगो व्यात्मक इति स्वसिद्धान्तः समयान्तरोत्पादवचनं तु परतीर्थ-
कमतकथनमिति विभजनम्]

द्व्यात्मक एक एव केवलावबोध इति दर्शयन्नाह—

३०

साह्यं अपज्जवसियं ति दो वि ते ससमयओ हवइ एवं ।

परतित्थियवत्तव्वं च एगंसमयंतरुप्पाओ ॥ ३१ ॥

द्वै अपि ते ज्ञानदर्शने यदि युगपद् न नाना भवतस्तदा स्वसमयः स्वसिद्धान्तः 'साद्य-
पर्यवसिते' इति घटते यस्त्वेकसमयान्तरोत्पादत्वयोः 'यदा जानाति तदा न पश्यति'
इत्येवमभिधीयते स परतीर्थिकशास्त्रं नार्हद्वचनम् नयाभिप्रायेण प्रवृत्तत्वादिति सुरेरभि-२५
प्रायः ॥ ३१ ॥

[एवंभूततत्त्वश्रद्धानरूपस्य सम्यग्दर्शनस्य सम्यग्ज्ञानरूपत्वमेव इति वर्णनम्]

पवंभूतं वस्तुतत्वं श्रद्धानः सम्यग्ज्ञानवानेव पुरुषः सम्यग्दृष्टिरित्याह—

एवं जिणपणत्ते सदहमाणस्स भावओ भावे ।

पुरिसस्साभिणिबोहे दंसणसदो हवइ जुत्तो ॥ ३२ ॥ ६

३०

एवमनन्तरोकविधिना जिनप्रज्ञप्तान् भावान् श्रद्धानस्य पुरुषस्य यदाभिनिबो-
धिकं ज्ञानं तदेव सम्यग्दर्शनम् विशिष्टावबोधरूपाया रुचेः सम्यग्दर्शनशब्दवाच्यत्वादिति
भावः ॥ ३२ ॥

[सम्यग्ज्ञाने दर्शनतस्य नियततया दर्शने सम्यग्ज्ञानतस्य विकल्पनीयतया सम्यग्दर्शनं विशिष्टज्ञानरूपमेव इति फलिताभिधानम्]

ननु यदि सम्यग्ज्ञाने सम्यग्दर्शनं नियमेन दर्शनेऽपि रुचिलक्षणे सम्यग्ज्ञानं किमिति न स्यात् ? न, एकान्तरुचाद्यपि सम्यग्ज्ञानप्रसक्तेरित्याह—

५

सम्मण्णाणे णियमेण दंसणं दंसणे उ भयणिज्जं ।

सम्मण्णाणं च इमं ति अत्थओ होइ उववण्णं ॥ ३३ ॥

सम्यग्ज्ञाने नियमेन सम्यग्दर्शनं दर्शने पुनर्भजनीयं विकल्पनीयं सम्यग्ज्ञानम् एकान्तरुचौ न संभवति अनेकान्तरुचौ तु सम्यग्दर्शने समस्ति । यतश्चैवमतः सम्यग्ज्ञानं चेदं सम्यग्दर्शनं च विशिष्टरुचिलभावमवबोधरूपमर्थतः सानर्थ्यादुपपन्नं भवति ॥ ३३ ॥

१० [सूत्रोक्तं साद्यपर्यवसितत्वं शब्दशः स्पृशतां केषांचिदाचार्याणां गर्विष्ठतया सम्यग्वादि-
लाभावप्रतिपादनम्]

अत्र साद्यपर्यवसितं केवलज्ञानं सूत्रे प्रदर्शितम् अनुमानं च तथाभूतस्य तस्य प्रतिपादकं संभवति । तथाहि—धातिकर्मचतुष्टयप्रक्षयाविर्भूतत्वात् केवलं सादि न च तथोत्पन्नस्य पश्चात्तस्यावरणमस्ति अतोऽनन्तमिति न पुनरुत्पद्यते विनाशपूर्वकत्वादुत्पादस्य न हि वटस्याविनाशे फपालानामुत्पादो दृष्ट इत्यनुत्पादव्ययात्मकं केवलमित्यभ्युपगमवतो निराकर्तुमाह—

केवलणाणं साई अपज्जवसियं ति दाइयं सुत्ते ।

तेत्तिर्यमित्तोत्तूणा केइ विसेसं ण इच्छंति ॥ ३४ ॥

केवलज्ञानं साद्यपर्यवसितमिति दर्शितं सूत्रे इत्येतावन्मात्रेण गर्विताः केचन विशेषं पर्यायं पर्यवसितत्वस्वभावं विद्यमानमपि नेच्छंति ते न च सम्यग्वादिनः ॥ ३४ ॥

२०

[सिद्धान्तिना केवलस्य पर्यवसितत्वप्रदर्शनम्]

यतः—

जे संघयणाईया भवत्थकेवलिविसेसपज्जाया ।

ते सिज्झमाणसमये ण होति विगयं तओ होइ ॥ ३५ ॥

ये यज्जक्रपभनाराचसंहननादयो भवस्यस्य केवलिनः आत्मपुद्गलप्रदेशयोरन्योन्यानुवे-
२५धाद् व्यवस्थितेः—विशेषपर्यायास्ते सिध्यत्समयेऽपगच्छन्ति तदपगमे तदव्यतिरिक्तस्य केवलज्ञानस्याप्यात्मद्रव्यद्वारेण विगमात् अन्यथाऽवस्थानुरवस्थानामात्यन्तिकमेदप्रसक्तेः केवलज्ञानं ततो विगतं भवतीति सूत्रकृतोऽभिप्रायः ॥ ३५ ॥

BHAVAN'S LIBRARY, BOMBAY-7

NB—This book is issued only for one week till_____

This book should be returned within a fortnight from
the date last marked below

Date	Date	Date